

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE
FETHİNDEN X. YÜZYILA KADAR
HÂRİZM BÖLGESİ**

Murat ERKOÇ

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
KASIM – 2023**

T.C.
KAHRAMANMARAŞ ST İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE
FETHİNDEN X. YÜZYILA KADAR
HÂRİZM BÖLGESİ

DANIŞMAN: Prof. Dr. Orhan DOĞAN
JÜRİ: Prof. Dr. Kemal ÖZCAN
JÜRİ: Doç. Dr. Aysel ERDOĞAN
JÜRİ: Doç. Dr. Burak TELLİ
JÜRİ: Doç. Dr. Sedat BİLİNİR

Murat ERKOÇ

DOKTORA TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
KASIM – 2023

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE FETHİNDEN X.
YÜZYILA KADAR HÂRİZM BÖLGESİ**

Murat ERKOÇ

Danışman : Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Yıl : 2023, Sayfa: XII+220

Jüri : Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Başkan)
: Prof. Dr. Kemal ÖZCAN (Üye)
: Doç. Dr. Aysel ERDOĞAN (Üye)
: Doç. Dr. Burak TELLİ (Üye)
: Doç. Dr. Sedat BİLİNİR (Üye)

Çalışmada “Arapça Kaynaklara Göre Fethinden X. Yüzyıla Kadar Hârizm Bölgesi” başlığı altında Hârizm’in coğrafi konumu dikkate alınarak Abbâsîler, Sâ mânîler ve Me’ mûnîler dönemindeki siyasi, iktisadi, sosyal ve ilmi yaşamı ele alınmıştır. Horasan ve Mâverâünnehr’e bağlı olmayıp ayrı bir bölge olduğuna dikkat çekilen Hârizm’i Hârizmşah unvanı ile yöneten ilk kişi Siyavuş’un oğlu Keyhüsrev’dir. Hârizm’in M. 560’lı yıllarda Köktürk Kağanlığı’nın vasalı olduğu bilinmesine rağmen Arapların Hârizm’in tarihini ve yazısını bilen eğitimli ve kültürlü insanları öldürmesi, İslâm öncesi Hârizm’in siyasi tarihi hakkında bilginin yetersiz kalmasına yol açtığı bilinmektedir. Arapların fethinden Me’ mûnîler dönemine kadar müstakil bir konumda olan Hârizm’in siyasi tarihi, Sâ mânîler ve Me’ mûnîler dönemi ile birlikte şekillenmeye başlamıştır. Hârizm’in stratejik konumunun yanı sıra Mâverâünnehr’deki diğer şehirlere göre iklimsel açıdan elverişli olması ve verimli topraklara sahip oluşu Türkistan’da tarım ve hayvancılık noktasında ön plana çıkmasında etkili olmuştur.

Antik Çağlardan yaklaşık 11. yüzyıla kadar Aral Denizi'nin güneyindeki Ceyhun Nehri deltasına hâkim olan İranlı kavim oldukları ifade edilen ve ticareti eski dönemlere kadar dayanan Hârizmlilerin; Oğuzlar, Bulgarlar ve Hazarlar ile yaptıkları ticari ilişkiler dikkat çekmiştir. Hârizm'in iktisadi olarak yükselişi, Hârizmşahların 13. yüzyılda Doğu İslâm dünyasını hâkimiyeti altına aldığı dönemde de devam etmiştir. Çalışmada; Hârizm'in ticari açıdan taşıdığı önemi ve devletler ile olan ticari münasebetleri de ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Mecûsî, Hristiyan, Musevî ve Müslümanların bir arada yaşadığı Hârizm'in etnik yapısı, önemli gün ve bayramların ele alındığı sosyal yaşamın izahı da ayrıntılı bir şekilde yapılmıştır. Hârizm'in Me'mûnîler dönemi ile birlikte doğu vilayetleri içerisinde ilmi ve kültürel hayatın merkezi konumunda olduğu gözlemlenmiştir. Nitekim fıkıh, usûl, tefsir, belâğat, felsefe, tarih, coğrafya, astronomi, matematik ve tıp alanında çok sayıda ilim erbabına ev sahipliği yaptığı tespit edilmiştir. Bu husus; fıkıh, hadis, edip ve şairler hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eden eserlerin incelemesi yapılarak ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hârizm, Hârizmşah, Afrîğ, Mâverâünnehr, Horasan, Sâ mânîler, Me'mûnîler.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY
DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

ABSTRACT

PhD THESIS

**THE KHÂRİZM REGION ACCORDING TO
ARABIC SOURCES: FROM THE CONQUEST TO
THE 10TH CENTURY**

Murat ERKOÇ

Supervisor : Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Year : 2023, Pages: XII+220

Jury : Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Chairperson)
: Prof. Dr. Kemal ÖZCAN (Member)
: Assoc. Prof. Dr. Aysel ERDOĞAN (Member)
: Assoc. Prof. Dr. Burak TELLİ (Member)
: Assoc. Prof. Dr. Sedat BİLİNİR (Member)

The study examines the political, economic, social, and intellectual life of the Khwarazm region up to the 10th century based on Arabic sources under the title “Khwarazm Region up to the 10th Century According to Arabic Sources: From Conquest to 10th Century.” Taking into account the geographical location of Khwarazm, the political, economic, social, and intellectual life during the Abbasids, Samanids, and Mamunids periods is discussed. It is emphasized that Khwarazm, not belonging to Khorasan and Transoxiana but being a separate region, was ruled by Siyavush's son Keyhusrev with the title of Khwarazmshah. Despite Khwarazm being a vassal of the Göktürk Khaganate in the 560s, the killing of educated and cultured individuals by Arabs, who knew the history and writing of Khwarazm, resulted in insufficient knowledge of the pre-Islamic political history of Khwarazm. The political history of Khwarazm, which was an independent entity until the Mamunids period, began to take shape during the Samanids and Mamunids periods. In addition to its strategic location, Khwarazm's favorable climate and fertile land compared to other

cities in Transoxiana played a significant role in its prominence in agriculture and animal husbandry in Turkistan.

Described as an Iranian tribe dominating the delta of the Jeyhun River south of the Aral Sea from ancient times until the 11th century, the Khwarazmians, whose trade dates back to ancient times, had notable commercial relations with the Oghuz Turks, Bulgars, and Khazars. Khwarazm's economic rise continued during the period when the Khwarazmshahs dominated the Eastern Islamic world in the 13th century. The study also addresses the economic importance of Khwarazm and its commercial relations with other states. In addition, the ethnic composition of Khwarazm, where Zoroastrians, Christians, Jews, and Muslims coexisted, and an explanation of social life, including important festivals and celebrations, are detailed. It is observed that Khwarazm became the center of intellectual and cultural life in the eastern provinces during the Mamunids period. Indeed, it has been determined that Khwarazm hosted numerous scholars in the fields of jurisprudence, principles of jurisprudence, exegesis, rhetoric, philosophy, history, geography, astronomy, mathematics, and medicine. This is demonstrated by examining works containing valuable information about jurisprudence, hadith, literary figures, and poets.

Keywords: Khwarazm, Khwarazmshah, Afrig, Transoxiana, Khorasan, Samanids, Mamunids

ÖN SÖZ

Hârizm'in Güney Rusya, Hindistan, Çin, İskandinav ve İran ülkelerini birbirine bağlayan ana yollar üzerinde bulunması; siyasi, iktisadi, ilmi ve kültürel açıdan öne çıkmasını sağlamıştır. Müstakil bir konumda olan Hârizm'in Horasan ve Mâveraünnehr sahasını idaresi altında bulunduran devletlerin iç işlerine müdahil olmaması İslâm müelliflerinin kayıtlarında bu konuda bilginin yetersiz olmasına dolayısıyla da Sâ mânî Emîri İsmâil b. Ahmed dönemine kadar bölgenin siyasi tarihinin karanlık kalmasına sebep olmuştur. Ayrıca İslâmiyet öncesi Hârizm'e ait Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî'nin aktardıkları dışında döneme ait Arapça ve Farsça kaynaklarda bir kayıt bulunmamaktadır. Hârizm'in tarihini anlatan eserlerin günümüze kadar ulaşmaması Hârizm'e bağlı olan köylerin tespit edilmesini zorlaştırmıştır. İslâm kaynaklarında Buhara, Semerkant, Merv ve Nîşâbur şehirlerine ait detaylı bilgiler bulunmasına rağmen Hârizm ve civarındaki yerleşim birimleri hakkındaki malumatların oldukça yetersiz olduğu görülmüştür. Bununla birlikte coğrafya ve ensâb alanında yazılan çalışmalarda yerleşim birimleri tespit edilerek çalışmamıza eklenmiştir.

Çalışmamızda, yaklaşık iki yüz seksen yedi yıllık sürecini ele aldığımız Hârizm'in tarihinin günümüz çalışmalarında yeteri kadar incelemesi yapılmamıştır. Bu sebepten Hârizm tarihine yönelik kaynaklar fişlenip, tasnif ve analizi yapılarak Kuteybe b. Müslim liderliğinde 93/712 yılında başlayan Arap akınları neticesinde kolonize edilen bölgenin 10. yüzyılın sonuna kadar olan siyasi, iktisadi, sosyal ve ilmi yaşamı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın temel kaynağını Arapça eserler oluşturmakla birlikte Farsça, Rusça ve İngilizce kaynaklardan da istifade edilerek konu incelenmiştir.

Çalışmanın her aşamasında yardımını esirgemeyen; bana verdiği destek ve yönlendirmeleri ile tezin tamamlanmasını sağlayan çok kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Orhan DOĞAN'a sonsuz saygılarımı sunarım. Ayrıca değerli fikirleri ile çalışmamıza yön veren tez izleme komitesi üyeleri Doç. Dr. Aysel ERDOĞAN ve Doç. Dr. Burak TELLİ'ye, tez sürecinde desteklerini aldığım Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ ve Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR'a, Arapça kasidelerin çevirisinde katkı sunan Arap Dili ve Edebiyatı uzmanı Hasan Ebû Hasan'a, dostluğunu yakından hissettiren kıymetli meslektaşım Arş. Gör. Bilal ÇAYIR'a ve başta sevgili babam olmak üzere tüm aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Murat ERKOÇ

KAHRAMANMARAŞ – KASIM/2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR.....	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
RESİMLER LİSTESİ	X
HARİTALAR LİSTESİ	XI
EKLER LİSTESİ	XII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	2
1.4. Araştırmanın Metodu	2
2. ALANA DAİR BAZI LİTERATÜR ESERLERİN TANITIMI	4
2.1. Coğrafya ve Seyahatnameler.....	4
2.2. Târîhi Kaynaklar	8
2.3. Çağdaş Araştırma Eserleri ve Makaleler	10
3. HÂRİZM'İN COĞRAFİ DURUMU	14
3.1. Mâverâünnehr	14
3.1.1. Soğd	18
3.1.1.1. Buhara	18
3.1.1.2. Semerkant	20
3.1.1.3. Kîş	23
3.1.1.4. Nesef (Nâhşebe)	24
3.1.2. Uşrûsene	24
3.1.3. Şâş	26
3.1.4. Tohâristan.....	28
3.1.4.1. Bezehşan	29
3.1.4.2. Sağanîyan	29
3.1.4.3. Huttel	30
3.1.5. Fergana	31
3.2. Hârizm ve Cıvarı.....	33
3.2.1. Hârizm Adı.....	33
3.2.2. Coğrafi Durumu.....	35
3.2.2.1. Kuyular ve Kaynaklar	38
3.2.2.2. Dağlar	39
3.2.2.3. Akarsular (Kanallar) ve Göller.....	41
3.2.3. İklimi.....	50
3.2.4. İslâmiyet Öncesi Hârizm.....	52
3.2.5. İlkel Hârizm Kültürü.....	55
3.2.6. Antik Hârizm'de Kaleler	57
3.2.7. Hârizm Şehirleri	64
3.2.7.1. Hârizm ve Cıvarındaki Yerleşim Birimleri	77
4. HÂRİZM'İN SİYASİ DURUMU	91

4.1. Hârizm'in Fethi Öncesi Mâverâünnehr'e Yapılan Akınlar	91
4.2. Hârizm'de Afrîgoğulları Hanedanlığı	98
4.3. Hârizm'in Araplar Tarafından Fethi	102
4.4. Sâ mânîler'e Kadar Hârizm	108
4.4.1. Mâverâünnehr'de Dini ve Siyasi Ayaklanmalar	110
4.4.1.1. Buhara ve Hârizm'de Şerîk b. Şeyh Ayaklanması (133/750-751)	111
4.4.1.2. Râfi' b. Leys b. Nasır b. Seyyâr İsyanı (190/806)	112
4.4.2. Tâhirîler Dönemi	115
4.4.2.2. Abdullah b. Tâhir Dönemi (213-230/828-844)	118
4.4.2.3. Muhammed b. Tâhir Dönemi (247-258/862-873)	120
4.5. Sâ mânîler Dönemi	122
4.5.1. Sâ mânîlerin Mâverâünnehr'e Hâkim Olma Süreçleri ve Hârizm'de Yaşanan Siyasi Gelişmeler	123
4.6. Me'mûnîler Dönemi'nde Hârizm (385-407/995-1017)	135
4.6.1. Hârizmşâh Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn Dönemi (387-399/997-1009)	136
4.6.1.2. Hârizmşâh Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn Dönemi (399-407/1009-1017)	140
5. HÂRİZM'DE İKTİSADİ, SOSYAL VE İLMÎ YAŞAM	145
5.1. İktisadi Durumu	145
5.1.1. Tarım	145
5.1.2. Hayvancılık	146
5.1.3. Sanayi	148
5.1.4. Hârizm Panayırlarında Ticaret	150
5.1.4.1. Komşu Ülkelerle Yapılan Ticari İlişkiler	154
5.1.5. Para	157
5.2. Hârizm'in Sosyal Durumu	161
5.2.1. Etnik Yapı	161
5.2.2. Hârizm'de Dini İnanışlar	166
5.2.3. Hârizm Takvimi, Önemli Gün ve Bayramlar	170
5.3. Hârizm'de İlmî ve Edebi Hayat	174
5.3.1. Kıraat ve Mezhep Âlimleri	176
5.3.2. Edib ve Şairler	179
5.3.3. Matematik ve Astronomi Bilginleri	189
5.3.4. Tarihçi ve Lügat Bilginleri	195
5.3.4. Hekim ve Filozoflar	196
6. SONUÇ VE TARTIŞMA	201
KAYNAKLAR	205
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	
DİZİN	

KISALTMALAR

Arp. çev.	: Arapçaya çeviren
b.	: bin
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
El ²	: The Encyclopædia of Islâm (New Edition)
Elr.	: Encyclopædia Iranica
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
M.Ö.	: Milâttan Önce
M.	: Milâdî
Mgu	: Moskovskiy Gasudarstvenniy Universitet
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
trc.	: Tercüme
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınlayan

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablolar	Sayfa
Tablo 4.1. Afrîgoğulları Hanedanına Mensup Olan Hârizmşahlar Listesi	99
Tablo 5.1. On Aydan Oluşan Hârizm Takvimi Listesi	171
Tablo 5.2. Otuz Günden Oluşan Hârizm Ayları Listesi	171
Tablo 5.3. On İki Burca Bölünen Hârizm'deki Ayın Menzilleri Listesi	174

RESİMLER LİSTESİ

Resimler

Sayfa

Resim 4.1. Ca‘fer b. Mâlik tarafından Hârizmşah Eskecvâr’ın sikkesi kopya edilerek tasvir edilen bir gümüş sikke örneği	122
---	-----

HARİTALAR LİSTESİ

Haritalar	Sayfa
Harita 3.1. 1. Ayaz Kalesi'nin Planı	58
Harita 3.2. 2. Ayaz Kalesi'nin Planı	59
Harita 3.3. 3. Ayaz Kalenin Planı	60
Harita 3.4. Dzhanbas Kalenin Planı	61
Harita 3.5. Guldursun Kale Bolshaya'nın Planı	62
Harita 3.6. Gyaur Kale Sultan Uizdagskaya	63
Harita 3.7. Kazakli-Yatkan Kalesi'nin Planı	64

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Hârizm bölgesi

Ek 2: Hârizm bölgesi

Ek 3: Seyhun ve Ceyhun bölgesi

Ek 4: Hârizm ve Oğuz Türklerinin olduğu bölgeyi gösteren harita

Ek 5: Tâhirîler döneminde Horasan, Mâverâünnehr ve Hârizm bölgesinde yer alan şehirler

Ek 6: Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Mâverâünnehr'e yönelik gerçekleştirdiği akınlar

Ek 7: Tâhirîler ve Sâ mânîler döneminde Türkistan sahası

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Araştırmada Hârizm'in fiziki ve coğrafi özellikleri hakkında bilgiler verildikten sonra İslâmi fetihlerden 389/999 yılına kadar yaşanan siyasi, iktisadi, sosyal ve ilmi hayatı ele alınmıştır. İran ve Horasan'da sınır durumunda bulunan Mâverâünnehr'in tarihi yapılan saldırılar ve müdahaleler neticesinde şekillenmiştir. Özellikle Hz. Ömer döneminde Ahnef b. Kays komutasında ilerleyen Arap ordusunun Türkistan sahasını ele geçirmesi şehirlerin siyasi, sosyo-kültürel ve iktisadi açıdan büyük bir değişim içerisine girmelerine sebep olmuştur. Ancak Arapların idaresi altına girmek istemeyen şehirlerde halkın ayaklanması Türkistan sahasının Sâ mânîler dönemine kadar büyük tahribat altında kalmasına yol açmıştır. Abbâsîlerin bunalım içerisine girdiği dönemde Sâ mânîlerin Türkistan sahasına hâkim olması bölgenin iktisadi ve ilmi açıdan kalkınmasını sağlamıştır. Nitekim Hârizm; Sâ mânîler ve Me'mûnîler döneminde bilim, kültür, felsefe ve iktisadi açıdan büyük bir gelişme göstermiştir. Bu çalışma, yaşanan gelişmeleri araştırma konusu içerisinde tutmuştur. Bu çalışma, 93-389/712-999 yılları aralığında Hârizm'de yaşanan gelişmelerin incelenmesi çerçevesi ile sınırlandırılmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Mâverâünnehr'deki şehirler, sahip oldukları siyasi ve iktisadi özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Bu şehirlerden biri olan Hârizm'in muhtelif ülkeleri birbirine bağlayan ana yollar üzerindeki stratejik konumu, bu sebeple büyük kervanların ticari ürünlerini Hârizm'de satmaları buranın önemli bir ticaret merkezi haline dönüşmesini sağlamıştır. Bu durum, Hârizm'in iktisadi açıdan kalkınmasını sağladığı gibi beraberinde muhtelif devletlerin odak merkezi haline gelmesine de sebep olmuştur. Türk ve İslâm dünyası açısından büyük önem atfeden Hârizm hakkında Arapça kaynaklarda önemli bilgiler bulunmaktadır. Hârizm'in Arapların akınlarından sonra Emevîler dönemi ile birlikte büyük bir tahribata uğraması sosyal ve iktisadi açıdan büyük bunalım içerisine girmesine sebep olmuştur. Tarih boyunca muhtelif devletlere ev sahipliği yapan Hârizm'in Arap akınlarından sonra yaşanan gelişmeleri dikkate alarak siyasi, sosyo-kültürel ve iktisadi hayat hakkında günümüz araştırmalarında bilgiler oldukça azdır. Yaptığımız tez çalışmada Arapça kaynaklar ışığında konunun derinlemesine inilerek daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada; Coğrafya, Tabakat, Ensâb ve Tarih kitaplarının derlemesi yapıldıktan sonra konu ile bağlantılı olan bölümler tespit edilip ilgili dönemle alakalı tespit edilebilen Arapça kaynaklar incelenmiştir. Ayrıca çalışmada Mısır, Libya, Umman, Cezayir, Irak ve Beyrut'ta yayımlanan makale ve tez çalışmaları gözden geçirilerek konu desteklenmiştir. Temel kaynakların yanı sıra konumuz ile ilgili literatür taraması yapılmış ve ikinci el kaynaklara ulaşılarak materyal toplanmıştır. Elde edilen bilgiler fişlenip tasnif ve analizi yapıldıktan sonra yazılmaya başlanmıştır.

1.4. Araştırmanın Metodu

“Arapça Kaynaklara Göre Fethinden X. Yüzyıla Kadar Hârizm Bölgesi” adlı çalışmamızda 93-399/712-999 yılları arasında Hârizm'in coğrafi, siyasi, iktisadi, ilmi-kültürel ve sosyal hayatını beş bölüm içerisine alarak değerlendirip incelemesini yapmış bulunmaktayız. Tezimizde Hârizm dışında konumuzla bağlantılı olarak Mâverâünnehr'in coğrafi özellikleri ve Hz. Ömer dönemi ile birlikte başlayan fetih hareketlerine de temas edilmiştir.

Birinci bölümde, çalışmanın amacı, yöntemi ve metodu hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, çalışmamızda kullandığımız birinci ve ikinci elden kaynakların açıklaması yapılmıştır.

Üçüncü bölümde, Mâverâünnehr'in fiziki ve coğrafi özellikleri, bu bölgeye bağlı olan şehirler hakkında genel bilgiler verildikten sonra Hârizm'in coğrafi ve fiziki yapısı dikkate alınarak nehirler, şehirler, köyler ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeler hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca İslâm öncesi Antik Hârizm'in tarihsel süreci ve siyasi durumuna da temas edilmiştir.

Dördüncü bölümde, Hz. Ömer döneminde Ahnef b. Kays komutasında Türkistan sahasında başlayan akınlarına temas edildikten sonra Hârizm'in 93/712 yılından itibaren Emevîler, Abbâsîler, Sâ mânîler ve Me'mûnîler dönemindeki siyasi gelişmeleri sebep-sonuç içerisinde değerlendirilmiştir.

Beşinci bölümde Hârizm; iktisadi, sosyal ve ilmi yaşam olmak üzere üç başlık içerisinde incelenmiştir.

1) Önemli bir ticaret merkezine sahip olan Hârizm'in stratejik konumuna vurgu yapılarak bölgede gerçekleştirilen ticari ilişkiler, darp edilen paralar, tarım, hayvancılık ve endüstri üzerinde durulmuştur.

2) Hârizm'de yaşayan Hârizmliler, Türkler ve Araplara temas edildikten sonra, dini inanışlar noktasında Mecûsilik, Hristiyanlık, Yahudilik ve Müslümanlık konuları ele alınarak Hârizm takvimi çerçevesinde halk tarafından kutsal olarak kabul edilen

önemli gün ve bayramların incelemesi yapılarak sosyal ve kültürel hayat üzerinde durulmuştur.

3) Hârizm'deki ilmî ve edebi hayata temas edilmiştir. Hârizm'in İslâm dünyasına girmesinden sonra Arapça belâğat medreselerinin yaygınlaşması, ilmi ve kültürel alanda ön plana çıkmasını sağlamıştır. Nitekim tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, tasavvuf, tıp, matematik, astronomi ve tarih alanında Hârizm'de çok sayıda İslâm âlimi yetişmiştir. Bu durum dikkate alınarak Hârizmli âlimlerin hayatları, eserleri ve ilmi faaliyetleri incelenmiştir. Çalışmamızda Hârizmli olmamalarına rağmen Me'mûnoğulları tarafından başkent Kurkanc'ta çalışmalarına destek verilen ilim adamlarına da yer verilmiştir.

2. ALANA DAİR BAZI LİTERATÜR ESERLERİN TANITIMI**2.1. Coğrafya ve Seyahatnameler**

Araştırmamızda Hârizm'in coğrafyası, şehirleri, köyleri ve nehirleri hakkında verdiğimiz bilgilerin büyük çoğunluğu 4./10. yüzyılda Müslüman coğrafyacılar tarafından kaleme alınan seyahatnameler ve sözlüklere dayanmaktadır. Hârizm'in coğrafi özelliklerini izah ederken bu kaynaklar, büyük önem taşımıştır. Hârizm ile ilgili Muhammed b. Ahmed el-Birûnî el-Hârizmî (öl. 453/1061?)'nin yazdığı **Târîhu Hârizm** dışında el yazmalı bir eser bulunmamaktadır. Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî; günümüze kadar aslı sureti ulaşmayan bu eserde, Hârizm'in tarihi ve coğrafi özellikleri dışında astronomi ve matematik alanında yetişmiş âlimler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Eserde geçen malumatların bir kısmına Yâ'kût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinde ulaşabilmekteyiz.

Tâhirîler döneminde Horasan'da çeşitli görevlerde bulunan Yâ'kübî (öl. 292/905'ten sonra)'nin **Kitâbü'l-büldân**¹ adlı eseri, seyahatnameler içerisinde en önemli olanlardan kabul edilmektedir. Üslup olarak diğer eserlere nazaran oldukça akıcı ve basit bir şekilde yazılan bu eserde, konumuz hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.

İbn Hurdâzbih (öl. 300/912), **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik**² adlı eserinin muhtelif yerlerinde Hârizm'den bahsetmesine rağmen nehirleri, kapıları, ticari hayatı, ziraai mahsulleri, şehirleri ve köyleri hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak eserde, Hârizm isminin menşei ve Horasan'a bağlı bir şehir olduğu yönünde kıymetli bilgiler mevcuttur.

İbnü'l-Fakîh (öl. 300/912'den sonra)'in **Kitâbü'l-büldân**³ adlı eserinde Mâverâünnehr ve Horasan'daki diğer şehirler hakkında kıymetli bilgiler bulunmasına rağmen Hârizm'in fiziki ve coğrafi yapısı hakkında kayıt olmayışı sebebi ile yeterli düzeyde istifade edilememiştir.

İbn Rüste (öl. 300/913'ten sonra), **Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise**⁴ adlı eserinde Mâverâünnehr başta olmak üzere Ceyhun ve Seyhun Nehirleri civarında bulunan nehir yatakları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca Hârizm'deki şehirler, köyler ve yerleşim birimleri arasındaki mesafelere de dikkat çekmiştir. İbn Rüste, Hârizm ve civarında bulunan yerleşim birimlerinde Ceyhun Nehri'nde sel baskınlarından dolayı yaşanan olumsuzluklara da temas etmiştir.

¹ Ahmet b. Ebî Yâ'küb b. Câ'fer b. Vehb, *Kitâbü'l-büldân*, (Basım Yeri ve Yayınevi Yok, 1336/1918).

² Ebû'l-Kâsim Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, (Leyden: Matbâatü Berîl, 1306/1889).

³ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedanî, *Kitâbü'l-büldân*, thk. Yusuf el-Havî, (Beyrut: Alîmû'l-Kutub, 1416/1996).

⁴ Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, (Leyden: Matbâatü Berîl, 1309/1892).

Hârizm'i 309/921 yılında ziyaret eden ve yazdığı risale ile ön plana çıkan İbn Fadlân (öl. 310/922'den sonra)'ın **Risaletü İbn Fadlân**⁵ adlı eserinde Hârizm'in Mâverâünnehr'deki şehirlere olan uzaklığı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Ceyhun Nehri'nde yaşanan şiddetli soğuktan dolayı nehrin donması ile birlikte Hârizm'de yaşayan insanların çektiği sıkıntılar hakkında verdiği bilgiler tezimiz açısından oldukça kıymetlidir. İbn Fadlân'ın eserini ön plana çıkaran bir diğer etken ise Hârizm halkının lisanları başta olmak üzere sosyal hayatları ve iktisadi durumları hakkında önemli bilgiler vermesidir. Ayrıca bu eser, coğrafya alanında müracaat edilen ilk makale olarak kabul edilmektedir. Nitekim Hâmevî, İstahrî ve Mes'ûdî, Hârizm hakkında verdikleri bilgilerin bir kısmını İbn Fadlân'ın eserine dayandırmışlardır.

Sâmânî veziri ve ünlü İslâm coğrafyacısı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Ceyhânî (öl. 330/942), yedi ciltten oluşan **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik** adlı eserinde dünyayı yedi iklim ayırmıştır. Ebû Abdullah Ceyhânî, eserini yazarken İbn Hurdâzbih'in **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik** eserinden önemli ölçüde yararlanmışır. Sâmânîlerin idaresindeki Hârizm'in coğrafi ve fiziki özelliği hakkında kıymetli bilgilerin bulunduğu bu eser, günümüze ulaşmamıştır.

Mes'ûdî (öl. 345/956)'nin **Mürûcû'z-zeheb meâzinü'l-cevher**⁶ adlı eserinde siyasi, coğrafi, tarihi ve iktisadi alanda çok sayıda malumat bulunmaktadır. Eserde; Hârizm'de yaşayan Farsların ve Türklerin kökenleri ve yaşam tarzları hakkında önemli bilgiler yer almasına rağmen Arapların sosyal hayatına temas edilmemiştir.

İstahrî (öl. 346/957)'nin **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik**⁷ adlı eseri, konumuz açısından oldukça önemlidir. Eserde; Hârizm'in coğrafi yapısı, şehirlerin mimari ve iktisadi özellikleri, yerleşim alanlarına olan mesafesi, yolları, iklimi, nehirleri ve köyleri hakkında tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Günümüzde şehirler ve köyler arasındaki mesafelerin tespit edilmesi zor olmasına rağmen İstahrî, dönemin şartlarına nazaran bu mesafeleri mil ve merhale olarak göstermiştir. Ayrıca Hârizm'in sanayi ve ticari alandaki durumunu incelediğimizde özellikle savaş aletleri, pamuk, deve ve keçi yünlerinin ticareti ile ilgili bilgilere sahip olmamızı İstahrî'ye borçluyuz. Bu sebepten Hârizm başta olmak üzere Mâverâünnehr ve Horasan'daki şehirlerin coğrafi özellikleri ve şehir hayatı hakkında istifade etmemizde bizlere yol göstererek konunun izahını yapmamızı sağlamıştır.

Hârizm'de bulunan İbn Havkal (öl. 367/976)'ın **Suretü'l-arz**⁸ adlı eserinde Mâverâünnehr, Horasan, Hârizm ve dünyanın muhtelif bölgelerinin coğrafi özellikleri hakkında çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Eserde, Hârizm'in nehirleri, iklimi,

⁵ Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd, *Risaletü İbn Fadlân*, thk. Samî ed-Duhân, (Dimaşk: Matbâatü'l-İlmî'l-Arâbi, 1378/1959).

⁶ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb meâzinü'l-cevher*, 4 Cilt, (Beyrut: Mektebetü'l-Âsriyye, 2005).

⁷ Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, (Leyden: Matbâatü Beril, 1346/1927).

⁸ Ebû'l-Kasım Muhammed b. Havkal, *Suretü'l-arz*, (Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, 1412/1992).

kapıları, çarşıları, ticari hayatı, ziraai mahsulleri, şehirleri, köyleri ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri hakkında geniş bilgiler mevcuttur. Ayrıca İstahrî gibi Mâverâünnehr ve Horasan'ı ayrıntılı bir şekilde gösteren haritalarda bulunmaktadır.

Tezimizde dikkate değer mühim eserlerden biride Makdisî (öl. 388/976)'nin **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifetî'l-ekalîm**⁹ adlı eseridir. Coğrafyacılar içerisinde usul olarak en zoru kabul edilen Makdisî, İslâm ülkelerine yaptığı uzun yolculuklar neticesinde bölgelerin coğrafi özelliklerini özet şeklinde anlatmıştır. Makdisî, Hârizm'i nehirleri, kapıları, ticari hayatı, ziraai mahsulleri, şehirleri, köyleri ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. İstahrî'de olduğu gibi Makdisî'de mesafeleri mil ve merhale olarak göstermiştir. Ayrıca eserde, Hârizm'deki ulema ve ilmi faaliyetleri hakkında malumatlarda bulunmaktadır.

Müellifi belli olmayan **Hudûdü'l-âlem mine'l-maşrîk ile'l-mağrîb**¹⁰ adlı eser, Minorsky'a göre Ferîğûnîlerden İbn Ferîğûn tarafından 372/982-83 yılında yazılmıştır. Kahire'de 1999 yılında Arapça olarak yayımlanan nüshasından istifade ettiğimiz bu eserde Hârizm'in ticari hayatı, ziraai mahsulleri, şehirleri, köyleri ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri hakkında detaylı bilgiler bulunmamaktadır.

Tarihçi ve hadis hâfızı olan Sem'ânî (öl. 562/1166), **el-Ensâb**¹¹ adlı eserini 550/1155 yılında Semerkant'ta yazmaya başlamıştır. Eserde; Buhara, Semerkant, Merv ve Nîşâbur başta olmak üzere muhtelif bölgelerdeki yerleşim yerleri ve âlimleri hakkında geniş kapsamlı bilgiler bulunmasına rağmen Hârizm ve ona bağlı olan köylere dair bilgiler oldukça kıt olduğu için önemli ölçüde yararlanılmamıştır.

İdrîsî (öl. 560/1166), **Nuzhetü'l-muşţâk fî ihtirâkı'l-âfâk**¹² adlı eserine daha önce coğrafyacılar tarafından kaleme alınan eserlerden istifade ederek kendi yorumlarını eklemiştir. Eserde; Hârizm'in nehirleri, ticari hayatı, ziraai mahsulleri, şehirleri, köyleri ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeler hakkında geniş bilgiler mevcuttur. Ayrıca İdrîsî'nin hem Hârizm'de bulunması hem de Mâverâünnehr'in kuzeyine doğru seyahatlar yapması yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri ayrıntılı bir şekilde vermesini sağlamıştır.

Yâ'kût el-Hamevî (öl. 626/1229)'nin **Mu'cemü'l-büldân**¹³ adlı eserinde genel olarak yedinci bölgede bulunan şehirlerin fiziki ve coğrafi özellikleri dışında boylam ve enlemleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bazı kırsal alandaki kasaba ve köyleri coğrafi terimleri ile birlikte vermesi eserin öne çıkmasını sağlamıştır. Bölgeleri kronolojik olarak sıralayan ve 616/1219 yılında Hârizm'i ziyaret eden Hamevî eserinde,

⁹ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifetî'l-ekalîm*, (Kahire: Mektebetü Metbulî, 1411/1991).

¹⁰ Anonim, *Hudûdü'l-âlem mine'l-maşrîk ve ila'l-mağrîb*, (Kahire: Dâru's-Sekâfiyye, 1419/1999).

¹¹ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman el-Yemanî, 13 Cilt, (Hindistan: Dairatü'l-Maârifî'l-Osmanîye, 1397/1977).

¹² Ebû Abdullah Muhammed İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşţâk fî ihtirâkı'l-âfâk*, 2 Cilt, (Kahire: Mektebetü's-Sekafetî'd-Diniyye, 1422/2002).

¹³ Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâ'kût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldan*, 5 Cilt, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977).

Hârizm'in eski başkenti olan Kâs ve Kurkanc, Ceyhun Nehri'nin sebep olduğu sel baskınları, Hârizm Gölü ve civarında bulunan nehir yatakları, ticari hayatı, ziraai mahsulleri, iklimi, şehirleri, köyleri ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca Hârizm'de Arapların fethinden Moğolların saldırısına kadar geçen sürede yaşanan hadiseleride gözlemleyerek süreç hakkında kısa bilgiler vermiştir. Yâ'kût el-Hamevî'yi diğer coğrafyacılarından farklı kılan en önemli sebep, coğrafi bilgilerin yanısıra tarihi bilgilere ve bölgede yaşayan ulemalara da temas etmiş olmasıdır.

Tarihçi, edip ve muhaddis olan İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233), **el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb**¹⁴ adlı eserini Sem'ânî'nin el-Ensâb'ını dikkate alarak yazmıştır. Eserde, Mâverâünnehr ve Horasan başta olmak üzere muhtelif yerlerdeki köyler ve yetişen ulemalar hakkında bilgiler bulunmasına rağmen Hârizm ve ona bağlı olan yerleşim yerleri hakkındaki bilgiler oldukça kıt olduğu için önemli ölçüde istifade edilememiştir.

Kazvînî (öl. 682/1283)'nin **Âsârü'l-bilâd ve âhbarü'l-ibâd**¹⁵ adlı eseri, önsöz ve üç mukaddimeden meydana gelmektedir. Eserinde dünyayı yedi iklim'e ayıran Kazvînî, Hârizm'deki ticari hayat, ziraai mahsuller, ulema, şehirler, köyler ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Eyyûbî hanedanına mensup melik, tarihçi ve coğrafyacı olan Ebû'l-Fidâ' (öl. 732/1331)'nin **Takvîmü'l-büldân**¹⁶ adlı eseri, coğrafya alanında yazılmış önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Eserde; Hârizm'in fiziki ve coğrafi özelliği, şehirleri, köyleri ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri hakkında önemli bilgiler verdiği için konumuz açısından oldukça kıymetlidir.

İranlı tarihçi ve coğrafyacı Hamdullah el-Müstevfî (öl. 740/1340)'nin üç bölümden oluşan **Nüzhetü'l-kulûb**¹⁷ adlı eseri, Hârizm ve civarındaki yerleşim birimlerinin tespit edilmesinde büyük rol oynamıştır. Nitekim Sem'ânî ve Hamevî'nin eserlerinde bulamadığımız köylerin ve ribatların isimlerine ve Hârizm'e olan uzaklıklarına el-Müstevfî'nin eserinde temin edilmiştir.

Ortaçağ tarihinin önde gelen seyyahlarından İbn Battûta (öl. 770/1368-69), **Tuhfetü'n-nüzzâr fî ġarâ'ibi'l-emsâr ve âcâ'ibi'l-esfâr (Rihletü İbn Battûta)**¹⁸ adlı eserinde, İslâm dünyasının doğusuna yirmi sekiz yıl aralıklarla yaptığı gezileri esnasındaki gözlemlerini kaleme almıştır. Bu eser, coğrafya ve tarihi bilgiler dışında

¹⁴ Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî b. Esîr, *el-lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, 1/3, Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, Basım Tarihi Belirsiz).

¹⁵ Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru Sadır, 1379/1960).

¹⁶ İmâmüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, Basım Tarihi Yok).

¹⁷ Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 3 Cilt, (Tahran: Kitâbü Dünya, 1362.)

¹⁸ Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fî ġarâ'ibi'l-emsâr ve âcâ'ibi'l-esfâr (Rihletü İbn Battûta)*, thk. Muhammed Abdülmün'im İryân, 2 Cilt, (Beyrut: Dâru İhyâü'l-Ulûm, 1407/1987).

insanların yemek kültürü, giyim tarzı, dini inanışları ve iktisadi özellikleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. 732/1332 yılında Türklerin en güzel şehri dediği Hârizm'i ziyaret eden İbn Battûta'nın bölgenin coğrafi özelliği, sokakların imarı, ziraai mahsulleri, iktisadi faaliyetleri, sosyal hayatı ve Ceyhun Nehri hakkında verdiği bilgiler kıymetlidir.

Memlûklü tarihçi, âlim ve münşî olan Kalkaşendî (öl. 821/1418)'nin **Sibhü'l-â'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ**¹⁹ adlı ansiklopedik örneğindeki bu eseri; giriş, on bölüm ve sonuç bölümlerinden meydana gelmektedir. Eserde, Hârizm'in fiziki ve coğrafi yapısı, iklimi, şehirleri, köyleri ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca eseri bizim açımızdan önemli kılan bir diğer etken ise Hârizm'in merkezi konumunda olan Kâs ve Kurkanc dışındaki bazı yerleşim yerlerinin diğer kaynaklarda bulamadığımız enlem ve boylamların verilmesidir.

2.2. Târîhi Kaynaklar

Belâzûrî (öl. 279/892)'nin **Fütûhu'l-büldân**²⁰ adlı eserinde Hârizm'in fethedilme süreci ile ilgili kayıtları konumuz açısından oldukça kıymetlidir. Taberî ve İbnü'l-Esîr'e göre olayları kısa ve öz bir şekilde anlattığı eserde, Horasan ve Mâverâünnehr'e yapılan akınlar hakkında güvenilir bilgiler vermiştir.

Taberî (öl. 310/922)'nin **Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk**²¹ adlı eseri, doğu İslâm dünyasının en önemli kitaplarından biri olarak kabul edilmektedir. Basralı Ali b. Muhammed el-Medâinî (öl. 225/840)'ye dayandırdığı eserde Ahnef b. Kays, Selim b. Ziyâd ve Kuteybe b. Müslim döneminde Hârizm'e yapılan akınları hakkında tafsilatlı bilgiler verdiği için önemli ölçüde istifade edilmiştir. Ancak müellifin 310/923 yılında vefatından dolayı eserde, Hârizm'in Sâ mânîler ve Me'mûnîler dönemindeki siyasi tarihi hakkında kayıt bulunmamaktadır.

Şîf tarihçi İbn A'sem (öl. 320/932'den sonra)'in Hulefây-i Râşidîn dönemi ile birlikte anlatmaya başladığı **Kitâbü'l-fütûh**²² adlı eserinde Horasan ve Mâverâünnehr'e yapılan fütûhatlar hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Hârizm'e yapılan akınları ise ayrı bir başlık içerisinde ele almıştır.

Sâ mânîler döneminde Hârizm'in siyasi durumu hakkında istifade ettiğimiz kaynakların başında Narşahî (öl. 348/960)'nin **Târîhu Buhârâ**²³ adlı eseri gelmektedir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Narşahî, Sâ mânî Emîri İsmâil b. Ahmed

¹⁹ Ebû'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, 16 Cilt, (Kahire: Matbâatü'l-Emirîyye, 1332/1914).

²⁰ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, (Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 1407/1987).

²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fâdıl İbrahim, 1/11, (Beyrut: Dâru'l-Maârif, 1390/1971).

²² Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, thk. Ali Şirây, 7 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Edva', 1411/1991).

²³ Ebî Bekr Muhammed b. Ca'fer Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, çev. Emin Abdülmecîd Bedevî, Nasrullah et-Tirâzî, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1413/1993).

döneminde Hârizm’ de yaşanan siyasi gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde kayıt altına almıştır.

Hârizm’in siyasi tarihinde istifade ettiğimiz kaynaklardan bir diğeri ise Gazneli tarihçi Utbî (öl. 427/1036)’nin **Târîh-i yemînî**²⁴ adlı eseridir. Müellif eserde, Sâmânî Emîri İsmâil b. Ahmed döneminde Hârizm’de yaşanan siyasi olaylara ışık tutmuştur. Ayrıca Me’mûnîler dönemine muasır olmasından dolayı Me’mûnî Emîrleri (385-407/995-1017)’nin Sâmânî, Karahanlı ve Gazneliler olan ilişkileri hakkında kıymetli bilgilerde vermiştir.

Hârizm’deki ilmi hayat konusunda istifade ettiğimiz bir diğ. eser ise Arap dili ve edebiyatı âlimi Seâlibî (öl. 429/1038) nin **“Yetîmetü’-d-dehr fî mehâsini ehli’l-âsr”**²⁵ adlı eseridir. Müellif eserinde muhtelif bölgelerde yaşayan edip ve şairler hakkında kıymetli bilgiler vermiştir. Ayrıca Hârizm’de bulunmasından dolayı ilim adamlarına yer vermesi tezimizde önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Bîrûnî (öl. 440/1048)’nin yirmi yedi yaşında kaleme aldığı **Âsârü’l-bâkiye anî’l-kurûni’l-hâliye**²⁶ adlı eserinde, muhtelif toplumların kullandıkları takvimler, ay ve yıllar, milli bayramlar ve festivaller hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bîrûnî’nin Hârizm’in İslâm öncesi dönemi hakkında az olmakla birlikte verdiği bilgiler Hârizm halkının tarihi ile ilgili ilk malumatları elde etmemizi sağlamıştır. Ayrıca Hârizm’de kullanılan takvimler, bayramlar, festivaller ve Hârizmşah Sultanlarının aldığı lakaplar hakkında da son derece mühim bilgiler aktarmıştır.

İranlı tarihçi Gerdîzî (öl. 442/1050’den sonra), **Zeynü’l-ahbâr**²⁷ adlı eserinde İslâmiyet öncesi İran tarihi ile Asr-ı Saâdet devrini ve 423/1032 yılına kadar hüküm süren halifelerin dönemini özetlerken, 432/1041 yılına kadar Horasan’da yaşanan siyasi olayları ise ayrıntılı bir şekilde kayıt altına almıştır. Eserin bizim açımızdan kıymetli olmasında Sâmânîler ve Me’mûnîler döneminde Hârizm’de yaşanan siyasi olaylara dair kayıtlarıdır. Bu sebepten Hârizm’in siyasi durumu hakkında istifade ettiğimiz kaynakların başında gelmektedir.

Gazneliler devri tarihçisi Beyhakî (öl. 470/1077), **Târîhu Beyhakî**²⁸ adlı eserinde 421-432/1030-1041 yılları arasındaki olayları anlatmıştır. Ayrıca Bîrûnî’nin günümüze kadar ulaşmayan **Kitâbü’l-müsâmere fî ahbâri Hârizm** adlı eserinde anlattığı Me’mûnîler ile Gazneliler Devleti arasındaki siyasi olayları Beyhakî’den

²⁴ Muhammed b. Abdülcebbâr Utbî, *Târîh-i yemînî el-fethü’l-vahbî â’lâ tarîhi Ebî Nasr el-Utbî*, thk. İhsân Zenûn es-Sâmîrî, (Beyrut: Dâru’t-Talî’a li’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr, 1424/2004).

²⁵ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Yetîmetü’-d-dehr fî mehâsini ehli’l-âsr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, 5 Cilt, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1983).

²⁶ Ebû’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Âsârü’l-bâkiye anî’l-kurûni’l-hâliye*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1351/1933).

²⁷ Ebû Saîd Abdülhay Gerdîzî, *Zeynü’l-ahbâr*, çev. Afâf Seyyid Zeydân, (Kahire: Meclisü’l-A’lâmi li’s-Sekâfet, 1426/2006).

²⁸ Ebû’l-Fâzl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, çev. Sadık Neşet, Yahya el-Hişab, (Kahire: Mektebetü’l-Encülü’l-Mısıriyye, 1419/1999).

öğrenmekteyiz. Eserde, Me'mûnîlerin sonu ve Hârizm'in Gaznelilere ilhakı sürecinde yaşanan hadiseler hakkında kıymetli bilgiler mevcuttur.

Hârizm'deki ilmi hayat konusunda istifade ettiğimiz kaynakların başında Yâ'kût el-Hamevî (öl. 626/1229)'nin **Mu'cemü'l-üdebâ' irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb**²⁹ adlı eseri gelmektedir. Müellif eserde; edip ve şairlerin hayatı, kasideleri ve kaleme aldıkları eserler hakkında bilgiler vermiştir.

Tarihçi İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233), **el-Kâmil fî't-târih**³⁰ adlı eserinde 312/914 yılına kadar olan bilgileri Taberî'ye dayandırarak aktarmasına rağmen yer yer daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca Taberî'nin bahsetmediği konulara da temas etmiştir. Müellif eserde, Kuteybe b. Müslim'in Hârizm'e yapılan akınları hakkında kıymetli bilgiler aktarmasına rağmen Sâmanîler ve Me'mûnîler döneminde Hârizm'de yaşanan siyasi gelişmeleri yüzeysel anlatmıştır. Özellikle Me'mûnîler dönemine ait kayıtları mülahhas şeklindedir.

Nüveyrî (öl. 733/1332), metot olarak Tâberî ve İbnü'l-Esîr'i takip ettiği **Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb**³¹ adlı eserindeki Hârizm'in fethi ve sonrası yaşanan siyasi olaylara dair kayıtları, mülahhas şeklindedir.

Tarihçi ve Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Ebû's-Safâ es-Safedî (öl. 764/1363), **“el-Vâfi bi'l-vefeyât”**³² adlı yirmi dokuz cilt halindeki eseri; din, devlet ve ilim erbabını içeren biyografiden oluşmaktadır. İlgili eserde Hârizm'deki hadis ve fıkıh âlimleri, edip ve şairler hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

2.3. Çağdaş Araştırma Eserleri ve Makaleler

Türkistan tarihi üzerine yaptığı çalışmalar ile ön plana çıkan Rus Türkolog ve şarkiyatçısı Barthold'un **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**³³ adlı eserinde, Hârizm'in fiziki ve coğrafi özelliği hakkında verdiği bilgiler konumuz açısından oldukça kıymetlidir. İslâm coğrafyacıların dağınık halde verdikleri bilgileri bir araya getirmesi, dönemin kaynaklarının tarafımızca daha iyi bir şekilde tasnif edilmesini sağlamıştır.

Hz. Peygamberin vefatından önce 7/629 yılında Türkistan sahasını ziyaret eden ve bu seyahatini on yedi yılda tamamlayan Çinli seyyah Hüen-Çang'ın **“Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-**

²⁹ Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâ'kût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ' irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbâs 6 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Arabî'l-İslâmi, 1413/1993).

³⁰ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullah el-Kadî, 11 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987).

³¹ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, thk. Abdülmecid Terhinî, 27 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004).

³² Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 29 Cilt, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru Neşr, 1411/1991).

³³ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1410/1990).

Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları"³⁴ adlı eserinde Semerkant ve Buhara başta olmak üzere diğer şehirler ve bölgeler hakkında önemli malumatlar vermesine rağmen Hârizm hakkında verdiği bilgiler oldukça kıttır. Tarafımızca Nazmiye Togan tarafından çevrili yapılan bu eserde mümkün olduğunca istifade edilmiştir.

Hârizm'in coğrafi özelliklerini yazarken önemli ölçüde istifade ettiğimiz kaynaklardan biri İngiliz şarkiyatçısı Strange'nin **Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye**³⁵ adlı eseridir. İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgileri sentezleyen Strange; Hârizm'in nehirleri, iklimi, kapıları, çarşıları, ticari hayatı, ziraai mahsulleri, şehirleri, köyleri ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Muhammed Şît Hattâb, **Kâdetü'l-fethü'l-islâmi bilâdü Mâverâünnehr**³⁶ adlı eserinde Mâverâünnehr sınırları içerisinde yer alan bölgelere ait yerleşim yerlerini bölümler halinde tasnif ederek sosyal ve iktisadi durumları hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.

Hârizm'in ilmi ve kültürel hayatı hakkında aydınlanmamızı sağlayan kaynakların başında Hüseyin Tâha'nın kaleme aldığı **el-Edebü'l-Arâb fî iklimi Hârizm**³⁷ adlı eseri gelmektedir. Yazar eserde; Hârizm'de astronomi, matematik, tıp, tefsir ve hadis alanında öne çıkan âlimlerin hayatları, eserleri ve ilmi faaliyetleri hakkında geniş kapsamlı bilgiler vermiştir.

İlmi ve kültürel hayat konusunda istifade ettiğimiz kaynaklardan bir diğeri ise Hanân Mebrûk Lebudî'nin **et-Târîhu'l-hadârî lî bilâdî Hârizm fî'l-asrî'l-İslâmî**³⁸ adlı eseridir. Eserde, 9. yüzyılın başlarından 13. yüzyılın sonlarına kadar Hârizm'de tefsir, kıraat, hadis, tıp, astronomi, matematik, tarih ve edebiyat alanında yetişen âlimleri dönem dönem tasnif edilerek hayatları, eserleri ve ilmi faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır.

Hanân Mebrûk Lebudî'nin konumuz açısından diğer önemli eseri ise **Kıyamü devletü şahhat Hârizm'dir**.³⁹ Yazar; Hârizm'in fiziki, coğrafi, iktisadi ve siyasi tarihi hakkında çok kıymetli bilgiler vermiştir.

Tezimizi yazarken bize yön gösteren çalışmalardan bir diğeri ise Ebû'l-Abbâs b. Arslan el-Hârizmî'nin **Mîn tarîhi Hârizm**⁴⁰ adlı eseridir. İlgili eserde, Hârizm'in siyasi ve iktisadi hayatı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

³⁴ Hüen-Çang, "Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", çev. Nazmiye Togan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1/2, (1964), 20-65.

³⁵ Guy Le Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, çev. Beşir Fransız, Korkis Avad, (Bağdat: Matbâatü'l-Irak, 1373/1954).

³⁶ Muhammed Şît Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi bilâdü Mâverâünnehr*, (Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1410/1990).

³⁷ Hüseyin Tâha, *el-Edebü'l-Arâb fî iklimi Hârizm*, (Irak: Menşûratü Vüzerâtü'l-İ'lâm, 1406/1986).

³⁸ Hanân Mebrûk Lebudî, *et-Târîhu'l-hadârî lî bilâdî Hârizm fî'l-asrî'l-İslâmî*, (İskenderiyye: Müessesetü Şebabü'l-Camiat, 1434/2013).

³⁹ Hanân Mebrûk Lebudî, *Kıyamü devletü şahhat Hârizm*, (İskenderiyye: Müessesetü Şebabü'l-Camiat, 1434/2013).

Fevzî Hamid Abbâs el-Meymûnî'nin yazdığı **Devletü Me'mûnîyyin fî iklimî Hârizm**⁴¹ adlı çalışması, Hârizm ile ilgili yapılan çalışmaları göz önünde bulundurduğumuz zaman siyasi tarih açısından önemlidir. Yazar eserinde, Hârizm'in fiziki ve coğrafi özelliği hakkında genel bilgiler verdikten sonra Me'mûnîler döneminde Hârizm'in siyasi, iktisadi, sosyal ve ilmi-kültürel hayatına temas etmiştir.

Hârizm'in siyasi tarihi hakkında önemli derecede istifade ettiğimiz kaynaklardan bir diğeri Arminius Vámbéry'in **Târihu Buhârâ**⁴² adlı eseridir. Eser, genel olarak Buhara hakkında bilgiler vermesine rağmen Abbâsîler döneminde müstakil bir halde bulunan Hârizm'in Anuştekin hanedanı ve Me'mûnîler dönemindeki siyasi durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Hârizm'in İslâm öncesi tarihine yönelik önemli derece istifade ettiğimiz kaynakların başında Rus arkeolog ve tarihçisi Sergey Pavlovich Tolstov'un **Drevniy Horezm**⁴³ adlı eseri gelmektedir. Eserde; Hârizm'in tarihsel süreci, siyasi, sosyal ve iktisadi hayatı hakkında çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

Hârizm'in İslâm öncesi tarihi hakkında istifade ettiğimiz kaynaklardan bir diğeri ise West Barbara'nın **Encyclopædia of the Peoples of Asia and Oceania**⁴⁴ adlı eseridir. Eserde; Hârizmlilerin kökenleri, siyasi tarihleri ve kültürleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Sâmânîler döneminde Hârizm'in idari yapısı hakkında önemli derecede istifade ettiğimiz çalışmalardan biri olan İranlı tarihçi Cevâd Heravî'nin "**Âl-i 'Irâk (Pejûşehî Tâze der Yek Karn-ı Hâkimiyet-i Tâbi'-i Sâmânîyân ber Hârîzm)**"⁴⁵ adlı makalesinde Sâmânîlere bağlı Âl-i Irâk Hârizmşahlar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Akdes Nimet Kurat, "**Kuteybe b. Müslim'in Hârîzm ve Semerkant'ı Zaptı**"⁴⁶ adlı makalesinde İbn A'sem'in Kitâbü'l-Fütûh eserini dikkate alarak Hârizm'deki akınları değerlendirerek çok kıymetli bilgiler vermiştir.

Vahit Celâl, "**İslam Medeniyetinin Yitik Mirası Hârîzm Me'mûn Akademisi**"⁴⁷ adlı eserinde Me'mûnîler döneminde ilim merkezi haline gelen

⁴⁰ Mezâhereddîn Ebî Muhammed Mahmud b. Muhammed b. Ebû'l-Abbâs b. Arslan el-Hârizmî, *Mîn tarihî Hârizm*, thk. Mahmud Muhammed Halef, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1390/1971).

⁴¹ Fevzî Hamid Abbâs el-Meymûnî, *Devletü Me'mûnîyyin fî iklimî Hârizm*, (Kahire: Camiatü'l-Ezher, Mecelletü Külliyyetü'l-Lûgatî'l-Ârabiyye, 1422/2002).

⁴² Arminius Vámbéry, *Târihu Buhara*, çev. Ahmed Mahmut es-Sedat, (Kahire: Mektebetü Nehdetü's-Şark, 1407/1987).

⁴³ Sergey Pavlovich Tolstov, *Drevniy Horezm*, (Moskova, Mgu: 1948).

⁴⁴ West Barbara, *Encyclopædia of the peoples of Asia and Oceania*, (New York: Infobase Publishing, 2010).

⁴⁵ Cevâd Heravî'nin "Âl-i 'Irâk (Pejûşehî Tâze der Yek Karn-ı Hâkimiyet-i Tâbi'-i Sâmânîyân ber Hârîzm)" *Târih-i Temeddun-i İslâmî* 45/2, (Sonbahar ve Kış, 2013), 107-116; İlgili makalenin Türkçe çevirisi için bkz. Aykut Özbayraktar, "Âl-i 'Irâk (Hârezm'de Sâmânîlere Tâbi Yüz Yıllık Bir İktidar Hakkında Yeni Bir Araştırma)", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4, (2018), 61-73.

⁴⁶ Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zaptı", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi* 6/5, (1948), 385-430.

Hârizm'in başkenti Kurkanc'taki ilim adamları ve çalışmaları Türkistan sahasında yayınlanan eserlerden istifade ederek genel hatları aktarmıştır.

⁴⁷ Vahit Celâl, *İslâm Medeniyetinin Yitik Mirası Hârizm Me'mûn Akademisi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018).

3. HÂRİZM'İN COĞRAFI DURUMU

3.1. Mâverâünnehr

Arapçada nehrin öteki tarafı anlamına gelen Mâverâünnehr, 9. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁸ Mâverâünnehr'in Ceyhun Nehri ile Seyhun Nehri arasında kalan sahanın olduğuna işaret eden Müslüman coğrafyacılar, bu bölgenin sadece Türkistan⁴⁹ sahası ile sınırlı olmadığını; İslâm ülkeleri ile Çin memleketleri arasında kalan yerlere kadar dayandığı hususunda bilgiler vermişlerdir.⁵⁰ Ceyhun Nehri'ni içerisine alan ve İslâmiyet'in geniş bir sahaya yayıldığı yer olan Mâverâünnehr'in batısında Horasan ve Hârizm yer almaktadır. Mâverâünnehr'in⁵¹ doğusu Fâmir, Raşt ve Huttel'den Hind'e, batısı Toğuz Guz'ların ülkesi ve Karluklardan Tırâz sınırına oradan Farâb, Setkend, Soğd, Semerkant, Buhara ve Hârizm'e, kuzeyi Tırâz'a doğru Karluk Türklerinin yaşadığı bölgeden Fergana'ya, güneyi ise Hârizm Gölü'ne doğru Ceyhun Nehri ile Bezeşan yakınlarına kadar dayanmaktadır. Vahşab, Harbab ve Ceyhun Nehirleri arasında kalan Huttel ise Mâverâünnehr'de bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Hârizm'in Mâverâünnehr'de yer alan diğer şehirlere göre Horasan'a daha yakın olduğu ifade edilmiştir.⁵²

İslâm müellifleri, Mâverâünnehr'e Bilâdü'l-Heyatîle denildiğini aktarmışlardır.⁵³ Strange, Bilâdü'l-Heyatîle'nin M. 5. yüzyılda Bizanslı müellifler tarafından Sâsânîlere düşman olan Ak-hun (Eftalitler) için kullanıldığını ifade etmiştir.⁵⁴ Makdisî, Bilâdü'l-Heyatîle içerisinde Fergana, İsbîcâb, Şâş, Uşrûsene, Soğd ve Buhara olmak üzere toplam altı bölgenin yer aldığını belirtmiştir.⁵⁵ Mes'ûdi, Mâverâünnehr'in yer aldığı coğrafyanın Kuşan olduğunu zikretmiştir. Ebû'l-Fidâ'da Hamevî'ye atıfta bulunarak Turan toprakları içerisinde Mâverâünnehr'in de bulunduğunu aktarmıştır.⁵⁶ Turan terimi, erken Orta Çağ döneminde Doğu İran (Soğd, Baktrî, Hârizm, vd.) toplulukların yaşadığı toprakları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu terimin Türklerin yer aldıkları bölgeleri göstermek için kullanımına başlanması geç döneme denk gelmektedir. Ayrıca Türkistan ile eşanlam taşınması ise Karahanlılar dönemi ile ilişkilendirilmektedir. İslâm

⁴⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/177.

⁴⁹ Kazvînî, Türkistan sahasındaki insanların büyük bir bölümünün köylerde yaşayıp çadır hayatına sahip olduklarını söylemiştir. Ayrıca eserinde kalabalık nüfusa sahip olan bölge insanın kaygacı ve cellat olduklarını yüzlerinin ise yırtıcı hayvanlara benzediği yönünde kayıtlar bulunmaktadır. *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır, Basım Tarihi Yok), 514.

⁵⁰ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 70.

⁵¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/45.

⁵² İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 381; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 286-287.

⁵³ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 483; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/45; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 483; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/429.

⁵⁴ *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 476.

⁵⁵ *Ahsenü't-tekâsîm*, 261-262.

⁵⁶ *Takvîmü'l-büldân*, 482.

müellifleri, Türklerin eski Turanlılar ile bağlantılı olduklarını ifade etmeleri neticesinde Turan terimi, “*Türkler diyarı*” anlamında kaynaklarda yer almıştır. Gaybullah Babayar’a göre Esedi Tusî, Lügati Furs eserinde Türkistan ve Horasan’ın bir kısmının adı olan Turan’ın doğuda bulunduğunu söylemiştir.⁵⁷ Kalkeşendî’ye göre Turan bölgesinin bölümleri şu şekildedir: “*Mesalîkü’l-Ebsâr olarak nitelendirilen Gazne, Buhara, Semerkant, Mâverâünnehr’in geneli ve Türkistan’ın yer aldığı bu sahanın sınırları doğudan Çin’e, güneyden Sind, Hârizm ve İran’a oradan ise Kurkanc sınırına uzanan Ceyhun Nehri’nin kaynağı Karahoca’ya kadar dayanmaktadır. Diğer taraftan doğudaki Hitay ülkesine, kuzeyden Merai Baran, Vekecend ve Horasan’ın bazı bölgelerinden Hârizm Gölü’ne (Aral Gölü), batıdan ise Horasan’ın geriye kalan bölgeleri ile Hârizm ve Mecra Nehri’ne kadar ulaşmaktadır.*”⁵⁸

Mâverâünnehr; Buhara, Semerkant, Hârizm, Ceyhun Nehri, Sağaniyan, Huttel ve Bezehşan olmak üzere altı bölgeye göre taksim edilmiştir.⁵⁹ İstahrî ve İbn Havkal’a göre Mâverâünnehr’de Buhara, Soğd, Semerkant, Uşrûsene, Şâş, Fergana, Kîş, Nesef, Sağaniyan ve ona bağlı olan yerler, Tirmiz ve Ceyhun Nehri üzerinden Kuvaziyan, Ehsisek ve Hârizm, diğer taraftan Farâb, İsbicâb, Tîrâz, İlâk ve Şâş yer almaktadır. Hucend, Fergana’ya bağlı iken Huttel ise Vehşab ve Ceryab Nehirleri arasında bulunmaktadır. Buhara ve Kîş, Mâverâünnehr’deki yerleşim yerlerinin büyük bir kısmının Soğd’da toplanmasını sağlamışlardır. Hârizm ise diğer şehirlere nazaran Buhara ve Kîş’e daha yakındır.⁶⁰

Kendi içerisinde bağımsız sınırlara sahip olan Mâverâünnehr’de yer alan Ceyhun Nehri ve civarında Toharistan, Huttel, Sağaniyan, Soğd (Buhara-Semerkant) ve Hârizm, Seyhun Nehri’nin arka taraflarında ise Fergana, Uşrûsene ve Şâş şehirleri yer almaktadır. Mâverâünnehr’de yer alan şehirler altı bölgeye ayrılmıştır.⁶¹ Bunlar:

Soğd: Başkent’i Semerkant ve Buhara olan Soğd, İran halklarından Soğdların yerleşik oldukları bölge olan eski Soğdya’dır.

Hârizm: Bugünkü adı ile Hive olarak bilinen ve Ceyhun Nehri deltasını içerisine alan Hârizm, Soğd’un batısında yer almaktadır.

Toharistan: Huttel ve Sağaniyan ile birlikte Mâverâünnehr’in güneydoğu kısımlarında yer alan Toharistan, Ceyhun Nehri’nin yukarı taraflarında bulunmaktadır.

Fergana: Seyhun Nehri civarında bulunmaktadır.

Uşrûsene: Seyhun Nehri civarında bulunmaktadır.

⁵⁷ Gaybullah Babayar, “Kutadgu Bilig’te Geçen Türkistan ve Turan Terimleri Üzerine”, *Journal of Old Turkic Studies* 2/2, (2018), 37-39.

⁵⁸ *Sibhü’l-â’sâ*, 4/429-431.

⁵⁹ Strange, *Büldânü’l-hilâfeti’s-şarkıyye*, 476-477.

⁶⁰ *Suretü’l-arz*, 392-393; *Kitâbü’l-mesâlik*, 295; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 71.

⁶¹ Strange, eserinde Mâverâünnehr’i beş bölüme ayırmıştır. Bkz. *Büldânü’l-hilâfeti’s-şarkıyye*, 476.

Şâş: Bugünkü adı ile Taşkent olarak bilinen Şâş, kuzey batı sahasından Hârizm Gölü ile Seyhun Nehri'nin döküldüğü yere kadar uzanmaktadır.⁶²

Ancak İslâmi fetih hareketlerinin başlamasından sonra Mâverâünnehr'in Arapların yönetimi altına girmesi ile birlikte Horasan'a bağlı olarak kabul edilmesi, söz konusu olan bu bölgelerin uygarlık tarihi ve coğrafyası üzerinde itilafların ortaya çıkmasına sebep olduğu tahmin edilebilir. Özellikle Belâzürî ve Taberî'nin Abdullah b. Amir'in komutasındaki Arapların Horasan'ı ele geçirmesi hususunda verdikleri bilgiler bölgenin dört parçaya ayrılmasına yol açmıştır.⁶³ Belâzürî, Horasan'ı İranşehir (Nîşâbur), Mervü's-Şahican, Garbi Nehrû Belh (Ceyhun Nehri) ve Mâverâünnehr olmak üzere dört parçaya ayırmıştır.⁶⁴ İbnü'l-Fakîh ise Belâzürî'ye atıfta bulunarak Horasan'ın bölümlerini şöyle aktarmıştır:

Birinci Bölüm: Tibsin, Herât, Tûs, Bâzegîs, İranşehir (Nîşâbur), Yuşenc ve Kahseten,

İkinci Bölüm: Hârizm, Serahs, Nesa, Bâverd, Talîkan, Merv Şahican ve Merve'r-rûz,

Üçüncü Bölüm: Enderabe, Semencan, Zum, Kuvaziyan, Valic, Bezhaşân, Kabil, Belh, Tirmiz, Sağaniyan, Hulm, Fariyâb, Bamyân, Bağlan, Hust, Zum, Cuzcan, Aşağı Toharistan, Huttel (Vahş), Zum, Benk ve Yukarı Toharistan (Talîkan),

Dördüncü Bölüm: Mâverâünnehr, Şâş, Tarabend, Buhara, Havkes, Soğd, Uşrûsene, Nesef, Rusyan, Fergana, Senâmü Kaleâtü Mukanne ve Semerkant şehirleri ve kasabalarından oluşmaktadır.⁶⁵ Ancak İstahrî başta olmak üzere İslâm coğrafyacıları, Mâverâünnehr'in hudutlarının Horasan'dan bağımsız olduğu hususunda mutabıktırlar. Nitekim Horasan ve Mâveraünnehr; dil, insan tabakası ve coğrafi özellikleri bakımından birbirlerinden farklılık göstermektedir. Genel itibari ile dağlık alana sahip olan Horasan'ın dili Farsçadır. Düz bir araziye sahip olan Mâverâünnehr'in ise yaşayanların Türk olmasından dolayı Türkçedir.⁶⁶

Mâverâünnehr, coğrafi özelliklerinden dolayı doğal zengin kaynaklara sahip olması ile meşhur olmuştur. İstahrî, insanların merhametli ve şefkatli olup kötülükten ve zorbalıktan uzak olduğu bu bölgeye Allah'ın çok sayıda hayır ve bereket indirdiğini ifade etmiştir. Nitekim bölge hakkında bu topraklarda kuraklığın olmayacağı yönünde inanışlar olmuştur. Ayrıca meraların sadece ekim için değil aynı zamanda hayvanların

⁶² Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 47; Muhammed Mahmud Halef, *Bilâdü Mâverâünnehr fî'l-âsrî'l-Abbâsî*, (Kahire: Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmetü li'l-Kitâbi, 1435/2014), 16; Mahmûd Reşîd Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmî bilâdü Mâverâünnehr*, (Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1410/1990), 6.

⁶³ Nazâr Abdülmuhsîn Dağır, "Melâmihi mine'l-hayâtî'l-içtimaiyye fî Mâverâünnehr hatta ahdî devletü Sâmanîyye", *Mecelletü Merkezî Dirasetü'l-Kûfe* 13, (2009), 103; Yâ'kübî, *Kitâbü büldân*, 60-61; Ca'fer Kudâme, *Kitâbü'l-harac*, (Irak: Dâru Reşid, 1401/1981), 400-406.

⁶⁴ İhsân Zenûn es-Samirî, *el-Cuğrafya et-târîhiyyeti li medineti Buhârâ*, (Ürdün: Merkezî Nasır li'l-Hidametü'l-Camia, 1419/1999), 22.

⁶⁵ *Kitâbü'l-büldân*, 615.

⁶⁶ Samirî, *Cuğrafya et-târîhiyye*, 23.

otlatılması içinde kullanıldığı bu bölgenin muhtelif mahallelerine dağlardan çok lezzetli suların geldiğine dikkat çekmiştir.⁶⁷

Türkistan sahasında bulunan dağlardaki değerli maden ve granitler, bölgenin iktisadi olarak kalkınmasını sağlamıştır. Tarım faaliyetlerinin yapılmadığı Zanak Dağı'nda altın ve gümüş madenleri bulunmaktadır. Koyun kafası büyüklüğünde olduğu iddia edilen maden parçalarından bir tanesi zevk uğruna alındığı zaman parçaların bulunduğu her eve ölüm yayıldığına inananlar olmuştur. Türkistan'da Cehennem adı ile bilinen büyük mağaraların olduğu dağ dışında Kilsan Dağı'nda vardır. Ebû Reyhân el-Hârizmî, bu dağ için şöyle söylemiştir: *“Türklerin ülkesinde bir dağ var. Bu dağda belceş, el-Ezurd ve el-Beycezak (granit) madenleri vardır. Bunlar misk yapımında kullanılmıştır. Sincap, Kakum, çöl ve koyu renkli Tilkiler, Beyaz Tavşan, Atlar ve yeşim taşı bulunmaktadır. Türkistan sahasına seyahat eden tüccarlar, burada çeşitli hububat ürünleri ve karpuz dışında yaygın olan kenevir meyvesinin yetiştirildiğini söylemişlerdir.”* Kazvî'nî, tüccarların ekseriyetle bu konuda mutabık kaldıklarını ifade etmiştir.⁶⁸ Mâverâünnehr, ziraat ve hayvancılık faaliyetlerinin yanı sıra doğal zenginliklere de sahip olduğu için tarih boyunca muhtelif toplumların ilgisini çekmiştir. Bu sebepten Moğolistan stepleri ile Türkistan sahasının çok sayıda göç alması, siyasi çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.⁶⁹

Mâveraünnehr'in sosyal hayatını incelediğimizde ekseriyetle Ceyhun Nehri civarında Türkler, kuzey taraflarında ise Farslar ve Araplar yaşamışlardır. Fars asıllı olan Sâmanîlerin Mâverâünnehr ve Horasan'a hâkim olmaları Farsların İslâmî fikir hareketlerinde ön plana çıkmalarını sağlamıştır. Buhara'da Efşene köyünde doğan İbn Sînâ bunlardan biridir.⁷⁰ Ancak Türkistan'da Farslardan daha ziyade ilim ve edebi açıdan Araplar mühim rol oynamışlardır.⁷¹ Özellikle Hârizm'de açılan belâgat medreseleri sayesinde çok sayıda Arapça eserler yazılmıştır. Nitekim el-Câhiz, Kudâme, ez-Zemahşerî, el-Ferrâ', el-Amedî, er-Rummânî, Ebû Hilâl, er-Razî, es-Sekkâkî, el-Merzûkî, el-Bâkılânî, İbn Kuteybe ed-Dîneverî ve et-Teftâzânî gibi Arap dili belâgatı ve İslâm düşünürleri bu alanda önemli hizmetler vermişlerdir.⁷²

⁶⁷ *Kitâbü'l-mesâlik*, 287.

⁶⁸ *Âsarü'l-bilâd*, 517-518.

⁶⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 287; Dağir, “Melâmihi mine'l-hayâtî'l-içtimaiyye”, 103.

⁷⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 388; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 476; Üsameddin Abdürrâûf el-Fekî, *Düvelü'l-müstakille fi'l-meşrûi'l-İslâm Münzü müstahî'l-asrî'l-Abbâsî hatta'l-ğazve'l-Megulî*, (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1419/1999), 274; Mutlak el-Vedanî, “Muctemaü bilâdi Mâverâünnehr fi'l-asrî's-Sâmanîyye”, *Camiatü'l-Melîki Suud el-Camiatü't-Târîhiyyeti's-Suudiyye* 30/15, (2012), 127.

⁷¹ Vedanî, “Muctemaü bilâdi Mâverâünnehr”, 128; Ayrıntılı bilgi için bkz. Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Târîhu'l-hadaratî'l-İslâmiyye*, çev. Hamza Tahir, (Gize: Dirasetü ve'l-Buhusü'l-İnsaniyye ve'l-İçtimaiyye, Gize).

⁷² Muhammed Memduh Şa'ra'vî, “Semtû medresetü'l-belâgatî'l-Arabiyye fi iklimi Hârizm”, *Camiatü'l-Ezher Külliyetü'l-Lügate'l-Arabiyye*, 35/3, (2016), 2255.

3.1.1. Soğd

Günümüzde Tacikistan, Özbekistan ve Kırgızistan sınırları içerisinde yer alan⁷³ ve Ceyhun / Seyhun Nehirleri arasında bulunan Soğd, verimli arazilere sahiptir. Çok sayıda nehirlerin ve ağaç türlerinin olduğu bu bölge, İslâm müelliflerine göre Allah'ın yeryüzünde yarattığı en güzel yerlerden biridir. Dünya cennetleri dörde ayrılmaktadır. Bunlar: 1) Gavdetû Dımaşk, 2) Soğd Semerkant, 3) Ebûle Nehri, 4) Şi'be'dir.⁷⁴ Çok sayıda yerleşim sahası ve köylerin bulunduğu Soğd'un dini başkenti Buhara, siyasi merkezi ise Semerkant'tır.⁷⁵ Ancak İslâm müellifleri, Buhara'nın Soğd'a bağlı olup olmadığı hususunda ihtilaf halindedir.

Yâ'kübî, İstahrî ve Ebû'l-Fidâ', Soğd'a doğu tarafından sınırı olan Buhara'nın ayrı bir bölge olduğu hususunda bilgiler vermişlerdir. Yâ'kübî'ye göre Soğd'da başşehir olan Semerkant dışında Debusîye, Keşanîye, Kîşe ve Nahşeb (Nesef) şehirleri yer almaktadır.⁷⁶ Ebû'l-Fidâ' ve İstahrî, Buhara'dan Soğd'a sırasıyla Kerminiye, Debûsiye, Rebinca, Keşaniye, İştihân ve Semerkant üzerinden ulaşıldığını aktarmışlardır.⁷⁷ Hamevî'de Buhara'nın Mâverâünnehr'de olduğu hususunda bilgiler vermiştir.⁷⁸ Dımaşkî'ye göre ise Soğd'un doğuda Hocend'e, batıda Buhara'ya, kuzeyde Nahşeb (Nesef), Kîş ve Cağanîyan'a, güneyde ise Gürce ve Bedehşan'a bitişik olan Toharistan'a kadar sınırı bulunmaktadır.⁷⁹ Kazvînî'de Yâ'kübî ve Dımaşkî gibi İslâm şehirleri içerisinde en güzel olan Buhara'nın Soğd sınırları içerisinde yer aldığını aktarmıştır.⁸⁰ Hamevî ve Makdisî'de aynı görüşü savunmuştur.⁸¹

3.1.1.1. Buhara

Mâverâünnehr'de en büyük yerleşim alanına sahip olan ve Soğd'un merkezi konumundaki Buhara,⁸² Zerefşân Irmağı'nın aşağı havzasında yer almaktadır.⁸³ Türkistan sahasında ve diğer İslâm beldelerine göre geniş bir alana sahip olan Buhara'dan daha güzel bir yer görmediğini ifade eden İstahrî, şehirde inşa edilen binaların özelliğinin Horasan ve Mâverâünnehr'deki diğer şehirlere benzemediğine

⁷³ Ahmet Taşağıl, "Soğd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/348.

⁷⁴ Şemseddîn Ebû Abdullah Dımaşkî, *Nuhbetü'd-dehr fî acaibî'l-ber ve'l-bahr*, (Petersburg: Matbaâtü'l-Akademi, Basım 1865), 178; Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 484; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III/409; Hattab, *Kâdetü'l-fethû'l-İslâmi*, 7; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 72; Samirî, *Cuğrafya et-târîhiyyeti*, 29.

⁷⁵ Halef, *Bilâdü Mâverâünnehr*, 17.

⁷⁶ Yâ'kübî, *Kitâbü büldân*, 58.

⁷⁷ *Takvîmü'l-büldân*, 485; *Kitâbü'l-mesâlik*, 316.

⁷⁸ *Mu'cemü'l-büldân*, 1/353.

⁷⁹ Dımaşkî, *Nuhbetü'd-dehr*, 178.

⁸⁰ *Âsarü'l-bilâd*, 509-510.

⁸¹ *Mu'cemü'l-büldân*, 1/353; *Ahsenü't-tekâsîm*, 262.

⁸² Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 83.

⁸³ Ramazan Şeşen, "Buhara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/363.

dikkat çekmiştir.⁸⁴ Horasan ile Ceyhun Nehri arasında geçit noktasında bulunan Buhara, Semerkant şehrinden farklılık göstererek eski İran şehir mimarisini koruduğu gibi yüksek kaleleride olmamıştır.⁸⁵

Narşahi'ye göre Nimceket, Bûmseket, Nûmi, Şaristan, Semrân, Kasımiyye, Yeşkerd, Şehri Bazer Konen ve Fahire gibi isimler alan Buhara'dan başka Horasan'da bu kadar çok isim alan başka bir şehir bulunmamaktadır.⁸⁶ İmam Zahîd el-Vaiz Muhammed b. Alî en-Nucebazî'nin rivayetine göre Cibrîl, Hz. Peygamber'e şöyle dedi: *"Maşrik (Horasan) denilen bölge vardır. Kıyamet günü yakut ve mercanlar ile süslenip nur şeklinde yükselecek olan Horasan'daki üç şehir etrafında melekler çokça tesbih, tekbir ve hamd edecekler. Mahşer yerine geldiklerinde şerefli bir gelinin zevcesinin yanına gideceği gibi getirilecekler. Bu şehirlerin her birinin yetmiş bin bayrağı olacaktır. Bu bayrakların altında yetmiş bin şehit bulunacaktır. Her bir şehidin etrafında şahitlik ettiği yetmiş bin muvahhid Farsça konuşacaklardır."* Hz. Peygamber, isimlerini sorması üzerine Cibrîl, *"Bu şehirlerden birincisi Arapçada el-Kasımiyye Farsçada Yaşkîrd, ikincisi Arapçada Semrân Farsçada Semerkand, üçüncüsü Arapçada Fahire Farsçada ise Buhara'dır."* Hz. Peygamber üçüncüsüne neden Fahire dediğini sorması üzerine şöyle cevap verdi: *"Kıyamet günü Buharalıların, diğer şehirlere karşı şehitlerinin çokluğundan dolayı iftihar edeceklerdir."* Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle dua etti: *"Allah'ım Fahire'de yaşayanların kalplerini temizle, amellerini ve takvalarını arttır ve onları merhametli kıl."*⁸⁷ Başka bir hadiste ise Hz. Peygamber, Ceyhun Nehri'nin arkasında bulunan Buhara'nın Müslümanlar tarafından fethedileceğini buyurmuştur.⁸⁸

Çok sayıda meyve bahçelerine sahip olan Buhara'da hava sıcaklığının sıfırın altında yirmi derecenin olduğu kış mevsiminin uzun ve şiddetli geçmesi dağlık bölgelere yakın olan yerleşim yerlerinde sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır. İlkbahar mevsiminde bol miktarda yağmur yağarken yaz mevsimi ise oldukça kurak geçmiştir. Öyle ki yaz mevsiminde hava sıcaklığı 50 dereceye kadar yükselmiştir.⁸⁹ Ziraî ürünlerin merkezi konumunda olan Buhara'daki şehirleri incelediğimiz zaman sanayi ve ticareti ile ön plana çıkan yerleşim alanları şöyledir:

Tavâvîs: Buhara'da başkentten sonra en büyük şehirlerden biri olan ve Semerkant'a giden yol üzerinde bulunan Tavâvîs şehri, mimari özelliği ile ön plana çıkmıştır. Narşahî, adını köylüler tarafından çok sayıda tavus kuşu beslenip terbiyesi

⁸⁴ *Kitâbü'l-mesâlik*, 293.

⁸⁵ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Türkistan mine'l-fethî'l-Arab ilâ'l-gazvî'l-Megulî*, çev. Salâhaddin Osman Haşim, (Kuvayt: et-Turasü'l-Arabî, 1401/1981), 193; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 73.

⁸⁶ *Târihü Buhârâ*, çev. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah et-Tirazî, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1413/1993), 41-42.

⁸⁷ Narşahî, *Târihü Buhârâ*, 41-42; Kazvinî, *Âsarü'l-bilâd*, 510.

⁸⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/254; Kazvinî, *Âsarü'l-bilâd*, 510.

⁸⁹ Samirî, *Cuğrafya et-târîhiyyeti*, 59-60.

yapıldığı için burada aldığını söylemiştir.⁹⁰ Akarsulara ve verimli topraklara sahip olmasına rağmen bölge halkı sanayi ve ticaretle uğraşarak geçimlerini sağlamışlardır. Tavâvîs sokaklarında çeşitli ürünlerin satışları yapıldığı için Fergana ve Şâs başta olmak üzere diğer bölgelerden on binlerce tüccarın buraya gelerek alışveriş yapmaları halkın zenginleşmesini sağlamıştır. Ayrıca pamuklu giysilerin ticareti ise Irak'a yapılmaktadır.⁹¹ İslâm müellifleri, ticareti ile ön planda olan Tavavis'te çok sayıda ulema yetiştiği hususunda bilgiler vermişlerdir. Ebû'l-Fidâ' ve İbn Havkal, en büyük ilim kürsüsünün Buhara'da olduğunu aktarmışlardır.⁹²

Zendene: Buhara'nın kuzeyinde yer alıp dört fersah (yaklaşık 24 km)⁹³ uzaklıktadır. Çok sayıda akarsuların, camilerin, binaların ve verimli arazilerin bulunduğu bu bölgede, her Cuma günü zendenici adı verilen pamuklu bez üretimi yapılmıştır. Daha sonra bu bezler Buhara'nın köylerinde dokunduktan sonra üretime dönüştürülmüştür. Pamuktan üretildiği için oldukça kaliteli olan bu kıyafetlerin melikler tarafından satın alınması için Irak, Fars, Kirman ve Hindistan başta olmak üzere muhtelif bölgelere ihracatı yapılmıştır.⁹⁴

Kermîniye: Soğd'a bağlı olan Kermîniye, Debusî'ye şehrine beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıkta bulunmaktadır.⁹⁵ Tevâvîs'ten daha büyük olan Kermîniye şehri, yumuşak havasından dolayı verimli topraklara sahip olmuştur.⁹⁶ Nitekim Ağzun, Efrehaş, Andak, Beraked, Bereshan, Berefşeh, Harmişin, Hazvan, Vezerhaş ve Veşerah, ziraat faaliyetleri ile öne çıkan köylerden bazılarıdır.⁹⁷

3.1.1.2. Semerkant

Buhara'nın yüz elli mil (yaklaşık 241 km) doğusunda bulunan ve Soğd'un güneyindeki yüksek vadide yer alan Semerkant,⁹⁸ Zerefşân Nehri'nin güney kısmındaki vadide yüksek bir alanda kurulmuştur.⁹⁹ Fergana'ya elli üç fersah (yaklaşık 18 km),

⁹⁰ *Târîhu Buhârâ*, 27.

⁹¹ Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 489; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 403; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/495; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 28; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 74; Samirî, *Cuğrafya et-târîhiyye*, 44.

⁹² *Takvîmü'l-büldân*, 489; *Suretü'l-arz*, 403.

⁹³ Fersah, eskiden kullanılan bir yol mesafe ölçüsüdür. Bir fersah İran'da atın normal yürüyüşüyle bir saatte gittiği mesafe karşılığı kullanılmış olup, 6000 zirâ (6,23 km) yapmaktadır. Bu durum Araplar'da değişmektedir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları: 1995), 12/412.

⁹⁴ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/496; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 31; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 506; Samirî, *Cuğrafya et-târîhiyye*, 47.

⁹⁵ İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-mesâlik*, 26.

⁹⁶ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 403; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/496.

⁹⁷ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 75.

⁹⁸ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/497; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 506. Arapçada Sumrân denilmiştir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/246.

⁹⁹ Osman Aydın, "Semerkant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/484.

Uşrûsene'ye ise yirmi fersah (yaklaşık 120 km) uzaklıkta yer almaktadır.¹⁰⁰ İslâm coğrafyacılarına göre siyasi olarak Soğd'un merkezi olarak kabul edilen ve medeniyetlerin bulunduğu yer olan Semerkant, yeryüzünde bulunan şehirler içerisinde en güzeli ve en ihtişamlı olanıdır. Ayrıca nehirleri galaksi olan bu şehrin çevresi yıldızlar gibi parlamaktadır.¹⁰¹ Büyük pazarların, dükkânların, hamamların ve akarsuların olduğu Semerkant'ta doğuda Babü's-Sînü, batıda Babü'n-Nevbahar, kuzeyde Babü Buhara, güneyde ise Babü Kîş olmak üzere toplamda dört kapı bulunmaktadır.¹⁰² İbnü'l-Fakîh ise Semerkant'ta Babü Kebîr, Babü's-Sînü, Babü Uşrûsene ve Babü'l-Hadîd kapılarının olduğunu aktarmıştır.¹⁰³ Ayrıca çok sayıda yerleşim alanına sahip olan Semerkant şehrine bağlı kuzey ve güneyde on iki semt bulunmaktadır. Bunlar: Sencerfegan, Dargam, Buncikes, Burnamez, Maymurğ, Buzmacan, Varağsar, Yarkes, Kebuzancakes, Vezar, Senavab ve Merzban'dır.¹⁰⁴

Surların etrafı büyük hendeklerle çevrili olduğu Semerkant şehrindeki binaların planı, eski İran mimarisine göre inşa edilmiştir. Şehrin aşağı tarafında bulunan nehrin yakınlarında çok sayıda ribat,¹⁰⁵ selvi ağacı ve arazi vardır. Babü'l-Hadîd kapısında ise saray ile hapishane bulunmaktadır.¹⁰⁶ İslâm müellifleri, İsmâîl es-Sâmânî dönemine kadar ayakta kalan kuhandiz'den¹⁰⁷ Semerkant'a bakıldığı zaman yeşil ağaçları, sarayların parıltısını ve nehirlerin aktığını görenlerin hayran kaldıklarını ifade etmişlerdir.¹⁰⁸ Şehirler içerisinde Semerkant ve Soğd Semerkant'tan daha güzel bir yerin olmadığını söyleyen İstahrî, eserinde üç nezih mekândan bahsetmektedir. Bunlar: Ğuta Dimaşk, Ebulle Nehri ve Soğd Semerkant'tır.¹⁰⁹

Semerkant'ın kuruluşu ile ilgili bir takım rivayetler bulunmaktadır. Bunların birinde Büyük İskender, Horasan'da on üç tane şehir kurmuştur. Kurulan şehirlerden bazıları şöyledir: Feklîyüs, Hindistan'da Mihsâne, Babil'de Çalıküs, Soğd'da Semerkant, Murgab deltasının aşağı tarafında Mergîlüs (Merv), Dehas Irmağı'nın

¹⁰⁰ İbn Hurdazbîh, *Kitâbü'l-mesâlik*, 29.

¹⁰¹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 406; Yâ'kübî, *Kitâbü büldân*, 58; Safa Sümeyye, *Ulema Buhara min hilâli kitâbü'l-Kand fî zikri ulema' Semerkand li-Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî*, (Cezayir: el-Cumhuriyyetü'l-Cezairiyye ed-Demokratîyyetü's-Şa'biyye Vüzeratü't-Ta'lim, Küllîyetü'l-Ulûmü'l-İnsaniyye ve'l-İçtimaiyye, Risaletü Macestîr, 2019), 10.

¹⁰² İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 406; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/497.

¹⁰³ *Kitâbü'l-büldân*, 616.

¹⁰⁴ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 409-411; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 320-321.

¹⁰⁵ Şehrin ya da kalenin etrafında insanların ve askerlerin mesken tuttıkları yerdir. Halîl Ahmed Ferahidî, *Kitâbü'l-îyn murattebe âlâ hurûfî'l-Acem*, thk. Abdülhamid Hendavî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2003), 2/90; Heniyye Behnüs Abdürrebî, "ed-Devrî siyasi ve'l-hadârî li medineti İsbicâb münzî'l-asrî's-Sâmânî hatta'l-ğazevü'l-Megülî", *Müerrîhü'l-Arabî* 27, (2019), 150.

¹⁰⁶ Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmî*, 33.

¹⁰⁷ ڪهن: Eski, ڪن: kale anlamlarına gelen kuhandiz, şehrin ortasında bulunmaktadır. Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 444; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 58.

¹⁰⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 279; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/436.

¹⁰⁹ *Kitâbü'l-mesâlik*, 293-295.

kuzeyinde Kuş (Belh) şehirleridir.¹¹⁰ Diğerinde ise Semerkant, Zülkarneyn tarafından kurulmuştur.¹¹¹

İstahrî, Semerkant'ı iki bölüme ayırmıştır. Soğd'un güney vadisinde yer alanlar Verağsar, Maymurğ, Sencerfeğan, Buncîkes, Dargam, Cibalü Savedar ve Ebgâ'dır. Kuzeyinde yer alanlar ise Yârkes, Bozgât, Bozmâcen, Vezâr, Merzubân ve Kebûzenekes'tir.¹¹² Zirai ürünlerin merkezi konumundaki Semerkant'ta öne çıkan yerleşim alanları şöyledir:

Maymurğ: Nesefî'ye göre Maymurğ, Semerkant'a üç fersah (yaklaşık 18 km) uzaklıktadır.¹¹³ Makdisî, Maymurğ'tan başka Semerkant'ta çok sayıda köylere, verimli ve geniş arazilere sahip olan başka bir bölgenin olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁴ İbn Havkal, Maymurğ'un güney taraflarında bulunan ve temiz bir havaya sahip olan Savadar Dağı'nı ilaçların yapımında kullanılan yeşil bitkileri temin etmek isteyen hastaların şifa bulmak için sık sık ziyaret ettiklerini aktarmıştır.¹¹⁵ İstahrî, bu bölgede Rivded adı ile bilinen köyde önceleri Semerkant Meliki İhşîd'in Ahşiziyye sarayının olduğunu söylemiştir.¹¹⁶ Maymurğ'da çok sayıda ulema ve ravi yetişmiştir. Ulemadan Ebû Nasır Ahmed b. Alî b. el-Hüseyîn b. Ali el-Makrî ed-Darîr, Ebû'l-Abbâs b. el-Fadlî b. Nasır, ravilerden el-Abbâs b. Abdullah es-Semerkandî ve onun ravisi Bekîr b. Muhammed b. Ahmed el-Fakîh'in nesebi buraya dayanmaktadır.¹¹⁷

Keşanîye: Soğd'un kuzey vadisinde yer alan ve on iki fersah (yaklaşık 72 km) uzaklıkta bulunan Keşanîye, Semerkant'tan sonra en büyük yerleşim alanına sahiptir.¹¹⁸ Keşanîye'de çok sayıda ulema ve ravi yetişmiştir. Ebû Ömer Ahmed b. Hacıb b. Muhammed, ravilerden ise Ebû Bekîr el-İsmâîl ve torunu Ebû Alî İsmâîl b. Ebî Nâsır Muhammed b. Ahmed b. Hacıb'in nesepleri buraya dayanmaktadır.¹¹⁹

İşteyhân: Semerkant'ın kuzeybatısında yer alan ve yedi fersah (yaklaşık 42 km) uzaklıkta bulunan İşteyhân, çok sayıda köylere ve verimli arazilere sahiptir. İstahrî'ye göre Semerkant'ta İşteyhân dışında temiz havası, yeşilliği, köyleri ve arazileri verimli olan başka bir yer yoktur.¹²⁰ Çeşitli meyvelerin ziraatının yapıldığı İşteyhân'daki arazilerin sulaması, Soğd Nehri aracılığıyla yapılmıştır. Şafî mezhebinin önde gelen âlimlerinden biri olan Ebû Bekîr Muhammed b. Ahmed b. Mettî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.¹²¹

¹¹⁰ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 616-617.

¹¹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/246.

¹¹² *Kitâbü'l-mesâlik*, 320-323; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 279; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 77.

¹¹³ *Kand fî zikrî ulemâ'i Semerkand*, (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Kevser, 1411/1991), 510.

¹¹⁴ *Ahsenü't-tekâsîm*, 279.

¹¹⁵ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 509.

¹¹⁶ *Kitâbü'l-mesâlik*, 321.

¹¹⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/50.

¹¹⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/461; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 78.

¹¹⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/461-462.

¹²⁰ *Kitâbü'l-mesâlik*, 323.

¹²¹ *Mu'cemü'l-büldân*, 1/196.

Benâkîs: Sogd'un güney vadisinde yer alan ve Semerkant'a altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıkta bulunan Benâkîs, çeşitli meyvelerin olduğu verimli topraklara sahiptir. Benâkîs'deki yerleşim alanlarının İran mimarisine göre planlanması, Mâverâünnehr'de ön plana çıkmasını sağlamıştır.¹²² Hamevî, Uşrûsene içerisinde en büyük yerleşim alanına sahip olan Benâkîs'te yirmi bin kişinin yaşadığını aktarmıştır.¹²³ Keşanîye'de olduğu gibi Benâkîs'de de çok sayıda ravi ve âlim yetişmiştir. Ebû Müslîm Mû'min b. Abdullah el-Benceketî ve ravilerden Muhammed b. Nasır el-Belhî bunlara örnektir.¹²⁴

Ebgâr: Semerkant'ın güneyinde yer alan Ebgâr'da çok sayıda köy bulunmaktadır. Bölgede yaşayan insanlar, verimli topraklara sahip olduklarından dolayı tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır.¹²⁵ Ulemadan Ebû Yezîd Halîd b. Kûrde el-Ebgârî's-Semerkandî ve Sâ mânîler Devletine hizmet eden Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. İmran el-Ebgârî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.¹²⁶

Yârkes: Uşrûsene ile sınır komşusu olan ve kuzey bölgesinde en yüksek arazilere sahip olan Yârkes'te çok sayıda koyunların otlatıldığı meralar bulunmaktadır.

3.1.1.3. Kîş

Sogd'da yer alan ve geniş yüz ölçümüne sahip olan Kîş şehrinde (yeşil şehir) çok sayıda kale ve sur bulunmaktadır. Mimari planını incelediğimiz de iç tarafında ahşap, tahta ve demirden yapılmış zırhlı kapılar, kuhandiz (iç kale), hapishane ve mescitler vardır. Aynı zamanda dört kapısı bulunmaktadır. Bunlar: Babü'l-Hadîd, Babü Ubeydullah, Babü'l-Kassarîn ve Babü'l-Medinetî'd-Dahilîyye'dir. Sarayın bulunduğu ve Musallâ (namazgâh) adı verilen dış tarafta ise ticari faaliyetlerin yapıldığı ribatlar ile büyük sokaklar mevcuttur. Bu kısımda iki kapı vardır. Bunlar: Babü Berkenan ve Babü'l-Medinetî'l-Hâricîyye'dir. Bol yağmurların yağdığı Kîş'te topraklar verimli olduğu için Mâverâünnehr'in diğer bölgelerine nazaran meyveler daha erken olgunlaşmıştır. Arazilerin sulama işlemleri ise akarsular ve kuyular aracılığıyla yapılmıştır. Nitekim Kîş'te kaynağı Siyam Dağı olan iki büyük nehir mevcuttur. Bunlar: Kassarîn ve Esruz Nehirleri'dir.¹²⁷ Kîş sınırları içerisinde Buzmecan, Hazar, Hazareved, Mayemurg, Siyam /Sitam, Hazvedeh, Kuşke ve Urgan köyleri yer almıştır.¹²⁸

Kîş'te hadis alanında önemli âlimler yetişmiştir. Bunlardan en önemlisi Abd b. Humeyd b. Nasr'dır. Yezîd b. Hârûn ve Abdû'r-Rezzak, Ebû İlsâ Muhammed et-Tirmizî

¹²² İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 410; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 509; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 79.

¹²³ Mu'cemü'l-büldân, 1/499.

¹²⁴ Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 1/499.

¹²⁵ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 322; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 35.

¹²⁶ Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 1/74.

¹²⁷ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 85; Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 4/460; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 412; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 324; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, 282; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/500; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 512; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 80; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 36-37.

¹²⁸ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 81.

ve Müslim b. el-Haccâc da Abd b. Humeyd'ten hadisler rivayet etmişlerdir.¹²⁹ Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Kîş şehrinin şimdiki adı Şehrü Sebz'dir.¹³⁰

3.1.1.4. Neseî (Nâhşebe)

Kurş ismi ile de bilinen Neseî şehri, Semerkant ve Ceyhun Nehri arasında yer alıp, Semerkant'a uzaklığı üç fersaktır (yaklaşık 18 km). Kuhandiz, sur ve ribatın olduğu bu şehrin dört kapısı vardır. Bunlar: Babü'n-Necariye, Babü Semerkant, Babü Kîş ve Babü Gubezin'dir. Ayrıca sarayın yanında cami ve hapisane bulunmaktadır.¹³¹ Neseî'te üzüm bahçelerinin olduğunu söyleyen Makdisî, sokakların büyüklüğüne ve insanların kalabalıklığına dikkat çekmiştir.¹³² Neseî'te çok sayıda köy olmasına rağmen öne çıkanlar Bezde ve Kesbe'dir. Bezde, Neseî'e altı, Kesbe ise on iki fersah (yaklaşık 72 km) uzaklıktadır.¹³³ İnsanlar şehirdeki Kaşkaderya Nehri'nin bazı seneler kurumasından dolayı çoğu zaman arazilerini sulamak için kuyuları kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır.¹³⁴

Hamevî, Neseî'te çok sayıda ulemanın yetiştiğini aktarmıştır. Bunlardan Ebû İshak İbrahim b. Muakkil b. el-Haccac b. Haddaş en-Neseî, hadisleri bir araya getirerek hadis ve tefsir kitapları yazmıştır.¹³⁵

3.1.2. Uşrûsene

Çin kaynaklarına göre M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında Tayuan eyaletinin bir parçası olan Uşrûsene,¹³⁶ Semerkant ve Seyhun Nehri arasında olup, Semerkant'a yirmi altı fersah (yaklaşık 156 km) uzaklıkta yer almaktadır.¹³⁷ İbn Havkal, İdrîsî ve İstahrî; dağların, tepelerin ve nehirlerin sık olduğu Uşrûsene'nin Sogd gibi şehir ismi olmayıp bir bölge olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁸ Sogd Nehri ile köylere paralel olan Uşrûsene'nin hudutları doğuda Famir, Ersenakiyet, Kerkes, Ğazak, Vağkas, Sabat, Zamîn, Dizek, Nevcekes, Harakane ve Fergana'nın bazı bölgelerine, batıda Semerkant,

¹²⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/460.

¹³⁰ Halef, *Bilâdü Mâverâünnehr*, 23.

¹³¹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 413; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 325.

¹³² *Ahsenü't-tekâsîm*, 283.

¹³³ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 413; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 325.

¹³⁴ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 491; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/285; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 325.

¹³⁵ *Mu'cemü'l-büldân*, 5/285.

¹³⁶ Aydın Usta, "Uşrûsene", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/391.

¹³⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/197.

¹³⁸ *Suretü'l-arz*, 413; *Kitâbü'l-mesâlik*, 325; *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/503-504.

kuzeyde Fergana ve Şâş'ın bazı bölgelerine güneyde ise Sağaniyan, Veşcird, Şuman, Raşt ve Kîş'in bazı bölgelerine kadar uzanmıştır.¹³⁹

Uşrûsene'de inşa edilen evler genel olarak kil ve ahşaptan yapılmıştır. Kuhandiz, ribat, sur, hapishane ve camilerin bulunduğu Uşrûsene'de iç tarafında iki kapı vardır. Bunlar: Babü'l-Â'la ve Babü'l-Medine'dir. Temiz havası ve bahçelerin çokluğu ile meşhur olan Uşrûsene'nin iç tarafında ise dört kapı vardır. Bunlar: Babü Zamîn, Babü Mersemende, Babü Nevcekes ve Babü Kehalbâz'dır. Ayrıca yaklaşık üç fersah (yaklaşık 18 km) uzunluğunda olan meyve ve sebze bahçeleri ise tek bir kaynaktan beslenen altı tane küçük nehir tarafından sulanmıştır.¹⁴⁰ Hz. Peygamber zamanında Türkistan sahasında bulunan Çinli râhip Hüen-Çeng, Uşrûsene için şöyle söylemiştir: “Uşrûsene'nin kuzeybatısında bir kum sahrası (Mirza Çölü) vardır ki burada ne su ne de bitki bulunur. Yollar çölde kayboluyor. Bu çöl insana hudutsuz gibi görünür.”¹⁴¹

Kalkaşendî, Uşrûsene'de dört yüz adet kale ve çok sayıda şehir olduğunu söylemiştir.¹⁴² Öne çıkan şehirleri şöyledir:

Zamîn (Susende): Uşrûsene'ye yedi fersah (yaklaşık 42 km) uzaklıkta olan ve Buncîkes'ten sonra en büyük ikinci şehir konumundaki Zamîn, Fergana'dan Soğd'a giden yol üzerinde yer almıştır.¹⁴³ Hamevî ve İbnü'l-Fakîh, Zamîn'in Semerkant'a on yedi fersah (yaklaşık 102 km) uzaklıkta olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴⁴ Akarsuları, üzüm bağları ve verimli arazileri ile ön planda olan Zamîn'de Mâverâünnehr'in diğer şehirlerinde olduğu gibi ulemadan önemli isimler yetişmiştir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Esed ez-Zamîni ve arkadaşı Ebî'l-Abbâs el-Mûstağfirî'nin nesepleri buraya dayanmaktadır.¹⁴⁵

Buncîkes: Uşrûsene'de yer alan ve şehirlerin en büyüğü olan Buncîkes'in nüfusu yaklaşık olarak yirmi bin civarındadır. Semerkant'a altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıkta¹⁴⁶ bulunan Buncîkes, su açıdan zengin olduğu için verimli topraklara sahip olmuştur.¹⁴⁷ Hadis âlimlerinden Ebû Müslim Mü'mîn b. Abdullah el-Buncîkes'in nesebi buraya dayanmaktadır.¹⁴⁸

Sabât: Uşrûsene ve Hocend'e on, Semerkant'a ise yirmi fersah (yaklaşık 120 km) uzaklıkta bulunan Sabât'ta akarsular ve bölgeyi saran araziler mevcuttur.¹⁴⁹ Hadis

¹³⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/197; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 413; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 325-326.

¹⁴⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 414; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 326-327; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 38.

¹⁴¹ Hüen-Çang, “Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî”, 37.

¹⁴² *Sibhü'l-â'sâ*, 4/433.

¹⁴³ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 86; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/128; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 414; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 327; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 277; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 518; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 38.

¹⁴⁴ *Mu'cemü'l-büldân*, 3/128; *Kitâbü'l-büldân*, 625.

¹⁴⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/128.

¹⁴⁶ İdrîsî, Semerkant'a yirmi yedi mil (yaklaşık 11 km) uzaklıkta olduğunu aktarmıştır. *Nuzhetü'l-mustâk*, 1/502.

¹⁴⁷ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 87; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/499; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 277.

¹⁴⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/499.

¹⁴⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/167; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 38.

ilminde öne çıkan Ebû'l-Hasen Bekîr b. Ahmed el-Fakîhi es-Sebatî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.¹⁵⁰

Dizek: Fenkân ismi ile bilinen Dizek, Zamîn şehrinin kuzeybatısında yer alıp, Semerkant ile Uşrûsene arasında köprü görevi görmektedir. Düz arazilerin ve akarsuların olduğu Dizek'te çok sayıda kervansaraylar bulunmaktadır.¹⁵¹ Bunlar içerisinde en görkemli olanı iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta bulunan Hadyeser'dir.¹⁵² Ulemadan Abdülaziz b. Muhammed ez-Zekî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.¹⁵³

Harâkene: Semerkant'a dokuz fersah (yaklaşık 54 km) uzaklıkta bulunan Harâkene, Dizek'in güneyinde yer almaktadır.¹⁵⁴

3.1.3. Şâş

Seyhun Nehri'nin sağ tarafındaki Çirçik suyu taraflarındaki vahada kurulan ve tarihi M.Ö. 2. Binyıllarına kadar inen Şâş,¹⁵⁵ Fergana'nın batısında bulunmaktadır. Bugünkü adı ile Taşkend olan bu bölgeye Araplar Şâş, Farslar ise Cec/Câc ismini vermişlerdir. Şâş'ın Horasan ve Mâverâünnehr'e olan uzaklığı yürüyüş halinde iki ya da üç günlük mesafedir. İbn Havkal ve İstahrî, Şâş'ta bulunan köy ve minberlerin Horasan ve Mâverâünnehr'in herhangi bir bölgesinde olmadığını ifade etmişlerdir.¹⁵⁶ İdrîsî'de en temiz havanın burada olduğunu söylemiştir.¹⁵⁷ Şâş, düz ovalara sahip olduğu için tuğla ve kerpiçten yapılan binalar, dağlara yakın olmamıştır. Çok sayıda mesire ve tarım arazilere sahip olan bu bölgenin hudutları Türk topraklarına kadar dayandığı için saldırılara maruz kalmıştır.¹⁵⁸

Şâş'ta öne çıkan şehirler şöyledir:

Binkes: Şâş'ın başkenti olan Binkes şehri, iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Şehrin dış tarafında ribat, sur ve çok sayıda tarım arazileri bulunmaktadır. Şâş'ı kuzey tarafından içerisine alan sur, doğuda Türk Nehri kıyısı ile batıda Seyhun Nehri civarından gelmesi muhtemel saldırıları engellemiştir. Aynı zamanda surun etrafında derin hendekler kazılmıştır.¹⁵⁹ Şehrin dış tarafında yedi kapı bulunmaktadır. Bunlar: Babü Ferağze, Babü Haskes, Babü Sekendîcak, Babü'l-Hadîd, Babü

¹⁵⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/167.

¹⁵¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/443; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 414; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 327.

¹⁵² İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 414.

¹⁵³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/443.

¹⁵⁴ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 414; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 38.

¹⁵⁵ Abdullah Muhammedcanov, "Taşkend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/145.

¹⁵⁶ *Suretü'l-arz*, 416; *Kitâbü'l-mesâlik*, 328.

¹⁵⁷ *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/703.

¹⁵⁸ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 416; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/703; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 57; Halef, *Bilâdü Mâverâünnehr*, 31.

¹⁵⁹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 417; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/703-704.

Bakerdıcak, Babü Sekerk ve Babü Der Beferyad'dır.¹⁶⁰ Türklerin saldırılarını engellemek için kuvvetli kalelerin olduğu iç tarafta ise üç kapı bulunmaktadır. Bunlar: Babü Ebî'l-Abbâs, Babü Kîş ve Babü'l-Cüneyd'dir.¹⁶¹

Cinancekes: Binâkes-Şâş arasında bulunan bu şehirde binalar, tuğla ve kerpiçten yapılmıştır. Ayrıca şehirdeki sur, Binkes'e nazaran büyük değildir.¹⁶²

İylâk: Şâş'a on fersah (yaklaşık 60 km) uzaklıktaki İylâk, Hocend'in aşağı taraflarında bulunan Seyhun Nehri'nin kuzeyindeki geçit ile Şâş vadisindeki İylâk Nehri'nin güney taraflarında yer almaktadır.¹⁶³ İslâm müelliflerine göre Allah'ın yarattığı en güzel şehirlerden biri olan İylâk'ın Fergana hududundaki dağlarının sırtlarında bol miktarda gümüş ve altın madenlerinin olması şehrin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca şehirde kâğıt paraların basıldığı darphanelerde¹⁶⁴ mevcuttur. Yaklaşık yirmi yerleşim alanına sahip olan ve mimari açıdan Soğd ile aynı özellikleri taşıyan şehirde kuhandiz, saray, ribat, cami ve hapishane bulunmaktadır.¹⁶⁵

Tunkes: Şâş'a sekiz fersah (yaklaşık 48 km) uzaklıktaki Tunkes, İylâk Nehri civarında yer almaktadır. Ribat, saray, cami ve mescidin bulunduğu dış tarafta yer alan kalenin çıkışına doğru ise geniş sokaklar ve akarsular mevcuttur.¹⁶⁶

İsbîcâb/İsficâb: Şâş'a yirmi iki fersah (yaklaşık 132 km) uzaklıkta bulunan İsbîcâb şehri,¹⁶⁷ iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Düz araziye sahip olan şehrin iç tarafında harabe olan kuhandiz, ribat, sur, cami ve hapishane mevcuttur.¹⁶⁸ Akarsuların ve verimli toprakların olduğu dış tarafta ise ribatlarında bulunduğu dört adet kapı vardır. Bunlar: Babü Nevcekes, Babü Ferhaz, Babü Serakras ve Babü Buhara'dır.¹⁶⁹ Tarihçiler ve coğrafyacılar, şehrin ismi üzerinde ihtilaf halindedir. Farsça olan İsbîcâb ismi ile meşhur olmasına rağmen bazı müellifler tarafından Arapça kökenli İsficâb olarak zikredilmiştir. Ancak yaşayanlar ekseriyetle Türk olduğu için Türkçe telaffuz edilmiştir.¹⁷⁰

Cemkînt: Esbîcab'a bağlı olan Cemkînt şehrinde kale, ribat ve cami bulunmaktadır.

Cend: Türkistan sahasında önemli bir yere sahip olan Cend, Seyhun Nehri'ne yakın bir mevkide olup Türk ülkeleri ile Hârizm arasında yer almaktadır.

¹⁶⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 417; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 276.

¹⁶¹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 417; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 276.

¹⁶² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 277.

¹⁶³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/291.

¹⁶⁴ İbn Havkal, Mâverâünnehr'deki darphanenin sadece Buhara, Semerkant ve İylâk'ta olduğunu söylemiştir. *Suretü'l-arz*, 418.

¹⁶⁵ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 89; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 417-418; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 328, 333; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 277; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/704; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-islâmi*, 59.

¹⁶⁶ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/704; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 57.

¹⁶⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 626.

¹⁶⁸ Muhammed Abdülmun'im Hümeyrî, *er-Ravdü'l-mî'tar fî haberî'l-aktar*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1404/1984), 57.

¹⁶⁹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 418; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 333; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â-şâ*, 4/441.

¹⁷⁰ Abdürrebî, "ed-Devrü siyasî ve'l-hadârî", 151.

Vesinîc: Küçük ve korunaklı bir şehir olan Vesinîc, Soğd'daki Barab/Farab şehrine uzaklığı iki fersaktır (yaklaşık 12 km).

Tırâz: İsbîcâb ve Türk ülkelerine yakın bir mevkide bulunan Tırâz şehrinde dağınık halde bulunan evler ve araziler mevcuttur. Hendeklerin ve dört adet kapının olduğu bu şehirde ribat, cami, Müslüman Türklere ait ticarethane ve büyük bir nehir bulunmaktadır.¹⁷¹ Havasının yumuşaklığı ve halkının güzelliği ile ön plana çıkan Tırâz şehrinde kur'an, tefsir ve hadis alanında önemli kişiler yetişmiştir. Ulemadan Mahmûd b. Alî b. Ebî Alî et-Tırâzî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.¹⁷²

3.1.4. Tohâristan

Tohâristan; Belh'in doğusunda, Bezehşan'ın batısında, Ceyhun Nehri'nin ise güneyinde yer almaktadır.¹⁷³ İki bölüme ayrılan Tohâristan'ın yukarısında Huttel, Bezehşan, Sağaniyan, Vesm, aşağısında ise Hulm ve Semencan şehirleri yer almıştır. Belh'in doğusunda bulunan Yukarı Tohâristan'ın hudutları, Amuderya'nın güneyine paralel olan kıyından Bencehîr¹⁷⁴ ve Bamiyân'ın¹⁷⁵ kuzeyindeki Bezehşan'a kadar uzanmaktadır.¹⁷⁶ Yukarı Tohâristan'ın daha doğusunda yer alan Aşağı Tohâristan'ın hudutları ise Ceyhun Nehri'nin batısına kadar dayanmaktadır.¹⁷⁷

Tohâristan'da çok sayıda şehir ve köy bulunmasına rağmen bunların birçoğu günümüze kadar ulaşmamıştır. Tohâristan sınırları içerisinde yer alan şehirler şöyledir: Hulm, Vervâlîz, Saray Asâm, Semencân, Seklekend, Bağlân, Sekîmşet, Arhân, Revân, Rahân, Talîkan, Enderâb, Rûb, Hasb, Yeftel, Kâh, Mezr ve Hâdreke'dir.¹⁷⁸ İslâm coğrafyacılara göre Tohâristan'da en büyük nehirlerle, üzüm bağlarına ve verimli arazilere sahip olan Talîkan'dır. İkincisi ise gümüş madenlerinin ve üzüm bağlarının olduğu Bencehîr yakınlarındaki Vervâlîz'dir. Tohâristan'da bilinen iki büyük nehir vardır. Bunlar: Ebderâb ve Kasan'dır.¹⁷⁹

Tohâristan'da öne çıkan şehirler şöyledir:

¹⁷¹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 419; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/27; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 61.

¹⁷² Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/27.

¹⁷³ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 469; Zeynep Mehdî Rauf, "Medinetü Tohâristan dirasetü fi'l-coğrafiyyeti et-tarihîyye", *Camiâtü Babil, Mecelletü Külliyyeti't-Terbiyyeti'l-İslâmiyye li'l-Ulûm ve'l-İnsaniyye* 40, (2018), 425; Hüseyin Salman, "Tohâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/214.

¹⁷⁴ Belh civarında bulunan bu şehir, verimli topraklara ve gümüş madenlerine sahiptir. İslâm coğrafyacıları, bölgede yaşayan insanların fesat, katil ve kötü niyetli olduklarına dikkat çekmişlerdir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/498; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 375; Rauf, "Medinetü Tohâristan Dirase" 437.

¹⁷⁵ Etrafı dağlarla çevrili olan ve Gazne, Herât ve Belh arasından bulunan bu bölgenin etrafında şehir bulunmamaktadır. Gazne'ye sekiz, Belh'e ise on fersah (yaklaşık 60 km) uzaklıktaki Bamiyân, çeşitli meyvelere, nehirlerle ve verimli arazilere sahiptir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/230; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 375; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 280.

¹⁷⁶ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 469.

¹⁷⁷ Salman, "Tohâristan", 214.

¹⁷⁸ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 373; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 275-276.

¹⁷⁹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 374; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 278-279.

3.1.4.1. Bezehşan

Tohâristan'ın doğusunda bulunan ve Tirmiz'e on üç fersah (yaklaşık 13 km) uzaklıkta bulunan Bezehşan, Ceyhun Nehri'nin yukarı mecralarında yer almaktadır. Türk ülkelerine sınırı olan İbnü'l-Fethîn memleketi¹⁸⁰ Bezehşan'da çok sayıda köylerin, üzüm bağların, verimli toprakların ve Harbâb adında büyük bir nehrin olduğunu aktaran İbn Havkal, kaliteli taşlardan mücevherlerin elde edildiğine dikkat çekmiştir.¹⁸¹ İslâm coğrafyacıları, dağlarda çıkartılan lacivert taşın yüzük taşlarında kullanıldığını ve ticaretinin ise Tibet ülkesine yapıldığını aktarmışlardır. Ayrıca belhâşe, kristal ve yakut madenleride çıkartılmıştır.¹⁸² Günümüzde Bezehşan, Feyzabad olarak Tacikistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

3.1.4.2. Sağanîyan

Ceyhun Nehri'nin güneyindeki Vahş Nehri'nin (Hişab) batısında yer alan ve Tirmiz'e dört fersah (yaklaşık 24 km) uzaklıkta bulunan Sağanîyan'ın doğu tarafı Kubazyan olarak bilinmektedir. Eski İran mimarisine göre planlanmış olan Sağanîyan'da ribat, kuhandiz, mescit ve köyler bulunmaktadır.¹⁸³ İbn Havkal, Horasan orduları komutanı Ebî Âlî Ahmed b. Muhammed b. ez-Zafer'in memleketi olan ve Tirmiz'den daha büyük¹⁸⁴ Sağanîyan'ın yakınındaki Şuman ve Veşcerd'de bol miktardaki safranin muhtelif ülkelere ticaretinin yapıldığını aktarmıştır.¹⁸⁵

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Benna' el-Beşerî, Sağanîyan'ın yerleşim sahası, mimarisi, sokaklarının genişliği ve hayırseverlerinin çokluğu ile öne çıktığını ifade etmiştir.¹⁸⁶ Şehirde yaşayanlar, su ihtiyaçlarını bölgedeki muhtelif nehir yatakları ile temin etmeye çalışmışlardır. İslâm coğrafyacıları, nehirlerin bazı seneler kurduğunu ifade etmişlerdir.¹⁸⁷

Sağanîyan'da öne çıkan yerleşim alanları şöyledir:

Darezenc: Sağanîyan ve Tirmiz arasında dağlık bir alanda bulunan ve çok sayıda arazilerin bulunduğu bu köydeki insanlar, elbise ve yün işi ile uğraşmışlardır.¹⁸⁸ Hadis âlimlerinden Ebû Şuayb Salîh b. Mansûr ed-Derazencî es-Sîğanî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.¹⁸⁹

¹⁸⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 379; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 278.

¹⁸¹ *Suretü'l-arz*, 373-374.

¹⁸² Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 82; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/360; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/443.

¹⁸³ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/489; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 83.

¹⁸⁴ İbn Havkal ve İstahrî, nüfus ve mal olarak ise Tirmiz'in daha büyük olduğunu söylemiştir. *Suretü'l-arz*, 394; *Kitâbü'l-mesâlik*, 298.

¹⁸⁵ *Suretü'l-arz*, 394.

¹⁸⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/409.

¹⁸⁷ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 86; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/409.

¹⁸⁸ Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 49.

¹⁸⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/421.

Sarmîncan: Sağanîyan Nehri'nin güneyinde yer alan bu köy, Tirmiz'e bağlı olmasına rağmen¹⁹⁰ Belh sınırları içerisinde kabul edilmektedir.¹⁹¹

Basend: Sağanîyan'a iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta bulunan Basend, geniş yüz ölçümüne sahip olmamasına rağmen verimli topraklarından dolayı zirai faaliyetlerde ön planda olmuştur.¹⁹² Hadis âlimlerinden Ebû'l-Müeyyîd Müftî b. Muhammed el-Basendî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.¹⁹³

Veşcerd: İdrîsî ve İstahrî, Tirmiz'e yakın olan Veşcerd'in Sağanîyan'ın sınırları içerisinde yer aldığını aktarırken,¹⁹⁴ Yâ'kübî ise Huttel'e bağlı olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁵

Kuvaziyan: Sağanîyan'ın doğusunda, Ceyhun Nehri'nin batısında, Tirmiz'in ise yukarı taraflarındaki Vahşâb Nehri civarında bulunmaktadır.¹⁹⁶ Tirmiz'den daha küçük bir yerleşim alanına sahip olduğunu söyleyen İslâm coğrafyacıları, elde edilen kızılboyların ticaretinin Hindistan'a yapıldığını ifade etmişlerdir.¹⁹⁷

Derahenîn: Babû'l-Hadîd kapısı üzerinden kuzeye doğru iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta olan Derahenîn, dağ geçitlerinin bulunduğu arazide yer almaktadır.¹⁹⁸

3.1.4.3. Huttel

Vahşâb ve Ceryab Nehirleri arasında yer alan¹⁹⁹ ve Sekendere Dağı hariç düz ovaya sahip olan Huttel'de çok sayıda yeşil ormanlar, verimli araziler ve nehirler mevcuttur. İbn Havkal, çiftlik hayvanlarının olduğu Huttel'de çeşitli meyvelerin yetiştirildiğine dikkat çekmiştir.²⁰⁰ Bölgede yaşayan insanlar, ihtiyaçlarını tatlı sulara sahip nehirler aracılığıyla temin etmişlerdir. Yaklaşık yedi yüz kalenin bulunduğu Huttel'in en büyük şehri Mink'tir.²⁰¹ Huttel'de bulunan yerleşim alanları şöyledir: Helâverd, Lâvakend, Kâvenk, Temliyyât, Helbek, Sekendere, Endîcarâg, Farğâr ve Rüstâkbîk'tir.²⁰²

Huttel'de öne çıkan yerleşim alanları şöyledir:

Helâverd: İç ve dış bölümlerin olduğu bu şehirde ticari hayat oldukça gelişmiştir.²⁰³

¹⁹⁰ Tirmiz'e altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıkta bulunmaktadır. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik*, 33.

¹⁹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/402.

¹⁹² Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 49.

¹⁹³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/322.

¹⁹⁴ *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/489; *Kitâbü'l-mesâlik*, 297; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 84.

¹⁹⁵ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 84.

¹⁹⁶ Strange, *Büldanü'l-hilâfetü's-şarkiyye*, 482.

¹⁹⁷ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 397; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 298; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/488.

¹⁹⁸ Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 50.

¹⁹⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 279; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/487.

²⁰⁰ *Suretü'l-arz*, 394.

²⁰¹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 374; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 279; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/487.

²⁰² Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/346; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 373; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 297.

²⁰³ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/488.

Lâvakend: Sokakları geniş ve güzel olan bu şehirde Helâverd gibi ticaret yaygınlaşmıştır.

Helbek: Şehirdeki binalar, kireç ve tuğladan yapılmıştır. Mink'ten daha küçük olmasına rağmen geniş arazilere ve mesire alanları ile ön plana çıkmıştır.²⁰⁴

Mink: Huttel'in en büyük şehri olan²⁰⁵ ve Helbek'e iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta bulunan Mink, geniş yapılara, kervansaraya ve endüstri sanayisine sahip olmuştur.²⁰⁶

Enderîcarâğ: Huttel'in en meşhur şehri olup, Ta'lîyat'ın doğusunda, Helbek'in ise kuzeyinde yer almaktadır.²⁰⁷

3.1.5. Fergana

Seyhun Nehri civarında yer alan ve Tanrı Dağları ile Alay Dağları arasındaki Fergana'nın hudutları Türk ülkelerine kadar uzanmaktadır.²⁰⁸ Fergana, Dağdan gelip Seyhun Nehri'ne ve Özkend'in doğusundaki Fergana vadisine kadar ulaşan büyük nehir yataklarına sahiptir.²⁰⁹ Yaklaşık iki yüz mil²¹⁰ uzunluğunda olan Fergana'da doğuya doğru akan çok sayıda su kanalları vardır. Bölge halkı su ihtiyaçlarını bu kanallarda karşılamışlardır.²¹¹ Çok sayıda köy ve şehrin olduğu Fergana'nın başkenti, Şâş Nehri'ne doğru uzanan ve düz bir ovada kurulu dağlar arasında kalan Ehsîkes'tir. Binaları kilden yapılan ve geniş sokakları olan şehrin iç tarafında ribat, kuhandiz, saray ve hapishane bulunmaktadır. Cami, kuhandiz'in dışındadır. Dış tarafında ise Babü Cübeyr ve'l-Ahar, Babü'l-Murakkaşe, Babü Kâsân, Babü'l-Camî ve Babü Rehabe olmak üzere beş kapı, ribat, akarsular, havuzlar ve nehirler mevcuttur.²¹²

Verimli arazilere sahip olan Fergana'da Ehsikes civarında bol miktarda altın, bakır, kurşun, civa ve gümüş madeni bulunmaktadır.²¹³ Hümeyrî, Belek Dağı'nda bu madenlerden simsiyah, yakut sarısı ve koyu kırmızı parçaların olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca dağlardaki tabarhun ağacında bulunan tohum ise amonyak yapımında kullanılmıştır.²¹⁴ İbn Havkal ve Makdisî'ye göre Mâverâünnehr'de en çok köye sahip olan Fergana'daki yerleşim alanları şöyledir: Ehsîkes, Endukân, Kubâ, Uş, Uvzekend,

²⁰⁴ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/488.

²⁰⁵ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 374.

²⁰⁶ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/488.

²⁰⁷ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 82.

²⁰⁸ Tahsin Yazıcı, "Fergana", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/375.

²⁰⁹ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-sarkıyye*, 520.

²¹⁰ Hamevî, iki yüz otuz mil (yaklaşık 370 km) uzunluğunda olduğunu söylemiştir. *Mu'cemü'l-büldân*, 4/253.

²¹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/253; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 52.

²¹² Hümeyrî, *Ravdü'l-mî'tar*, 440; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 420; Makdisî, *Ahsenü't-tekkâsim*, 271; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-sarkıyye*, 520-521.

²¹³ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 87; Hümeyrî, *Ravdü'l-mî'tar*, 441.

²¹⁴ *Ravdü'l-mî'tar*, 441

Mergînan, Rîştan, Cezgâl, Huvâkande, Hucînde, Eştikân, Vankes, Hayrelem, Şikît ve Kâsân'dır.²¹⁵

Semerkant'a elli fersah (yaklaşık 300 km) uzaklıktaki Fergana şehrinde çok sayıda geniş araziler bulunmaktadır. Kaynaklarda Türk ülkeleri boyunca uzanan dağlar arasında yer alan bu bölgede sahibi olmayan elma, üzüm, ceviz, fıstık, gül, menekşe ve reyhan çeşitlerine sahip arazilerin olduğu ifade edilmiştir. Bölge halkı, geçimini tarım ve hayvancılık sağlamıştır.²¹⁶

Fergana'da öne çıkan yerleşim alanları şöyledir:

Kâsân: Ehsîkes'in beş fersah (yaklaşık 30 km) kuzeyinde bulunan Kâsân şehri,²¹⁷ Fergana meliklerinin başşehridir.²¹⁸ Geniş bir alana sahip olan Kâsân'ın²¹⁹ Türk sınırına yakın olan yerlerinde sarkık ağaçlar ve ihtişamlı mimariler bulunmaktadır. Hamevî, buraların Türklerin akınları neticesinde harabeye döndüğünü aktarmıştır. Fukaha'nın önde gelenlerinden biri olan Muhammed b. Ebî Nasır el-Kasanî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.²²⁰

Mergînan: Seyhun Nehri'nin güneyinde küçük bir alana sahip olan Mergînan, Fergana'daki en önemli yerleşim yerlerinden biridir.²²¹ Hamevî, bölgenin ilmi açıdan ön planda olduğunu söylemiştir.²²²

Cezgâl: Kayalık ve dağlık bölgede yer alan şehir ve köylerin olduğu Cezgâl'da at ve koyun yetiştiriciliği yapılmıştır. Aynı zamanda bölge maden bakımından da oldukça zengindir.²²³

Özkend: Fergana'nın doğusunda yer alan Özkend'de geçen iki önemli nehir vardır. Bunlar: Tibet'ten gelen Tabağar, diğeri ise Bersehân'dır.²²⁴ Ayrıca ribat, akarsu ve Türklerin sınırına doğru ticarethaneler bulunmaktadır.²²⁵

Hucende: Seyhun Nehri civarında bulunan ve Mâverâünnehr'in en meşhur yerleşim yerlerinden biri olan Hucende'nin Semerkant'a olan uzaklığı yürüyüş ile on günlük mesafedir. Mesire ve güzel meyvelere sahip olan Hucende'nin dış tarafında cami, iç tarafında ise kale, hapisane ve kurumuş nehir bulunmaktadır.²²⁶ İbnü'l-Fakîh,

²¹⁵ *Suretü'l-arz*, 420; *Ahsenü't-tekâsîm*, 271-272.

²¹⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/253.

²¹⁷ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 346.

²¹⁸ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk el- Yâ'kübî, *Târîhu'l- Yâ'kübî*, (Leyden: Matbâatü Berîl, 1300/1883), 478.

²¹⁹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 421.

²²⁰ *Mu'cemü'l-büldân*, 4/295.

²²¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/108; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 272; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 54.

²²² *Mu'cemü'l-büldân*, 5/108.

²²³ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 86; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 421.

²²⁴ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 88.

²²⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 272; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 54.

²²⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/347; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 272.

doğu ve batıda Hucende'den daha güzel ve şerefli olan bir yer görmediğini ifade etmiştir.²²⁷

Vaskes: Fergana'nın kuzeyindeki Seyhun Nehri'nin sağ taraflarında bulunan ve Ehsikes'in batısına yedi fersah (yaklaşık 42 km) uzaklıkta olan Vaskes, tarımsal faaliyetleri ile öne çıkmıştır.²²⁸

3.2. Hârizm ve Civarı

3.2.1. Hârizm Adı

Yüksek bir yapıya sahip olan ve Kurkanc olarak nitelendirilen bu bölgeye Hârizm isminin verilmesindeki sebep, eski meliklerden birinin büyük öfkesinden sonra korku ve paniğe kapılan dört yüz kişilik grubun el-İmran adı verilen bölgeye göç etmeleridir. Bîrûnî, melikin Türk olduğunu söylemiştir.²²⁹ Bu melikin Ak-hun (Eftalî) Türk Hanı olduğu hususunda şüphe bulunmamaktadır. Nitekim bu asırlarda Horasan, Kuşanlar ve onların devamı olan Ak-hunlar (Eftalî)'in hâkimiyeti altındadır.²³⁰ İslâm müellifleri, bu bölgenin Kâs olduğu hususunda mutabıktırlar. Yüz fersah (yaklaşık 600 km) mesafede bulunan Kâs'a yerleşenlerin balık avlayıp ızgara yaptıkları haberini alan kral, yedikleri etin adını sorduğu zaman “Havar (خوار)”, oduna ise “Rizm (رزم)” cevabını vermeleri üzerine bu bölgeye Hârizm adı verilmiştir.²³¹ İngiliz kaynaklarda Hârizm isminin Farsçadaki Khwar/Khar “ova/alçak”, Zam/Zem ise “toprak/kara” kelimelerinden türediği yönünde bilgiler bulunmaktadır.²³² Ancak Vámbéry, Almanlar haricinde Fransız ve İngiliz oryantalistlerin vav (الو) harfini koymadıklarından dolayı Hârizm ismini yanlış telaffuz ettiklerini ifade etmiştir.²³³ Ebû Mansur'da batılı ülkelerde yayınlanan kitaplarda açık vav (الو) harfinden sonra ha (الخاء) harfinin getirilmesinden dolayı hata yapıldığını söylemiştir.²³⁴

Özellikle İngilizlerin telaffuzunu incelediğimizde ismin ilk hecesi, eksik olduğu için yetersiz kalmıştır. Hârizm isminin kelime manasını “*kolay savaş algoritmasının anlamı, dağsız düz bir arazidir*” şeklinde yorumlayan ve kelimeleri iki parçaya ayıran Ebû'l-Feth el-Curcânî'ye göre, “Hâvar (خوار)” basit “Rizm (رزم)” ise savaş anlamına gelmektedir. Hâlef Tebrîzî, “Hâvar (خوار)” kelimesinin basit, doğru ve mütevazı

²²⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/347.

²²⁸ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 88; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 54.

²²⁹ *Âsârü'l-bâkiye*, 35.

²³⁰ Zekeriyâ Kitapçı, *Azerbaycan-Hârzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2005), 135-136.

²³¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/395; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 285; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, 520. Meymûnî, “Devletü Me'mûniyyin fi iklimi Hârizm”, 174; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 23.

²³² West, *Encyclopædia of the peoples*, 402.

²³³ *Târihu Buhârâ*, 23.

²³⁴ *Muarrib mine'l-keîlâmi'l-Â'cemi âlâ hurûfî'l-mu'cem*, thk. Ahmed Muhammed Şakîr, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1382/1963), 133.

anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir.²³⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî'de Ebû'l-Feth el-Curcânî'ye atıfta bulunarak Hârizm kelimesinin mana olarak basit savaş anlamına geldiğini ifade etmiştir.²³⁶ Vámbéry ise bunların aksine Hârizm kelimesinin “muharib (محارب) savaşı/savaşan” anlamına geldiğini söylemiştir.²³⁷ Ayrıca Farslar “Uvarazmis”, “Charasmia”, Mezopotamyalılar “Xwarizma”, Yunanlılar ise “Charasmia” olarak zikremişlerdir.²³⁸ Hârizm'in Farsça Hûrşîd (güneş) ve hürden (yemek) kelimelerinden türediği veya Harrîlerin ülkesi anlamına geldiği yönünde bilgilerde bulunmaktadır.²³⁹ Önde gelen tarihçi ve edebiyatçılara göre Hârizm isminin kökeni Hârizmîyyin olarak bilinen insanlara dayanmaktadır. Bunlar, kendi vatanlarında emirliklerini inşa ettikten sonra bölge Hârizm, idarecileri ise Hârizmşahlar olarak telaffuz edilmiştir. Ayrıca bu ismin Me'mûnîler Devleti ile birlikte ortaya çıktığı yönünde görüşlerde ileri sürülmüştür.²⁴⁰ Hârizm aynı zamanda 13. yüzyıla kadar, dilini muhafaza ederek bu bölgede yaşamış İran kökenli toplumun adıdır. M.Ö. 1300 yılında buraya geldikleri tahmin edilen Hârizmlilerin Ceyhun Nehri'nin Hazar Denizi'ne aktığı dönemlerde nehrin deltasında bulunan Balhan Dağı'nda yaşadıkları ileri sürülmüştür.²⁴¹ Nitekim Bîrûnî, bir zamanlar Ceyhun Nehri'nin Balhan Dağı'nı geçerek Hazar Denizi'ne döküldüğünü; bölgede üç yüzden fazla şehir ve köyün bulunduğunu ifade etmiştir.²⁴²

Emevî ve Abbâsîler dönemini anlatan eski eserlerde ifade edilen Horasan,²⁴³ Ceyhun Nehri'nin batısındaki topraklar, Sîstân, Hârizm ve Ceyhun Nehri'nin ötesindeki Taraz'a kadar olan Mâverâünnehr'deki sahalar kast edilmiştir. Ramazan Şeşen'e göre Cahîz'in eserinde bahsettiği Horasan Türkleri; Hârizm, Mâverâünnehr, Sîstân ve Afganistan'daki Türklerdir.²⁴⁴ Câhiz, Horasanlılar ile Türklerin kardeş ve memleketlerinin aynı olduğu hususunda bilgiler vermiştir.²⁴⁵ Nitekim Hudûdü'l-âlem eserinin müellifi, Mâverâünnehr'in güneydeki hudutlarının Horasan'a kadar uzandığına dikkat çekmiştir.²⁴⁶

²³⁵ Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 24-25.

²³⁶ Mu'cem ma isti'cam min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi', thk. Mustafa es-Sekâ, (Beyrut: Alîmü'l-Kütüb, 1430/2009), 1/515.

²³⁷ *Târîhu Buhârâ*, 23.

²³⁸ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 16.

²³⁹ Abdülkerim Özaydın, “Hârizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/217.

²⁴⁰ Meymûnî, “Devletü Me'mûnîyyin fi iklîmî Hârizm”, 174-175, 177.

²⁴¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 285; Kâmuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Karacan Yayınları, 1981), 392.

²⁴² Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 17.

²⁴³ Farsça bir kelime olup güneşin doğduğu yer anlamına gelen Horasan, Orta Çağ'da İran'ın doğusunda bulunan bir bölgedir. Kazvînî'ye göre Allah'ın yeryüzünde yarattığı en güzel ve en hayırlı yerlerden biri olan Horasan'ın hudutları, doğuda Mâverâünnehr, batıda Kuhîstan, kuzeyde Oğuz çölleri, güneyde ise Sicistan'a kadar uzanmaktadır. *Âsarü'l-bilâd*, 361; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/389; Vâil Ahmed İbrahim, “es-Sileü't-ticaretî fi esvakî Hârizm”, *Camiatü'l-Kahire, Külliyyetü'l-Edeb* 48, (2016), 339.

²⁴⁴ *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 2.

²⁴⁵ *Fezâilü'l-Etrâk*, çev. Ramazan Şeşen, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), 42.

²⁴⁶ *Hudûdü'l-âlem*, 83.

İran dilinden türeyen Hârizm isminin kökeni hakkında birtakım görüşler ileri sürülmüştür.²⁴⁷ Hârizm, Kuteybe b. Müslîm döneminde fethedildiğinde üç şehirden oluşmaktadır.²⁴⁸ Bunlardan biri Fîl (الفيل)'dir. İbn Hurdâzbih, Hârizm'e Fîl denildiğini ifade etmiştir.²⁴⁹ Bîrûnî ve Hamevî ise hükümdar sarayının üst taraflarında bulunan tuğla ve kerpiçten yapılmış on mil (yaklaşık 16 km) uzunluğundaki kalenin olduğu Hârizm'e Fîr (فير) denildiğini söylemişlerdir.²⁵⁰ İstahrî, kendi dönemlerinde Ceyhun Nehri civarında bulunan ve on mil uzaklıkta görünen Fîr kalesinin izlerinin olmadığını²⁵¹ ifade ederken Bîrûnî ise İskenderden sonra son kalıntıların 384/994 yılında yok olduğunu aktarmıştır.²⁵²

3.2.2. Coğrafi Durumu

Hazar Denizi'nin doğusunda Ceyhun Nehri'nin aşağı mecrasında bulunan saha Hârizm olarak isimlendirilmiştir.²⁵³ İslâm ülkeleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Hârizm'in bulunduğu bölge noktasında tarihçiler ve coğrafyacılar, ihtilaf halindedir. Bir görüşe göre Horasan'a bağlı olmayıp, ayrı bir bölge konumunda olan ve Türkistan'ın derinliklerinde bulunan Hârizm, Türkistan'da beşinci bölgede²⁵⁴ yer almaktadır. Hamevî ve Kudame, altıncı bölgede olduğunu söylemişlerdir.²⁵⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî ise eserinin muhtelif yerlerinde hem dördüncü hemde beşinci bölgede göstermiştir.²⁵⁶ Hârizm'in idari olarak Horasan'a bağlı olduğu yönünde bilgiler verilmesine rağmen²⁵⁷ Ebû'l-Fidâ', İdrîsî ve Kalkaşendî, Horasan ve Mâveraünnehr'e bağlı olmayıp ayrı bir bölge olduğuna dikkat çekmişlerdir.²⁵⁸ 616/1219 yılında Hârizm'i ziyaret eden

²⁴⁷ Özeydî, "Hârizm", 16/217.

²⁴⁸ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 35; İbn Â'sem, *Kitâbü'l-fütüh*, 7/155; Muhammed Saîd Âzeb, *el-Hayâtü'l-fikriyye fî iklimi Hârizm fî'l-âsrîni's-Selcukî ve'l-Hârizmiyye*, (Kahire: Şirketü Nevabîği'l-Fikr, 1430/2009), 23.

²⁴⁹ *Kitâbü'l-mesâlik*, 33.

²⁵⁰ *Âsârü'l-bâkiye*, 35; *Mu'cemü'l-büldân*, 2/397; Âzeb, *Hayâtü'l-fikriyye*, 23.

²⁵¹ İstahrî ve Makdisî, Fîr kalesi etrafındaki cami ve hapishanenin harabeye döndüğünü ve insanların korku içerisinde olduklarını aktarmışlardır. *Kitâbü'l-mesâlik*, 300-301; *Ahsenü't-tekâsîm*, 287.

²⁵² *Âsârü'l-bâkiye*, 35; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 156-157.

²⁵³ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (Ankara: Bilge Kültür Sanatları, 2015), 174.

²⁵⁴ Fergana, Semerkant, Hârizm, Hazar Denizi, Berzaha, Esbîcab, Şaş, Tarâbende, Azerbaycan, Neşeve, Sicistan, Erzen, Ermeniye, Meyyâfarîkîn ve Rum ülkelerini içerisine alan bu bölgenin boylamı, 4/1 çeyreği 14 saat, merkezi 15 saat, sonu 4/1 çeyreği 15 saattir. Doğudan batıya doğru 670 derece, 7000 boylamdır. Enlemi, 254 derece, 30 dakikadır. Yüz ölçümü ise 1048 milyon 584 derece 12 dakikadır. İbn Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, 98; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 491.

²⁵⁵ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/395; Akam Mercân, *fî Zikrî'l-medainü'l-meşhurâti fî kullî mekân*, (Beyrut: Âlîmü'l-Kütüb, 1408/1988), 79.

²⁵⁶ *Mesâlikü'l-emsâr fî memâlikü'l-emsâr*, thk. Mehdî Necmî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2010), 2/44, 299.

²⁵⁷ İbn Hurdazbîh, *Kitâbü'l-mesâlik*, 243; Hümeyrî, *er-Ravdü'l-mî'tar*, 224; Kâsım Ali Saîd, "el-halîfetü'l-ilmîyyetü'l-hadisîyye lî'l-iklimi Hârizm", *Camîatü Yûsuf b. Huddetü'l-Cezair, Mecelletü'l-buhûsü'l-ilmîyye ve'd-dirâsetü'l-islâmiyye* 9, (2015), 169.

²⁵⁸ *Takvîmü'l-büldân*, 477; *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/697; *Sibhü'l-â'sâ*, 4/452.

Hamevî'de Horasan'dan bağımsız olduğunu söylemesine rağmen²⁵⁹ yakınlığından dolayı Mâverâünnehr'in sınırları içerisinde kabul edilmiştir. Ebû Ubeyd el-Bekrî'de Hârizm'i Mâverâünnehr'de kabul ederken,²⁶⁰ İbn Havkal ve İstahrî'ye göre etrafı çöllerle çevrili olan Hârizm, bir bölge adı olup Horasan ve Mâverâünnehr'den ayrıdır.²⁶¹

Howorth'a göre ise Horasan'dan çöllerle ayrılan Hârizm, kuzeyde Aral Denizi ve doğuda Mâverâünnehr'den ayıran çöl şeridi ile sınırlıdır. Doğal izole konumu nedeniyle bağımsız, kendine özgü ve uzun bir tarihi geçmişe sahiptir.²⁶² Hudutları, kuzey ve batıda Oğuzların ülkesine kadar uzanırken, doğu ve güneydeki Horasan ve Mâverâünnehr'e doğru çok sayıda şehirleri bulunmaktadır. Ceyhun Nehri'nin kuzey taraflarında da büyük şehirleri vardır. Güney tarafı ise Oğuzların ticaret yaptığı en büyük şehri Kurkanc'tır.²⁶³ Hazar'dan sonra en büyük ikinci bölge olan Hârizm'in Âmül'e doğru ilk sınırı olan Tâhîriye, Ceyhun Nehri'nin güneyine doğru uzanmaktadır. Kuzeyden Garamhişa köyüne kadar yerleşim alanı bulunmamaktadır. Garamhişa'dan altı fersah (yaklaşık 36 km) önce Ceyhun Nehri ile kanalın çıktığı yerden merkeze kadar köyler bulunmaktadır. Buradan Hârizm'in merkezine doğru ilerlerken Ceyhun Nehri yakınlarında binalar mevcuttur.²⁶⁴ Bazı kaynaklar, Hârizm'in iki kısma ayrıldığını ve bir bölümünün Mâverâünnehr, geriye kalanların ise Horasan'a bağlı olduğu yönünde bilgiler vermektedirler. Ancak Hârizm, Horasan'a nazaran Mâverâünnehr'e daha yakın olduğu için bu bölgenin sınırları içerisinde kabul edilmiştir.²⁶⁵

Beyhakî, Makdisî ve Hamevî'ye göre Batıdaki Sicilmase'ye benzer özelliklere sahip olan doğudaki Hârizm, 80x80 fersah (38.400 km) genişlikte olup yerleşim sahaları birbirine bitişiktir. Ayrıca bol miktarda nehirler, çeşitli balık türleri ve koyunlar bulunmaktadır. Hârizm, Oğuz Türklerinin sık sık uğradıkları bir yerdir.²⁶⁶ Hârizm'i bölge olmaktan daha ziyade şehir olarak ifade eden İbn Battûta'ya göre Türklerin en güzel, en ulu, en güçlü ve en büyük yeri burasıdır. Ayrıca bu şehrin eşsiz binaları olduğu gibi panayırıları güzel, sokakları ise oldukça temizdir.²⁶⁷

İslâm müellifleri, Hârizm'in hudutlarının batıda Oğuzların ülkesine,²⁶⁸ güneyde Horasan'a, doğuda Mâverâünnehr'e, kuzeyde ise Kırgız Türklerinin ülkelerine uzandığı

²⁵⁹ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/396.

²⁶⁰ *Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Cemal Talebe, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/63.

²⁶¹ *Kitâbü'l-mesâlik*, 299; *Suretü'l-arz*, 395. Ancak İbn Havkal, eserinin başka bir bölümünde Hârizm'in en büyük şehirlerinin Mâverâünnehr'e yakın olduğu için bu bölgeye eklediğini ifade etmiştir. *Suretü'l-arz*, 358.

²⁶² *History of the Mongols from the 9th to the 19th century, the so-called tartars of Russia and Central Asia division*, (London: Yayinevi yok, 1880), 2/876.

²⁶³ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 395; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 299.

²⁶⁴ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 395; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 301; İdrîsî, *Nuzhetü'l-mustâk*, 1/697.

²⁶⁵ Abdüsettar Metlek Derviş, "Memleketi Hârizm fi ahdî benî Me'mûn ve alâkatühe bi's-sultan Mahmud el-Gaznevî münzû sene (995-1016)", *Camiatü'l-Anbar Külliyyetü't-Terbiye li'l-Ülûmü'l-İnsaniyye* 4, (2011), 111.

²⁶⁶ *Târîhu Beyhakî*, 731; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 286; *Mu'cemü'l-büldân*, 2/397.

²⁶⁷ *Risaletü İbn Battûta*, 365.

²⁶⁸ Türkistan'daki Oğuz kabileleri, Hazar Denizi'nin batısından Seyhun Nehri'nin doğusuna kadar olan sahalara doğru yayılmışlardır. Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fi İklîmî Hârizm", 177.

noktasında mutabıktırlar.²⁶⁹ Sınırları kuzeyde Hârizm Gölü'ne kadar uzanan ve Ceyhun Nehri'nin yanında bulunan Hârizm'in yüz ölçümünü belirlemek kolay olmadığından dolayı kaynakların ihtilaf halinde olduklarını görmekteyiz. Hamevî, bu hususta iki görüş ileri sürmüştür. Bunların birinde 117 derece 30 dakika (tul) boylam, 45 derece (arz) enlem, diğerinde ise 91 derece 50 dakika boylam, 44 derece 10 dakika enlemindedir.²⁷⁰ Ebû'l-Fidâ'ya göre 84'5 dakika boylam, enlem ise 42 derece 45 dakikadır.²⁷¹ Ayrıca doğuda 61, 96 boylam, kuzeyde 40, 45 enlem olarak gösteren coğrafyacılar da vardır.²⁷² Ebû'l-Fidâ', seyyahların Hârizm'in koordinatlarına yönelik verdiği bilgilerin sıhhatli olmadığını söylemiştir.²⁷³

M. 7. yüzyılda Hârizm'e giden Çinli Seyyah Huen-Çang, bölgenin Ceyhun Nehri boyunca, doğudan batıya doğru 20-30 li (10-20 km) olduğunu; güneyden kuzeye gidildikçe 500 li (yaklaşık 490 km) uzandığını aktarmıştır.²⁷⁴ Ceyhun Nehri'ne doğru iki bölüme ayrılan Hârizm'in bir bölümü Horasan'da bulunurken, geriye kalanlar ise Türkistan sahası²⁷⁵ içerisinde yer almıştır.²⁷⁶ Ceyhun Nehri deltaları da dâhil olmak üzere Hârizm Gölü çevresinde bulunan bu arazi, Türkistan'ın en alçak bölgesidir. Çağdaş Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bölümlerini içeren Hârizm Gölü çevresindeki tüm bölge, deniz seviyesinin altında birkaç küçük nokta ile deniz seviyesinden 500 fit veya daha aşağıdayken, Türkistan'ın geri kalanı ise ortalama 5.000 ila 10.000 fit arasındadır.²⁷⁷

Hârizm'in etrafı çöllerle²⁷⁸ çevrilidir. Ceyhun Nehri civarındaki tepeden yükselen bu çöllerin uzunluğu Hârizm Gölü'nün döküldüğü yere kadar uzanmaktadır. İslâm coğrafyacıları batıdan, Ceyhun Nehri'nin doğusundaki Kazvîn Nehri'ne kadar uzanan bu sahayı Türk Çölü ve Susuz Bölge²⁷⁹ olarak isimlendirmişlerdir.²⁸⁰ Ancak Hârizm'in doğu ve batısında stratejik açıdan önemli nehir yatakları bulunmaktadır. İdrîsî'de su kaynaklarının çok olduğuna dikkat çekmiştir.²⁸¹ Nitekim Belh Nehri'ne

²⁶⁹ Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 477; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 395; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 299; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/453; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 2/44; Johannes Gravius, *Chorasmiae et Mawaralnahre*, (London: Yayınevi Yok, 1933), 7; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 48; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 26.

²⁷⁰ Mu'cemü'l-büldân, 2/395; Âzeb, *Hayâtü'l-fikriyye*, 29.

²⁷¹ Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 61.

²⁷² Lebudî, *Kıyamü devlet*, 56.

²⁷³ Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 74.

²⁷⁴ "Peygamberin Zamanında Şarkî", 39.

²⁷⁵ Güneyi Himalaya, güneybatısı Pamir Tepesi, batısı Tayan Şan, kuzeyi Altay ve Stanovi, doğusu Kancan ve Koruku Dağlarıyla çevrili olan Türkistan'ın yüz ölçümü 2-6 milyon aralığındadır. Âzeb, *Hayâtü'l-fikriyye*, 27.

²⁷⁶ Âzeb, *Hayâtü'l-fikriyye*, 27.

²⁷⁷ West, *Encyclopædia of the peoples*, 403.

²⁷⁸ Hârizm'e altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıkta bulunan Hârizm Gölü (Aral Denizi)'nden Zûm'a kadar olan sahanın etrafı çöllerle çevrilidir. Nehirlerin olmadığı bu çölde, mera ve kuyular bulunmaktadır. İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 376.

²⁷⁹ Kaynaklarda, çöl ve suyun olmadığı kurak, düz bir bölge anlamına gelen مغارة kelimesi kullanılmıştır.

²⁸⁰ Meymûnî, "Devletü Me'mûniyyin fî İklîmî Hârizm", 178; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 486.

²⁸¹ *Nuzhetü'l-muşâtak*, 699.

kadar uzanan bu nehirlerin genişliği bir, aşağıda isimlerini vecereğimiz şehirlere ise yedi merhaledir.²⁸² Hârizm; doğuda Merv hududundan Ceyhun Nehri'ne, güneyde Baverd, Nesâ, Ferâve ve Dehistan'a kadar uzanan tarafı tamamen çöllerle çevrilidir. Bu bölgenin sınır hattı Hazar Denizi'nden Âmul hududuna kadar uzanmaktadır. Kuzey tarafı ise Ceyhun Nehri, Hârizm Gölü ve Ğur hududundan Bulgar sınırına kadar paraleldir.²⁸³

Hârizm'in Ceyhun Nehri'nden Farsların yaşadığı bölgeye kadar olan batı tarafı Kurkanc, Türklerin yaşadığı yere kadar olan doğu tarafı ise Kâs olarak isimlendirilmiştir.²⁸⁴ İran Şahı Tahmuras ile onun huzuruna çıkan Horasan'ın ileri gelenleri arasında ilginç bir diyalog yaşanmıştır. Tahmuras'ın Türkistan sahası hakkında sorduğu sorulara karşılık şu cevabı vermişlerdir: *“En sadık olan Buhara'dır. Misafirperverliği ile ön plana çıkan Semerkant'tır. Ekmeğin ve tuzun en yaygın olduğu yer Cuzcan'dır. Kötülükten ve fitneden uzak olan Merve'r-rûz'dür. İtaat etmeyen ve kendi başına hareket eden ise Hârizm'dir.”*²⁸⁵

3.2.2.1. Kuyular ve Kaynaklar

Bölgede, kuyu ve kaynakların sayısı oldukça azdır. Semerkant'ın kuzeyindeki Uşrûsene'ye bağlı olan Yarkes köyü öne çıkmasına rağmen²⁸⁶ kaynakların olduğuna dair herhangi bir işaret olmadığı gibi yerleri de belirli değildir. Ancak çok sayıda nehir yataklarının olması ya da şiddetli yağmurların yağması bölgenin kaynak açısından zenginleşmesini sağlamıştır. Nitekim Ferganâ yolu üzerindeki Uşrûsene'ye bağlı Mersemende köyü ile Semerkant civarındaki Dîzek'te çok sayıda kuyular ve kaynaklar mevcuttur. İstahrî, suların ve nehir yataklarının bolluğuna dikkat çekmiştir.²⁸⁷ Nesef şehri, Kîş'te toplanan nehir yataklarına dayanmaktadır. Yılın bazı günleri kesintiye uğradıkları zaman şehirdeki meyve ve sebze bahçelerin ve bakla ekimine hazırlanmış arazilerin sulaması kuyular aracılığı ile yapılmıştır.²⁸⁸

Hârizm'de ise Belh hududundan Hârizm Gölü'ne kadar ki olan sahada herhangi bir kuyu ya da kaynak bulunmamaktadır. Ancak, Hârizm'de Hayr Dağı²⁸⁹ adı verilen bölgede kuyu ve kaynağın olduğu yönünde bilgiler veren İbn Fazlullah el-Ömerî ve Kalkaşendî, bu kaynağın kronik hastalıklara iyi geldiğine inanan insanların hastalıktan

²⁸² Merhale, yolcunun bir gün boyunca katettiği mesafedir. Bu mesafe, Hanefî ve Mâlikîlerde kırk dört, Şâfiî ve Hanbelîlerde ise seksen dokuz km'dir. Ali Cuma Muhammed, *el-Mekâyil ve'l-mevazin eş-şer'iyye*, (Kahire: el-Kudüs, 2001), 56.

²⁸³ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 46; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 101; Meymûnî, “Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm”, 178.

²⁸⁴ Âfâf Sabrâ, *et-Târihu's-siyasî li'd-devleti'l-Hârizmiyye*, (Kahire: Dâru'l-Kitâb el-Camî', 1407/1987), 9.

²⁸⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 613.

²⁸⁶ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 322; Sem'ânî, *Ensâb*, 13/469; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 98.

²⁸⁷ *Kitâbü'l-mesalik*, 327.

²⁸⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 324.

²⁸⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, dağın ismini Hâyıl olarak kaydetmiştir. *Mesâlikü'l-ebsâr*, 3/157.

kurtulmak için haftanın her günü sabah ve akşam bu sulara yıkanıp, suyunu içtiklerini ifade etmişlerdir.²⁹⁰ Ayrıca İbn Fazlullah el-Ömerî; palmiye, zeytin, muz, ağaç kavunu ve limon ağaçların olduğu bu dağda, kuş ve yabani hayvanlarında bulunduğunu; maden olarak çıkartılan taşların ise yaklaşık altmış sene boyunca değerlerini koruduğuna dikkat çekmiştir.²⁹¹

3.2.2.2. Dağlar

Hârizm'in etrafı çöllerle çevrili olması yüzünden Mâverâünnehr'e kadar yayılan sahada dağları tespit etmek oldukça zordur.²⁹² Bizde Hârizm'in de içerisinde bulunduğu Ceyhun Nehri ile Seyhun Nehirleri arasında öne çıkan dağları ele alacağız. Ceyhun Nehri'nin yukarı taraflarındaki nehir yataklarının olduğu bölgede Kâhuvâre Nehri'ne ulaşmadan yaklaşık üç fersah (yaklaşık 18 km) önce Âbukşâ adı verilen bir dağ bulunmaktadır. Bu dağda dağlık bir boğazdan geçen nehir yatağı mevcuttur. Bölgede yaşanan şiddetli akıntılardan dolayı gemiler, tehlikeden dolayı faaliyetlerini bu nehirde yürütmekte zorlanmışlardır.²⁹³ Makdisî, nehrin daraldığı yerin Cigerbend'e uzaklığının bir merhale (yaklaşık 30 km) olduğunu söylemiştir.²⁹⁴ Barthold, eni beş, derinliği ise iki kame (insan boyu) kadar olan boğazın adının Duldul-atlagan olduğunu ve Uç-uçak ve İçki-yar mevkiinde bulunduğunu ifade etmiştir.²⁹⁵

Hârizm Gölü'nün batısında yer alan sahil taraflarında ise Siyah Dağ adı verilen bir dağ bulunmaktadır. İbn Rüsteh, bu dağa Siyâh Kûh,²⁹⁶ İbn Havkal ve İstahrî ise Çakırı Oğuz demişlerdir.²⁹⁷ İbn Havkal ve İstahrî'nin Çağrak/Çağırâk kabilesine nisbet ederek bu ismi söylemiş olmaları muhtemeldir.²⁹⁸ Beyhâkî'de dağın bu isimle zikredilmesinin gerekçesini kabilenin Hârizm'e komşu olması ile ilişkilendirmiştir.²⁹⁹ İdrîsî'de dağın adının Neferâgân olduğunu ve etrafında bulunan suyun yaz mevsimine kadar donduğuna dikkat çekmiştir.³⁰⁰

Büttem Dağı: Seyhun ve Ceyhun Nehirleri arasında kalan ve bütün mıntıkeyi Büttem olarak kabul eden Araplar, bölgeyi Zerefşan, Hisâr ve Türkistan olmak üzere üçe ayırmışlardır.³⁰¹ İbn Havkal ve İstahrî, Büttem'in orta bölgesinde Buhara, Soğd ve Semerkant'a ait nehirlerin olduğunu ifade etmişlerdir.³⁰² Ebû'l-Fidâ', dağın Buhara'ya

²⁹⁰ *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/157; *Sibhü'l-â 'şâ*, 4/353-354.

²⁹¹ *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/156.

²⁹² Lebudî, *Kıyamü devlet*, 99.

²⁹³ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 304.

²⁹⁴ *Ahsenü't-tekâsım*, 343.

²⁹⁵ *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 155.

²⁹⁶ *Kitâbü'l-â 'lâku'n-nefise*, 92.

²⁹⁷ *Suretü'l-arz*, 397; *Kitâbü'l-mesalik*, 304.

²⁹⁸ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 165; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 99.

²⁹⁹ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 99.

³⁰⁰ *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/838.

³⁰¹ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 87; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 86.

³⁰² *Suretü'l-Arz*, 401; *Kitâbü'l-mesalik*, 328.

uzaklığının yaklaşık yürüyüş ile sekiz gün olduğunu söylemiştir.³⁰³ Rakımı oldukça yüksek olan, etrafında yeşilliklerin ve mesire alanlarının sık olduğu bu bölgede çok sayıda yerleşim sahası bulunmaktadır. İbn Havkal, Büttem Dağı için şöyle söylemiştir: *“Arsiyanîkes, Baryap, Sûh ve Havakent şehirlerinin olduğu Büttem Dağı, yüksek olduğu için çıkılması çok zordur. Bu dağda ekseriyetle mesire yeri, yeşillik ve ağaçlarda elde edilen baklagil vardır. Köyleri insanlarla doludur. Yer altı kaynakları açısından oldukça zengin olan, soğuk ve sıcak suların olduğu Büttem Dağı’nda nişadır, cam, demir, civa, bakır, kurşun, altın, gümüş, neftyağı, zift, turkuaz ve amonyak madenleri bulunmaktadır. Elde edilen bu madenler, çeşitli yerlere gönderilir. Bu dağın farklı yerlerinde de mağaralar bulunmaktadır.”*³⁰⁴

Ebû'l-Fidâ'da İbn Havkal'ın aktardıklarına ilave ederek Allah'ın ülkeler içerisinde en güzel nimetleri bu bölgeye verdiğini söylemiştir.³⁰⁵ İstahrî, iklimsel açıdan çok soğuk olan bölgenin maden bakımından zenginliğine işaret ederken³⁰⁶ Hudûdü'l-âlem müellifi de madenler içerisinde en çok nişadır'ın olduğuna dikkat çekmiştir.³⁰⁷ Nitekim İbn Havkal, nişadır madenin dünyada sadece Fergâna ve Türklerin ülkesinde bulunan Büttem Dağı'nda çıkartıldığını söylemiştir.³⁰⁸ Büttem Dağı'ndan Zerefşan Vadisi'ne kadar uzanan sahada çeşitli meyve ve sebzelerin ziraati yapıldığı için çok sayıda köy ve yerleşim alanları bulunmaktadır.³⁰⁹ Burası Uşrûsene'ye dâhil edilmesine rağmen Büttem, önceden ayrı bir vilayet konumunda olmuştur.³¹⁰

Şâvdâr Dağı (Şâvezâr): Semerkant ile Buncîkes arasında bulunmaktadır.³¹¹ Semerkant'ın güneyine dört fersah (yaklaşık 24 km) uzaklıktaki Şâvdâr Dağı'nın uzunluğunun on fersah (yaklaşık 60 km) olduğunu söyleyen İbn Havkal ve İstahrî, şöyle söylemişlerdir: *“Etrafında yerleşim alanların az olduğu bu dağdan başka Semerkant sınırları içerisinde havanın en temiz, en sağlıklı, kaliteli ve daha güzel meyvenin olduğu bir yer yoktur. İmar bakımından dağların en güzeli ve en nezihi olan bu bölgede yaşayan insanların bedenleri ve renkleri oldukça güzeldir. Bu dağda Hristiyanlar'a ait uzlet köşesi ve mesken edilmiş alanlar vardır. Bölgede yaşayanlar Irak Hristiyanlarıdır ve Buzkerd olarak bilinen yerde yaşamışlardır. Bu bölge, Soğd vadisine hâkim olan bir tepe konumundadır.”*³¹²

³⁰³ Takvîmü'l-büldân, 484.

³⁰⁴ Suretü'l-arz, 384, 402, 415.

³⁰⁵ Takvîmü'l-büldân, 484.

³⁰⁶ Kitâbü'l-mesalik, 313, 327.

³⁰⁷ Hudûdü'l-âlem, 87; İstahrî, Kitâbü'l-mesalik, 327.

³⁰⁸ Suretü'l-arz, 422.

³⁰⁹ Anonim, Hudûdü'l-âlem, 87.

³¹⁰ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 182.

³¹¹ İbn Havkal, Suretü'l-arz, 410.

³¹² Suretü'l-Arz, 410; Kitâbü'l-mesalik, 321.

Şâvdâr Dağı'ndaki nehir yataklarının Semerkant'ın muhtelif bölgelerine ulaşması, zirai açıdan gelişimini sağlamıştır. Ayrıca avcılığında yapıldığı³¹³ bu bölgede Nasturîlere ait kilise ve manastırlarda bulunmaktadır.³¹⁴

Kühek Dağı: Semerkant'ın köylerdeki dağlara olan uzaklığı yaklaşık bir merhaledir (yaklaşık 30 km). Ancak Kühek Dağı, yarım mil (yaklaşık 500 m) uzaklıkta bulunmaktadır. Semerkant'taki sura kadar uzanan dağda, şehrin imarı için ağaç, taş, cam, kap ve kacak yapımı için killeri getirilmiştir.³¹⁵ Küçük Dağ olarak bilinen bu dağın günümüzdeki adı Çoban Anan'dır.³¹⁶

Verke Dağı: Buhara şehrine yakın olan bu dağın uzaklığı iki fersaktır (yaklaşık 12 km).³¹⁷ Nesef yolu üzerinde bulunan bu dağdan caddelerin ve sokakların yapımı için taşlar, kireç, alçı, kap ve kacak yapımı için kil getirilmiştir.³¹⁸

Siyâm Dağı: Kîş'te bulunan ve Barthold'un Karatağ-Derya olarak ifade ettiği bu dağ, Ceyhun Nehri'nin kollarından Surhân'ın kaynaklarından kabul edilmektedir.³¹⁹ Kuzey taraflarında silsile halindeki dağlarda içerisine alan bu dağın kaynağı Esrûd ve Kassarîb Nehirlerine dayanmaktadır.³²⁰ Kum adı ile anılan Karatağ-Derya eyâletinde Türk oldukları kabul edilen Kumîcîler meskûn edilmiştir.³²¹ Bölgede çok sayıda çıkartılan ağaç kavunların ticareti uzak ülkelere yapılmıştır.³²²

3.2.2.3. Akarsular (Kanallar) ve Göller

Mâverâünnehr'i incelediğimizde Ceyhun ve Seyhun Nehirlerine bağlı çok sayıda su kanalı ve nehir yatakları bulunmaktadır. Hârizm'de yağmurun az yağmasından dolayı ziraai faaliyetlerde sulama kanalları, nehir yatakları ve dağlardaki mevcut sular, önemli yere sahip olmuştur. Ceyhun Nehri başta olmak üzere Hârizm'de bulunan nehirleri ele alacağız.

Ceyhun Nehri (Amuderya): Farsçada Herven kelimesinden türeyen Ceyhun Nehri,³²³ Turan³²⁴ ile İran arasında bulunan en faziletli hudut olarak kabul edilmektedir. Kuzey tarafı, M. 5. yüzyılda Sâsânîler döneminde Araplar tarafından Mâverâünnehr ya da Heyâtîle olarak isimlendirilmiştir.³²⁵ Ancak Araplar, Heyâtîle ismini kullanmak yerine Mâverâünnehr'de yaşayan insanları, Turan olarak ifade etmişlerdir. Daha sonra

³¹³ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 410.

³¹⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 99.

³¹⁵ Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 394; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 407; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 318.

³¹⁶ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 101.

³¹⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 117.

³¹⁸ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 402; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 312.

³¹⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 75.

³²⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 73; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 101.

³²¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 74.

³²² İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 324-325.

³²³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/196.

³²⁴ İran kökenli bir kelime olup, İran'ın kuzeyinde bulunan ülkeleri ifade etmek için kullanılmıştır.

³²⁵ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 476.

Horasan vadisinin ortasında bulunan şehirlere Ceyhân, bölgeye mensup olanlara ise Ceyhun adı verilmiştir.³²⁶ Orta Çağ döneminde ise Araplar, Türklere ait çok sayıda büyük şehirler olması yüzünden Ceyhun ya da Belh³²⁷ Nehri'ni Oxus Nehri olarak isimlendirmişlerdir.³²⁸ Zaman içerisinde Oxus Nehri, İran sığasında tahrif edilmesinin yanı sıra Moğolların saldırılarından dolayı Türk Nehri anlamına gelen Amu olarak nitelendirildiği için Müslümanlar tarafından Âmul olarak zikredilmiştir. Tâberî'nin Âmmuye olarak isimlendirdiği bu nehir, günümüzde Carcevâ olarak bilinmektedir.³²⁹ Araplar dışında Çinliler Wu-hu, İranlılar Veh-rôz/Behrôz, Türkler ise ırmak anlamına gelen Ögüz adını vermişlerdir.³³⁰

Boylamı kırk mil (yaklaşık 64 km) olan Ceyhun Nehri'nin³³¹ kaynağı noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bu ihtilaf sadece sözde kalmıştır. İbn Rüste'ye göre Ceyhun Nehri'nin kaynağı günümüzde Pamîr olarak bilinen küçük Tibet ülkesindeki gölden çıkmaktadır.³³² Bu ülkenin boy ve enlemi kırk mildir. Ceyhun Nehri'nin en yüksek gövdesi durumunda olan Ceryâb Nehri (Penç), doğuda Bezeşan hududundaki Vahhân'dan çıktıktan sonra batı ve güneye doğru yönelerek burada Huttel ve Vahş'da toplanıp diğer nehir yataklarına ulaşarak batıda Belh hududuna, oradan kıvrılarak kuzey tarafında Tirmiz, Marâbezem, Hasâsek (Kerderân), Zâm, Âmul,³³³ Hârizm, Curcân ve Kerden Gölleri'ne kadar ulaşmıştır.³³⁴ İbn Haldûn, Hârizm Gölü'nden sonra Türk ülkelerindeki Fergana ve Şâş Nehirlerine döküldüğünü ifade etmiştir.³³⁵ Hârizm'e ulaşan ve her bir gövdesi yirmi fersah miktarında olan bu sular, Hârizm Gölü'ne dökülerek göldeki su miktarının yüz altmış üç fersah'a (yaklaşık 18 km) kadar yükselmesini sağlamıştır.³³⁶ Bu göl kıyısı, Ruzbar³³⁷ olarak adlandırılmıştır. Bölümlere ayrılan sular, Hârizm'in yaklaşık dört fersah (yaklaşık 24 km) aşağısındaki geniş yataklı vadilerden ve Halîcan Nehri üzerinden sazlıklara ve meralara oradan ise Kurkanc ve Mezdahkân şehirlerine ulaşmıştır.³³⁸ Hârizm'de bulunan arazilerin sulama

³²⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/196.

³²⁷ Belh, Ceyhun Nehri'nin güneyinde birkaç mil uzaklıkta bulunmaktadır. İbnü'l-Fakîh, uzaklığın on iki fersah (yaklaşık 72 km) olduğunu söylemiştir. *Kitâbü'l-büldân*, 619.

³²⁸ Ebû'l-Hasan Ali el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb meâzinü'l-cevher*, (Beyrut: Mektebetü'l-Âsriyye, 1425/2005), 1/80; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 52.

³²⁹ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 53.

³³⁰ Emel Esin, "Amuderya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/98.

³³¹ Dimaşkî, *Nuhbetü'd-dehr*, 94.

³³² *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, 91; Hümeyrî, *Ravdü'l-mî'tar*, 185.

³³³ Ceyhun Nehri'ne altı, Hârizm'e uzaklığı ise on iki merhaledir. İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/481.

³³⁴ İbn Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, 91; İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik*, 173; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 393; İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 296; Hümeyrî, *Ravdü'l-mî'tar*, 185.

³³⁵ *Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mubtedeü ve'l-haber*, (Suudi Arabistan: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 1430/2009), 1/30.

³³⁶ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 86.

³³⁷ Farsça'da nehrin konumu anlamına gelmektedir. Hamevî ve Sem'ânî, müstakil olan bölgelerdeki nehirlerin konumlarının ifade edilmesi için kullanıldığını nakletmişlerdir. *Mu'cemü'l-büldân*, 3/77; *Ensâb*, 6/187.

³³⁸ Hümeyrî, *Ravdü'l-mî'tar*, 185.

faaliyetleri Ceryâb Nehri tarafından gerçekleştirilmiştir. Mezdahkân'ın Ceyhun Nehri'ne olan uzaklığı ise iki fersaktır (yaklaşık 12 km).³³⁹

Ceryâb Nehri'ne dâhil olan nehirler şöyledir: Hülbek, Berbân, Ehşeve, Fargâr, Endiharâ' ve Vahşab'tır.³⁴⁰ Ceyhun Nehri'ndeki suyun diğerlerine nazaran daha tatlı ve hafif olduğunu söyleyen İbn Havkal, Ceyhun Nehri'ne beş tane nehrin döküldüğünü söylemesine rağmen sadece bir tanesinin ismini vererek diğer nehirler arasında bulunan şehirlerin adlarını vermiştir. Ceyhun Nehri'ne dökülen nehirlerden birincisi Bahşü'dür. Bu nehrin bulunduğu yer ile ikinci nehir arasında Fargâr, ikinci ve üçüncü nehir arasında Mink ve Helâverd, üçüncü ve dördüncü nehir arasında Endîcarâğ, Lâvekend ve Sarmencî Nehri vardır. Dördüncü ve beşinci nehirler arasında ise Helbek, Veşcerd, Şumân (Sağaniyan), Sarmencî ve Kuvaziyan şehirleri bulunmaktadır.³⁴¹

Ceyhun Nehri'nin ikinci kanalı olan ve günümüzde Serhân Nehri olarak bilinen Vahşab Nehri'nin kaynağı Vahş Dağı'na dayanmaktadır.³⁴² Keyceyân hududundan çıkan bu nehir; Famîr, Raşt, Veşcerd'in köyleri ve Hutel'deki Timeliyat adı verilen bölgeye ulaştıktan sonra Kurkanc ve Hutel'in diğer bölgelerinden Ceyhun Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Bu bölge, Tirmiz'in yüksek dağları olarak bilinmektedir.³⁴³ İbn Havkal'da Belh hududundan Tirmiz'e oradan Keylef, Zemmen, Âmül ve Hârizm Gölü'ne döküldüğünü ifade etmiştir.³⁴⁴ Diğer taraftan Ceyhun Nehri, Bezehşan etrafında kıvrıldıktan sonra batıya doğru yönelerek Talîkan Nehri'nin sağ tarafındaki kıyıda Toharistan, Hattelâb ve Tirâb Nehirleri üzerinden Büttem, Sinâm, Nehâm ve Hâvar adı verilen dağlardaki nehirlerle dökülmektedir. Bu nehirler, Sağaniyan ve Kuvâdiyan ile karşılaşırlar.³⁴⁵

İbn Rüsteh, Ceyhun Nehri'nin kuzey taraflarındaki Sağaniyan hududundan sonra Büttem Dağı civarında Zamil Nehri, Tirmiz'in yukarı taraflarında ise yine Ceyhun Nehri'ne dökülen Kuvâdiyan olarak bilinen Vahşab Nehri'nin olduğunu ve bu nehrin Belh hududunun yukarı taraflarına kadar uzandığını ifade etmiştir.³⁴⁶ Ayrıca Âmül üzerinden Darğan, Kâs ve Kurkanc olmak üzere Hârizm'deki diğer yerleşim yerlerine kadar uzanmaktadır.³⁴⁷ Batıya doğru yöneldikçe ise Hârizm'in merkezine altı günlük uzaklıkta bulunan ve Türkistan sahasındaki büyük nehir yataklarından Hârizm Gölü yer almaktadır.³⁴⁸ Ceyhun Nehri'nin kuzeyinden güneyine uzanan Tahirîyye'nin güneyinde

³³⁹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 397.

³⁴⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/196.

³⁴¹ *Suretü'l-arz*, 377, 381.

³⁴² Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 36.

³⁴³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/196-197; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesalîk*, 279; İbn Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefîse*, 92-93; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 482.

³⁴⁴ *Suretü'l-arz*, 393.

³⁴⁵ İbn Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefîse*, 93; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 482; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 53; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 87; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 479.

³⁴⁶ *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefîse*, 93.

³⁴⁷ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 35; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/197; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 87.

³⁴⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/197; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 53.

yer alan ve nehre altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıktaki Ğarabahşane köyünün bitimine kadar yerleşim alanları bulunmaktadır.³⁴⁹

Ceyhun Nehri'ni iklimsel açıdan incelediğimizde kış mevsiminde nehrin tamamen donduğunu ve kabilelerin yürüyerek geçtikleri görülmektedir. Nitekim İbn Havkal, Hârizm'den daha soğuk olan Ceyhun Nehri'nin şiddetli soğuktan dolayı kışın büyük bir bölümünde donduğunu ve bu donun Hârizm'de başladığını; binek hayvanların donan nehrin üzerinde geçtiklerini ifade etmiştir.³⁵⁰ Kaynaklarda buz kütlelerinin kalınlığının yaklaşık beş karış olduğu belirtilmektedir. Ceyhun Nehri'nin donması birtakım engellerinde ortaya çıkmasına sebep olduğu ifade edilebilir. Özellikle kuzeye doğru gidildikçe havanın daha soğuk olması yüzünden Ceyhun Nehri ile Hârizm'de bulunan nehirlerin donma süresi iki ile beş ay aralığında sürmüştür.³⁵¹ Seâlibi ise fil, kâfiler ve askerlerin yürüyerek geçtikleri nehirdeki donun süresinin kırk gün ile iki ay aralığında sürdüğünü ifade etmiştir.³⁵² Daha önceki konumuzda Hamevî ve İbn Fadlân'ın Hârizm'de yaşanan soğuk hakkındaki kayıtlarına temas edilmiştir.

M.Ö. 1000 yıllarından itibaren Ceyhun Nehri'nin güneyine Hint-Ârî, kuzeyine ise Türk kavimleri yerleşmiştir. Böylece muhtelif medeniyetlerin ortaya çıkması ile bu bölge, iki taraf arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Emevîler döneminde gerçekleştirilen akınlar neticesinde İslâmiyetin Amuderya sahasında yayılmasından sonra bölge, İslâmi merkezi haline gelmiştir.³⁵³

Famîr Nehri: Kaynağı Ceyhun Nehri ve Küçük Tibet Gölü'ne dayanan nehirde dört adet su kanalı bulunmaktadır. Bu kanallar, Mâverâünnehr'in kuzeyindeki deltaları aşarak Hârizm'e ulaşmıştır.³⁵⁴

Hernâb Nehri: Bezehşan-Farğar arasında yer alan bu nehir, Ceyhun Nehri'ne dökülmektedir. Kaynağı batıdaki Gisk Dağı'na dayanan Hernâb Nehri, Ceyhun Nehri'nden daha büyüktür. Ancak Ceyhun Nehri, uzak mesafelere kadar uzandığı için diğer bölgelerdeki nehirler, Ceyhun Nehri olarak adlandırılmışlardır.³⁵⁵

Kâvhuvâre Nehri: Kelimenin kökeni Farsça olup, Arapçada inek yiyen anlamına gelmektedir.³⁵⁶ Ceyhun Nehri'nin sağ tarafında bulunan ve Darğan şehrine kadar uzanan nehrin eni beş ya da on beş, mili 1/3, derinliği ise yaklaşık iki kamedir (insan boyu). Hârizm'in ilk nehirlerinden biri olan Kâvhuvâre Nehri'nin aşağı mecrasında altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıkta Ğarabahşane köyü, Ceyhun Nehri ile arasında ise on iki fersah (yaklaşık 72 km) uzaklıktaki Kâs şehri bulunmaktadır.³⁵⁷

³⁴⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 301; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 87.

³⁵⁰ Suretî'l-arz, 397.

³⁵¹ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 92.

³⁵² Leîâ'îfî'l-ma'ârif, 129.

³⁵³ Esin, "Amuderya", 99.

³⁵⁴ Meymûnî, "Devletü Me'mûniyyin fi iklimi Hârizm", 180-181.

³⁵⁵ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 36.

³⁵⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/432; İbn Havkal, *Suretî'l-arz*, 395; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 301.

³⁵⁷ İbn Havkal, *Suretî'l-arz*, 395; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 301; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 155; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 495; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 88.

Hamevî ve Strange, Ceyhun Nehri'nde beslenen ve Hârizm'in kuzeyindeki tarım arazilerini sulayan bu nehrin Dargan şehri yakınlarında aktığını ifade etmişlerdir.³⁵⁸ Nehir, Hezâresb Nehri'nden daha büyük olduğu için gemiler, mallarını buradan taşımışlardır.³⁵⁹

Kerîh Nehri: İbn Havkal tarafından Kezne (کزنه) olarak zikredilen nehrin³⁶⁰ başlangıç noktası, Kâhuvâre Nehri'nin çıktığı yerin aşağısına beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıktadır. Bölgedeki bazı köyler, nehirdeki su kullanılarak inşa edilmiştir.³⁶¹ Ayrıca Ceyhun Nehri'nin doğusunda bulunan sahada şehirlerin azlığı dikkat çekmektedir. Kâs şehrinin güneyindeki köylere olan uzaklığı yaklaşık bir merhale (yaklaşık 30 km).³⁶² Hezâresb Nehri'ne olan uzaklığı ise beş fersah (yaklaşık 30 km).³⁶³

Sağan Nehri: Sağanîyân'daki bu nehir, Tirmiz hududunda bulunan Ceyhun Nehri'ne dökülmektedir.³⁶⁴

Seyhun Nehri (Siriderya): Günümüzde Seyhun Nehri ya da Şaş Nehri (Taşkend) olarak bilinen bu nehir, Araplar tarafından Cekertis (Jaxar Tes) olarak isimlendirilmiştir. Ancak Moğolların yaptığı saldırılardan sonra bu isim yerine Siriderya ya da Sirsu (Sir Nehri) ismi verilmiştir. Türkçedeki karşılığı iki su arasındır. Ebû'l-Gazî'de eserinde bu şekilde ifade etmiştir.³⁶⁵ Ceyhun Nehri'nin 3/1'i kadar olan³⁶⁶ Seyhun Nehri'nin kaynağı, Türklerin ülkesi olan Üzkend hududunda bulunan dağlardaki muhtelif nehirlerle dayanmaktadır. Seyhun Nehri'nin toplandığı yerlere baktığımız zaman bazı nehirler öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Fergana vadisine yaklaşık iki yüz mil (yaklaşık 321 km) uzaklıktaki Harşâb Nehri'dir. Bu nehir, Seyhun ya da Evresit Nehirlerindeki büyük su kanallarının kaynağı durumundadır. İkincisi, Şâş'daki Müslümanların bulunduğu Hadîse köyüne (Yeni Köy) kadar uzanan ve uzunluğu Ceyhun Nehri'ne dayanan Cidgil,³⁶⁷ üçüncüsü ise Barak Ceyercik Nehirleridir. Kaynağı Cidgil'e ait bir köydeki Beskâm Dağı'na dayanan iki nehrin asıl kaynağı Türklerin Karluk diyarıdır. Hadîse köyü, Oğuz Türklerinin baş şehri olduğu için Oğuz hükümdarı kışı burada geçirmiştir.³⁶⁸

Seyhun Nehri, bu nehirler dışında Kubâ Nehri'nde kıvrılıp kuzeyde İylâk Nehri, batıda ise Şaş ve İsbîcâb'ı geçtikten sonra Hârizm Gölü başta olmak üzere çok sayıda

³⁵⁸ Mu 'cemü 'l-büldân, 4/432; Büldânü 'l-hilâfeti 'ş-şarkıyye, 495.

³⁵⁹ Hamevî, Mu 'cemü 'l-büldân, 4/432.

³⁶⁰ Suretü 'l-arz, 396.

³⁶¹ İbn Havkal, Suretü 'l-arz, 396; İstahrî, Kitâbü 'l-mesalîk, 301; Makdisî, Ahsenü 't-tekâsîm, 292.

³⁶² Strange, Büldânü 'l-hilâfeti 'ş-şarkıyye, 495; Lebudî, Kıyamü devlet, 88.

³⁶³ Makdisî, Ahsenü 't-tekâsîm, 292.

³⁶⁴ Anonim, Hudûdü 'l-âlem, 36.

³⁶⁵ Strange, Büldânü 'l-hilâfeti 'ş-şarkıyye, 519.

³⁶⁶ Kalkaşendî, Sibhü 'l-â 'şâ, 4/445.

³⁶⁷ İbn Havkal, Suretü 'l-arz, 395; Lebudî, Kıyamü devlet, 96.

³⁶⁸ İbn Havkal, Suretü 'l-arz, 419; Lebudî, Kıyamü devlet, 96.

nehir yatağına dökülmüştür.³⁶⁹ Kalkaşendî ise Seyhun Nehri'nin Ehsikes'i geçtikten sonra güneydeki Hucend, Farebe ve Hârizm Gölü'ne döküldüğünü ifade etmiştir.³⁷⁰ Nehrin en büyük kaynağı Fergana'nın merkezi konumunda olan Haylâm'dır.³⁷¹ Siriderya'nın boyu olduğu ifade edilen 2865 km'lik uzunluk, Karaderya ile Narinderya'nın birleştiği noktadan Hârizm Gölü'ne kadar olan mesafedir.³⁷² Seyhun Nehri'ne bağlı olan su kanallarından Hârşab Nehri dışında diğerleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Şaherâyehân kanalıda günümüze kadar ulaşan nehir yataklarından biridir. Bu kanal, 19. yüzyıla kadar varlığını sürdüren ve Orta Çağ coğrafyacıları tarafından Seyhun Nehri'nin kaynağı olan Kara Deryâ'ya benzetilmektedir.³⁷³ Semerkant ve Hocend'e çok yakın olan Seyhun Nehri'ni iklimsel açıdan incelediğimizde kış mevsiminde nehrin tamamen donduğu ve bu sürenin Ceyhun Nehri'ne göre daha uzun sürdüğü ifade edilmiştir. Hamevî, kafilelerin donan nehirden yürüyerek geçtiklerine dikkat çekmiştir.³⁷⁴

Soğd Nehri: Mâverâünnehr'de öne çıkan bir diğer önemli nehir ise Soğd Nehri'dir. Belh, Merv ve Buhara başta olmak üzere birçok şehir, Ceyhun Nehri'nden daha ziyade Soğd Nehri'nden istifade etmiştir. Soğd Nehri'nin ana kaynağı Sağaniyan sırtlarında bulunan Büttem Dağı'dır. Dağdaki mevcut sular, Burugser adı verilen bataklıkta toplanıp farklı kollara ayrıldıktan sonra vadi üzerinden Semerkant ve doğu istikametindeki Bereş, aşağısında bulunan Baramiş, ve Beşmîn Nehirlerine ulaşmıştır. Böylece güney ve doğu istikametinde bulunan köylerde bu nehirlerden istifade ederek zirai faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir.³⁷⁵ Suların toplandığı yer, etrafında köylerin olduğu ve göle benzeyen Becen'dir.³⁷⁶ Nitekim Buhara'daki Feşîdîze, Peykend, Nevkende, Küşne, Tâhûne, Rîgistan Rîyah, Zügârkende ve Cûğuşec Nehirleri Soğd Nehri'ne dökülmüşlerdir. Soğd Nehri, Tavâvîs şehrinin kapısına kadar olan kısımda farklı kollara ayrılarak muhtelif köylerdeki nehirlerle kadar ulaşmaktadır. Bu nehirler şöyledir: Sâferî, Hârgân Revûz, Bencâr Cağâr, Benû Kende, Ferâhşe, Küşte, Bârvân, Ferâvizü'l-Ulyâ ve Harme'dir. Soğd Nehri'nin Verağser ile kesiştiği bölgenin doğusunda bulunan nehirler ise şöyledir: Berş, Barmiş, Beşmîn, Buzmacân, İşteyhân ve Kasârîn'dir.³⁷⁷

Üzkend Nehri: Hallûh Dağı'nın arka mecralarında çıkan bu nehir Üzkend, Bâb, Ehsiket, Hocend ve Benâket şehirleri üzerinden Şâş hududuna ulaşmıştır. Setkend,

³⁶⁹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 419; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 54-55; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-sarkıyye*, 520.

³⁷⁰ *Sibhü'l-â'sâ*, 4/445.

³⁷¹ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 334.

³⁷² Abdullah Muhammedcanov, "Siriderya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/272.

³⁷³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 169; Lebudi, *Kıyamü Devlet*, 98.

³⁷⁴ *Mu'cemü'l-büldân*, 3/294; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 55.

³⁷⁵ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/498.

³⁷⁶ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 408.

³⁷⁷ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 319-320.

Barâb ve diğer şehirlerde kesintiye uğramasına rağmen Cend ve Hâvara'dan sonra Hârizm Gölü'ne dökülmüştür.³⁷⁸

Hârizm'deki nehirler, sıklıkla Hezâresb'ten başlayıp Tâhîrîyye'ye kadar uzanmaktadır. Daha önceki konularımızda Tâhîrîyye'nin Ceyhun Nehri üzerinde Hezâresb'e doğru Hârizm'in ilk sınırı olduğu belirtilmiştir. Hârizm'in etrafının çöllerle çevrili olmasından dolayı seyir halindeki nehrin dar akması, bölgelerarası mesafelerin belirlenmesini engellemiştir. Nitekim Ceyhun Nehri, bulunduğu yerden dönüşü esnasında ikinci kez seyir halinde olduğu zaman Hezâresb'e olan uzaklığı bir merhale (yaklaşık 30 km), Kurkanc'tan Kît köyünün³⁷⁹ bitimine kadar ise yaklaşık iki fersahtır (yaklaşık 12 km)³⁸⁰

Bevveh Nehri: Dergas şehrinin aşağı taraflarında bulunan nehrin çıkış noktası, Hârizm'de çöllerin olduğu bölgedeki dağdır. Bevveh Nehri, Vezâk Nehri'nde olduğu gibi Kurkanc'ın güneyinde yer alan ve Enderâstan olarak bilinen köyün kuzeybatısında toplanmıştır. İki nehir, Kurkanc'a bir merhale (yaklaşık 30 km), Kâhuvâre'ye on iki, Hârizm Nehri'ne ise dört fersah (yaklaşık 24 km) uzaklıktadır.³⁸¹ Vezâk Nehri'nden küçük olmasına rağmen gemilerin Kurkanc'a kadar faaliyetlerini yürüttükleri Bevveh Nehri, Kurkanc'a doğru ilerlediği esnada farklı kollara ayrılarak Hârizm'in aşağı taraflarındaki geniş yataklı vadilere ulaştıktan sonra Kurkanc ve Mezdehkân şehirlerinin arasında geçmektedir. Bu ilerleyiş esnasında batıdan önce doğuya ulaşmaktadır. Çünkü Mezdehkân'a uzaklığı yirmi dört fersahtır (yaklaşık 24 km).³⁸²

Cerdevîr Nehri: Kâs şehrine yakın bir konumda olan bu nehir, Ceyhun Nehri'nin doğusunda yer almasına rağmen iki nehir arasındaki mesafe oldukça uzaktır.³⁸³ Kâs şehrinin yer aldığı bölgede Ceyhun Nehri'ne bağlı çok sayıda nehir yatakları bulunmaktadır.

Hezâresb Nehri: Hezâresb'ten Ceyhun Nehri'nin batısına kadarki olan sahada çok sayıda nehir bulunmaktadır. Bunlardan biri Ceyhun Nehri'nden ayrılan ve Âmül'ün aşağısında bulunan Hezâresb Nehri'dir. Ceyhun Nehri'nin kanalı olan bu nehir, Gâvhere Nehri'nin yarısı kadar büyüklükte olmasına rağmen gemiler faaliyetlerini iki fersah (yaklaşık 12 km) boyunca yürütebilmişlerdir.³⁸⁴ Ceyhun Nehri, kışın donduğu zaman Hezâresb şehrine bağlı köylerdeki tarım arazilerinin birçoğu bu nehir tarafından sulanmıştır.³⁸⁵

³⁷⁸ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 37.

³⁷⁹ Kît'in Kurkanc'a olan uzaklığı beş fersahtır (yaklaşık 30 km). İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396, 425; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 303; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/697.

³⁸⁰ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 89.

³⁸¹ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 303.

³⁸² Lebudî, *Kıyamü devlet*, 91.

³⁸³ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 496; Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklimi Hârizm", 182.

³⁸⁴ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 302; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/697.

³⁸⁵ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 496; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 89.

Hîve Nehri: Kuzey taraflarında bulunan ve Kerderân Hâs'tan daha büyük olan bu nehirde Hîve şehrine kadar gemiler faaliyetlerini yürütmüşlerdir.³⁸⁶

Kerderân Hâs Nehri: Hezâresb'in kuzeyine iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta yer alan ve kaynağı Ceyhun Nehri olan bu nehir, Hezâresb Nehri'nden daha büyüktür.³⁸⁷ Hezâresb'e olan uzaklığı iki fersaktır (yaklaşık 12 km)³⁸⁸

Medarâ Nehri: İdrîsî, Mezrâ olarak zikretmiştir.³⁸⁹ Kerderân Hâs'tan daha büyük olan bu nehrin Hîve'ye olan uzaklığı bir fersaktır (yaklaşık 6 km).³⁹⁰ İstahrî'de İbn Havkal gibi mesafenin bir fersah (yaklaşık 6 km) olduğunu söylerken³⁹¹ Makdisî, yarım fersah olduğunu ifade etmiştir.³⁹² İbn Havkal ve Makdisî, gemilerin Medarâ ile Vedâk Nehirleri arasında Kurkanc'a kadar faaliyetlerini yürüttüklerini aktarmışlardır. İki nehir arasında uzaklık bir fersaktır (yaklaşık 30 km).³⁹³ Medarâ ve komşu olan bölgelerdeki araziler bu nehir aracılığı ile sulanmıştır.³⁹⁴ Nehrin bulunduğu Medarâ şehrinin kendine has kalesi ve sokakları vardır. İdrîsî, bu şehrin Kurkanc'a olan uzaklığının altı mil (yaklaşık 9 km) olduğunu söylemiştir.³⁹⁵ Nehre olan uzaklığı ise yaklaşık bir mildir.

Vezâk Nehri: Vedâk ya da Vedân olarakta zikredilen Vezâk Nehri, Medarâ Nehri'nin çıkış noktasının kuzeyine yaklaşık bir mil (yaklaşık 1 km) uzaklıkta bulunmaktadır. Hârizm'e uzaklığı ise yaklaşık iki fersaktır (yaklaşık 12 km).³⁹⁶ Vezâk Nehri, aşağısındaki Beveh Nehri'nden daha büyük olduğu için gemiler, Kurkanc'a kadar faaliyetlerini yürütmüşlerdir. İki nehrin birleşme noktası, Kurkanc'tan sonra gelen Enderâstan köyüdür.³⁹⁷ İbn Havkal, köyün Kurkanc'a olan mesafesini belirtmemiştir.

Hârizm Gölü (Aral): Seyhun, Ceyhun, Şaş, Berk, Rûdâ, Margâ ve birçok küçük nehrin döküldüğü bu göl Hârizm'e altı,³⁹⁸ Taberistan Denizi'ne yaklaşık yirmi merhale,³⁹⁹ Ceyhun ve Şaş Nehirlerine ise on mil (yaklaşık 10 km) uzaklıktadır. Ceyhun Nehri'nin güneyinde yer alan Hârizm Gölü, doğuda 27 derece 76-79 boylam, kuzeyde 43-45 derece 46 enlemindedir.⁴⁰⁰ Ebû'l-Fidâ; 88 ya da 90 boylam, 40 enleminde

³⁸⁶ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalîk*, 302; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 292; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/697.

³⁸⁷ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalîk*, 302; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 292; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/697.

³⁸⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 292.

³⁸⁹ *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/698.

³⁹⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396.

³⁹¹ *Kitâbü'l-mesalîk*, 302.

³⁹² *Ahsenü't-tekâsîm*, 292.

³⁹³ *Suretü'l-arz*, 396; *Ahsenü't-tekâsîm*, 292.

³⁹⁴ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 496.

³⁹⁵ *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/698.

³⁹⁶ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalîk*, 302; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 293; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 496.

³⁹⁷ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396.

³⁹⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalîk*, 283; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/836; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/469.

³⁹⁹ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/836.

⁴⁰⁰ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 97.

olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰¹ Tuzlu suyu ile meşhur olan Hârizm Gölü'nün uzunluğu yüz, genişliği ise üç yüz fersah'tır (yaklaşık 1800 km).⁴⁰² İbn Rüsteh ise uzunluğun seksen fersah (yaklaşık 480 km) olduğunu söylemiştir.⁴⁰³ Hârizm Gölü'nün içindeki adalar da dâhil olmak üzere yüzölçümü 2345 km² olup alanı 66.500 km²'dir ve okyanus seviyesinden 53 m daha yüksektedir. En derin yerin 68 m olduğu gölün suyu yaz mevsiminde çok ısınmaktadır. Yüzeydeki suyun sıcaklığı 27,8° olarak gözlenmiştir.⁴⁰⁴

İslâm coğrafyacıları, Hârizm Gölü'nü şöyle ifade etmişlerdir: “*Hârizm Gölü'ne; Seyhun, Ceyhun ve Şaş başta olmak üzere çok sayıda nehirler dökülmektedir. Ancak tuzlu olan bu gölün suyu tatlı olmaz ve miktarı da artmazdı. Allah bilir ya, görüldüğü kadar sığ olmayan bu gölle Hazar Gölü arasında bir bağlantı olabilir. Ancak iki göl arasındaki uzaklık yirmi fersah olduğundan dolayı aralarında bağlantı olup olmadığına vakıf değiliz.*”⁴⁰⁵ Dimaşkî'de iki göl arasındaki uzaklığın yirmi fersah (yaklaşık 120 km) olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁶ İdrîsî'de Hamevî, İbn Havkal ve İstahrî'ye atıfta bulunarak aynı bilgileri vermiştir.⁴⁰⁷ Hârizm Gölü'ne dökülen Seyhun ve Ceyhun Nehirleri arasındaki uzaklık yaklaşık dört merhale'dir (yaklaşık 120 km) ⁴⁰⁸

Ceyhun Nehri'nin Hârizm Gölü'ne döküldüğü yer olan Hallîcan'da avcılık yapıldığından dolayı köy ve şehir bulunmamaktadır. Hallîcan'ın olduğu bölgenin karşı tarafında Oğuz toprakları yer almaktadır.⁴⁰⁹ Bu sebepten Oğuz Türkleri, Kurkanc civarındaki Berâtekin köyüne gelerek ticaret yapmışlardır. Makdisî, köyün Hârizm Gölü'ne uzaklığının bir merhale (yaklaşık 30 km) olduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁰ Hallîcan'dan Ceyhun Nehri'nin daha alçak olduğu yere kadarki olan bölümlerde çok sayıda geniş yataklı vadiler ve tarıma elverişsiz aşırı sulak araziler bulunduğundan dolayı Hârizm'de balık avcılığı olarak bu bölge tercih edilmiştir.⁴¹¹ Sahip olduğu bu özelliğini günümüze kadar devam ettiren Hârizm Gölü'nde balık avcılığının yanı sıra balık sanayisinde de ilerlemeler katedilmiştir.⁴¹² Hârizm Gölü'nün doğusunda yer alan sahil tarafında ise yoğun bir şekilde birbirine geçmiş ağaçları katetmek mümkün olmaması yüzünden insanlar, kıyıya doğru domuzların kullandığı yolları tercih etmişlerdir.⁴¹³

⁴⁰¹ Takvîmü'l-büldân, 61.

⁴⁰² Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 1/351; İbn Havkal, Suretü'l-arz, 398; İstahrî, Kitâbü'l-mesalik, 304; İdrîsî, Nuzhetü'l-muşâtâk, 1/699; Lebudî, Kıyamü devlet, 98.

⁴⁰³ Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise, 92.

⁴⁰⁴ Ahmet Erdel, “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”, Türk Dünyası el-Kitabı, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992), 1/38.

⁴⁰⁵ Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 1/351; İbn Havkal, Suretü'l-arz, 397; İstahrî, Kitâbü'l-mesalik, 304.

⁴⁰⁶ Nuhbetü'd-dehr, 147.

⁴⁰⁷ Nuzhetü'l-muşâtâk, 1/699.

⁴⁰⁸ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 165.

⁴⁰⁹ Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 1/351; İbn Havkal, Suretü'l-arz, 397.

⁴¹⁰ Ahsenü't-tekâsım, 343.

⁴¹¹ İbn Havkal, Suretü'l-arz, 396; İbn Rüste, Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise, 92; Lebudî, Kıyamü devlet, 98.

⁴¹² Lebudî, Kıyamü devlet, 98.

⁴¹³ İbn Rüste, Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise, 92; Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 165.

Kurkanc'a iki fersah (yaklaşık 12 km) mesafedeki Hoca-ili'nin Hârizm Gölü'ne olan uzaklığı Kungrad yoluyla birlikte yaklaşık yüz mildir. Barthold, nehrin asıl yatağının o devirde Aybugirde'nin göle dökülmesi ihtimalini göz önünde bulundurarak mesafenin daha da kısa olabileceğini söylemiştir.⁴¹⁴ Hoca-ili'nin eski Kâs (şimdiki Şah Abbas Veli Köyü)'a uzaklığı yaklaşık yüz beş mildir.⁴¹⁵

3.2.3. İklimi

İslâm müelliflerinin şehir ya da başkent ismi olmaktan daha ziyade bir bölge adı olduğu hususuna işaret ettikleri Hârizm, iklimsel açıdan oldukça değişkenlik göstermiştir. Hârizm'de yazın kavurucu sıcaklıkların yaşandığı; kış mevsiminin ise çöl iklimi yüzünden dondurucu ve kurak geçtiği belirtilmektedir. Ayrıca senenin her döneminde yağmur görülmesine rağmen Haziran'dan Eylül ayına kadar yağış olmamıştır.⁴¹⁶ İbn Havkal ve Kalkaşendî, şiddetli soğğun ve karın en çok yağdığı yerin Hârizm ve Baminyân olduğunu söylemişlerdir.⁴¹⁷ İstahrî'de Ceyhun Nehri'nde en soğuk bölgenin Hârizm mevkii olduğunu aktarmıştır.⁴¹⁸ Hamevî, Hârizm'in iklimi hakkında şöyle söylemiştir: "*Hârizm'de bulunduğum esnada bir şeyler yazmaya uğraşırken ilacımı ateşin yanında erittikten sonra toz halinde suya koyduğumda dudaklarımın soğuktan birbirlerine yapıştıklarını fark ettim. Ancak buna rağmen güzel bir yerdir. Halkı, ulemâsı, fakihleri akıllı ve zengindir.*"⁴¹⁹ Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn ise kasidesinde Hârizm'in iklimini şu sözleri ile ifade etmiştir:

برد خوارزم اذا كلبت - انيا به وكست ابداننا الرعدا
فألشمس محجوبة والرياح مدمية - جلود قوم اضاعوا الصبر وأجلدا
فلو تقبل معشوقا مخالسة - رأيت فاك على فيه وقد جمدا

Hârizm'in soğukluğu ve gök gürültüsü bedenlerimizi kaplamıştı.

Güneş örtülü ve rüzgâr o kadar kuvvetliydi ki insanların derileri artık sabredemez bir vaziyette idi.

Bir maşukunu gizlice öpersen, soğuktan ağzının donduğunu görürsün.⁴²⁰

Kış mevsiminin ağır ve soğuk geçtiği dönemlerde Ceyhun Nehri'nin tamamen donması gidiş dönüşleri engellediği için ticari ilişkilerin sekteye uğramasına sebep olmuştur. İbn Havkal, yerin altından Hazar Denizi ile birleşen Hârizm Gölü'nde bulunan ve adı Cağrağur olarak bilinen dağın yanındaki suyun yazın dahi donmuş bir

⁴¹⁴ Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 162, 164.

⁴¹⁵ Zeki Velîdi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 60; Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 162.

⁴¹⁶ Erdel, Türk Ülkeleri, 1/17.

⁴¹⁷ Suretü'l-arz, 377; Sibhü'l-â'şâ, 4/452.

⁴¹⁸ Kitâbü'l-mesalik, 304.

⁴¹⁹ Mu'cemü'l-büldân, 2/398.

⁴²⁰ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil Seâlibî, Letâ'ifu'l-ma'ârif, ed. Heyworth Dunne, (London: Yayınevi ve Tarih Yok), 129. Seâlibî, Letâ'ifu'l-ma'ârif, 129.

halde olduğunu ifade etmiştir.⁴²¹ Birçok Müslüman tarihçi ve coğrafyacı, Hârizm'de şiddetli soğğun yaşandığı noktasında mutabıktırlar.⁴²² Hamevî'ye göre ise en soğuk yerler Hemedan, Kalîkala⁴²³ ve Hârizm'dir.⁴²⁴ Seyyahların aktardıklarına göre bölgedeki kar yağışından dolayı insanlar yürürken düşmemeleri için küçük tahta parçalarını kullanmışlardır.⁴²⁵ İbn Fadlân ve Hamevî, Allah'ın çokça odun lütfettiğinden bahsetmişlerdir.⁴²⁶ Yıllık sıcaklığın sıfırın altında 1-10 derece arasında olduğu Hârizm'de kardan dolayı oluşan buzullar uzun süre erimemiştir. Bu sebepten kafiler, tamamen donmuş olan Seyhun ve Ceyhun Nehri'ni yürüyerek geçmek durumunda kalmışlardır.⁴²⁷ İbn Havkal, üzerlerinde yük taşıyan katırların ve develerin geçtiğini ifade etmiştir.⁴²⁸

Nehirlerdeki buz tabakası, beş karış ya da daha fazladır.⁴²⁹ İbn Fadlân, Ceyhun Nehri'ndeki buzun kalınlığının on yedi karış,⁴³⁰ Hamevî'de kendi döneminde donun uzunluğunun bir mil (yaklaşık 1 km) olduğunu ifade etmişlerdir.⁴³¹ Ancak Kazvinî, İbn Fadlân'ın verdiği bu bilginin doğruluğuna şüpheyle yaklaşırken⁴³² Hamevî ise kalınlığın üç-beş karış olduğunu ve bu durumun nadiren yaşandığını söylemiştir.⁴³³ Ancak İbn Fadlân 309/921, Hamevî ise 616/1219 yılında Hârizm'de bulunmuşlardır.

Buzların çözülme süreci ise iki-beş ay aralığında sürmektedir. İstahrî, Hârizm Gölü'nün yılın büyük bir bölümünde donduğunu söylemiştir.⁴³⁴ Bu sebepten Hamevî, Hârizm halkının hem içebilmek hem de bahçelerini sulayabilmek için kuyular eşerek çıkarttıkları suları çekici ile taşıdıklarını aktarmıştır.⁴³⁵ İbn Fadlân, soğuktan dolayı sokaklarda hiç kimse olmadığı için hayatın durduğuna dikkat çekmiştir.⁴³⁶ Soğuğa karşı dayanıklı kalın kıyafetler giymek zorunda kalan insanlar; kürk, deri ve süngerden yapılmış palto ve pelerin giymişlerdir. Ellerine ise hayvan derisinden yapılmış eldiven takmışlardır.⁴³⁷ Hârizm'de yaşanan soğuk, şairlerin şiirlerinde konu edilmiştir.

⁴²¹ *Suretü'l-arz*, 397.

⁴²² Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 521.

⁴²³ Dördüncü bölgede yer alan ve Ahlat civarında bulunan Büyük Ermenistan, Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân döneminde fethedilmiştir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/299.

⁴²⁴ *Mu'cemü'l-büldân*, 5/413; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 37.

⁴²⁵ Ebû'l-Abbâs İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 5/169.

⁴²⁶ *Risaletü İbn Fadlân*, 82-83; *Mu'cemü'l-büldân*, 2/398.

⁴²⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/396; Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm", 183-184.

⁴²⁸ *Suretü'l-arz*, 397.

⁴²⁹ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 526.

⁴³⁰ *Risaletü İbn Fadlân*, 82-83.

⁴³¹ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/396.

⁴³² *Âsârü'l-bilâd*, 526.

⁴³³ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/397.

⁴³⁴ *Kitâbü'l-mesalik*, 304.

⁴³⁵ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/398.

⁴³⁶ *Risaletü İbn Fadlân*, 85.

⁴³⁷ İbrahim, "es-Sîleü't-ticaretî fî esvakî Hârizm", 313; Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm", 184.

Yazdıkları kasidelerde tilki, kunduz ve çöl tilkisinden yapılan derilerin fayda vermediklerini söylemişlerdir.⁴³⁸

Kurkanc şehrinde soğuktan küplerin kırılmasını ve çatlamasını engellemek için koyun derisinden postlarının sarıldığını söyleyen İbn Fadlân, insanların soğuğa karşı kendilerine kaftan, keçe başlığı, kapşon, astarlı pantolon, kemer ve toynak vererek yolculuklarına devam edebildiklerini ifade etmiştir.⁴³⁹ Ancak kışın soğuk geçmesi bölgenin iktisadi olarak ön plana çıkmasını engellememiştir. Nitekim verimli topraklara sahip olduğu için yeryüzünün müstesna yerlerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁴⁴⁰

3.2.4. İslâmiyet Öncesi Hârizm

İslâmiyet dininin Hârizm'de yayılmadan önceki dönemini incelediğimizde Hârizm hakkında eski yazılı abidelerde malumatlar oldukça azdır. Hârizm adına ilk defa 1. Dareios (M.Ö. 521-486)'un hâkimiyeti altına aldığı toprakları belirtmek için kaya üzerine yazdırdığı kitabede denk gelmekteyiz. Herodot eserinde, 1. Dareios'un topraklarını vergi toplamak için yirmi eyalete böldüğünü ifade etmiştir. Eyaletlere ayrılan bölgelerden biride Hârizm'dir. 7. yüzyıla geldiğimizde başlayan Arap akınları neticesinde ilmi faaliyetlerin yok edilmesi, âlimlerin öldürülmeleri ya da sürgüne gönderilmeleri uzun müddet Hârizm hakkında bilgi sahibi olmamızı engellemiştir. İlerleyen süreçlerde yapılan arkeolojik araştırmalar, Hârizm'de yaşayanların sosyal hayatları, gelenekleri ve inançları noktasında az da olsa bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.⁴⁴¹

Antik kaynaklarda Hârizm'in Ahamenîlerden (Persler) önceki süreci hakkında doğrudan bilgi sahibi değiliz. Avestada Hârizm adından sadece bir defa bahsedilmesine rağmen daha sonraki süreçlerde Zerdüştlüğün yayıldığı bölgelerde çokça zikredilmiştir.⁴⁴² Bazı bilim adamları, arkeolojik kalıntılar arasında ortaya çıkan ateş tapınakları ve mezar anıtlarına dayanarak Zerdüştlüğün anavatanı olarak Hârizm'i göstermektedirler.⁴⁴³

Eski doğu monarşileri ile ilişkileri tamamen karanlık kalan Hârizmliler (Khorasmia) ile ilgili ilk tarihi kaydı veren Herodot, şöyle söylemiştir: *"Hârizmliler, Akes Nehri (Amu-Derya) üzerindeki bir ovada Ahamenîlerin Türkistan sahasını işgalinden önce Hyrkan, Parth, Sarng ve Thamanlara komşu olarak yaşayan bir kavimdi. Asya bölgesinde isimlerini zikrettiğimiz dört kavmin de bulunduğu etrafı*

⁴³⁸ Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 38-39.

⁴³⁹ *Risaletü İbn Fadlân*, 85-87.

⁴⁴⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti tarihi (485- 618/1092- 1221)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), 31.

⁴⁴¹ Afaq Məmmədova, "Xarəzmın Türkcəlaşməsi və Xarəzm Türkcəsində Yazılan Əsərlər", *Filologiya Meseleleri Dergisi* 1, (2020), 76.

⁴⁴² Tolstov, *Drevniy Horezm*, 16.

⁴⁴³ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 16.

dağlarla çevrili olan bu bölge, Ahamenîlerden önce Hârizmlilerin hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Bu bölgede yaşayanlar, hem su hem de arazilerin sulanması için ihtiyaçlarını Akes Nehri'ne bağlı kanallar aracılığıyla sağlamışlardır.”⁴⁴⁴ Tolstov ise Hârizmlilerin Ahamenîlerden önce Drabgiana, Ariya, Baktriya ve Sogdiana (Zerefşan) arasında bulunduklarını belirtmiştir.⁴⁴⁵ Herodot, devamında Hârizmlilerden sonra bölgeye hâkim olan Ahamenîlerin kanallara barajlar yaparak nehri kontrol altına almaları ile birlikte suyollarının kapalı olmasından dolayı arazilerini sulayamayan kavimlerin eşlerini de yanlarına alarak İranlılara koştuklarını ve onlardan yardım talep ettiklerini ifade etmiştir.⁴⁴⁶

Herodot'un aktardığı bu bilgiler doğrultusunda Hârizmlilerin, Ahamenîler döneminde İranlılara tabi olduklarını görmekteyiz. Nitekim M.Ö. 5. yüzyılda Ahamenîlerin idaresindeki bazı eyaletlerde çeşitli görevlerde bulunmuşlardır.⁴⁴⁷ Bu dönemde Hârizmlilerin komutanı ise Pharnakes'in oğlu Artabazos'tur.⁴⁴⁸ Herodot'un selefi olan Hekatalos'ta Parthlıların doğu tarafında bulunan Hârizmlilerin yaşadığı bölgenin dağ ve ovalardan ibaret olduğunu ve burada çeşitli çalıların yetiştiğini; başkentlerinin ise Horasmia olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁹ 1. Dareios, Ahamenî İmparatorluğunun tahtını ele geçirmeden önce Hârizm, Perslerin idaresi altındadır. 1. Dareios, M.Ö. 521 yılında saltanatını pekiştirirken fetihlerini öne çıkaran Behistun yazıtında, Hârizm'de krallığı miras aldığını belirtmiştir.⁴⁵⁰ Hârizmlilerin Ahamenîlere olan bağlılığı İmparator Kserkses (M.Ö. 485-465) döneminde de devam etmiştir. Kserkses Medya, Elam, Arahozya, Ermenistan, Drangiana, Part Ülkesi, Areya, Baktriya, Sogdiya, Babilonya, Asur, Sattagydiya, Lidya ve Mısır'ın dışında Hârizmlilerinde kralı olduğunu söylemiştir.⁴⁵¹

Hârizmlilerin uzun müddet Ahamenîlerin yönetimi altında bulunmaları kendi dillerini yazmak için kullandıkları Aramice yazısı dâhil olmak üzere, Perslerin kültürel özelliklerinin çoğunu benimsemelerine sebep olduğu söylenebilir. Bu kültürel bağlara rağmen M.Ö. 4. yüzyılın başlarında Hârizmliler, Susa ve Persepolis'e göre uzak konumlarının bir sonucu olarak, İskenderin bölgeye gelmesinden önce Pers yönetiminden bağımsızlıklarını veya en azından yarı bağımsızlıklarını elde

⁴⁴⁴ Herodot Tarihi, çev. Muntekim Ökmen, (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1973), 212-213; Zeki Velidi Togan, “Hârizm”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları: 1987), 5/241.

⁴⁴⁵ *Drevniy Horezm*, 17.

⁴⁴⁶ Herodot Tarihi, 213; Togan, “Hârizm”, 5/241.

⁴⁴⁷ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 17.

⁴⁴⁸ Herodot, *Herodot Tarihi*, 407.

⁴⁴⁹ Togan, “Hârizm”, 5/241.

⁴⁵⁰ West, *Encyclopædia of the peoples*, 404.

⁴⁵¹ Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, (İstanbul: Telos Yayıncılık, 2003), 100.

etmişlerdir.⁴⁵² Nitekim Ahamenî Kralı 3. Dareios'un İskender ile yaptığı mücadelede ona destek vermemişlerdir.⁴⁵³

M.Ö. 328 yılında Büyük İskender'in İran'daki fetihleri esnasında Hârizmlilerin başında bulunan Pharasmanes, kendini Büyük İskender ile eşit şartlarda anlaşma yapacak kadar güçlü ve özgür olarak görmektedir. İki taraf arasındaki ilişkiler noktasında kaynaklar ihtilaf halindedir. Bir görüşe göre Pharasmanes, ortak düşmanları olan Perslere karşı yapılacak savaşta yardım teklifinde bulunmasına rağmen İskender, bu teklifi reddetmiştir. Diğer görüşte ise iki taraf arasında antlaşma yapıldıktan sonra binlerce Hârizm askeri ile birlikte hareket eden İskender, Baktriya'ya (Belh) yürüyerek Ahamenî İmparatorluğuna son vermiştir.⁴⁵⁴ Tolstov'un aktardıklarına göre İskender'in yanına gelerek ona itaat eden kral, ülkesinin sınırlarının Karadeniz sahillerindeki Koleh ve Amazonlar'a kadar uzandığını; Karadeniz'deki kavimleri itaat altına almak istemesi halinde kendine klavuzluk edip ordunun iase ihtiyacını gidereceğini söylemiştir. Daha sonra taraflar arasında dostluk ve askeri antlaşma yapılmıştır.⁴⁵⁵

Doğu Avrupa ile olan bağlantıları Neolitik Çağ'a kadar dayanan Hârizmlilerin İskender döneminde Kuzey Hazar bozkırları üzerinde olmaları siyasi hegomenyalarını göstermektedir. Aksi takdirde Koleh ve Amazon bölgesi ile Hârizmliler arasındaki bağlantıyı yorumlamak zordur. Muhtemelen bu bağlantı M.Ö. 1. yılın sonlarından itibaren başlamıştır.⁴⁵⁶ İskender'in zaferinden sonra Baktriya veya Sogdiana ile aynı durumda olmayan Hârizmlilerin nispeten bağımsız kalmaları kendi bağımsız kültürlerini geliştirmelerine imkân sağlamıştır. Bu durum Kuşanların Hârizm'i imparatorluk bünyesine dâhil ettikleri 2. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu tarihten M. 3. yüzyıla kadar Hârizm hakkında bilgi sahibi değiliz. Bu dönem aralığında Yunanlı tarihçi Strabon'un Hârizmliler ile Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan Messagetlerin bileşimi hususunda verdiği bilgiler dışında bir kayıt bulunmamaktadır.⁴⁵⁷

Hârizmlilerin, eski İran'da Med ve Ahamenîlerden sonra iktidara gelen yerel hanedan Part İmparatorluğu'nda (M.Ö. 247- M. 224) vasal bir devlet oldukları hususundaki bilgiler, varsayımdan ibarettir.⁴⁵⁸ Sâsânîler döneminde ise Hârizmlilerin bağımsız olup olmadıkları hususunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü Kuşanların Türkistan'ı ele geçirmek için girişimde bulundukları esnada Hârizmlilerin Sâsânîlere bir dereceye kadar siyasi olarak olarak bağlı oldukları ileri sürülmüştür. Ancak böyle bir bağlılık meydana gelmiş olsada kısa süreli olabilir. Sâsânî Devleti, kuzeydeki Gürgen ve modern Türkmenistan'ın güney sınırlarını hâkimiyeti altına

⁴⁵² West, *Encyclopædia of the peoples*, 404; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 163; Tolstov, *Drevniy Horezm*, 17; Togan, "Hârizm", 5/241.

⁴⁵³ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 17.

⁴⁵⁴ West, *Encyclopædia of the peoples*, 404.

⁴⁵⁵ *Drevniy Horezm*, 17; Togan, "Hârizm", 5/241.

⁴⁵⁶ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 17-18.

⁴⁵⁷ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 18.

⁴⁵⁸ West, *Encyclopædia of the peoples*, 404.

aldıktan sonra Orta Asya/Eftalit devleti sisteminde kendini bulduğunda, Hârizm'in durumu hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak Hunlar döneminde Doğu Avrupa ve Türkistan tarihinde önemli rol oynadığını görmekteyiz. Nitekim Attilâ'nın oğlu Haba, İskit halkından değil, İskitlere komşu olan Hârizmlilerden bir eş almıştır.⁴⁵⁹

Sâsânî Devletinde hüküm süren 2. Behrâm (M. 276-293) döneminde Hârizm, yeniden Perslerin yönetimi altına girmiştir. Kaynaklar, siyasi ve askeri gelişmeler hakkında kesin bilgi vermediklerinden dolayı Sâsânî ya da Kuşanların Hârizm'i ne kadar süreyle hâkimiyetleri altına aldıkları konusu netlik kazanmamıştır.⁴⁶⁰ Ancak M. 1. yüzyılda Afganistan'ın kuzeyinde kurulan ve Türkistan'dan Kuzey Hindistan'a kadar uzanan topraklara hükmeden Kuşanların batı ve kuzey sahasındaki etkileri Hârizm'de de hissedilmiştir. Nitekim inşa edilen kaleler, Kuşanların kültürel etkisini göstermektedir.⁴⁶¹ M. 305 yılında Hârizm'de hüküm sürmeye başlayan Afrîgoğullarına kadar Perslerin Hârizm'deki siyasi durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁴⁶² Stratejik konumundan dolayı tarih boyunca muhtelif devletlerin odak merkezi haline dönüşen ve siyasi olarak bir müddet Farsların idaresi altında kalan Hârizm, Arapların yönetimi altına girdiği dönemde de özerk statüsünü devam ettirmiştir.⁴⁶³

3.2.5. İlkel Hârizm Kültürü

Arkeolojik araştırmalar neticesinde Hârizm tarihinin farklı dönemlerine ait çok sayıda argümanlar, yaklaşık dört bin yıllık dönemi kapsayan bir oluşumun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Rus tarihçi ve arkeolog Tolstov'a göre İlkel Hârizm kültürünün tarihi kronolojisi şöyledir:

A. Neolitik Kelteminâr Kültürü (M.Ö. 4./3. Bin): Balıkçılık ve avcılığın yapıldığı Hârizm'deki mimari yapılar, ahşap ve kamıştan inşa edilmiştir. Bu kültürde; yuvarlak dipli, zengin süslemeli, kırmızı renge boyanmış seramik süslemeler, çeşitli pullar, kabuklardan ve boncuklardan yapılmış yuvarlak kolyeler mevcuttur. Ayrıca M.Ö. 5./4. binyıla ait heykellerin bulunmasıyla bu kültüre "*Hârizm Helenizm*" adı verilmiştir.⁴⁶⁴ Kelteminar kültürünün Neolitik süslemeleri Kızıldeniz, İran ve Arap soylarından gelen kabuklu deniz hayvanlarından Volga, Sibirya ve Kazak bölgelerinde bulunan süs parçaları ile Amu Derya ve deniz kabuklarından yapılmıştır. Kelteminar kültürünün etkisi Aral Denizi, Gobi Çölü, Güney Kazakistan, Güney Sibirya, Volga ve Sincan'a

⁴⁵⁹ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 18-19.

⁴⁶⁰ West, *Encyclopædia of the peoples*, 404.

⁴⁶¹ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 4.

⁴⁶² West, *Encyclopædia of the Peoples*, 404.

⁴⁶³ Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 731.

⁴⁶⁴ *Drevniy Horezm*, 32.

kadar uzanmıştır. Bu durum Hârizm'in M.Ö 4./3. binyıllarda Orta Doğu'nun eski uygarlıklarını birbirine bağladığını göstermektedir.⁴⁶⁵

B. Bronz/Tazabağyab Kültürü (M.Ö. 2. Bin): Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı Hârizm'de mimari yapılar, uzun dikdörtgen biçimindedir. Bu kültürde; düztabanlı, ince, boyalı, damgalı ve desenlerle süslü dairesiz seramikler mevcuttur.⁴⁶⁶

Hârizm'in Bronz Çağı, Doğu Avrupa, Kazakistan ve Sibiry'a'nın bozkır bölgesinin Tunç Çağı'na bitişiktir. Elde edilen bulgulara dayanılarak bu dönemin Hârizm'in sosyo-ekonomik sistemi ile Kazakistan, Sibiry'a ve Volga'nın farklı olmadığı varsayılmaktadır. Avcılık ve balıkçılık devam etmesine rağmen tarım ve hayvancılık daha ağır basmaya başlamıştır.⁴⁶⁷

C. Demir/Amirabad Kültürü (M.Ö. 1. Bin Başları): Erken demir çağının yaşandığı, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı Hârizm'de inşa edilen mimari yapılar, uzun dikdörtgen biçimindedir. Ayrıca bu kültürde, düz dipli, koyu, zayıf süslemeli ve dairesiz çanak-çömlekler bulunmaktadır.

D. Müstahkem Kültürü (M.Ö. 1. Bin Ortaları): Evlerin, ibadethanelerin ve zanaat atölyelerin bulunduğu Hârizm'in Ahamenîlerin idaresi altına girmesi ile birlikte büyük kanallar yapılmıştır.

E. Kançyü-Kangü Kültürü (M.Ö. 4./M. 1. yüzyıl): Helenistik dönem olarak bilinen bu kültüre sahip Hârizm'de insanlar, kabileler halinde yaşadıklarından dolayı köy hayatı yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu köylerin mimari yapısı, çok odalı dikdörtgen şeklindedir. Ayrıca bu kültürde, ayak çemberinden yapılmış siyah ve kırmızı renkli seramikler, üçgen şeklinde oyulmuş boyalı süslemeler, büyük düz kenarlı tabaklar, uzun oklar, tahıl rendesi, piramit, boncuk türleri, yuvarlak oval gözlü yüzükler, madeni paralar ve karakterestik anıtlar mevcuttur.

F. Kuşan Kültürü (M. 2./3. yüzyıl): Antik Hârizm'in gelişmeye devam ettiği bu kültürde, M. 2. yüzyıldan itibaren ailelerin ayrı ayrı yaşamaları için çiftliklerin olduğu yeni köyler inşa edilmiştir. Böylece Hârizmliler arasında mülkiyet kavramı ortaya çıkmıştır. Ayrıca diğer kültürlere nazaran açık yeşil renkli ince seramikler, düz kenarlı kâseler, tahıl rendesi, değirmen taşları, boncuk ve yüzükler mevcuttur.

G. Kuşan-Afrîgid Kültürü (M. 3./5. yüzyıl): Hârizm antik kültürün gerilemeye başladığı bu kültürde şehirler, eski mimari özelliklere göre inşa edilmesine rağmen dönemin sonlarına doğru kale tarzı yerleşimler yaygınlaşmaya başlamıştır. Kalelerdeki iç avlular, dış avlulara nazaran daha yüksektir. Seramik üretiminin azalmaya başladığı bu kültürde, kenarları sıva ile süslenmiş büyük kaplar ve Afrîgid madeni paraları mevcuttur.

⁴⁶⁵ Izzat Sultanovich Yusupov, "The first stages of communication service formation in Uzbekistan (in the case of Khorezm)", *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, 4/2, (2019), 47-48.

⁴⁶⁶ *Drevniy Horezm*, 32.

⁴⁶⁷ *Drevniy Horezm*, 67.

H. Afrîgid Kültürü (M. 6./9. yüzyıl): Ataerkil-köle sisteminin egemenliği altında büyük feodal sınıflarının ortaya çıktığı bu kültürde, kalelerin etrafında mimarisi büyük tavanlı ve parmak izleri ile süslenmiş ince duvarlı olan yeni tarz yerleşimler yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca küre şeklindeki kâseler, yuvarlak yüzükler, farklı boyutlardaki pullar (mühürler) ve Afrîgid madeni paraları bulunmuştur.

I. Afrîgid-Sâmânîd Kültürü (M. 9./11. yüzyıl): Feodal sistemin gelişmeye devam ettiği Hârizm'de büyük merkezi binaların olduğu kaleler, duvarları tuğlalı, yuvarlak ya da kare şeklindeki kuleler ile birlikte inşa edilmiştir. Ayrıca siyah renkli seramik ve Sâmânîd tarzlı Soğd kabartmalı çanak-çömlekler bulunmuştur.

İ. Hârizmşahlar Kültürü (M. 11./13. yüzyıl): Feodal sistemin gelişmeye devam ettiği Hârizm'de kentsel hayat, el sanatları ve ticari faaliyetlerde gelişmeler yaşanmıştır. Sınıfsal ayrımın yaşandığı bu kültürün mimari yapısında yanık tuğlaların kullanımı dikkat çekmiştir. Ayrıca oyma süslemeli siyah seramikler ve avizeler ön planda olmuştur.

J. Hârizm-Juchid Kültürü: Anıtların henüz keşfedilmemesinden dolayı elimizde yeterli derecede bilgilerin olmadığı bu kültürde, Hârizm'deki tören ve ibadethane merkezleri, çini dekorasyonuna göre inşa edilmiştir. Ayrıca turkuaz, mavi ve yeşil renkli seramiklerde oldukça yaygındır.⁴⁶⁸

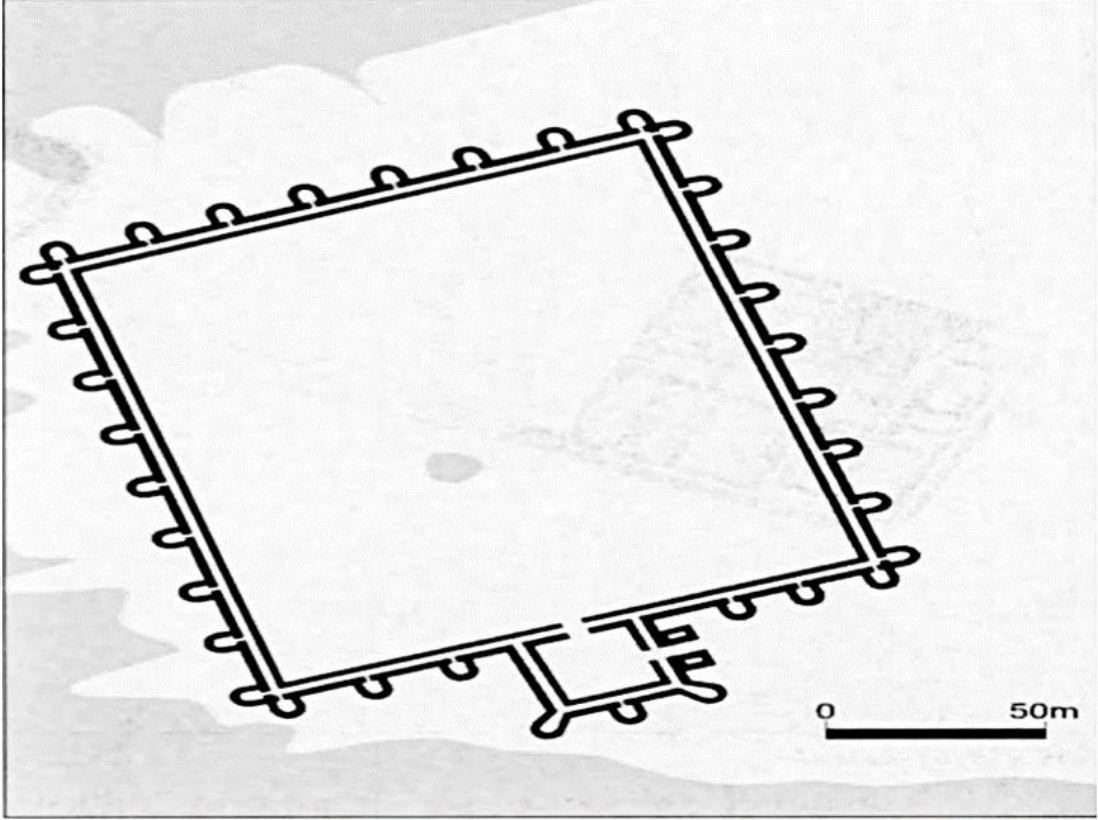
3.2.6. Antik Hârizm'de Kaleler

Hârizm helenizmi olarak bilinen bu kültürde Hârizm'de inşa edilen kaleler, dönemin kültürel özelliğini anlamamızda önemli rol oynamıştır.

A. Ayaz Kale: Hârizm'de öne çıkan kalelerden biri Sulton Uvasy Tizması olarak da bilinen Ayaz kalesi'dir. Sultanuiz Dağı'nın doğu ucundaki tepenin üzerinde kümelenmiş üç kale mevcuttur. Bunlardan en eskisi, göçebe akınlarına ve Sirderya'nın Saca topraklarına karşı savunma sağlayan, Kızılkum Çölü'nün kenarında yer alan 1. Ayaz kalesi'dir. Dikdörtgen biçiminde inşa edilen ve 2.7 hektarlık bir alana sahip olan 1. Ayaz kalesi'nin duvarları düzenli aralıklarla yerleştirilmiş kuleler, çift katlı okçu galeriler ve hâlâ açıkça görülebilen ok yarıkları ile korunmuştur. İnşaasına M.Ö. 4. yüzyılda başlanan bu kaleye M.Ö. 3. yüzyılda yuvarlak kulelerde eklenmiştir. Kalenin erken ortaçağ döneminde yerel sakinler için sığınak olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁴⁶⁹

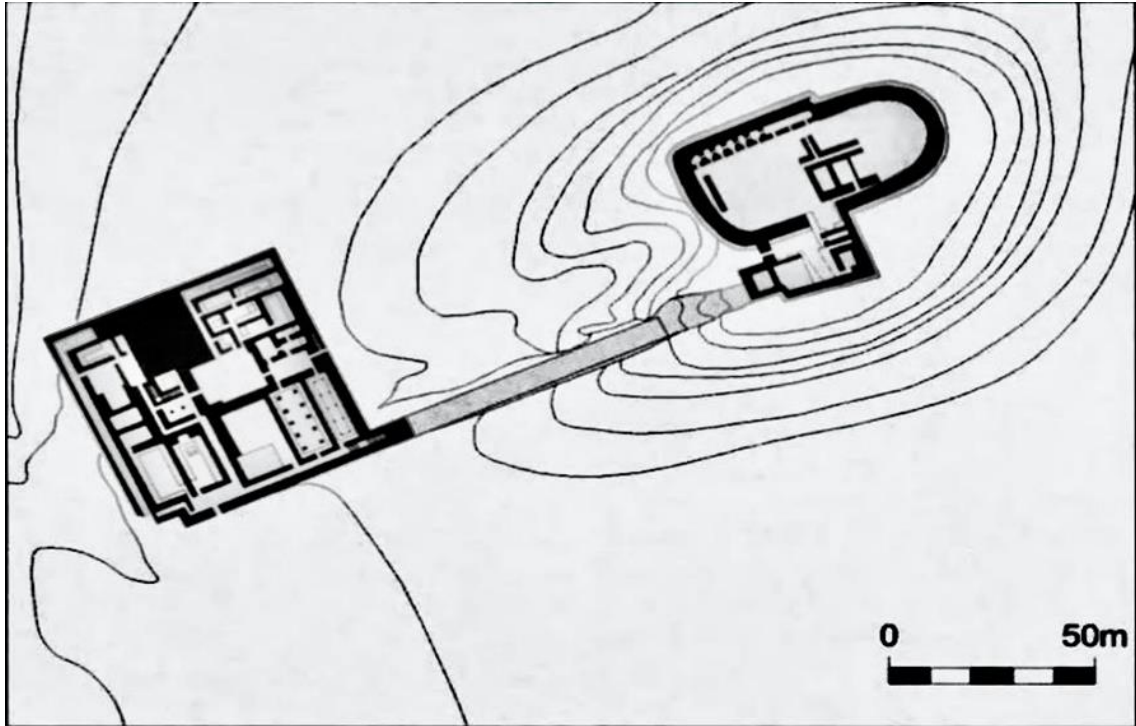
⁴⁶⁸ Drevniy Horezm, 32-33.

⁴⁶⁹ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, (Paris: Unesco, 2006), 17.

Harita 3.1. 1. Ayaz Kalesi'nin Planı

1. Ayaz kalesi'nin güney batısında kabaca oval olan 2. Ayaz kalesi yer almaktadır. Afrîgoğulları döneminde M. 7. yüzyılın sonları 8. yüzyılın başlarında inşa edildiği tahmin edilen bu kalenin duvarları bir pakhia kaidesi üzerine kerpiçten inşa edilmiş, duvarların üstleri ise mazgallar ve ok yarıklı siperlerle korunmuştur.

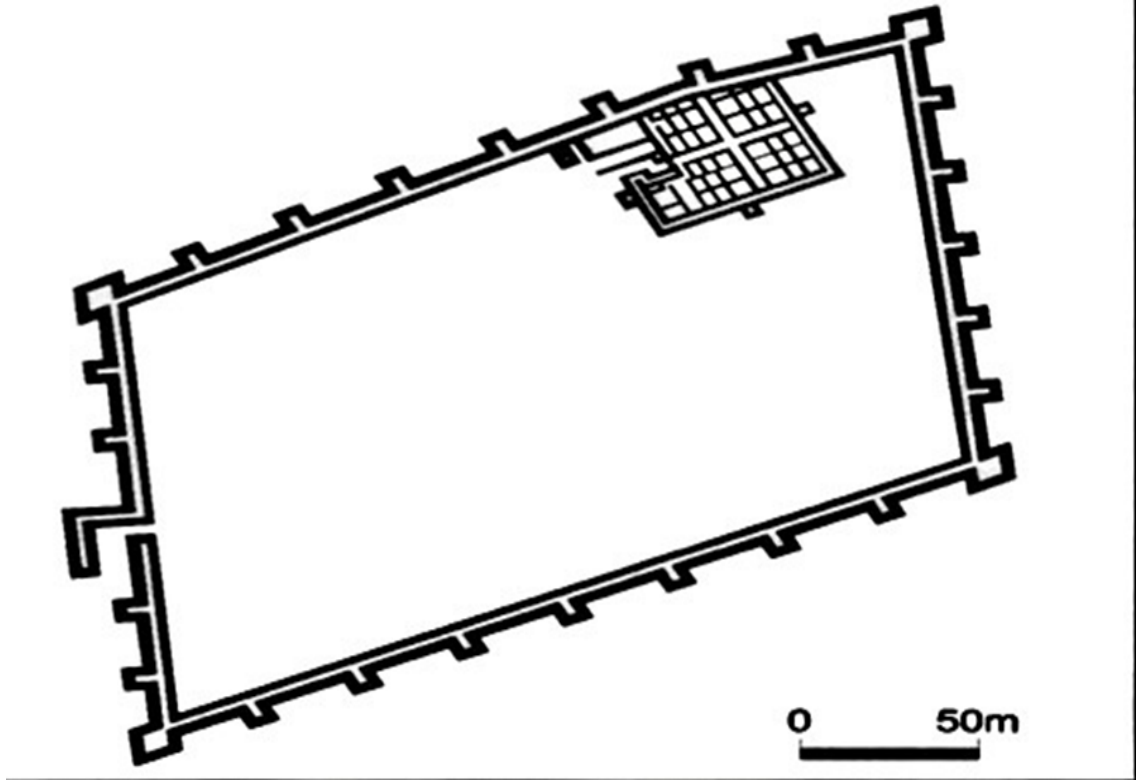
Harita 3.2. 2. Ayaz Kalesi'nin Planı⁴⁷⁰

Mahfaza olan 3. Ayaz kalesi ise 1. Ayaz kalesi'nin altındaki açık ovada paralelkenar şeklinde inşa edilmiştir. Mahfazanın etrafında dikdörtgen kulelerle korunan çift bir duvar ile ortasında ayrıntılı bir geçit vardır. Alan yaklaşık beş hektardır ve çevre duvarları 1./2. yüzyıla tarihlenirken, kuzeydoğu köşesindeki anıtsal yapının kuruluş tarihi ise M.Ö. 5./4. yüzyıl civarında olduğu tahmin edilmektedir. 3. Ayaz kalesi'nin M. 1. yüzyılda Kuşanlar zamanında garnizon, hükümdarın ikametgâhı ya da yerel çiftçi nüfusu için sığınak olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁴⁷¹ Ayrıca Kuşan hükümdarı Kanişka'ya ait bakır paraların bulunması kültürün M. 1. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 19.

⁴⁷¹ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 19.

⁴⁷² Zeki Velidi Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları Horezm Tercümeli Muqaddimatü'l-Edeb*, (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1951), 27.

Harita 3.3. 3. Ayaz Kalenin Planı⁴⁷³

B. Kirk-kiz Kalesi: Ayaz kaleler dışında öne çıkan diğer bir kale ise erken antik dönemde kurulmuş, geç antik çağ'da Kuşan dönemi ile M. 7./8. yüzyılda yeniden inşa edilen Büyük Kirk-kiz kalesi'dir. Ayaz kalesi'nden doğuya doğru uzanan sınır kaleleri zincirinin bir parçasını oluşturan dikdörtgen şeklindeki bu kale, çift duvarlı ve katlı olup iki katlı kuleler ile korunmuştur. Giriş, kuzeydoğu duvarının ortasındadır ve surlar, yaklaşık 10 m dışarıdaki bir dış kaplama duvarla korunmuştur. Afrîgid döneminde kalenin içi ve çevresi çömlek üretimi için kullanılmıştır.⁴⁷⁴

C. Duman (Taman) Kalesi: Hârizm'de inşa edilen Duman (Taman) kalesi'nde ait sikkelerin bulunması İslâm öncesi Hârizm kültürünün aydınlanmasına ışık tutmuştur. Güldürsün ve Berküt kaleleri civarında yapılan hafriyat neticesinde kalelerin büyük kanal üzerinde olduğunu gösterdiği gibi Afrîgoğulları dönemine ait doksan altı tane şato harabesi keşfedilmiştir. Burada Teşik kalesi harabelerinin kuzeydoğusunda otuz altı numaralı şatoda Afrîg hükümdarlarından Şavûsfar adına sikke ve alçıdan kemik sandukası bulunmuş ve ölülerin ev içinde defnedildiği ortaya çıkmıştır.

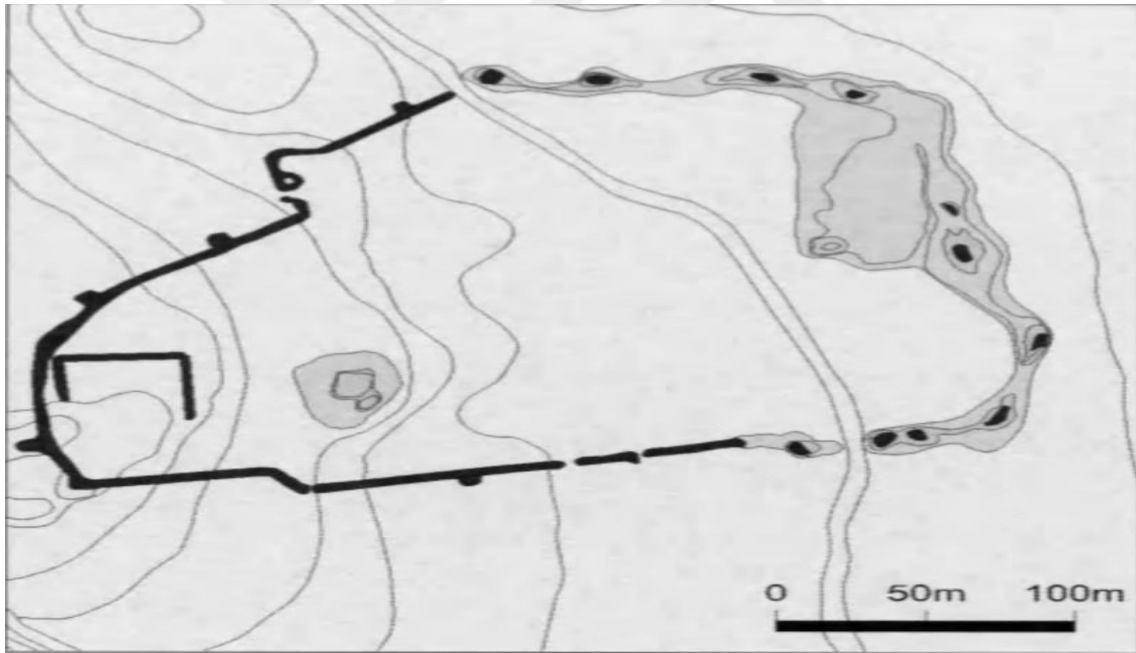
Tolstov, 1937 yılında yaptığı araştırmalarda Sağ Hârizm'de Berküt kalesi'nin bulunduğu sahada keşfettiği 5./8. yüzyıla ait altmış civarı kale ve şatoda çok sayıda Hârizm sikkesi bulmuştur. Bugünkü Taşhavuz'un 250 km güneybatısında yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkartılan otuz beş şatodan beş âdetinin antik,

⁴⁷³ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 25.

⁴⁷⁴ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 25.

diğerlerinin ise Afrîgoğulları dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Bu durum medeniyetin önce Sağ, sonra da Sol Hârizm'in yukarılarında geliştiğini göstermektedir. Nitekim Bîrûnî, Sol Hârizm'de kültür hayatı başlamadan önce Hârizm'deki medeni hayatın Ceyhun Nehri'nin doğusundaki Sağ Hârizm'de olduğunu ifade etmiştir. 1946 yılında Tolstov ve Özbeklerden Gulâmoğlu'nun eski Hârizm'de yaptıkları araştırmalarda Toprak kalesi harabelerinde 2000 m² alanda keşfedilen yirmi sekiz odalı sarayın duvarlarında Türkistan kültür tarihi açısından oldukça önemli resimler ve alçıdan yapılmış heykeller bulunmuştur.⁴⁷⁵

D. Dzhanbas Kalesi: Dzhanbas kalesi, antik Hârizm'in güneydoğu sınırında yer alan bir sınır kalesidir. Ceyhun Nehri'nin eski bir koluna bakan bir yamaçta bulunan bu kale, 200'e 170 m ölçülerinde olup dikdörtgen şeklindedir. M.Ö. 4. yüzyılda kurulan ve dış duvarlarının kule olmasıyla öne çıkan bu kale, M. 1. yüzyılda işgale maruz kalmasına rağmen 20 m uzunluğundaki duvarları ile ateş tapınağı olduğuna inanılan anıtsal yapı hala ayakta. Kalenin duvarları, okçuların ateş edebileceği iki seviyeli bir iç koridor sağlamak için çifttir ve dış yüzler binden fazla ok yarığı ile iyi bir şekilde donatılmıştır. Tolstov'un Hârizm'deki en güzel kale olarak adlandırdığı bu kalenin yolları çok kumlu olduğu için ulaşım noktasında büyük sıkıntılar çekilmiştir.⁴⁷⁶

Harita 3.4. Dzhanbas Kalenin Planı⁴⁷⁷

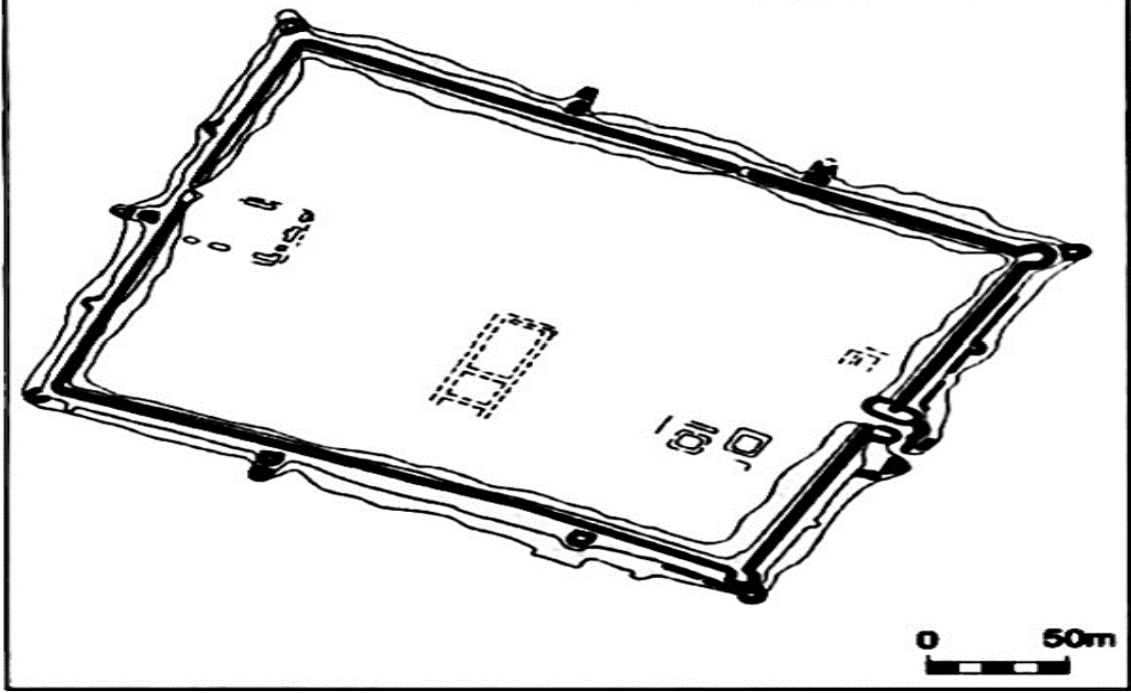
E. Guldursun Kale Bolshaya: Erken Antik dönemde kurulmuş olmasına rağmen, bugün Guldursun kalesindeki kalıntılar, Hârizmşahlar dönemine aittir. Antik Hârizm'in en büyük kalelerinden biri olan bu kalenin dış duvarları ve kuleleri M. 12. yüzyılda

⁴⁷⁵ Togan, *Horezm Kültürü*, 26-28.

⁴⁷⁶ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 20-22.

⁴⁷⁷ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 21

tarikhlenmektedir. Doğu duvarının ortasında yer alan karmaşık surlara ve anıtsal bir kapıya sahip olan kale duvarının bir tarafında yuvarlak kuleler vardır. Duvarın bu bölümü yuvarlak kulelerle çevrili olup tek giriş kapısına sahiptir. Yapıları mini ve müstakil oval kuleleri içeren alçak bir korkuluktan oluşmaktadır. Arkeolojik kazılar esnasında çok sayıda Antik ve Orta Çağ çanak çömleği ile bronz eşya ve madeni para bulunmuştur. Sikkeler, Hârizmşah Muhammed dönemine ait olduğunu göstermektedir.

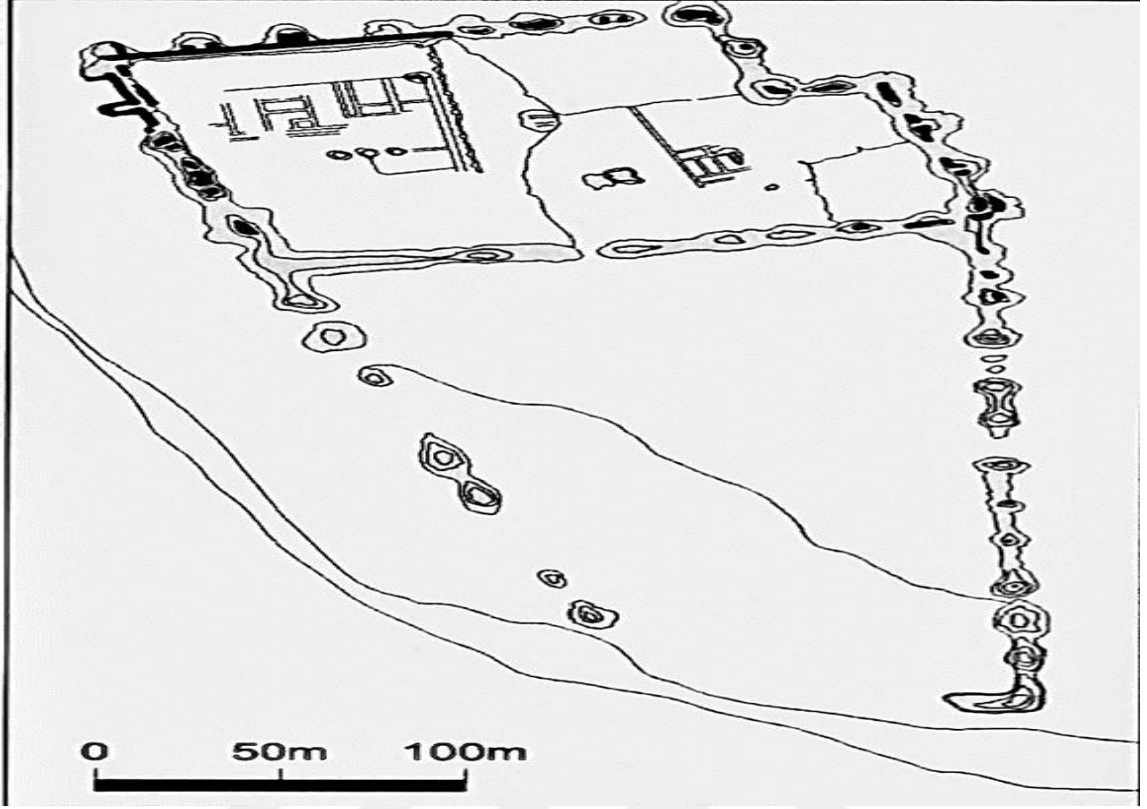

Harita 3.5. Guldursun Kale Bolshaya'nın Planı⁴⁷⁸

F. Gyaur Kale Sultan Uizdagskaya: Ceyhun Nehri'nin sağ tarafında yer alan ve Erken Antik dönemde inşa edilen bu kale, M. 4. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. Kale, orijinal olarak tipik çift katlı okçu galerileri, kuleleri ve ok yarıkları ile yamuk bir plana sahiptir. Duvarları pakhsa kaideleri üzerine kerpiçten örülen bu kalenin kuzey duvarı yaklaşık 200 m, doğu ve batı duvarları ise 400 m uzunluğundadır. Arkeolojik çalışmalarda kuzeybatı tarafında süslü kumtaşı sütun kaideleri, ince sıvalı duvarlar ve bir sunak olduğu anlaşılan birkaç küçük salon bulunmuştur. Kuşan dönemine kadar kullanıldığı ileri sürülen bu kaleden sadece kuzey ve batı duvarının bir bölümü kalmıştır.⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 22.

⁴⁷⁹ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 23.

Harita 3.6. Gyaur Kale Sultan Uizdagskaya⁴⁸⁰

G. Kazakli-Yatkan Kalesi: Antik Hârizm'de bulunabilecek en büyük, en karmaşık yerlerden biri olan Kazakli-Yatkan kalesi, muhtemelen M.Ö. 2. yüzyılın başlarında kurulmuş olup M. 1./2. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. Kale'nin ilk yapısı, Hârizm'in kuzeybatı taraflarında inşa edilmiştir. Kale, iyi bir şekilde tahkim edilmiş, dış tarafı ise dikdörtgen bir müstahkem mahfazadan oluşmaktadır. Ayrıca çevresi düzenli aralıklarla ok yarıkları ve kuleleri olan galerili duvarlarla korunmuştur. Kuzeybatı köşesinde bir tapınak veya saray, içte ve dışta bir sütun dizisi ile kaplanmış dikdörtgen bir yapı bulunmaktadır. Sütunların kaideleri süslü basamaklı ve kasnaklı kaideler ile desteklenmiştir. İç mekânda boyalı ve dekoratif sıvanın izlerine rastlanmıştır. Alanın tam merkezinde, kısmen korunmuş bir beşik tonozun yanında iki kare kuleden oluşan, mozole olarak yorumlanan bir yapı bulunmaktadır.⁴⁸¹

⁴⁸⁰ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 23.

⁴⁸¹ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 24.

Harita 3.7. Kazakli-Yatkan Kalesi'nin Planı⁴⁸²

3.2.7. Hârizm Şehirleri

Hârizm, çok sayıda şehir ve köylere sahip olması yüzünden öne çıkmıştır. Nitekim Nuhbetü'd-Dehr isimli eserde, Hârizm'de altı bin köyün varlığından söz edilmiştir.⁴⁸³ Hamevî'de burada birbirlerine yakın olan küçük köylerde çok sayıda evlerin olduğunu aktarmıştır.⁴⁸⁴ Cârullah ez-Zemahşerî, Hârizm için şöyle söylemiştir: *"Hârizm'in sahip olduğu yerleşim alanına İslâm diyarlarındaki hiçbir ülke sahip olmadığından dolayı etrafını çeviren Müşrikler ve Türk kabileleri, saldırılar düzenleyerek insanları katletmişlerdir. Ancak Hârizm halkının niyeti halis olduğu için zaferlerini umumi zamanlarda bahşeden Allah, onları her zaman koruyup yardım etmiştir. Şerefli, onurlu, vefalı, güvenilir ve dini inançlarına bağlı olan Hârizm insanı kötülükten hoşlanmadıkları gibi garipleri de gözetmişlerdir. Havanın en sağlıklısı, suyun en temiz buradadır."*⁴⁸⁵ Ebû'l-Abbâs b. Arslan el-Hârizmî'de şu ifadeleri kullanmıştır: *"Hârizm, İslâm'ın uç noktasıdır. Çok sayıda kervansarayın olduğu bu bölgenin havasının güzelliğini, suyunun tatlılığını, verimli arazilerini, çeşitli*

⁴⁸² Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 24.

⁴⁸³ Dimaşkî, *Nuhbetü'd-dehr*, 223; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 32.

⁴⁸⁴ Mu'cemü'l-büldân, 2/396.

⁴⁸⁵ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 525; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 48.

meyvelerini, köylerini, nehir ve akarsu yataklarını hiç kimse inkâr edemez. Nitekim tüccarlarda böyle bir bölgenin olmadığı noktasında mutabıktırlar.”⁴⁸⁶

İbn Battûta ise şöyle söylemiştir: “Hârizm’de bulunan hastanede Şamî olarak bilinen ve nesebi Şam’a dayanan Yahudi bir doktor çalışmaktadır. Ben dünyada Hârizm’den başka insanı ahlâklı, merhametli, cömert ve garipleri seven daha güzel bir yer görmedim. Bunların namaz esnasında diğer bölgelerde olmayan güzel adetleri vardır. Namaz vakti caminin müezzini, kapı kapı dolaşarak herkesi camiye çağırdığı zaman davete iştirak etmeyenler, imam tarafından herkesin önünde cezalandırılıyordu. Öyle ki her camide asılı kamçılar bulunmaktadır. Ayrıca camiye gelmeyenler, beş dinar infak etmek zorundadır. Bu gelenek, eski zamanlardan beri devam etmektedir.”⁴⁸⁷

Hârizm’deki şehirler genel olarak Vahşab Nehri üzerinde inşa edilmiştir. Türk diyarından çıkan Vahşab Nehri, Vahş’daki dağlara kadar ulaştıktan sonra Huttel ve Veşcerd arasındaki büyük köprünün altında akarak vadi üzerinden Tirmiz, Belh, Keylef, Zûm, Âmul, Hârizm ve Hârizm Gölü’ne ulaşmıştır.⁴⁸⁸ Hârizm’de Kâs ve Kurkanc dışında merkezi konumda olmayan şehirler şöyledir: Gardeman, Encan, Erenhîve, Nukfağ, Haşîr, Sadver, Ferûzduğ, Berâtekin Köyü, Mezmîniyye, Nûzvâr, Zemahşer, Revûzvend, Zarâmend, Deskehâz, Has, Huşmîsen, Medamîsen, Hîve, Karderân, Hezâresb, Vecâz, Dargan, Ceyt, Suğra, Kerder, Zerdûh, Saferdever, Harâsanîyye, Mezdâhkan, Mesasân, Yûzkâs, Cikerbend, Tâhirîye, İyhân, Ered, Ceşîre, Havâs, Erdehuşmîsen ve Saferûz’dür.⁴⁸⁹

İki bölgeye ayrılan Hârizm’in ilk bölümünü Ceyhun Nehri’nin yanında bulunan ve Curcâniye olarak bilinen Kurkanc, ikinci bölümünü ise doğuda Türk ülkelerine yakın yerde olan ve Curcâniye’ye yirmi fersah (yaklaşık 120 km) uzaklıkta bulunan Kas şehri oluşturmaktadır.⁴⁹⁰

Kâs: Hârizm dilinde çölde herhangi bir şey ile çevrili olmayan duvar anlamına gelmektedir.⁴⁹¹ Ceyhun Nehri’nin doğusunda bulunan ve Erdehuşmîsen’e bir gün,⁴⁹² Kurkanc’a üç günlük uzaklıktaki Kâs şehri,⁴⁹³ geniş bir yüz ölçümüne sahip olup Kurkanc ile Ceyhun Nehri arasında yer almaktadır.⁴⁹⁴ İslâm müellifleri, Hârizm’in merkezi olarak Kâs şehrini göstermişlerdir.⁴⁹⁵ Kâs şehri, 85 derece boylam, 41 derece

⁴⁸⁶ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 48.

⁴⁸⁷ *Risaletü İbn Battûta*, 366.

⁴⁸⁸ İbn Havkal, *Suretü’l-arz*, 393.

⁴⁸⁹ İbn Havkal, *Suretü’l-arz*, 395; İstahrî, *Kitâbü’l-mesalîk*, 299-300; Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsîm*, 286-287; İdrîsî, *Nuzhetü’l-muşâtâk*, 1/696-700; Gravius, *Chorasmae et Mawaralnahre*, 9-13; Hattab, *Kâdetü’l-fethü’l-İslâmî*, 40-44; Ali Mahmud Hûmejde, “el-Ahvâlü’l-iktisâdî fî Hârizm hilâlî’l-asrî es-Samânî”, *Camiatü Bingazi, Külliyyetü’l-Edeb ve’l-Ulûm bi’l-Merec* 60, (2019), 3; Meymûnî, “Devletü Me’mûniyyin fî iklimi Hârizm”, 185-191; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 59-68.

⁴⁹⁰ Strange, *Büldânü’l-hilâfeti’ş-şarkıyye*, 489.

⁴⁹¹ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 4/427.

⁴⁹² İdrîsî, *Nuzhetü’l-muşâtâk*, 1/699.

⁴⁹³ İbn Havkal, *Suretü’l-arz*, 425.

⁴⁹⁴ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 4/427; Hattab, *Kâdetü’l-fethü’l-islâmî*, 41; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 58.

⁴⁹⁵ Hüsenk Hüserbekî, “Coğrâfîyâ-ı Târih-i Hârizm”, *Pejûheşnâme-yî Târih* 1, (2006), 72.

16 dakika enlemindedir.⁴⁹⁶ Türk ülkelerine beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıktaki şehrin bulunduğu yer hakkında iki görüş vardır. Bınların birinde Fîl, diğerinde ise Mansure şehrinin olduğu bölgedir.

Hârizm'in ana şehri, Türkmenistan'a açılan kapı, Türkistan, Mâverâünnehr ve Hazar bölgesinin mallarının depolandığı yer olan⁴⁹⁷ Hârizm'in ilk başkenti Kâs,⁴⁹⁸ eski İran mimarisine göre planlanmıştır. Mâverâünnehr ve Hârizm'deki birçok şehir, Pers İmparatorluğu'na tabi olduklarından dolayı eski İran mimarisine göre inşa edilmiştir.⁴⁹⁹ Bölgedeki evlerin sütunları taştan, çatıları ise tahtadan yapılmıştır.⁵⁰⁰ Kâs şehrinde kuhandiz,⁵⁰¹ cami, hapishane, mesken edilmiş bir mil (yaklaşık 1 km) uzunluğundaki sokaklar ve kuhandiz'in üzerinde Hârizmşah unvanı alan sultanın sarayı⁵⁰² mevcuttur.⁵⁰³ Ayrıca İslâm coğrafyacıları tarafından mimarisi büyük ustalıkla yapıldığı için diğer şehirlere nazaran görüntü olarak en güzel yerleşim sahası olarak kabul edilmiştir.⁵⁰⁴ Sokakları ve şehri birbirinden ayıran üç fersah (yaklaşık 18 km) uzunluğundaki Harkerûr Nehri'nin bulunduğu şehirde ticari hayat oldukça gelişmiştir.⁵⁰⁵ Nitekim Hudûdü'l-âlem müellifi, yastık, kaftan, keçe ve beyaz pamuklu kumaş ticaretinin yapıldığını aktarmıştır.⁵⁰⁶

Makdisî, Kâs'ı şöyle anlatıyor: “Nehrin doğusunda bulunan ve Nîşâbur'dan daha büyük olan şehir, Şehrîstan olarak isimlendirilmektedir. Sahil üzerinde inşa edilen şehrin ortasında siyah sütunlardan yapılmış cami, saray ve geniş sokaklar bulunmaktadır. Çok sayıda nehirlerin olduğu, edip ve ulemanın yetiştiği Eski Kâs'ta insanlar hayırsever ve zengindir. Ancak etrafı nehirler ile çevrili olduğu için yaşanan sel baskınlarından dolayı Azerbaycan'daki Erdebil'den daha kirlidir. Sokakların genelinde kanalizasyonlar patlamış durumdadır. Sokakları pis kullanan insanlar, necislerini eştikleri çukurlarda topladıktan sonra torbalarla tarlalara atıyorlardı. Sokakların pisliğinden dolayı yabancılar, genellikle gündüz yürümek durumunda kalıyorlardı.”⁵⁰⁷

⁴⁹⁶ Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/454.

⁴⁹⁷ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 12.

⁴⁹⁸ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 94.

⁴⁹⁹ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 58.

⁵⁰⁰ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 35; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 49.

⁵⁰¹ Bîrûnî, kalenin kerpiç ve tuğladan yapıldığını aktarmıştır. *Âsârü'l-bâkiye*, 35.

⁵⁰² Ortaçağ Döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan bu saray, Hârizm (Kâs) olarak isimlendirilmiştir. Lebudî, *Kıyamü devlet*, 57.

⁵⁰³ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 94; Meymûnî, “Devletü Me'mûniyyin fî iklimî Hârizm”, 185; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 489.

⁵⁰⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 287-288; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 41; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 59; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 490.

⁵⁰⁵ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 395.

⁵⁰⁶ *Hudûdü'l-âlem*, 94.

⁵⁰⁷ *Ahsenü't-tekâsîm*, 287; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 490.

M. 10. yüzyılın başlarında Ceyhun Nehri'nde yaşanan sel baskınlarından dolayı Kuhandiz başta olmak üzere yerleşim yerleri harabeye dönmüştür.⁵⁰⁸ İbn Havkal, şehre ait herhangi bir izin kalmadığını ifade etmiştir.⁵⁰⁹ İlerleyen süreçlerde birçok kez inşa edilmesine rağmen eski önemini koruyamamıştır. Kâs şehrinin kalıntıları günümüzde Şeyh Abbâs bölgesindedir.⁵¹⁰ Halk, bölgenin nehre yaklaşık iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta bulunmasından dolayı eski Kâs'ın biraz doğusundaki Hive'ye bir günlük uzaklıkta Yeni Kâs'ı (كاث الجديدة) inşa etmişlerdir.⁵¹¹

Kurkanc (Curcâniye): Kurkanc, ötre (ضمة), cezm (السكون), kef (كاف), cezimli nun (الف نون ساكنة) ve cim (جيم) hareketleri ve harflerinden meydana gelmiştir.⁵¹² Arapların Curcâniye olarak isimlendirdiği Kurkanc şehrinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. M.Ö. 138-126 yıllarında Türkistan sahasını ziyaret eden Çinli seyyah Çian-Kien'den alınan Çin kayıtlarına göre Ceyhun Nehri üzerinden muhtelif bölgelere gidip ticaretle uğraşan kavmin, Mâverâünnehr'e ait Yeu-gien adında bir eyalette yaşadıkları ileri sürülmüştür. Ceyhun Nehri'nin batısında bulunan Yeu-gien eyaleti, Kurkanc şehri olarak kabul edilmektedir. Bu durum Hârizm'in M.Ö. 2. yüzyılda şekillendiğini göstermektedir.⁵¹³

Kâs'tan sonra ikinci merkezi konumunda olan Kurkanc, kaynaklarda muhtelif isimler ile anılmıştır. Genel olarak Kurkanc, Ürgenç ve Curcâniye olarak bilinen bu bölge Hârizm olarak gösterilmiştir. Nitekim İbn Fazlullah el-Ömerî, Hârizm'in ayrı bir bölge olduğunu ve kuzeyine Kâs, güneyine ise Kurkanc denildiğini ifade etmiştir.⁵¹⁴ Cüveynî, Kurkanc şehri için şöyle söylemiştir: “*Hârizm, bir bölgenin adıdır. Asıl adı Curcâniye olup yöre halkı oraya Urganç derlerdi. Kötü günler görmeden önce güzel bir belde idi; dünya padişahlarına başkentlik yapmış, büyük âlimlerin varlığıyla şereflenmiş, büyük şeyhleri ve padişahları kucağında saklamıştır.*”⁵¹⁵ Moğolların Gizli Tarihinde ise Ceyhun Nehri civarında bulunduğu ve adının Urunggeçi/Orungegeçi olduğu ifade edilmiştir.⁵¹⁶ Moğolların saldırısından sonra şehir Ürgenç adını almış ve bu ad günümüze kadar gelmiştir.⁵¹⁷

Ceyhun Nehri'nin batısında bir fersah (yaklaşık 6 km) uzaklıktaki Kurkanc,⁵¹⁸ Kâs'ın harabeye dönmesinden sonra ön plana çıkmaya başlamıştır.⁵¹⁹ İbn Havkal'a göre

⁵⁰⁸ Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 42; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 59; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 489.

⁵⁰⁹ *Suretü'l-arz*, 395.

⁵¹⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 157; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 57.

⁵¹¹ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/699; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 50; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 490.

⁵¹² Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 478; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/452.

⁵¹³ Togan, “Hârizm”, 5/241-242; Aydın Taneri, “Gürgenç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/321.

⁵¹⁴ *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/157.

⁵¹⁵ *Târîhi Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 147-148.

⁵¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 183.

⁵¹⁷ Taneri, “Gürgenç”, 323.

⁵¹⁸ Muhammed, “Hayâtü'l-ilmîyye”, 265.

Kâs'tan Kurkanc'a Erdehuşmîsen ve Nûzvar üzerinden gidilmektedir.⁵²⁰ Makdisî, Kurkanc şehrinin konumunu şöyle anlatıyor: “*Ceyhun Nehri üzerinde bulunan ve Horasan bölgesinin başkenti olan Kurkanc'ın etrafındaki nehir yatakları, halk tarafından tahta ve ahşaplarla doğuya doğru çevirilmiştir. Bunun üzerine su, Berâtekin köyünde bulunan çölde akmaya başlamıştır. Böylece nehirlerden kapılar açılarak sudan istifade edilmiştir. Ancak sular, dar boğazdan dolayı şehre girmemiştir.*”⁵²¹ Mes'ûdî'de Kurkanc'ın Ceyhun Nehri'ne yakın bir yerde olduğunu ve en büyük nehirlerden biri olan bu nehrin Hazar'a döküldüğünü ifade etmiştir.⁵²² Nitekim İbn Havkal, Kurkanc'ın Ceyhun Nehri'ne bir fersah (yaklaşık 6 km), Hârizm'e ise üç merhale (yaklaşık 90 km) uzaklıkta yer aldığını söylemiştir.⁵²³ İdrîsî'de Kurkanc'ın Hârizm'in en büyük şehri olduğunu; nehrin yakınlarında iki büyük şehrin bulunduğunu ve bunlar arasındaki ulaşımın gemiler ile sağlandığını; doğudaki şehrin Dargas, batıdaki şehrin ise Kurkanc olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁴

Yüz ölçümü yaklaşık dokuz mil (yaklaşık 14 km) olan Kurkanc, 84 derece 1 dakika boylam, 42 derece 57 dakika enlemindedir.⁵²⁵ Hümevî'de boylamın yaklaşık dokuz mil olduğunu söylemiştir.⁵²⁶ Hârizm'in en büyük şehri olan Kurkanc, küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İki bölge arasındaki uzaklık üç fersaktır (yaklaşık 18 km). Küçük Kurkanc, 84 derece 5 dakika boylam, 42 derece 45 dakika enlemindedir.⁵²⁷ Rivayetlere göre 93/712 yılında Arapların fethi sırasında bu bölgeye Fîl, daha sonra ise Mansure denilmiştir.⁵²⁸ Bu bölge Ceyhun Nehri'nin doğusunda yer almaktadır. Yaşanan sel baskınlarından sonra Mansure şehrinin harabeye dönmesi üzerine halk, on mil (yaklaşık 16 km) uzaklıktaki Ceyhun Nehri'nin batısında yer alan ve küçük bir yerleşim alanına sahip Kurkanc şehrine doğru yönelerek burayı mesken tutmuşlardır. Zaman içerisinde Kâs'ın önemini kaybetmesinden sonra Oğuz Türklerine ait kabilelerin Kurkanc'a gelmeye başlaması, şehrin önemini arttırmıştır.⁵²⁹ İbn Havkal, Kurkanc şehrinde herhangi bir yerleşimin olmadığını ve arka taraflarının çöl olan bir dağın yakınında bulunduğunu ifade etmiştir.⁵³⁰

Kaynaklarda Kurkanc'ın mimari özellikleri hakkında detaylı bilgiler bulunmamasına rağmen açık bir şekilde yerleşim alanları olarak Ceyhun Nehri ve civarı tercih edildiği için sık sık sel baskınları yaşanmıştır. Bu sebepten insanlar, doğuya

⁵¹⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 299.

⁵²⁰ *Suretü'l-arz*, 425.

⁵²¹ *Ahsenü't-tekâsîm*, 288.

⁵²² *Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Kasım Muhammed er-Receb, (Bağdat: Mektebetü't-Tarihîyye, 1356/1938), 57.

⁵²³ *Suretü'l-arz*, 425.

⁵²⁴ *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/696.

⁵²⁵ Kalkaşendî, *Sibhü'l-a'sâ*, 4/455.

⁵²⁶ *Ravdü'l-mî'tar*, 162.

⁵²⁷ Kalkaşendî, *Sibhü'l-a'sâ*, 4/455.

⁵²⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/122; Hârizmî, *mîn tarihi Hârizm*, 50; Meymûnî, “Devletü Me'mûniyyin fi iklimi Hârizm”, 186; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 30.

⁵²⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 299; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 42; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 60.

⁵³⁰ *Suretü'l-arz*, 396.

doğru göç etmek durumunda kalmışlardır.⁵³¹ Ceyhun Nehri dışında Kurkanc'ta Banderestan köyünde toplanan Beveh ve Vadak Nehirleri de bulunmaktadır. Bu nehirlerin Kurkanc'a olan uzaklığı yaklaşık bir fersah'tır (yaklaşık 6 km). Vadak Nehri, Beveh'ten daha büyük olduğu için gemiler, Kurkanc'a buradan gitmişlerdir.⁵³²

Makdisî, nüfus olarak oldukça kalabalık bir yere sahip olan Kurkanc şehrinde dört kapının olduğunu söylemesine rağmen bunlardan sadece Babü'l-Haccac kapısından bahsetmiştir. Bu kapının yanında Kurkanc Emîri Hârizmşah Ebû'l-Abbâs Me'mûn'un sarayı bulunmaktadır.⁵³³ Sarayın kapılarının güzelliğinin Horasan'da olmadığı ifade edilmiştir.⁵³⁴ Daha sonra sarayın karşısında yeni bir saray inşa ettiren Me'mûn'un oğlu Ali, Buhara'daki Rigîstan benzeri bir meydan açtırarak koyunların satışının yapılmasını sağlamıştır.⁵³⁵ Ceyhun Nehri'nde yaşanan sel baskınlarından dolayı geriye kalan üç kapı hakkında bilgi sahibi değiliz.

Moğol saldırısından önce ticari açıdan önemli bir yere sahip olan Kurkanc halkı, demir ve marangoz sanayisinde abanoz ve fildişinden küçük aletler yaparak bölgeyi ön plana çıkartmışlardır. Bu özelliklere Hârizm'den başka sadece İsfahân'daki Tark şehri sahip olmuştur. Ayrıca kadınların iğne ile dikiş, nakış ve oyma yapımları zanaat konusunda da kalkınmalarını sağlamıştır.⁵³⁶ Kurkanc'ın iktisadi açıdan yükselişi 13. yüzyılda Hârizmşahların doğu İslâm dünyasında öne çıktığı dönemde de devam etmiştir.⁵³⁷ Nitekim Hamevî, Kurkanc gibi güzel, büyük ve zengin olan bir yer görmediğini ifade etmiştir.⁵³⁸

Ribat, sur,⁵³⁹ bakkal, kasap, fırın ve terzi dükkânlarının olduğu Kurkanc'ın⁵⁴⁰ iklimini incelediğimizde yılın büyük bir bölümü soğuk geçmiştir. Kurkanc'a 309/921 yılında giden İbn Fadlân, iklimi hakkında şöyle söylemiştir: *"Hârizm (Kâs)'e elli fersah uzaklıkta bulunan Kurkanc'ta Ceyhun Nehri ve balıklar donmuş durumdadır. Öyle ki atlar, katırlar, eşekler ve arabalar yolda gider gibi ilerledikleri esnada nehir yerinden oynamıyordu. Bu durum üç ay sürdü. Kar yağdığı zaman beraberinde şiddetli rüzgârda başlıyordu. Sokakta bir kişi arkadaşına iyilikte bulunmak istediği zaman onu evine davet ederek ateşin yanında konuşmalarını istemekteydi."* Ayrıca İbn Fadlân, soğuktan

⁵³¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 288; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 42; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 50; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 60.

⁵³² İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 302.

⁵³³ *Ahsenü't-tekâsîm*, 288; Hasan Memdûh Muhammed, "el-Hayâtü'l-ilmiyye ve'l-edebiyye fî Kurkanc münzû bidâye devletü'l-Me'mûnîyyin hatta'l-gazvi'l-Megulî (385-618/995-1221)", *Camiâtü Sevhaç külliyyetü'l-edeb*, 30, (2009), 266.

⁵³⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 158; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 42; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 50; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 60.

⁵³⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 159; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkiyye*, 491.

⁵³⁶ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 520; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkiyye*, 502; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 53; Sabrî Selîm, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun fî's-şarkî'l-ednâ'l-islâmî (H. 628-644)*, *el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şam*, (Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 1420/2000), 17.

⁵³⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 159.

⁵³⁸ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/122.

⁵³⁹ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muštâk*, 1/697; Selîm, *Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, 17.

⁵⁴⁰ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 519; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 60.

dolayı Recep, Şa'ban, Ramazan ve Şevval aylarını burada geçirmek durumunda kaldığını ifade etmiştir.⁵⁴¹

Hârizm'de ilim ve sanat noktasında en meşhur ve büyük olan Kurkanc'ta⁵⁴² halkın tamamı itikadî meselelerde akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebi Mu'tezile'ye mensuptur. Sokaklarda ilmi kelâmlarına karşı çıkan birilerini gördüklerinde münazara ettikten sonra onların cahil, akılsız ve bilgisiz olduklarını söylemişlerdir.⁵⁴³ Ancak Togan, Hârizm halkının fikir hürriyetine değer verdiğini ve fikirlere karşı saygılı olduklarından dolayı Hamevî ve Fahreddin er-Râzî gibi âlimlerin hayran kaldıklarını ifade etmiştir.⁵⁴⁴ Me'mûnîler döneminde Kurkanc, İslâm dünyasının muhtelif yerlerindeki ilim adamlarının toplandığı bir ilim merkezi haline gelmiştir. Bîrûnî, İbn İrâk, İbnü'l-Hammâr, İbn Sînâ, Ebû Mansûr es-Seâlibî ve Ebû Sehl el-Mesîhî bunlardan bazılarıdır.⁵⁴⁵ Kurkanc şehrine ait harabeler, günümüzde Köhne Ürgenç ismiyle bilinen kasabanın civarında bulunmaktadır.⁵⁴⁶

Hârizm'de yer alan diğer şehirler ise şöyledir:

Berâtekîn: Bazı kaynaklarda Karâtekin olarak zikredilmiştir.⁵⁴⁷ Berâtekin, köy⁵⁴⁸ olarak ifade edilmesine rağmen Ceyhun Nehri'nin sol tarafından bulunan şehirler arasında gösterilmiştir. Makdisî, ismini zikretmediği bir dağın yakınlarında yer alan Berâtekin için şöyle söylemiştir: *"Etrafı çöllerle çevrili oldukça büyük olan şehrin ortasında balçıktan ihtişamlı bir şekilde inşa edilmiş sokağı ve camisi vardır. Dağlardaki taş ocaklarında çıkarttıkları taşları ise birçok ihtiyaçlarında kullanmışlardır."*⁵⁴⁹ Berâtekin, Kerder'e iki gün, Mezdahkân'a ise bir fersah (yaklaşık 6 km) uzaklıktadır.⁵⁵⁰ Nüfuzun az olduğu bu bölgedeki insanlar, geçimlerini sebze ve meyve yetiştiriciliği ile sağlamışlardır.⁵⁵¹

Cît: İbn Havkal, İstahrî ve İdrîsî tarafından Kîs olarak zikredilen bu köy, Mezminiyye'nin kuzeyinde yer almaktadır.⁵⁵² Kucâğ'a beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıktaki Cît, bozkır başlayan bir dağın yakınındadır.⁵⁵³ Makdisî ise büyük bir köy olan ve çok sayıda geniş arazilerin bulunduğu Cît'in Oğuzların hududuna yakın olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁴ Dağlık mevkiiye düştüğü için Hârizm'in diğer şehirlerine nazaran yerleşim alanı az olmasına rağmen akar çeşmelere ve bol miktarda suya sahip

⁵⁴¹ *Risaletü İbn Fadlân*, 83-84.

⁵⁴² Dimaşkî, *Nuhbetü'd-dehr*, 223.

⁵⁴³ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 520; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 32; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 77.

⁵⁴⁴ "Hârizm", 5/246.

⁵⁴⁵ Taneri, "Gürgenç", 321.

⁵⁴⁶ Togan, *Umumi Türk*, 60.

⁵⁴⁷ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 95; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 395; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtak*, 1/699.

⁵⁴⁸ İbn Havkal, eserinin muhtelif yerlerinde Berâtekin'in köy olduğuna dikkat çekmiştir. Bkz. *Suretü'l-arz*, 395, 397, 425. İstahrî'de köy olduğuna işaret etmiştir. *Kitâbü'l-mesalîk*, 341.

⁵⁴⁹ *Ahsenü't-tekâsîm*, 288.

⁵⁵⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 425; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalîk*, 341.

⁵⁵¹ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 95.

⁵⁵² *Suretü'l-arz*, 396; *Kitâbü'l-mesalîk*, 302; *Nuzhetü'l-muşâtak*, 1/698.

⁵⁵³ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalîk*, 302.

⁵⁵⁴ *Ahsenü't-tekâsîm*, 289.

olmuştur.⁵⁵⁵ Barthold, Cî't'in Kurkanc'a olan uzaklığı hakkında herhangi bir bilginin bulunmadığını söylemesine karşılık⁵⁵⁶ İbn Havkal, beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıkta olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁷

Cikerbend: Tahîriye'nin güneyinde bir günlük uzaklıkta bulunmaktadır.⁵⁵⁸ Burası Buhârâ'dan Hârizm'e giden yolun Ceyhun Nehri'ne yaklaştığı yerdir.⁵⁵⁹ Strange, Ceyhun Nehri'nin kuzeyindeki geçite yakın olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁰ Makdisî'ye göre bu geçitin Cikerbend'e olan uzaklığı üç günlük mesafe olmasına karşılık Barthold, bu rakama şüpheli yaklaşmıştır.⁵⁶¹ Kuzeyinde ise bir günlük mesafedeki Darğan yer almaktadır.⁵⁶² Mesafenin yirmi dört mil (yaklaşık 6 km) olduğu hususunda kayıtlarda bulunmaktadır.⁵⁶³ Darğan ile Sadver arasında kalan ve verimli arazilere sahip olan şehrin merkezinde büyük sokak ve cami bulunmaktadır.⁵⁶⁴ Ayrıca şehir ticari açıdanda önemli bir yere sahip olmuştur.

Darğan: Hârizm'in Kurkanc'tan sonra en büyük şehri olan Darğan,⁵⁶⁵ 86 derece 24 dakika boylam, 40 derece 30 dakika enlemindedir.⁵⁶⁶ Hârizm'in güneyinde bulunan ve Tâhirîye'ye iki günlük uzaklıktaki Darğan,⁵⁶⁷ Ceyhun Nehri'nin yukarısında Hârizm'in ilk,⁵⁶⁸ Merv'e doğru ise son hududu olarak kabul edilmektedir.⁵⁶⁹ Hamdullah Kazvî'nî, Hârizm'e uzaklığının yedi fersah (yaklaşık 42 km) olduğunu aktarmıştır.⁵⁷⁰ Şehrin merkezindeki kıymetli taşlardan inşa edilen caminin güzelliği Hârizm'in diğer şehirlerinde bulunmamaktadır.⁵⁷¹ Ramazan ayında Merv'den Hârizm'e giderken Darğan'a uğrayan Hamevî, şöyle söylemiştir: “*Sennî Dağı'nda yüksek uçurumları olan bu şehirde, Ceyhun Nehri arasında Kurkanc şehrine yakın geniş ve verimli araziler bulunmaktadır. Bu şehir, Ceyhun Nehri'ne yaklaşık iki mil (fersah) uzaklıkta inşa edilmiştir.*”⁵⁷²

⁵⁵⁵ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 68.

⁵⁵⁶ Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 164.

⁵⁵⁷ Suretü'l-arz, 396.

⁵⁵⁸ Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 44; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 67.

⁵⁵⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 343; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 154.

⁵⁶⁰ Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye, 95.

⁵⁶¹ Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 155.

⁵⁶² Meymûnî, “Devletü Me'mûnîyyin fî iklimi Hârizm”, 190.

⁵⁶³ Muhammed, “Hayâtü'l-ilmîyye”, 264.

⁵⁶⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 289; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 154; Meymûnî, “Devletü Me'mûnîyyin fî iklimi Hârizm”, 190.

⁵⁶⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 289.

⁵⁶⁶ Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/456.

⁵⁶⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 154.

⁵⁶⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/451.

⁵⁶⁹ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 481; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/456.

⁵⁷⁰ Nûzhetü'l-kulûb, 180.

⁵⁷¹ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 481; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/451; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 289; Meymûnî, “Devletü Me'mûnîyyin fî iklimi Hârizm”, 188.

⁵⁷² *Mu'cemü'l-büldân*, 2/451.

Hezâresb'e yirmi dört fersah (yaklaşık 24 km) ⁵⁷³ Sadvar'a ise bir menzil aşağıda bulunan Dargan'da sayıları beş yüzden fazla üzüm bağlarının ticareti yapılmıştır. ⁵⁷⁴

Erzehîve (Hayvâk): Geniş bir yüz ölçümüne sahip olan ve etrafı çöllerle çevrili Erzehîve, Ceyhun Nehri'nin batısındaki dağın altında yer almaktadır. Bu şehirde tek kapılı kale ve bir cami bulunmaktadır. ⁵⁷⁵ Erzehîve için Hamevî, şöyle söylemiştir: *"Kendine ait bir kalesi olup Hârizm'e yirmi, İyhan'a dört fersah, Makarderez'e ise on beş mil uzaklıktadır. Hârizmliler tarafından Hîyve/Hayvâk olarak isimlendirilen Erzehîve'de halkın geneli Hanefî olmakla birlikte bir kısmı Şâfiî mezhebindedir."* ⁵⁷⁶ Barthold, Erzehîve'nin bir dağın eteğinde Hoca-kul menziline ve bozkırın kenarında yer aldığını ifade etmiştir. ⁵⁷⁷ Makdisî ise dağın eteğindeki surlarında bir kapının olduğunu söylemiştir. ⁵⁷⁸

Erdehuşmîsen (Rahuşmîsen): Kurkanc'a üç gün, ⁵⁷⁹ Kâs, Hîve ve kuzeyindeki Nuzvâr'a bir merhale (yirmi dört mil) uzaklıkta yer almaktadır. ⁵⁸⁰ Hamdullah Kazvî'nin ise Kurkanc'a yedi fersah (yaklaşık 42 km) mesafede olduğunu ifade etmiştir. ⁵⁸¹ Hezâresb ile arasında Sâvkan köyü bulunmaktadır. ⁵⁸² Büyük sokakların olduğu bu şehirdeki insanlar, Hârizm'in diğer bölgelerine nazaran hayırseverdirler. ⁵⁸³ Ayrıca çok sayıda ticari mallara sahip olduğundan dolayı tüccarların yoğun olarak uğradıkları merkez haline gelmiştir. ⁵⁸⁴ Erdehuşmîsen'i ziyaret eden Hamevî, şöyle söylemiştir: *"Merv'den sonra Erdehuşmîsen'e ulaştığım zaman hava o kadar soğuktu ki Ceyhun Nehri ve üzerindeki gemi dahi donmuştu. İnsanlarla konuşurken soğuktan dolayı sohbetimin fayda vermediğine kani getirdim. Allah, yaşadığımız bu sıkıntıdan kurtulmayı bizlere nasip etsin."* ⁵⁸⁵ Moğolların saldırısından sonra şehir, harabeye döndüğü için kalıntıları günümüze kadar ulaşmamıştır. ⁵⁸⁶

Ġardemân: Kâs'a bir merhale uzaklıkta bulunan Ġardeman şehrinde iki kapılı saray ve su ile dondurulmuş hendek bulunmaktadır. ⁵⁸⁷

⁵⁷³ Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 481; Gravius, *Chorasmiae et Mawaralnahre*, 13.

⁵⁷⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 154.

⁵⁷⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 415; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 62.

⁵⁷⁶ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/415.

⁵⁷⁷ *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 162.

⁵⁷⁸ *Ahsenü't-tekâsîm*, 288; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 495.

⁵⁷⁹ İbn Fadlân, *Risaletü İbn Fadlân*, 68.

⁵⁸⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 425; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 344; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/699-700; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 52.

⁵⁸¹ *Nuzhetü'l-kulûb*, 180.

⁵⁸² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 161.

⁵⁸³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/141; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi*, 44; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 52; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 497; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 66.

⁵⁸⁴ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 94.

⁵⁸⁵ *Mu'cemü'l-büldân*, 1/141.

⁵⁸⁶ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 52; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 497.

⁵⁸⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 288, 344; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 495-499.

Hezâresb: Hezâresb kelimesindeki b harfi değiştirilerek f harfi ile okunmasından dolayı⁵⁸⁸ Farsçada bin atlı anlamına gelmiştir.⁵⁸⁹ Sem'ânî, bu şehrin ismini Hezâresf,⁵⁹⁰ Gravius ise Hezârast olarak zikretmişlerdir.⁵⁹¹ Büyüklüğü Hîve kadar olan, Arapların akınlarından günümüze kadar mevcut ismini koruyabilen⁵⁹² ve Ceyhun Nehri'nin sol tarafında bulunan Hezâresb; 85 derece 20 dakika boylam, 41 derece 20 dakika enlemindedir.⁵⁹³ Kaynaklarda Ceyhun Nehri'ne Hîve'den daha yakın olduğu ifade edilmektedir. Hezâresb; Hârizm'e üç,⁵⁹⁴ Hîve'ye bir gün,⁵⁹⁵ Kerderân Hâş'a altı mil,⁵⁹⁶ Kâs'a ise altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıktadır.⁵⁹⁷

Güzelliği ile öne çıkan⁵⁹⁸ ve Kerderân Hâş gibi korunaklı bir şehir olan⁵⁹⁹ Hezâresb'te kapıları ahşaptan yapılmış dayanıklı kale ve hendekler bulunmaktadır.⁶⁰⁰ Hendeklerin içerisi su ile doldurulduğundan dolayı insanlar, gidiş-dönüş için köprüyü kullanmak durumunda kalmışlardır.⁶⁰¹ Ayrıca etrafı bir ada gibi sularla çevrili olduğu için sadece tek bir yol kullanılmıştır.⁶⁰² Daha sonra Kurkanc yakınlarına yeni bir yol daha inşa edilmiştir.⁶⁰³ 616/1219 yılında Hezâresb'i ziyaret eden Hamevî, şöyle söylemiştir: “*Su kaynakları açısından oldukça iyi olan bu şehrin çok sayıda sokakları vardır. Halkı ise kumaş ticareti ile uğraştıklarından dolayı zengindir.*”⁶⁰⁴

Hîve: Hamevî ve Kazvinî, bu şehrin ismini Hayvak (خيوک) olarak zikretmişlerdir.⁶⁰⁵ Ceyhun Nehri'nin batısında bulunan⁶⁰⁶ ve eski adı Hayvâf (خيواف) olan bu şehir, Hârizmliler tarafından Hîve olarak isimlendirilmiştir.⁶⁰⁷ Hudûdü'l-âlem müellifi, Hîve'nin Kurkanc'a bağlı küçük bir şehir olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁸ Kazvinî ise bunun aksine Hârizm'e bağlı bir köy olarak nitelemiştir.⁶⁰⁹ Çöl kenarında bulunan

⁵⁸⁸ Meymûnî, “Devletü Me'mûniyyin fi iklimi Hârizm”, 187.

⁵⁸⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/404.

⁵⁹⁰ *Ensâb*, 13/409; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/455.

⁵⁹¹ *Chorasmiae et Mawaralnahre*, 13.

⁵⁹² Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 51; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 494.

⁵⁹³ Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/455.

⁵⁹⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/404.

⁵⁹⁵ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 425.

⁵⁹⁶ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/697.

⁵⁹⁷ Ebû'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 479; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/455; Gravius, *Chorasmiae et Mawaralnahre*, 13; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 34.

⁵⁹⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/404.

⁵⁹⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 155.

⁶⁰⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 289; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/455; Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 567; Sem'ânî, *Ensâb*, 13/409; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 494; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 51.

⁶⁰¹ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 51.

⁶⁰² Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/404; Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-islâmi*, 43.

⁶⁰³ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 66.

⁶⁰⁴ *Mu'cemü'l-büldân*, 5/404.

⁶⁰⁵ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/415; *Âsârü'l-bilâd*, 528.

⁶⁰⁶ Meymûnî, “Devletü Me'mûniyyin fi iklimi Hârizm”, 186.

⁶⁰⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/415.

⁶⁰⁸ *Hudûdü'l-âlem*, 95.

⁶⁰⁹ *Âsârü'l-bilâd*, 493.

Hîve;⁶¹⁰ Kerderân Hâş'a ve Saferdez'e beş fersah (yaklaşık 30 km),⁶¹¹ Kurkanc'a iki, Hezâresb'e ise bir merhale uzaklıkta bulunmaktadır.⁶¹²

Kaynaklar, Hîve'nin Hârizm'e olan uzaklığı konusunda ihtilaf halindedir. Hamevî, on beş fersah (yaklaşık 90 km) olduğunu söylerken,⁶¹³ İbn Havkal ve İstahrî ise uzaklığın bir merhale olduğunu ifade etmişlerdir. Merkezinde kale ve cami bulunan bu şehir,⁶¹⁴ verimli arazilere sahip olduğundan dolayı ticaret gelişmiştir.⁶¹⁵ Hîve şehrini dini açıdan incelediğimizde Abdülhâk el-Bağdadî, Hârizm'de yaşayanların Hanefî olmasına rağmen Hîve halkının Şâfî mezhebinden olduklarını ifade etmiştir.⁶¹⁶ Ayrıca ulemadan da önemli isimler yetişmiştir. İmam Kudvetü'l-Meşayîh ve Ebû'l-Cennâb Ahmed b. Muhammed el-Hîyvakî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.⁶¹⁷

İyhân: Tarihçiler tarafından askeri şehir olarak ifade edilen İyhân'da kale, hendek ve kuzey taraflarındaki kapısında ise küçük mancınık bulunmaktadır.⁶¹⁸ Erzehive'ye olan uzaklığı dört fersaktır (yaklaşık 24 km).⁶¹⁹

Kerder: Herbab Nehri'nin sol tarafında bulunan Kerder,⁶²⁰ Nukfağ'dan daha büyük olup Makdisî'ye göre insanları daha iffetlidir.⁶²¹ Hârizm'e dört fersah (yaklaşık 24 km) uzaklıktaki Kerder Nehri,⁶²² Ceyhun Nehri'nin suyu azaldığı zaman bu yataktan istifade edildiği için eski Ceyhun Nehri'nin yatağı olarak kabul edilmiştir.⁶²³ Kerder'in bulunduğu nokta hususunda ihtilaf halinde olan ve Hârizm'e ya da Türk ülkelerine komşu olduğunu ifade eden Hamevî, insanların Hârizmce ve Türkçe konuşmadıkları hususunda bilgiler vermiştir.⁶²⁴ Ancak İbn Havkal ve İstahrî, Kerder'in Hârizm'e iki fersah (yaklaşık 12 km), Derhâş'a bir, Berâtekin köyüne ise iki merhale olduğunu söylemesi, Hârizm sınırları içerisinde yer aldığını göstermektedir.⁶²⁵

Hamevî, çok sayıda köyün olduğu bu bölgede insanların geçimlerini büyükbaş hayvancılıkla sağladıklarını ifade ederken⁶²⁶ Hudûdü'l-âlem müellifi ise geçimlerini

⁶¹⁰ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 494.

⁶¹¹ İdrîsî, uzaklığın on beş mil (yaklaşık 24 mil) olduğunu söylemiştir. *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/700.

⁶¹² İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 425; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 341.

⁶¹³ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/415; Meymûnî, "Devletü Me'mûniyyin fi iklimi Hârizm", 186.

⁶¹⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 289.

⁶¹⁵ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/696; Meymûnî, "Devletü Me'mûniyyin fi iklimi Hârizm", 186.

⁶¹⁶ *Merâsidü'l-itlâ' âlâ esmai'l-emkîneti ve'l-beka'*, thk. Âli Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Müceyl, 1412/1992), 1/498.

⁶¹⁷ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 528.

⁶¹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 288; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 495.

⁶¹⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 344.

⁶²⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 360.

⁶²¹ *Ahsenü't-tekâsîm*, 288; Hamevî ise Makdisî'nin aksine bölge insanının nefislerine düşkün ve ahlaken bozuk olduğunu ifade etmiştir. *Mu'cemü'l-büldân*, 4/450.

⁶²² İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 303.

⁶²³ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 63.

⁶²⁴ *Mu'cemü'l-büldân*, 4/450.

⁶²⁵ *Suretü'l-arz*, 425; *Kitâbü'l-mesalik*, 341.

⁶²⁶ *Mu'cemü'l-büldân*, 4/450.

sebze ve meyve yetiştiriciliği ile sağladıkları gibi kuzu derisinin ticaretini de yaptıklarını belirtmiştir.⁶²⁷

Hadis ilmi ile ön plana çıkan Kerder şehrinde muhaddislerden ve Hanefî imamlarından Abdülğafûr b. Lokman b. Muhammed el-Kerderî'nin nesebi buraya dayanmaktadır.⁶²⁸

Kerderân Hâş: Hârizm'de çölün başlangıç taraflarında bulunmaktadır. Hezâresb'e üç, Hîve'ye ise beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıktadır.⁶²⁹ Hezâresb gibi ahşap kapı ve hendek bulunan⁶³⁰ şehrin merkezinde cami vardır.⁶³¹ Şehirde ayrıca Hezâresb Nehri'ne iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta olan Kerderân Hâş Nehri yer almaktadır. Daha sonra ise Hîve Nehri gelmektedir. Bu nehir, Kerderân Hâş Nehri'nden daha büyük olduğu için gemiler şehre kadar işlemişlerdir.⁶³² Geniş bir yüz ölçümüne sahip olmasına rağmen nüfusun az olduğu bu şehirdeki insanlar, geçimlerini sebze ve meyve yetiştiriciliği ile sağlamışlardır.⁶³³

Mezdahkân: Hârizm'e bağlı bir kaza olup, Ceyhun ve Kerder Nehirleri arasında bulunmaktadır. Ceyhun Nehri'ne olan uzaklığı altı mildir.⁶³⁴ İbn Havkal, Mezdahkân şehri için şöyle söylemiştir: *"Kurkanc'ın karşısında bulunan ve Ceyhun Nehri'ne iki fersah uzaklıkta olan bu şehirdeki nehir, Kerder'in bütün köylerinden geçtikten sonra Ceyhun Nehri'nde toplanır. Ceyhun Nehri ise Hârizm Gölü'nde sona erer."*⁶³⁵ İbn Rüste, Kurkanc'ın doğusunda yer alan ve yirmi dört fersah (yaklaşık 24 km) uzaklıkta olan Mezdahkân'a bağlı Hervâz adındaki köyün nehrin doğusundaki sahil üzerinde yer aldığını aktarmıştır.⁶³⁶ Mezdahkân'ın alt taraflarındaki yerleşim bölgelerine olan uzaklığı şöyledir:

Dersân: İki berid (4 fersah / yaklaşık 24 km)

Kerder: Bir merhale

Cuvîkân: Bir merhale

Berâtekin: Bir merhale

Hârizm Gölü: Bir merhale

Verdrağ: Bir merhale⁶³⁷

Makdisî'ye göre şehirlerin ve köylerin olduğu bu bölgede on iki bin kale ve ribat bulunmaktadır. Bunların birçoğu Kurkanc yakınlarındadır. Sahip olduğu bu

⁶²⁷ Hudûdü'l-âlem, 95.

⁶²⁸ Muhammed Ebû'l-Vefâ' el-Hanefî, *el-Cevahirü'l-mudiyyet fî tabakatü'l-hanefîyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Halev, (Gize: Dâru Hicr, 1413/1993), 2/443.

⁶²⁹ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 425; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 160.

⁶³⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 289.

⁶³¹ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 67.

⁶³² İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 396; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalîk*, 302; İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/697-698.

⁶³³ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 95.

⁶³⁴ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muşâtâk*, 1/698.

⁶³⁵ *Suretü'l-arz*, 397.

⁶³⁶ *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefîse*, 91-92.

⁶³⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 343-344.

özelliğinden dolayı Mâverâünnehr'in en büyük şehri olarak kabul edilmiştir.⁶³⁸ Çok sayıda binaların olduğu Mezdehân'da⁶³⁹ büyükbaş hayvanların otlandığı geniş steplerde mevcuttur.⁶⁴⁰

Mezmîniyye: Makdisî Medkemîniyye,⁶⁴¹ Hudûdü'l-âlem müellifi ise Bezmîniyye olarak zikretmişlerdir.⁶⁴² Arka tarafı bozkırla başlayan bir dağa yakın olan Mezmîniyye,⁶⁴³ kuzeydoğu tarafındaki Cit/Kit köyüne bir, Ceyhun Nehri'ne ise dört fersah (yaklaşık 24 km) uzaklıktadır. İdrîsî ise on iki mil (yaklaşık 19 km) uzaklıkta olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁴ Beratekin köyüne de oldukça yakındır. Mezmîniyye'nin Kurkanc'a bağlı olduğunu ifade eden İstahrî, şehrin Ceyhun Nehri civarında gösterilmesinin sebebini Kerder Nehri'nin kesintiye uğramasından sonra Kit ve Mezminîyye arasında akmasına bağlamıştır.⁶⁴⁵ İbn Havkal'da bu konuda İstahrî ile mutabıktır.⁶⁴⁶ İslâm coğrafyacıları, bu nehir üzerinde herhangi bir yerleşim alanının bulunmadığına işaret etmişlerdir.⁶⁴⁷ Nüfuzun az olduğu bu şehirdeki insanlar, geçimlerini sebze ve meyve yetiştiriciliği ile sağlamışlardır.⁶⁴⁸

Nukfağ: Ceyhun Nehri'nin batısında yer alan ve Kâs'a giden güzergâh üzerindeki Nukfağ'ın Hârizm'e mesafesi bir fersahtır (yaklaşık 6 km). Şehrin etrafı ise çöllerle çevrilidir.⁶⁴⁹

Nûzvâr: Kurkanc'a bir günlük uzaklıkta⁶⁵⁰ küçük bir köy olan saray, hendek ve demir kapının olduğu bu köyde iki kapı vardır. Burada güvenliğin sağlanması için her gece yukarı çekilen asma köprüde bulunmaktadır. Ayrıca batı tarafındaki kapının yanında ise diğer bölgelerde bulunmayan eşsiz güzellikte bir hamam, sokağın ortasında ve bazı bölümleri kapalı durumda olan bir cami yer almaktadır.⁶⁵¹

Sadver: Ceyhun Nehri'nin sınırında bulunan ve mimari özellikleri ile ön plana çıkan Sadver'in Kurkanc'a olan uzaklığı dört fersahtır (yaklaşık 24 km).⁶⁵² Ribat, kale ve kalenin dış tarafındaki kapının olduğu yerde cami mevcuttur. Günümüzde bu şehrin kalıntıları bulunmaktadır.⁶⁵³

Tâhîriyye: Âmül tarafından sonra gelen ve Ceyhun Nehri'nin güneyinden Hezâresb şehrine kadar uzanan Tâhîriyye, Hârizm ve Ceyhun Nehri'nin ilk hududu

⁶³⁸ Ahsenü't-tekâsîm, 288.

⁶³⁹ İdrîsî, Nuzhetü'l-muşâtak, 1/698.

⁶⁴⁰ Strange, Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye, 498.

⁶⁴¹ Ahsenü't-tekâsîm, 286.

⁶⁴² Hudûdü'l-âlem, 95.

⁶⁴³ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 164.

⁶⁴⁴ Nuzhetü'l-muşâtak, 1/697.

⁶⁴⁵ Kitâbü'l-mesalik, 303.

⁶⁴⁶ Suretü'l-arz, 396, 425.

⁶⁴⁷ İbn Havkal, Suretü'l-arz, 396, 425; İstahrî, Kitâbü'l-mesalik, 303; İdrîsî, Nuzhetü'l-muşâtak, 1/697.

⁶⁴⁸ Anonim, Hudûdü'l-âlem, 95.

⁶⁴⁹ Makdisî, Ahsenü't-tekâsîm, 288.

⁶⁵⁰ İstahrî, Kitâbü'l-mesalik, 341.

⁶⁵¹ Makdisî, Ahsenü't-tekâsîm, 289.

⁶⁵² Hamdullah Kazvîni, Nuzhetü'l-kulûb, 180.

⁶⁵³ Makdisî, Ahsenü't-tekâsîm, 288; Lebudî, Kıyamü devlet, 64.

olarak kabul edilmektedir. Kuzey taraflarında Garamhaşne köyünün bitimine kadar herhangi bir yerleşim yeri bulunmamaktadır.⁶⁵⁴ Dargan⁶⁵⁵ şehrine iki merhale mesafede bulunan Tâhîrîye şehrinin mevkii, muhtemelen Kentmençi harabelerinin bulunduğu yerdir. Ceyhun Nehri'nin başlangıç deltasındaki Tâhîrîye'nin bulunduğu noktadan Hârizm Gölü'ne kadar yaklaşık üç yüz mil (yaklaşık 482 km) genişliğinde büyük bir nehir akmaktadır. Ayrıca Ortaçağ döneminde Hârizm'deki verimli toprakların sulama işlemleri, şehirde bulunan büyük nehir yatakları aracılığıyla yapılmıştır.⁶⁵⁶ Hârizm'e bir, Raşt'a ise iki merhale mesafedeki Tâhîrîye şehri, verimli topraklara sahip olduğundan dolayı sebze ve meyve yetiştiriciliğinde öne çıkmıştır.⁶⁵⁷

Zemahşer: Nuvzekâs arasında bulunmaktadır.⁶⁵⁸ Kurkanc'a yakın küçük bir köy olarak ifade edilmesine rağmen⁶⁵⁹ İbnü'l-Esîr, köyün oldukça büyük olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁰ Ancak Hamevî ve Sem'ânî'nin görüşlerini dikkate alarak Zemahşer'i küçük bir köy olarak gösterdik. İbn Battûta'ya göre Kurkanc'a olan uzaklığı dört mildir.⁶⁶¹ 84 derece 30 dakika boylam, 41 derece 45 dakika enleminde olan bu köyün⁶⁶² mevkii, Zmukşir harebelerinin bulunduğu yerdir. İlerleyen süreçlerde kendini geliştirerek şehri andıran bir görünüm kazanmıştır.⁶⁶³ Küçük bir yerleşim alanına sahip Zemahşer'de belirli bir noktaya kadar saray, hendek, hapishane ve demir kapı vardır. Ayrıca Kurkanc ile arasındaki bağlantıyı kuran ve şehirdeki güvenliğin sağlanması için her gece yukarı çekilen asma köprüde mevcuttur.⁶⁶⁴ Zemahşer'in öne çıkmasındaki en önemli sebep, nahîv ve tefsir âlimi Zemahşerî'nin burada doğmasıdır.⁶⁶⁵

3.2.7.1. Hârizm ve Civarındaki Yerleşim Birimleri

Hârizm ve civarında yer alan yerleşim yerleri hakkında detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Hârizm'e olan uzaklığı ve orada yetişen meşhur âlim ve kişiler hakkında kısa bilgiler vererek tanıtmaya çalışan Sem'ânî başta olmak üzere Hamdullah Kazvînî ve diğer İslâm coğrafyacıların eserlerine müracaat ederek ele alacağız.

⁶⁵⁴ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 395; İstahrî, *Kitâbü'l-mesalik*, 301; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 3/157; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/452.

⁶⁵⁵ Dargan ile Tâhîrîye arasında Cigerbend köyü bulunmaktadır. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 154.

⁶⁵⁶ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-sarkıyye*, 486.

⁶⁵⁷ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/696.

⁶⁵⁸ Hattab, *Kâdetü'l-fethü'l-islâmi*, 44.

⁶⁵⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/147; Sem'ânî, *Ensâb*, 6/315; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 51; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 36.

⁶⁶⁰ *Lübâb*, 2/74.

⁶⁶¹ *Risaletü İbn Battûta*, 1/366.

⁶⁶² Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/455.

⁶⁶³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 160-161.

⁶⁶⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, 289; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 51.

⁶⁶⁵ Ebü'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 479; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/147; Sem'ânî, *Ensâb*, 6/315; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/455.

Âbadân Kenc: Hârizm'e iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta bulunmaktadır.⁶⁶⁶

Âhur: Dihistan'a bağlı olup Hârizm ve Curcân arasında yer almaktadır.⁶⁶⁷ Hamevî, Hârizm'e olan uzaklığını belirtmemiştir.

Âmulû: Taberistan'ın en büyük şehri olup Hârizm'e yaklaşık on iki fersah (yaklaşık 72 km) uzaklıktadır.⁶⁶⁸

Ardkîva: Kurkanc'a olan uzaklığı bir merhaledir.⁶⁶⁹

Ardekû: Kurkanc'a bir günlük mesafede bulunan bu köyü Hârizmliler, el-Kerdeliye olarak isimlendirmişlerdir. İbn Fadlân, halkın her namazdan sonra Hz. Ali'ye lanet okuduklarını ifade etmiştir.⁶⁷⁰

Âsarî: Hârizm'e uzaklığı zikredilmeyen köydür.⁶⁷¹

Bâf: Kaynaklarda Hârizm'in köylerinden biri olarak kaydedilmesine rağmen⁶⁷² uzaklığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Bahân Ribâtı: Kurkanc'a uzaklığı bir merhaledir.⁶⁷³

Bedâi (Hallîcan): Balık avının yapıldığı Hallîcan'ı yerleşim yeri olmadığı için köy olarak kabul etmeyen İstahrî, Ceyhun Nehri'nin Hârizm Gölü'ne döküldüğü yerde bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁴ İbn Rüste'de balık avının yapıldığını yakalanan balıkların ise Hârizm'in diğer bölgelerine ihraç edildiğini ifade etmiştir.⁶⁷⁵ İki müellifte Hârizm'e olan uzaklığını belirtmemiştir.

Beğergan: Ceyhun Nehri'nin daraldığı yerde bulunan köyün Hârizm'e uzaklığı bir merhaledir.⁶⁷⁶

Berâbîd: Siyâkü köyünün altındaki bu köyün Hârizm'e olan uzaklığı belirtilmemiştir.⁶⁷⁷

Bergân: Kâs şehrine ait bir köy olup Ceyhun Nehri'nin doğusunda bulunmaktadır. Kurkanc'a olan uzaklığı iki gündür. İlerleyen süreçlerde köyün büyük bir bölümü harabeye dönmelerinden dolayı ziraat faaliyetleri yapılmıştır.⁶⁷⁸

Bilâlî: Hârizm'e uzaklığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁶⁷⁹

Bîrûn Kuyusu: Hârizm'e uzaklığı sekiz fersaktır (yaklaşık 42 km).⁶⁸⁰

⁶⁶⁶ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 179.

⁶⁶⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/51.

⁶⁶⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/58.

⁶⁶⁹ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁶⁷⁰ *Risaletü İbn Fadlân*, 82.

⁶⁷¹ Sem'ânî, *Ensâb*, 9/309.

⁶⁷² Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/326; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/48.

⁶⁷³ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁶⁷⁴ *Kitâbü'l-mesalik*, 303.

⁶⁷⁵ *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, 92.

⁶⁷⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 343.

⁶⁷⁷ İbn Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, 92.

⁶⁷⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/387; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/168; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, 1/140; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 35.

⁶⁷⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, 2/381.

⁶⁸⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 168.

Bîyrûnî: Hârizm'in dışında bulunduğu ifade edilen bu köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁶⁸¹

Büdeyne Ribâtı: Hârizm'e altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıktadır.⁶⁸²

Bügaydîd: Türkistan taraflarında Cend ve Hârizm arasında yer alan köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁶⁸³

Büşkânez: Ceyhun Nehri'nin güneybatısında yer alan bu köyün Hârizm'e olan uzaklığı iki fersaktır (yaklaşık 12 km).⁶⁸⁴

Ca'far Ribâtı: Kurkanc'a olan uzaklığı bir merhaledir.⁶⁸⁵

Cellâbî: Hârizm'e bağlı olduğu ifade edilen köyün uzaklığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁶⁸⁶

Cend: Şaş Nehri üzerinde bulunan ve Türkistan-Hârizm arasında yer alan köyün Hârizm'e olan uzaklığı on fersaktır (yaklaşık 60 km).⁶⁸⁷

Cigerbend: Hive gibi sahil üzerinden bulunan bu köyün⁶⁸⁸ Hârizm'e uzaklığı yedi fersaktır (yaklaşık 42 km).⁶⁸⁹

Cungân: Hârizm'e uzaklığı zikredilmeyen köydür.⁶⁹⁰

Dâr Beyd: Mezdehkân'da bulunan köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁶⁹¹

Dehân-ı Şîr Ribâtı: Hârizm'e beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıktadır.⁶⁹²

Dih-i Ezrak: Hârizm'e dokuz fersah (yaklaşık 54 km) uzaklıktadır.⁶⁹³

Dihistan: Hârizm yakınlarında bulunan Dihistan'ın uzaklığı belirtilmemiştir.⁶⁹⁴

Ebû Sehl Ribâtı: Kurkanc'a olan uzaklığı bir merhaledir.⁶⁹⁵

Efrâve: Kurkanc'a giden yolun üzerinde bulunan köyün uzaklığı bir merhaledir.⁶⁹⁶

Enderâstan: Hârizm'e altı fersah (yaklaşık 36 km) uzaklıkta bulunmaktadır.⁶⁹⁷

Ferâhşe: Buhara'ya bağlı olup, Hârizm'e sekiz günlük mesafededir.⁶⁹⁸

Ferâve: Hamevî, Hârizm ve Dihistan arasında bulunan köyün uzaklığını belirtmemiştir.⁶⁹⁹

⁶⁸¹ Sem'ânî, *Ensâb*, 2/392; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, 1/197.

⁶⁸² Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁶⁸³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/470.

⁶⁸⁴ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *Tahdîdü nihâyâtî'l-emâkin li-tashîhi mesâfâtî'l-mesâkin*, thk. B. Belcakuf, Ahmed İbrahim, (Kahire: Me'hedü'l-Mahdûdâtî'l-Arabîyye, 1381/1962), 246-247.

⁶⁸⁵ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, 1/319.

⁶⁸⁷ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 95; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/168.

⁶⁸⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekasîm*, 289.

⁶⁸⁹ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁶⁹⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/172.

⁶⁹¹ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 91.

⁶⁹² Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁶⁹³ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁶⁹⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/492.

⁶⁹⁵ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁶⁹⁶ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁶⁹⁷ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁶⁹⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/247; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 167.

Fernîfesânî: Medrâ Kâs köyünden sonra Hârizm'in ilk başkenti Kâs'a olan uzaklığı iki fersaktır (yaklaşık 12 km).⁷⁰⁰

Furâva: Sem'ânî, Hârizm'in aşağı mecrasında bulunan köyün uzaklığını belirtmemiştir.⁷⁰¹

Gerden-Haş: Hive ile Hezâresb arasındaki⁷⁰² bu köyün Hârizm'e olan uzaklığı belirtilmemiştir.

Ğarabağşâne (Garamhaşne): Tâhiriyye'nin güneyinde yer alan bu köy, Ceyhun Nehri'ne altı fersah uzaklıktadır (yaklaşık 36 km). Nehrin sağ sahilinde ekili araziler bulunmaktadır.⁷⁰³

Ğarnîz (Fernîfeşân): Hârizm'e bağlı bir köy olup, Kâs'a olan uzaklığı iki fersaktır (yaklaşık 12 km).⁷⁰⁴

Ğavşevinc: Hârizm'e olan uzaklığı yirmi fersaktır (yaklaşık 120 km).⁷⁰⁵

Ğazinîze: Merâğuz yakınlarında bulunan bu köyün Hârizm'e olan uzaklığı belirtilmemiştir.⁷⁰⁶

Ğazzal: Hârizm civarında bulunan bu köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷⁰⁷

Hâdîse: Oğuzların merkezi olan bu köy, Hârizm'e on günlük mesafede bulunmaktadır.⁷⁰⁸

Hallâl: Hârizm'e uzaklığı zikredilmeyen köylerden biridir.⁷⁰⁹

Hârur: Savkân yakınlarında bulunan bu köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷¹⁰

Hasan Ribât: Ceyhun Nehri'nde bulunan ribâtın Cigerbend'e uzaklığı bir merhale,⁷¹¹ Hârizm'e ise on fersaktır (yaklaşık 60 km).⁷¹²

Haşerhan: Kâs'a bağlı olan köyün uzaklığı hakkında bir kayıt bulunmamaktadır.⁷¹³

Havâre: Şaş Nehri üzerinde bulunan köyün Hârizm'e olan uzaklığı on fersaktır (yaklaşık 60 km).⁷¹⁴

Hervâz: Mezdahkân'ın doğusunda bulunan bu köyün Hârizm'e olan uzaklığı belirtilmemiştir.⁷¹⁵

⁶⁹⁹ Mu'cemü'l-büldân, 4/245.

⁷⁰⁰ Sem'ânî, Ensâb, 10/199-200.

⁷⁰¹ Ensâb, 10/165.

⁷⁰² Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 159.

⁷⁰³ İstahrî, Kitâbü'l-mesalik, 301.

⁷⁰⁴ Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 4/257; Lebudî, Kıyamü devlet, 69.

⁷⁰⁵ Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 4/218.

⁷⁰⁶ Sem'ânî, Ensâb, 10/39; İbnü'l-Esîr, Lübab, 2/381.

⁷⁰⁷ İbnü'l-Esîr, Lübab, 2/379.

⁷⁰⁸ İbn Havkal, Suretü'l-arz, 419-420.

⁷⁰⁹ Sem'ânî, Ensâb, 5/241.

⁷¹⁰ Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 2/363; Sem'ânî, Ensâb, 5/105; İbnü'l-Esîr, Lübab, 1/437.

⁷¹¹ Makdisî, Ahsenü't-tekâsîm, 143.

⁷¹² Togan, "Hârizm", 5/248.

⁷¹³ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tenâhi, (Kahire: Faysal İsâ el-Babî el-Halbî, 1383-1396/1964-1976), 4/94, 118.

⁷¹⁴ Anonim, Hudûdü'l-âlem, 95.

Hicce: Hârizm'e uzaklığı zikredilmemiştir.⁷¹⁶

İşş: Hamevî, Hârizm'e bağlı olan bu köyün uzaklığı hakkında bilgi vermemiştir.⁷¹⁷

Mahdî Ribatı: Kurkanc'a bir merhale uzaklıkta bulunmaktadır.⁷¹⁸

Mâlû: Bu köyün Kurkanc'a olan uzaklığı iki fersaktır (yaklaşık 12 km).⁷¹⁹

Mangaşlâğ: Rusya taraflarındaki Sekîsyen şehri arasında yer alan Mangaşlâğ, Hârizm'in son hudududur.⁷²⁰ Enlem ve boylamı 5 olup etrafı çöllerle çevrilidir. Ayrıca bölge halkı Burcân olarak isimlendirilmişlerdir.⁷²¹

Mâşî Ribatı: Ceyhun Nehri'nin daraldığı yerde bulunan ribâtın Hârizm'e uzaklığı bir gündür. Emîr'e bir, Barabsar'a iki, Erezhive'ye ise uzaklığı bir merhale.⁷²²

Medra Kâs: Hârizm'e bağlı olan köyün uzaklığını belirtmeyen Sem'ânî, halkının fakir olduğunu ifade etmiştir.⁷²³

Mezâne: Hârizm'e bağlı olan köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷²⁴

Mesferâ: Merv'den Hârizm'e giden yol üzerinde bulunan köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷²⁵

Meyânşâh Ribâtı: Kurkanc'a bir merhale uzaklıkta yer almaktadır.⁷²⁶

Mübareke: Hârizm'e bağlı olan köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷²⁷

Nabadgîn: Hârizm'e olan uzaklığı on fersaktır (yaklaşık 60 km).⁷²⁸

Nâkkal: Hârizm'e uzaklığı zikredilmeyen köydür.⁷²⁹

Nu: Şaş Nehri üzerinde bulunan köyün Hârizm'e olan uzaklığı on fersaktır (yaklaşık 60 km).⁷³⁰

Nubağ: Farsçada yeni bostan anlamına gelmektedir. Hamevî, Hârizm'e olan uzaklığını belirtmezken⁷³¹ Makdisî, mesafenin bir merhale olduğunu ifade etmiştir.⁷³²

Nûşâkird Ribâtı: Hârizm'e yedi fersah (yaklaşık 42 km) uzaklıkta bulunmaktadır.⁷³³

⁷¹⁵ İbn Rüste, *Kitâbü'l-â 'lâku'n-nefise*, 92.

⁷¹⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, 4/76; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, 1/345.

⁷¹⁷ Mu'cemü'l-büldân, 1/197.

⁷¹⁸ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁷¹⁹ Birûnî, *Tahdîdü nihâyât*, 246.

⁷²⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/215; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 35.

⁷²¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/157.

⁷²² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 343-344.

⁷²³ *Ensâb*, 10/200.

⁷²⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1820.

⁷²⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/126.

⁷²⁶ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁷²⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/51.

⁷²⁸ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁷²⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, 13/167.

⁷³⁰ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 95.

⁷³¹ *Mu'cemü'l-büldân*, 5/307.

⁷³² *Ahsenü't-tekâsîm*, 343.

⁷³³ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

Nuvzekâs: Hârizm dilinde “*Yeni Duvar*” anlamına gelmektedir. Hamevî, Hârizm’e olan uzaklığı belirtmemesine rağmen⁷³⁴ Makdisî, iki berid (dört fersah) uzaklıkta olduğunu ifade etmiştir.⁷³⁵

Rûzân: Hârizm’e ait olan bu köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷³⁶

Rûzevend: Kurkanc’a bağlı olan bu köyde hendek ve cami bulunmaktadır. Makdisî, Hârizm’e olan uzaklığını belirtmezken,⁷³⁷ Togan, iki fersah (yaklaşık 12 km) olduğunu söylemiştir.⁷³⁸

Saferdez: Hârizm yolu üzerinde bulunan ve Ceyhun Nehri’ne yakın olan bu köyün uzaklığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁷³⁹

Sarâkusta: Endelûs’ün en meşhur yerlerinden biri olan ve Hârizm civarında bulunan Sarâkusta’nın uzaklığı belirtilmemiştir.⁷⁴⁰

Seâbe: Kaynaklarda köy hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁷⁴¹

Seferî: Hârizm’e beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıkta bulunmaktadır.⁷⁴²

Sende Ribât: Ceyhun Nehri’nin daraldığı yerde bulunan ribâtın Hârizm’e uzaklığı bir gündür.⁷⁴³

Sengâbâd: Kurkanc’a yedi fersah (yaklaşık 42 km) uzaklıkta bulunmaktadır.⁷⁴⁴

Sevâkan: Hezâresb ve Huşmisen arasında bulunmaktadır.⁷⁴⁵

Sîbü: Basra Nehri civarında bulunan, aynı zamanda Hârizm’in aşağı mecrasında da yer alan bu köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷⁴⁶

Siyakü: Ceyhun Nehri’nin doğusunda bulunan bu köydeki mevcut ağaçların sık olmasından dolayı değerli madenlerin birbirlerine karışması, geçişleri neredeyse imkânsız kıldığı için insanlar, dar yolları kullanmak durumunda kalmışlardır.⁷⁴⁷ Kaynaklarda Hârizm’e olan uzaklığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Suberne: Şehristan (Horasan) tarafından sonra yirmi fersah (yaklaşık 120 km) uzaklıkta yer almaktadır.⁷⁴⁸

Sûrân Ribâtı: Hârizm’e uzaklığı sekiz fersaktır (yaklaşık 48 km).⁷⁴⁹

Şeherkend: Hârizm’e yaklaşık on günlük uzaklıkta bulunmaktadır.⁷⁵⁰

⁷³⁴ Mu‘cemü’l-büldân, 5/310.

⁷³⁵ Ahsenü’t-tekâsîm, 343.

⁷³⁶ Hamevî, Mu‘cemü’l-büldân, 3/77.

⁷³⁷ Ahsenü’t-tekâsîm, 289.

⁷³⁸ Togan, “Hârizm”, 5/248.

⁷³⁹ Hamevî, Mu‘cemü’l-büldân, 3/171; Sem‘ânî, Ensâb, 7/20.

⁷⁴⁰ Hamevî, Mu‘cemü’l-büldân, 3/214.

⁷⁴¹ Lebudî, Kıyamü devlet, 70.

⁷⁴² Hamdullah Kazvînî, Nûzhetü’l-kulûb, 179.

⁷⁴³ Makdisî, Ahsenü’t-tekâsîm, 343.

⁷⁴⁴ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 168.

⁷⁴⁵ Hamevî, Mu‘cemü’l-büldân, 3/179; Sem‘ânî, Ensâb, 7/37; İbnü’l-Esir, Lübbâb, 2/96.

⁷⁴⁶ Hamevî, Mu‘cemü’l-büldân, 3/293.

⁷⁴⁷ İbn Rüste, Kitâbü’l-â‘lâku’n-nefise, 92.

⁷⁴⁸ Hamevî, Mu‘cemü’l-büldân, 3/277.

⁷⁴⁹ Hamdullah Kazvînî, Nûzhetü’l-kulûb, 179.

⁷⁵⁰ Hamevî, Mu‘cemü’l-büldân, 3/378.

Şehrestan: Ribât olarak bilinen bu Şehrestan, Hârizm'in aşağı taraflarında bulunmaktadır. Kaynaklarda uzaklığı hakkında kayıt mevcut değildir.⁷⁵¹

Şehrihazar: Hârizm'e iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıktadır.⁷⁵²

Şurâhân: Ceyhun Nehri'nin daraldığı yerde bulunan köyün Hârizm'e uzaklığı bir gündür.⁷⁵³

Taberhazî: Hârizm'e uzaklığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁷⁵⁴

Tacehâk: Hârizm'e beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıktadır.⁷⁵⁵

Tacehârûn: Hârizm'e yedi fersah (yaklaşık 42 km) uzaklıktadır.⁷⁵⁶

Tacesâcî: Hârizm'e yedi fersah uzaklıktadır.⁷⁵⁷

Taskebâd: Hârizm'e yedi fersah uzaklıktadır.⁷⁵⁸

Timurtaş: Hârizm'e bağlı olan bu köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷⁵⁹

Tuşâkerd Ribâtı: Hârizm'e uzaklığı yedi fersahtır.⁷⁶⁰

Uzarmend: Hârizm'e olan uzaklığı dört fersahtır (yaklaşık 24 km)⁷⁶¹

Vayhan: Ceyhun Nehri'nin sağında bulunan köyün Hârizm'e uzaklığı iki merhaledir.⁷⁶²

Vecâz: Büyük ve korunaklı olan bu köyün mevkii ve Hârizm'e olan uzaklığı belirtilmemiştir.⁷⁶³ Makdisî, köyü sadece ismen zikretmiştir.⁷⁶⁴

Verağdî: Etrafı dağlarla çevrili olup Kurkanc'ın aşağısında bulunan köyün uzaklığı dört fersahtır (yaklaşık 24 km).⁷⁶⁵

Vervezûnd: Sağlam ve korunaklı hendeğe sahip olan bu köyün uzaklığı belirtilmemiştir.⁷⁶⁶

Zerdûh: Ceyhun Nehri'nin sağ tarafında yer alan bu köy Hârizm'e iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıktadır.⁷⁶⁷ Makdisî, köyü sadece ismen zikretmiştir.⁷⁶⁸

⁷⁵¹ Sem'ânî, *Ensâb*, 8/183; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, 2/217.

⁷⁵² Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁷⁵³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 343.

⁷⁵⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, 9/37; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, 2/273.

⁷⁵⁵ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁷⁵⁶ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁷⁵⁷ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁷⁵⁸ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁷⁵⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/46.

⁷⁶⁰ Hamdullah Kazvîni, *Nûzhetü'l-kulûb*, 180.

⁷⁶¹ Togan, "Hârizm", 5/248.

⁷⁶² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 288.

⁷⁶³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 165.

⁷⁶⁴ *Ahsenü't-Tekâsîm*, 287.

⁷⁶⁵ İbn Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, 92.

⁷⁶⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 343.

⁷⁶⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 159.

⁷⁶⁸ *Ahsenü't-tekâsîm*, 286.

4. HÂRİZM'İN SİYASİ DURUMU

4.1. Hârizm'in Fethi Öncesi Mâverâünnehr'e Yapılan Akınlar

Arapların akınlarından önce merkezi hükümetten yoksun olan Mâverâünnehr'de özerk valilerin ortaya çıkması bölgede siyasi istikrarsızlıkların yaşanmasına sebep olmuştur. Türkistan'ın Araplar tarafından ele geçirilmesi ile birlikte Türklerin dini ve siyasi tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. İlk dönem Türk-Arap ilişkilerinin Bizans-Sâsânî ilişkileri ile birlikte başladığını ve Hz. Peygamber döneminde de devam ettiğini görmekteyiz.⁷⁶⁹ Bu dönemde Sakalar ve Hunlar olarak bilinen Türkleri “*Türki*” olarak nitelendiren cahiliye dönemi Arap şairlerinden Nabigâ ez-Zübyânî, Şemâh b. Dırâr ve Hasan b. Hanzala, Türklerin kahramanlıkları üzerine methiyeler dizmişlerdir.⁷⁷⁰

Hz. Peygamberin Türkler hakkında söylediği hadisler, asr-ı saâdet dönemi Türk-Arap ilişkisi bağlamında oldukça önemlidir. Ebû Dâvûd'dan gelen rivayette Hz. Peygamber, “*Türkler, sizinle mücadele etmediği müddetçe sizde onlarla etmeyin*”⁷⁷¹ diye buyurmuştur. Taberî'nin aktardığına göre Selmân-ı Fârisî, Hendek muharebesi öncesi hazırlıklar yapıldığı esnada Hz. Peygamber'in Türklerle ait çadırlardan (قبة التركية) birinde kaldığını ve itikâfa girdiğini rivayet etmiştir.⁷⁷²

Arapların Toharistan Türkleri ile olan ilk temasları, Hz. Ömer döneminde 21/642 yılında İran'da yapılan Nihâvend Savaşı'ndan sonra Sâsânî Hükümdarı 3. Yezdicird'in Hilvan'a kaçması ile birlikte başlamıştır.⁷⁷³ Ahnef b. Kays komutasında Toharistan sahasında ilerleyen Arap birlikleri, Horasan'ın büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Sâsânî hükümdarı 3. Yezdicird'in öldürülmesi,⁷⁷⁴ Türkler ile Arapları ilk defa Horosan ve Mâverâünnehr sınırında karşı karşıya getirmiştir.⁷⁷⁵ Ancak Ahnef b. Kays'ın Hz. Ömer'in emri ile geri dönmesinden dolayı⁷⁷⁶ Emevîler dönemine kadar Mâverâünnehr sahasında savaş durumu olmamıştır.

Muâviye'nin 41/661 yılında halife olması ile birlikte Hz. Osman döneminde Horasan'da çıkan karışıklıklardan dolayı Horasan'ın fethi için Abdullah b. Âmir görevlendirilmiştir. Abdullah b. Âmir komutasında ilerleyen Emevî ordusunun sırasıyla

⁷⁶⁹ Ali Dadan, Ali, *Taberî Tarihindeki Türklerle ilgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 81.

⁷⁷⁰ Ramazan Şeşen, “Eski Araplara Göre Türkler”, *Türkiye Mecmuası Dergisi* 15, (1969), 13; Abdülkerim Özaydın, “Türklerin İslâmiyet'i Kabulü”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi*, (2005), 239.

⁷⁷¹ *Şerhü süneni ibn Dâvûd*, nşr. Muhammed Abdülaziz el-Halidi, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996), 3/116.

⁷⁷² *Târihu'r-rusûl*, 2/568.

⁷⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 424.

⁷⁷⁴ Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 4/293.

⁷⁷⁵ Yunus Akyürek “Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehr'in Fethi,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1, (2013), 86.

⁷⁷⁶ Bkz. Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 4/168.

Badeğîs, Herât, Buşenc, Belh ve Nuvbehar'ı ele geçirmesinden sonra Muâviye; Basra, Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn ve Umman bölgelerinin idaresini Ziyâd b. Ebî Süfyan'a bırakmıştır. Horasan'ı dört parçaya ayıran Ziyâd b. Ebî Süfyan, Huleyd b. Abdullah el-Hanefî'ye Ebreşehr'i, Umeyr b. Ahmer'e Merv'i, İbnü'l-Heysen'e Merve'r-rûz, Talikan ve Faryâb'ı, Nâfi' b. Halîd et-Tahî'ye Buşenc, Kâdis, Ezdeherât, Badeğîs'i, sahabeden Hakem b. Amr el- Ğıfârî'ye ise Horasan valiliğini vermiştir.⁷⁷⁷ Hakem b. Amr'ın valiliği döneminde Mâverâünnehr'in güneyinde yer alan Toharistan'ın hâkimiyet altına alınması ile birlikte çok sayıda ganimet elde edilmiştir.⁷⁷⁸ Belâzûrî, Mâverâünnehr'de ilk namaz kılan kişinin Hakem b. Amr olduğunu söylemiştir.⁷⁷⁹ İbn A'sem, Hakem b. Amr'dan önce Saîd b. Osman'ın Horasan valisi olduğunu ifade etmesine rağmen⁷⁸⁰ Belâzûrî, İbnü'l-Esîr ve Taberî'de bu hususta bir kayıt tespit edilememiştir.

Hakem b. Amr'ın 50/670 yılında vefatından sonra⁷⁸¹ Ziyâd b. Ebî Süfyan, Horasan valiliğine Huleyd b. Abdullah el-Hanefî'yi, kısa süre sonra ise Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî'yi atamıştır. Rebi' b. Ziyâd döneminde Kûfe ve Basra'dan yaklaşık elli bin kişinin Horasan ve civarına iskân edilmesi hem bölgenin İslâmlaşmasını hem de Soğd'un ele geçirilmesi için hazırlıkların yapılmasını sağlamıştır. Rebi' b. Ziyâd'ın Kûfeli sahâbî Hucr b. Adî'nin öldürülmesinden dolayı üzüntüden vefat etmesi üzerine Horasan valiliğine 53/673 yılında atanan oğlu Abdullah b. Rebi'nin⁷⁸² iki aylık valiliğinde Ceyhun Nehri ve civarına yapılan akınlar neticesinde çok sayıda insan öldürülmüştür.⁷⁸³ İki ay sonra vefat edince yerine Huleyd b. Yerbû' el-Hanefî getirilmiştir.⁷⁸⁴ Mâverâünnehr'de Ubeydullah b. Ziyâd ile birlikte önemli gelişmeler yaşandığı için Kuteybe b. Müslîm'e kadar geçen süre akınlar dönemi olarak kabul edilmiştir. 53/673 yılının sonlarına doğru Horasan valiliğine atanan Ubeydullah b. Ziyâd, Mâverâünnehr'e yönelik ilk ciddi seferini yirmi dört bin askeri⁷⁸⁵ ile birlikte 54/674 yılında Ceyhun Nehri'ni geçerek Buhara üzerine gerçekleştirmiştir.⁷⁸⁶ Buhara, ele geçirildiği zaman şehrin hükümdarı Bîdûn Hatun idi.⁷⁸⁷ Bîdûn Hatun, kaynaklarda farklı isimler ile zikredilmiştir. Narşahî, şehri on beş yıl yöneten hatunun isminin Kabac olduğunu söylemiştir.⁷⁸⁸ İbn Hubeyb, hatunun isminin (خنك) Kınık olduğunu

⁷⁷⁷ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 576; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/304, 306-308.

⁷⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/308.

⁷⁷⁹ *Fütûhu'l-büldân*, 576.

⁷⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Kitâbü'l-fütûh*, thk. Ali Şirây, (Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1411/1991), 3/306-315.

⁷⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/324.

⁷⁸² Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 576-577; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/338; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/291.

⁷⁸³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 577.

⁷⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/338-339; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/291; Belâzûrî, Huleyd b. Yerbû'nün valiliğine temas etmeden 674 yılında Ubeydullah b. Ziyâd'ın valiliğe getirildiğini aktarmıştır. *Fütûhu'l-büldân*, 577.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Esîr, ordunun yirmi beş bin kişiden oluştuğunu aktarmıştır. *Kâmil*, 3/345.

⁷⁸⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 577; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/297.

⁷⁸⁷ Şeşen, "Buhara", 6/363.

⁷⁸⁸ *Târîhü Buhârâ*, 7.

söylerken,⁷⁸⁹ Taberî'de Narşahî gibi Kabaç Hatun olduğu yönünde bilgiler vermiştir.⁷⁹⁰ Ordunun Râmîden ve Beykend'i ele geçirmesinden sonra şehri yağmalaması üzerine Bîdûn Hatun, her yıl bir milyon dirhem vergi ödemeyi kabul etmiştir.⁷⁹¹ Ubeydullah b. Ziyâd komutasında ilerleyen ordu, Buhara ve Sâgâniyan'ı ele geçirdikten sonra⁷⁹² Semerkant üzerine akınlar düzenleyerek çok sayıda ganimet elde etmiştir.⁷⁹³

Ubeydullah b. Ziyâd'ın Basra valiliğine atanmasından sonra 56/676 yılında Horasan valiliğine getirilen Saîd b. Osman döneminde Mâverâünnehr'e yönelik akınlar hız kesmeden devam etmiştir. Ancak Belâzürî, Mâverâünnehr'e askerleri ile birlikte giren ilk kişinin Saîd b. Abbâs olduğunu zikretmiştir.⁷⁹⁴ Saîd'in ordusunda Ahnef b. Kays,⁷⁹⁵ Abdülmelik b. Ümeyr Ebû Ömer el-Kureşî, Malîk b. er-Rîb el-Mâzinî,⁷⁹⁶ Abdullah b. Cevdanî el-Cehdemî,⁷⁹⁷ Mühelleb b. Ebî Sufrâ, Talha b. Ubeydullah b. Halîd, Evs b. Sa'lebe, Rebiâ b. Isl, Ömer b. Yerbü⁷⁹⁸ ve mevaliden Rufî' b. Ebû'l-Aliyye er-Riyâhi gibi önemli komutanlarda yer almıştır.⁷⁹⁹ Bu esnada Buhara önlerine kadar gelen ve sayısı yüz yirmi bin civarında olan Emevî ordusuna karşı Soğd, Kîş, Nesef ve Nahşabe'den yardım geldiğini gören Buhara Melikesi Bîdûn, Ubeydullah b. Ziyâd döneminde yapılan antlaşmayı bozarak Saîd b. Osman'a karşı savaş açmıştır. Fakat yardıma gelen kuvvetlerin korkudan geri dönmeleri, geriye kalanların ise mağlup edilmesi üzerine pişman olan Bîdûn, itaatini bildirmiştir.⁸⁰⁰ Saîd b. Osman'ın güvence istemesinden sonra Bîdûn, emir ve ileri gelenlerin de aralarında bulunduğu seksen kişiyi rehin olarak vermiştir.⁸⁰¹ Buhara'dan sonra Soğd ve Semerkant'a doğru ilerleyen Saîd b. Osman, üç gün boyunca Soğdlular ile yaptığı mücadeleyi kazanarak çok sayıda insan öldürmüştür. Belâzürî, Semerkant'taki Kuhandiz başta olmak üzere şehrin tamamen ele geçirilmesi için yemin eden Saîd b. Osman'ın en şiddetli saldırısını üçüncü gün gerçekleştirdiğini ifade etmiştir.⁸⁰² Saldırıları karşısında zor durumda kalan şehir halkı,

⁷⁸⁹ *Esmâü'l-muğtalîn mine'l-eşraf fi'l-câhiliyyeti'l-islâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 1/133; Zekerîya Kitapçı, *Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1996), 41.

⁷⁹⁰ *Târîhu'r-rusûl*, 5/298.

⁷⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 577; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 63; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/298.

⁷⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 577; İbnü'l-Esîr, Nesef'in de ele geçirildiğini ifade etmiştir. *Kâmil*, 3/345.

⁷⁹³ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 2/316; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/345.

⁷⁹⁴ *Fütûhu'l-büldân*, 2/578.

⁷⁹⁵ Ebû Muhammed Alî İbn Hazm, *Resâilü'l-İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Müessesetü'l-Arabîyye, 1407/1987), 2/131; Ebû Muhammed Abdullah İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Akkâşe, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1388/1969), 578; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/506.

⁷⁹⁶ Muhammed b. İsmâil b. Muğîre el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Haşim en-Nedvî, (Hindistan: Dairetü'l-Meârifî'l-Osmaniye, Basım Tarihi Yok), 5/426.

⁷⁹⁷ İbn Asakîr, Horasan halkından olduğunu ifade etmesine rağmen kendini Horasanlı olarak kabul etmemiştir. *Târîhu Dimaşk*, thk. Abdullah b. Ahmed, Abdullah b. Havâle, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 27/310.

⁷⁹⁸ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu halife*, (Basım Yeri Belirsiz: Matbaâtü'l-edebe, 1386/1967), 212; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/305.

⁷⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 577.

⁸⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 578.

⁸⁰¹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 63.

⁸⁰² *Fütûhu'l-büldân*, 578.

sulh teklifinde bulunması üzerine yıllık yedi yüz bin dirhem⁸⁰³ ve eşrafın çocuklarının rehin verilmesi karşılığında sulh yapılmıştır.⁸⁰⁴ İbnü'l-Esîr ve Taberî, verilen rehine sayısının elli kişi olduğunu aktarmışlardır.⁸⁰⁵ Savaştan sonra Emevî ordusunda önemli kayıplar olmuştur. Hayatını kaybedenler içerisinde Hz. Peygamber'in amcası Abdülmüttalîb'in torunu Kuşâm b. Abbâs'ta bulunmaktadır.⁸⁰⁶ Ayrıca Saîd b. Osman,⁸⁰⁷ Mühelleb b. Ebî Sufra⁸⁰⁸ ve Ahnef b. Kays⁸⁰⁹ ise bir gözlerini kaybetmişlerdir. İbn Hallikân, Mühelleb'in gözünü Talikân savaşında kaybettiğini söylemiştir.⁸¹⁰ İbnü'l-Esîr ve Taberî'de bu hususu destekleyecek bir kayıt tespit edilememiştir.

Saîd b. Osman'ın Mâverâünnehr'de elde ettiği bu başarıları rağmen bir yıl sonra 57/677 yılında görevinden azledilmesinden sonra yerine Eslem b. Zür'a atanmıştır. Belâzûrî, bu hususta iki rivayet aktarmıştır. Bunların birinde Saîd b. Osman'ın arkadaşı ile birlikte Horasan'ın haracını kendilerine tahsis etmesinden dolayı Muâviye tarafından görevinden alınmasıdır. Diğerinde ise Muâviye'nin Saîd b. Osman'ın hilafeti elde edeceği düşüncesinde olmasıdır.⁸¹¹ İbn A'sem ise Saîd'in kendi isteğiyle görevinden ayrıldığını zikretmiştir.⁸¹² Muâviye, kısa süre sonra Eslem b. Zür'a yerine Abdurrahman b. Ziyâd'ı atamasına rağmen⁸¹³ 1. Yezîd döneminde Horasan valiliğine atanan Selm b. Ziyâd'a kadar Mâverâünnehr'e yönelik herhangi bir harekât gerçekleşmemiştir. Kendine yönelik muhalefeti ortadan kaldırdıktan sonra 60/680 yılında Dımaşk'ta halifeliğine biat alan 1. Yezîd, akınların devam etmesi için 61/681 yılında Selm b. Ziyâd'ı Horasan ve Sicistan valiliklerine atamıştır.⁸¹⁴ Saîd b. Osman'ın azledilmesinden sonra akınların durmasından istifade eden Türkistan sahasındaki kabile reisleri, yaptıkları antlaşmadan sonra kendi aralarındaki çatışmaları bitirerek Araplara karşı Hârizm'de ittifak kurmaya başlamışlardır. Belâzûrî, ittifakta Bîdûn'un de yer aldığını aktarmıştır.⁸¹⁵ Bu ittifakı dağıtmak için Hârizm'e doğru hareket eden Selm b. Ziyâd'ın yanında İmrân b. Fudeyl el-Bercemî, Mühelleb b. Ebî Sufra, Abdullah b.

⁸⁰³ İbn A'sem, yıllık beş yüz bin dirhem karşılığında sulh yapıldığını ifade etmiştir. *Kitâbü'l-fütûh*, 2/313.

⁸⁰⁴ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 578-579; Hayyât, *Târîhu halife*, 212; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 2/312-313; İbn Hazm, eserinde detaylı bilgi vermeyip sadece Saîd b. Osman'ın Buhara, Semerkant ve Tirmizi ele geçirdiğini söylemiştir. *Resâilü'l-İbn Hazm*, 2/132.

⁸⁰⁵ *Kâmil*, 3/356; *Târîhu'r-rusûl*, 5/306.

⁸⁰⁶ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1412/1992), 8/79; Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 580; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/356; Kurat, "Hârizm ve Semerkant'ı Zabtı", 393.

⁸⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/353.

⁸⁰⁸ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 578.

⁸⁰⁹ İbn Hallikân ve İbn Kuteybe'de Ahnef b. Kays ile ilgili iki rivayet bulunmaktadır. Bunların birinde gözünü Semerkant'ta kaybetmesidir. Diğerinde ise çiçek hastalığından dolayıdır. *Ma'ârif*, 578; *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/506.

⁸¹⁰ *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/353.

⁸¹¹ *Fütûhu'l-büldân*, 581.

⁸¹² *Kitâbü'l-fütûh*, 2/313.

⁸¹³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 581.

⁸¹⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/445.

⁸¹⁵ *Fütûhu'l-büldân*, 581.

Hâzim es-Selemî, Talha b. Ubeydullah b. Halef el-Huzâi, Hanzale b. Arâde, Yahyâ b. Ye'emer, Eşîm el-Edvî gibi komutanlarda yer almıştır.⁸¹⁶

Hârizm'e düzenlenen seferden sonra zor durumda kalan ahalinin sulh istemesi üzerine yıllık dört yüz bin dirhem karşılığında antlaşma yapılmıştır.⁸¹⁷ Yâ'kübî, Emevî ordusunun 63/683 yılında Hârizm'i yeniden akınlar düzenleyip el geçirdikten sonra Buhara'ya gittiğini ifade etmesine rağmen diğer kaynaklarda bunu teyit edecek kayıt bulunmamaktadır.⁸¹⁸ Ayrıca Hârizm'den önce Nîşâbur'un da alındığını ifade etmiştir.⁸¹⁹ Selim b. Ziyâd, Hârizm'i hâkimiyeti altına aldıktan sonra Ubeydullah döneminde yapılan antlaşmaya riayet etmeyen Semerkant'a doğru yönelmiştir. Araplara karşı mukavemet gösteremeyen şehir halkı, bin kişinin diyetini vererek antlaşma yapmıştır.⁸²⁰ Böylece Selim b. Ziyâd tarafından Semerkant, ikinci kez ele geçirilmiştir. Semerkant seferi esnasında yanında eşi Ümmü Muhammed bintü Abdullah b. Osman b. Ebî'l-Asî es-Sekâfi'de vardı. Arap kadınlar içerisinde Ceyhun Nehri'ni geçen ilk kadındır.⁸²¹

Emevî ordusunun Semerkant'ı ele geçirmesi üzerine Buhara'yı kaybetmek istemeyen Bîdûn, Soğd Hükümdarı Tarhun'a haber göndererek Selim b. Ziyâd'a karşı yardım etmesi halinde kendisi ile evleneceğini ve topraklarını ona bırakacağını bildirmiştir. Teklifi kabul eden Soğd Meliki'nin yüz yirmi bin kişiden oluşan ordu ile birlikte Buhara'ya hareket ettiği esnada Selim b. Ziyâd'ın Hucend'e A'sâ Hemdân komutasında gönderdiği ordu yenilgiye uğratılmıştır.⁸²² Tarhun'un yardıma gelmesinden ümidini kaybeden Bîdûn, Buhara'ya gelen Selim b. Ziyâd ile anlaşarak şehrin kapılarını açtığı esnada Tarhun'un geldiğini görünce kapıları geri kapatmıştır. Bunun üzerine Selim b. Ziyâd,⁸²³ Mühelleb b. Ebî Sufrâ'yı karşı tarafın askerlerinin miktarını öğrenmesi için göndermiştir. Bir müddet sonra iki taraf arasında başlayan şiddetli çatışmalarda Soğdlular bozguna uğramış, Tarhun ile birlikte askerleri öldürülmüştür. Savaş sonunda Emevî ordusu, çok sayıda ganimet elde etmiştir.⁸²⁴ Yâ'kübî, her bir askere iki bin dört yüz, piyadelere ise bin iki yüz dirhem düştüğünü söylemiştir.⁸²⁵ Zor durumda kalan Bîdûn, barış isteğinde bulunarak vergi ödemeyi kabul etmiştir.⁸²⁶ Araplar, 62-63/682-683 yıllarında düzenledikleri akınlar neticesinde Horasan ve Mâverâünnehr'in büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına almalarına rağmen şehirleri, fidyeye ve haraç yoluyla kendilerine bağlamışlardır.⁸²⁷

⁸¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/445; Yâ'kübî, *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/167.

⁸¹⁷ Belâzûrî, *Fütühü'l-büldân*, 581; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/445; Hayyât, *Târihu halife*, 226.

⁸¹⁸ Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 393.

⁸¹⁹ *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/167.

⁸²⁰ Belâzûrî, *Fütühü'l-büldân*, 581-82.

⁸²¹ Belâzûrî, *Fütühü'l-büldân*, 581.

⁸²² Belâzûrî, *Fütühü'l-büldân*, 581; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/446; Yâ'kübî, *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/167.

⁸²³ Narşahî, Müslim b. Ziyâd olarak zikretmiştir. *Târihu Buhârâ*, 70.

⁸²⁴ Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 70; Yâ'kübî, *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/167.

⁸²⁵ *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/167.

⁸²⁶ Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 69; Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev.

Hasan Kurt, (Ankara: Çağlar Yayınları, 2005), 36.

⁸²⁷ Gibb, *Arap Fetihleri*, 37.

Hârizm, Buhara ve Semerkant üzerinde hâkimiyetin tesis edilmesi için müsait bir durum ortaya çıksada hilâfetin içerisinde patlak veren mücadeleler, hem akınların sekteye uğramasına hem de Mâverâünnehr'de nüfuslarını kaybetmelerine yol açmıştır.⁸²⁸ Nitekim 1. Yezîd'in 63/683 yılında ölümünden sonra Horasan'da iç karışıklıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Horasanlılar, yeni halife tayin edilene kadar Selm b. Ziyâd'a biat etmelerine rağmen iki ay sonra muhalif olmaya başlamışlardır. Bunun üzerine yerine vekil olarak Mühelleb b. Ebî Sufra'yı, Süleyman b. Mersed'i Merve'r-rûz, Faryâb, Talikan ve Cuzcan'a, Evs b. Sa'labe b. Züfer'i ise Herât'a atadıktan sonra Horasan'dan ayrılmıştır. Daha sonra Nîşâbur'a gelen Selm b. Ziyâd, Horasan'ın idaresini Kays kabilesi lideri Abdullah b. Hâzim'e bırakmıştır.⁸²⁹ Horasan'da kendi adına sikke bastıran Abdullah b. Hâzim'in Mekke'de halifelliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e biat etmesi, Horasan'ın 72/691 yılına kadar Emevîlerin idaresinden çıkmasına sebep olmuştur.⁸³⁰

Horasan ve Mâverâünnehr'deki bu gelişmelerden sonra Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân, Abdullah b. Hâzim'e mektup göndererek⁸³¹ kendine biat etmesi halinde Horasan'ın yedi yıllık gelirlerini ona vereceğini söylemiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Hâzim, *"Eğer Süleymoğulları ile Âmiroğullarının birbirlerini öldürmelerinden çekinmeseydim seni öldürürdüm"* şeklinde cevap vermiştir.⁸³² Belâzûrî ise İbnü'l-Esîr'in aksine Abdullah b. Hâzim'in *"Ben Hz. Rasûl'ün ashabından olan Zübeyr'in oğluna ettiğim biatı çiğneyip Peygamber'in sürgüne gönderdiği Ümeyyeoğullarından hiç kimseye biat etmem"* yönünde cevap verdiğini ifade etmiştir.⁸³³ Abdullah b. Hâzim'den biat alamayan Abdülmelik b. Mervân, Hâzim'in Merv'deki vekili Bükeyr b. Vişâh'ı kendine biat etmesi halinde Horasan valiliğini vereceğini söylemiştir. Bükeyr b. Vişâh ve Mervlilerin Abdülmelik b. Mervân'a biat etmesi üzerine Abdullah b. Hâzim, Horasan'ı ele geçirmek için mücadele ettiği Temîmli Bahîr b. Verkâ ile savaşmayı bırakarak Merv'e gitmiştir. Bu esnada Bahîr b. Verkâ, Abdullah b. Hâzim'i takip ederek Merv'e sekiz fersah (yaklaşık 48 km) uzaklıkta bulunan kasabada ona yetişmiş, 72/691 yılında yapılan savaşta onu öldürmüştür.⁸³⁴ Horasan valiliğine getirilen Bukeyr b Vişâh, Horasan ve Mâverâünnehr'de Arapların siyasi birliklerini sağlayamadığından dolayı iki yıl sonra azledilerek yerine Ümeyye b.

⁸²⁸ Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 393.

⁸²⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/448; Yâ'kübî, *Târîhu'l-Yâ'kübî*, 2/168; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 199.

⁸³⁰ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, thk. Abdülmecid Terhinî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 21/36; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Hâzim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/106-107.

⁸³¹ İbnü'l-Esîr ve Taberî, mektubu götüren kişi hakkında farklı isimler zikretmişlerdir. Bunlar: Sevâde b. Eştem en-Nümeyrî ve Mükemmel el-Ganevî'dir. *Kâmil*, 4/119; *Târîhu'r-rusûl*, 6/176.

⁸³² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/119; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/176; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/80.

⁸³³ *Fütûhu'l-büldân*, 584.

⁸³⁴ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 584; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/119; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/176; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/81.

Abdullah atanmıştır.⁸³⁵ Ümeyye'nin valiliğinde 77/696 yılından itibaren akınlar yeniden başlamıştır. Buhara'ya yönelik akınların yapılması için hazırlıklar yaparken Abdullah b. Hâzim döneminde Tirmiz'e gönderilen İtyân Musa b. Abdullah ise Tirmiz'e akınlar düzenlemiştir.⁸³⁶

Mâverâünnehr'e gaza yapmak için hazırlıklar yapıldığı esnada Ümeyye, Bukeyr b. Vişâh'ı halifeye karşı harekete geçeceğini haber alması üzerine görevinden azletmiştir. Ümeyye b. Abdullah, Buhara seferine çıkmadan önce Bukeyr b. Vişâh'ın Merv'de yerine bıraktığı oğlu Ziyâd'ın küçük olduğu için idareyi almasını istemiştir. Ancak Buhara'ya ulaştığı zaman Bukeyr b. Vişâh'ın isyan çıkarttığı ve oğlunu hapse attığını öğrenmesi üzerine Buharalılar ile fidye karşılığı antlaşma yaparak bölgeden ayrılmıştır. Böylece Buhara seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁸³⁷ İbnü'l-Esîr, aynı yıl içerisinde Ümeyye b. Abdullah'ın Belh Nehri'ne akınlar yaptığını ancak yiyecek sıkıntısından dolayı kuşatmayı kaldırıp Merv'e dönmek mecburiyetinde kaldığını ifade etmiştir.⁸³⁸

Diğer taraftan Tirmiz'e gönderilen İtyân Musa ise az sayıdaki askeri ile birlikte Tirmiz valisini şehri terketmek mecburiyetinde bırakarak yaklaşık on beş sene bu şehirde kalmıştır. Ayrıca İtyân Musa, bölge halkının büyük sevgisini kazanmış olan Sâbit b. Kutbe el-Huzâi ve yerli meliklerin desteğini alarak Yezîd'in tahsildarlarını kovarak Mâverâünnehr'in vergilerinin tamamını kendine bağlamıştır. İtyân Musa, kısa süre içerisinde Türkler, Eftalitler ve İranlılar'dan meydana gelen orduyu dağıtmayı başarmasına rağmen⁸³⁹ hilafet içerisinde yaşanan iç çatışmalardan dolayı Buhara ve Tirmiz'e yapılan seferlerde beklentiyi karşılayamamıştır. Ümeyye b. Abdullah döneminde 78/697 yılında Hârizm'e yönelik akınlar düzenlenmesine rağmen tafsilatı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ümeyye b. Abdullah'ın Mâverâünnehr'deki başarısızlığından dolayı azledilmesi üzerine Emevîlerin Irakeyn (Küfe-Basra) valiliği yanında 78/697 yılında Horasan'da yönetimi kendisine verilen Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, 78/697 yılında Horasan valiliğine Ezd kabilesinden Mühelleb b. Ebû Sufârâ'yı atamıştır.⁸⁴⁰ 80/699 yılından itibaren akınlara başlayan Mühelleb b. Ebû Sufârâ, sekiz bin civarındaki askeri ile birlikte Belh Nehri'ne doğru hareket ederek Kîş şehrini kuşatmıştır. Diğer taraftan oğlu Yezîd b. Mühelleb ise isyan çıkartan Huttel'e akınlar düzenlemiş, şehir halkının sulh istemesi üzerine diyet karşılığı antlaşma yapmıştır. Yezîd b. Mühelleb, Huttel ve Hucend'i ele geçirdikten sonra Soğd'a yönelerek uzun

⁸³⁵ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 586; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/119; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/199.

⁸³⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 586.

⁸³⁷ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 586; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/185; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/311-312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/121.

⁸³⁸ *Kâmil*, 4/187.

⁸³⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 199.

⁸⁴⁰ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 586; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/188; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/322.

müddet burayı kuşatma altına alırken diğer taraftan da Nesef'e de akınlar düzenlemiştir. Böylece Emevîlerin Mâverâünnehr sahasındaki istikrarı yeniden sağlanmıştır.⁸⁴¹

Mühelleb b. Ebû Sufrâ'nın 82/701 yılında vefatından sonra yerine atanan oğlu Yezîd b. Mühelleb'te babası gibi akınlara devam etmiştir. Haccâc, Büttem'i hâkimiyeti altına alan Yezîd'in Hârizm'de akınlar yapmasını istemiştir. Ancak bölgenin ganimeti fazla olsada yapılacak akınların zahmetli olacağını ileri sürerek bu harekete sıcak bakmadığını bildirmiştir. Yezîd b. Mühelleb, Haccâc'ın yerine vekil bırakarak gelmesini istemesi üzerine verdiği karardan vazgeçerek 85/704 yılında Hârizm üzerine yürümüştür. Araplar, Hârizmlileri yenilgiye uğratarak çok sayıda ganimet elde etmelerine rağmen harekât kış mevsiminde yapıldığı için zayıat vermişlerdir.⁸⁴² İslâm müellifleri, Hârizm seferinden sonra Emevî ordusunun kış mevsiminde geri döndükleri esnada soğuktan korunmak için savaşta esir edilenlerin kıyafetlerini aldıklarından dolayı esirlerin donarak öldüklerini ifade etmişlerdir.⁸⁴³

Valiliği döneminde iç karışıklıklarla uğraşmasına rağmen başarılı akınlar gerçekleştiren Yezîd b. Mühelleb'in azline sebep olacak birtakım olaylara müdahil olması Haccâc'ı rahatsız etmiştir. Özellikle Herât'ta İbnü'l-Eş'as taraftarlarını mağlup ettiği esnada ele geçirilen isyancı liderlere müsamaha göstermesi 85/704 yılında azledilmesine sebep olmuştur.⁸⁴⁴ Daha sonra yerine kardeşi Mufaddâl b. Mühelleb getirilmiştir. Dokuz aylık valiliğinde Aherûn, Bazeğîs ve Şumân'ı ele geçiren Mufaddâl döneminde dikkat çeken en önemli hadise Mâverâünnehr'i ele geçirmek isteyen İtyân Musa ile arasında yaşanan mücadeledir. Mufaddâl b. Mühelleb, yaklaşık on beş yıldır devlet işlerine müdahil olmayan İtyân Musa'yı ortadan kaldırmak için Osman b. Mes'ud komutasındaki on beş bin kişilik orduyu Belh'e gönderirken, Müdrîk b. Mühelleb'i de destek vermesi için görevlendirmiştir. Tirmiz'de iki ay boyunca kuşatma altında kalan ve Tarhûn'un da hezimete uğratılması üzerine sıkıştırılan İtyân Musa, 85/704 yılında öldürülmüştür.⁸⁴⁵ 86/705 yılında Haccâc, Mufaddâl b. Mühelleb'i azlettikten sonra yerine Kuteybe b. Müslim'i atamıştır.

4.2. Hârizm'de Afrîgoğulları Hanedanlığı

Bîrûnî'ye göre Hârizm'de devlet anlayışının şekillenme süreci iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem, M.Ö. 12. yüzyılın başlarından M.Ö. 8. yüzyıla kadar olan devre, ikinci dönem ise M.Ö. 8. yüzyıldan M.Ö. 6. yüzyıla kadar İranlı Ahamânîlerin

⁸⁴¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 586; Hattab, *Kâdetü'l-fethû'l-islâmi*, 89.

⁸⁴² Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 587; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/228; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/396; Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 393.

⁸⁴³ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/228; Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 587; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/396.

⁸⁴⁴ Fatma Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/522; Hattab, *Kâdetü'l-fethû'l-islâmi*, 90; Yezîd'in azledilmesindeki sebepler için bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/227-228; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/393-395.

⁸⁴⁵ Ayrıntılı bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/229-234; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/397-412.

istilasına kadar olan devredir. Turan hükümdarı Afrasyab'ın damadı Siyâvuş ve oğlu Keyhüsrev'in sülalesinin Hârizm'e göç etmeleri, insanların tek hükümdar etrafında toplanmalarını sağlamıştır.⁸⁴⁶ Hârizm tarihinde hükümdarlar genel olarak Hârizmşah, Emir, Melik, Hakîm, Sultan ve Hive Hanı unvanlarını kullanmışlardır.⁸⁴⁷ Bîrûnî'ye göre Hârizmşah unvanı ile devleti yöneten ilk kişi Siyavuş'un oğlu Keyhüsrev'dir.⁸⁴⁸ Hârizm'i dört sülale idare etmiştir. Bunlar:

- 1) Siyâvuşîler-Afrîgîler (M.Ö. 1200-M. 385/995)
- 2) Me'mûnîler (M. 385-408/995-1017)
- 3) Altuntaşoğulları (M. 408-426/1017-1035)
- 4) Anuşteginogulları (M. 490-629/1097-1231)⁸⁴⁹

Siyâvuş'tan Afrîg'e kadar olan süreçte Hârizm'i yöneten hükümdarların adları kesin olarak bilinmemektedir. Bîrûnî, İslâmiyetten önce Afrîg dönemi ile birlikte Hârizm'i yöneten hükümdarların isimlerini vermiştir. Hârizm'de Hârizmşah unvanıyla hüküm süren ve Afrîgidler olarak bilinen hanedanda Afrîg'in oğlu, Selevkos takvimine göre M. 304 yılında Kâs ve Fîr (Fîl) ismi ile bilinen Hârizm şehrini inşa etmiştir. Bîrûnî, Hârizmlilerin Afrîgoğulları ile birlikte bu soydan gelen çocukların saltanat yıllarını ve yerleşme tarihlerini İskenderden 980 yıl öncesini aldıklarını ifade etmiştir.⁸⁵⁰ Togan, İskender ile aynı dönemde yaşayan Pharasmanes ile Afrîg'in aynı soydan geldiklerine dair bir kaydın bulunmadığını belirtmiştir.⁸⁵¹

Tablo 4.1. Afrîgoğulları Hanedanına Mensup Olan Hârizmşahlar Listesi

1) Afrîg	2) Buğra
3) Sahhasak	4) İskecmük
5) Ezkecvâr	6) Sahr
7) Şavûs	8) Hamgeri
9) Buzkar	10) Ersemuh
11) 2. Sahr	12) Sebrî
13) 2. Ezkecvâr	14) 2. İskecmük
15) Şavûşfar	16) Terkesbasa
17) Abdullah 3. Eskecvâr	18) Mansûr
19) Irâk	20) Muhammed
21) Ahmed	22) Ebû Abdullah Muhammed ⁸⁵²

Marquart, bu hükümdarlardan Siyâvuş'un ismini hatırlatarak Şavûş (Çavuş) ismini kullanan K'ang-ku (Mâverâünnehr) hükümdarları gibi Hârizm

⁸⁴⁶ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 18-19.

⁸⁴⁷ Meymûnî, "Devletü Me'mûnî", 175.

⁸⁴⁸ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 19.

⁸⁴⁹ Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, 33.

⁸⁵⁰ *Âsârü'l-bâkiye*, 35; Togan, "Hârizm", 5/242; Cevâd Heravî, "Mülûkü Hârizm (Âfrîgî) ez Âğâz tâ Zuhûr-u Sâmânîyân", *Pejûheşnâme-yî Târih*, 10, (2008), 162.

⁸⁵¹ *Horezm Kültürü*, 13. Togan, "Hârizm", 5/242.

⁸⁵² Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 35-36.

hükümdarlarında Ak-Hunlardan geldiklerini ileri sürmüştür.⁸⁵³ Yuri Aleksandrovich Rapoport, Hârizmlilerin Messaget ve Sakalara dayandırarak M.Ö. 7./6. yüzyıllardaki Hârizm krallarının Sakalar olabileceğini ifade etmiştir.⁸⁵⁴ Bîrûnî ise Hârizmşah krallarının Perslerin soyundan geldiklerine dair bir kuşkunun olmadığını belirtmiştir.⁸⁵⁵ Son zamanlarda eski Hârizm şehirlerinin bulunduğu alanda yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkan Hârizm sikkelerinden birinin üzerindeki yazıyı Tolstov, “*Ş’vşpr MR’MLK pr’r Hzrn (Hazarların muttaki padişahı Şavuşper)*” şeklinde okumuştur. Bu isim, Bîrûnî’nin zikrettiği Hârizm hükümdarlarından Şavûşfar olduğu aşikârdır. Arapların Hazarlar ile olan ilk münasebetlerine baktığımızda Hazar ordularının başkomutanı As-Tarkhan’ın Hârizmli olduğunu görmekteyiz. Nitekim daha öncede ifade ettiğimiz gibi İskender’in çağdaşı Pharasmanes, bütün Hazar Denizi ile Kuzey Kafkasya’nın kendine tabi olduğunu zannetmiştir. Ayrıca 6./7. yüzyılda Hârizm hükümdarları da Hazar bölgesinde siyasi nüfus elde edebilmek için kendilerini Hazar hakanları gibi, Türk hakanlarının neslinden geldiklerini göstermişler ya da Hazar hakanlarının nüfusu altında olmuşlardır.⁸⁵⁶ M. 305 yılından itibaren Hârizm’de hüküm süren Afrîgid liderleri, Sâsânîler, Aktalîter ve Türkler de dâhil olmak üzere bölgelerindeki baskın güçleri tanıdıklarından dolayı topraklarını kendi yöntemleriyle yönetmelerine izin verilmiştir.

Arapların 93/712 yılındaki fethine kadar Afrîgoğulları döneminde Hârizm’in siyasi tarihi hakkında kayıt bulunmamaktadır. Bizans kaynaklarında M. 560’lı yıllarda Köktürk kağanlığına elçi olarak gelen Bizanslı temsilcilerin vasal durumdaki hükümdarların onların refakatinde Bizans’a elçi yollamak istediği ifade edilmektedir. Bu isteğe karşılık Köktürk Kağanı, vasal hükümdarlardan sadece Hârizm’e izin vermiştir.⁸⁵⁷ Bu bilgi açık bir şekilde Afrîgid Hârizmşah’ın Köktürk kağanlığına askeri destek vererek birtakım imtiyazlar aldığını göstermektedir. Ancak Hârizmşah’ın kim olduğu hakkında bilgi sahibi değiliz. Bîrûnî, Hz. Muhammed’in peygamber olarak gönderildiği dönemde Hârizm’in başında Ersemuh’un olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵⁸ Hanedan içerisinde 93/712 yılında yaşanan iç karışıklıkların ülkeyi bölmesi, Kuteybe b. Müslîm liderliğinde hareket eden Arapların ele geçirmesine sebep olmuştur.⁸⁵⁹ Kuteybe b. Müslîm, Hârizm’i ele geçirdikten sonra Afrîgoğullarından İskecmük’ü şahlık unvanı ile Hârizmşah olarak bırakmıştır.⁸⁶⁰

Hârizm hükümdarlarının şecereliğinin doğruluğu 2. İskecmük’ten sonra Hârizmşah olan Şavûşfar’ın isminin Çin yıllıklarında görülmesi ile anlaşılmaktadır.

⁸⁵³ Togan, *Horezm Kültürü*, 13.

⁸⁵⁴ Məmmədova, “Xarəzmin Türkcələşməsi”, 76.

⁸⁵⁵ *Âsârü’l-bâkiye*, 39.

⁸⁵⁶ Togan, *Horezm Kültürü*, 13-14.

⁸⁵⁷ Gaybullah Babayar, “İslâm Öncesi Orta Asya Sikkelerinde Görülen Çin Sikke Darbı Etkileri”, *Journal of Old Turkic Studies* 1/2, (2017), 27.

⁸⁵⁸ *Âsârü’l-bâkiye*, 35.

⁸⁵⁹ West, *Encyclopædia of the peoples*, 404.

⁸⁶⁰ Bîrûnî, *Âsârü’l-bâkiye*, 35.

T'ang sülalesi tarihine göre Şavûşfar (Çin yazısı ile Şao-şe-fen), 133/751 yılında Çin'in batısındaki Talas ve Taşkent'e kadar ilerleyip Araplar ile yapılan savaştan sonra Çin'e elçi göndermiştir.⁸⁶¹ İslâmi dönemde Hârizm'de hüküm süren Hârizmşahlardan diğeri ise Muhammed b. Irâk'tır. İbn Fadlân, Muhammed b. Irâk ile yaptığı görüşmeyi şöyle anlatmıştır: *"Hârizm'e vardığımız zaman hükümdar Muhammed b. Irâk, bizi sarayında ağırlayıp bolca ikramlarda bulunduktan sonra huzuruna kabul etti. Türk ülkesine girmek için izin istediğimizde şöyle dedi: "Bu hususta sizlere izin vermeyeceğim. Çünkü kanlarınızı heba etmeniz benim için mübah değildir."*⁸⁶² Kâs'ta oturan ve Sâ mânî Devletine tabi olan Hârizm emirinin Türk ülkesine gidebilmelerinin izni dâhilinde olacağını düşünmüştür. Elçilik heyetinin Abbâsi Halifesi Muktedir-Billâh (öl. 320/932)'ın emri olduğuna dair mektubu göstermesi üzerine izin vermiştir. Halife, Horasan Valisi Nasr b. Ahmed Sâ mânî'ye gönderdiği mektupta Hârizm'deki valisi Muhammed b. Irâk'ın elçilik heyetine dokunmaması gerektiğini ve Türk kapısı kumandanın da elçilere Bulgar'a giderken refakat edeceğini yazmıştır. Bu kapı, Kurkanc'a bir günlük mesafede bulunmaktadır.⁸⁶³ Bu durum Hârizmşahlar'ın özerk olarak Sâ mânîlere bağlı olduğunu göstermektedir. İbn Fadlân'ın eserinde mektubun içeriği ve Türk kapısı kumandanı hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. 4./10. yüzyılda Afrîgoğullarının hüküm sürdüğü Hârizm'e 4./5. yüzyılda Hianîler, Kidarîler, Eftalitler gibi Türk soyundan gelen topluluklar yerleşmeye başlamışlardır. Afrîgiler döneminde Hârizm'in başkenti, M. 304 yılında Afrîg tarafından kurulan Kâs şehridir.

Afrîgoğulları dönemine ait malumat az olmasına rağmen Tolstov'un yaptığı araştırmalar dönemin mimari özellikleri, sosyal ve iktisadi hayatı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Hârizm, Kuşan ve Afrîg kültüründe mimari olarak en parkak dönemini yaşamıştır. Hârizm'de iktidarın Kuşanlardan Afrîgid hanedanlığına geçişin başlangıcından daha erken olmayan (M. 3. yüzyıl sonu/4. yüzyıl başlarından daha erken olmayan) dönemdeki mevcut topraktan yapılan küçük kaleler Afrîgid dönemine aittir. Bu toprak kalelerde M. 3./4. yüzyıla ait erken Kuşan ve Afrîgidler'e ait bol miktarda sikkeler bulunmuştur. Antik Hârizm mimarlık tarihinin son aşamasının bir anıtı olan toprak kale ve kızı kale Afrîgid döneminin masif sütunlu (içi oyuk ya da kaplama olmayan) kalelerin prototipi kabul edilmektedir. Hârizm'in erken ortaçağ dönemine ait birbirlerine 100-200 m uzaklıkta bulunan kaleler başta olmak üzere kırmızı renkli seramikler, heykeller, mühürler, boncuklar, İskit tipi bronz oklar ve bina izleri Afrîgidler tarafından yıkılmış veya sürülmüştür. Kangü-Kuşanlara ait olduğu tahmin edilen bu kaleler, Afrîgidler döneminde yeniden inşa edilmiştir.

Afrîgidlerin Müslüman olmalarından önceki döneme ait bakırdan yapılmış iki tür madeni para bulunmuştur. M. 8. yüzyılın ilk yarısı M. 8. yüzyılın sonlarına ait olan Hârizm sikkeleri, Hârizmşah Şavûşfar ve Müslüman olduktan sonra Abdullah ismini

⁸⁶¹ Togan, *Horezm Kültürü*, 14.

⁸⁶² *Risaletü İbn Fadlân*, 80-81.

⁸⁶³ *Horezm Kültürü*, 15.

alan 3. Eskecvâr dönemine aittir. Abdullah dönemine ait sikkelere ilerleyen konularda temas edilecektir. Afrîgid anıtlarından elde edilen materyaller, M. 6./8. yüzyıl Hârizm'in sosyo-ekonomik tarihinin aydınlanmasını sağlamıştır. Döneme ait çok sayıdaki kalelerin olması, Hârizm'deki toplumsal yapıyı anlamamızı sağlamıştır. Yazılı kaynaklar, Türkistan'daki kalelerde soyluların yaşadıklarına dair argümanların olmadığına dikkat çekmelerine rağmen Hârizm'deki bu kalelerde toprak soylularının yaşadığı aşikârdır. Nitekim kalelere ait bulgular, geniş aile tarımsal hanelerin müstahkem mülkleri olduğu yorumunu ortaya çıkarmıştır. Netice olarak ortaya çıkan feodalizmin kalıntısı olan ataerkil köle sahibi yaşam tarzı bize M. 6./8. yüzyıl anıtlarını çizmiştir.⁸⁶⁴ Hârizm'deki toprak kale harabelerindeki duvarlarda Türkistan kültür tarihini yansıtan resimlerin ve heykellerin bulunduğuna dikkat çekmiştik.⁸⁶⁵ Tolstov, Hârizm'in bağımsız hükümdarı Afrîg'in büyük bir toplumsal değişim çağında hüküm sürdüğünü ileri sürmüştür.

Hârizm'de Afrîgidlerin son hükümdarı Ebû Abdullah Muhammed'in 385/995 yılında Kurkanc Emîri Ebû'l-Abbâs Me'mûn tarafından öldürülmesi üzerine Afrîgoğulları hanedanlığına son verilmiştir.⁸⁶⁶ Sâ mânîler döneminde İsmâil b. Ahmed dönemi ve sonrası Hârizm'de yaşanan siyasi gelişmelerde Afrîg Hârizmşahlara temas edilecektir.

4.3. Hârizm'in Araplar Tarafından Fethi

Horasan valiliğinde bulunan Mufaddâl b. Mühelleb, Horasan'da birçok başarı elde etmesine rağmen fetihlerde elde edilen ganimetlerin paylaştırılması hususunda adaletsiz davranmıştır. Bunun üzerine Horasan'daki politikanın değişmesini isteyen Irak Genel Valisi Haccâc es-Sekafî, 86/705 yılında Mufaddâl b. Mühelleb'i azlederek yerine Kuteybe b. Müslim'i atamıştır.⁸⁶⁷ Horasan valisi olduktan sonra Mâverâünnehr'e yönelik akınlarını hızlandıran Kuteybe b. Müslim, harekete geçmeden önce Araplara engel teşkil eden bölgenin ileri gelenleri ile uzlaşmaya çalışmıştır. Toharistan hâkimi Nîzek Tarhan ile sulh yaptıktan sonra Mâverâünnehr'deki şehirlerin zabtı için harekete geçmiştir.⁸⁶⁸ Horasan valileleri tarafından Hârizm'e yönelik akınlar gerçekleştirilmesine rağmen dikkate değer bir başarı elde edilememiştir. Aşağı Türkistan üçgenine kadar olan bölgenin ele geçirilmesi için Hârizm'in fethi önemli idi. İslâmiyet öncesi dönemden itibaren Hârizm'in siyasi açıdan önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

⁸⁶⁴ Drevniy Horezm, 118, 119, 123, 134, 143, 150.

⁸⁶⁵ Togan, *Horezm Kültürü*, 27-28.

⁸⁶⁶ Utbî, *Tarih-i yemînî*, 395-396; West, *Encyclopædia of the peoples*, 404; Ahmet Taşağıl, "Me'mûnîler, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/105.

⁸⁶⁷ Belâzûrî, *Fütûhu'l-buldân*, 590; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/241; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 6/424; Muhammed Aslan, *Kuteybe b. Müslim Zamanı*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 22.

⁸⁶⁸ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/142; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 6/428; Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 393.

Nitekim Hz. Ömer döneminde başlayan fetihlerden itibaren Türkistan sahasındaki meliklerin ortak meseleleri çözmek için Hârizm yakınlarındaki Kandakîn adındaki şehirde her yıl toplandıkları ileri sürülmüştür.⁸⁶⁹

Haccâc es-Sekafî'nin İpek yolunun kontrol altına alınmasına yönelik ısrarı Hârizm'e yönelik akınları geciktirmiştir. Ancak Hârizm'deki mahalli idareciler arasında yaşanan siyasi çatışmalardan dolayı muhalif olanların Kuteybe b. Müslim'den yardım istemeleri, Arapların Hârizm'e beklenmedik bir zamanda sefer düzenlemesine sebep olmuştur.⁸⁷⁰ Kuteybe b. Müslim, Buhara, Belh, Nişâbur, Semerkant ve Merv üzerine savaş hazırlıkları yaparken⁸⁷¹ Hârizm, toplumsal olarak iki gruba ayrılmıştır. Birinci bölümü hukuki açıdan ayrıcalıklı bir yapıya sahip dehkânlar “Dehakîn (الدهاقين)”, ikinci bölümünü ise iktisadi olarak fakir durumda olan, bütün haklardan mahrum ve geçimlerini çiftçilikle sağlayan köylüler “Felâhin (فلاحين)” oluşturmuştur.⁸⁷² Başlarında Cangan ya da Cungan⁸⁷³ adında hükümdar bulunmasına rağmen devletin idaresi kardeşi Hurrezâd/Hurzâd'ın elindedir. Belâzûrî, Hârizmşâh'ın siyasi kişilik açısından zayıf olduğu için devleti Hurrezâd'ın idare ettiğini ifade etmiştir.⁸⁷⁴ Kardeşi Hârizmşâh'ın hiçbir emrini dinlemeyen Hurrezâd, istediği şekilde hareket edip, halkın mallarını gasp eder, herhangi bir kimsenin karısı ve kızının güzel olduğunu duyunca onlara haber göndererek hemen elinden alırdı. Hârizmşâh başta olmak üzere hiç kimse onun bu hareketlerine karşı gelememiştir.⁸⁷⁵ İbn A'sem ise bunun aksine dört yüz bin kişilik orduya sahip olan Hurrezâd'ın mert ve güvenilir bir karaktere sahip olduğuna dikkat çekmiştir.⁸⁷⁶

Hârizmşâh ile Kuteybe arasındaki ilk temasın ne zaman başladığı noktasında bilgi sahibi değiliz. Arapların Buhara'da bulunduğu esnada gerçekleştiği yönündeki rivayetleri kabul etmemiz mümkün değildir. Çünkü Kuteybe b. Müslim'in Toharistan ve Sicistan'a gitmeden önce Hârizm'e gelmesi gerekmektedir.⁸⁷⁷ Hârizmşâh ile Kuteybe b. Müslim arasındaki münasebetler hakkındaki malumat şöyledir. Hârizmşâh Cungan, Kuteybe'ye gizli bir şekilde mektup yazarak kardeşi Hurrezâd'a karşı yardım etmesi

⁸⁶⁹ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 16.

⁸⁷⁰ Zekeriyâ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005), 219-220.

⁸⁷¹ İsmâîl Hasanzâde, “Tahlîl-i İntikâdî-yî Rivâyethâ-yî Fethü Hârizm”, *Mütâla'at-ı Târih-i İslâmî*, 3/8, (2011), 17.

⁸⁷² Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 56.

⁸⁷³ İbn A'sem, meliki ismen olarak zikretmesine rağmen Belâzûrî, İbnü'l-Esîr ve Taberî'de sadece Hârizmşâh olarak geçmektedir. Bkz. *Fütühü'l-büldân*, 591; *el-Kâmil*, 4/273; *Târihu'r-rusûl*, 6/469; Yâ'kübî ise diğer kaynaklardan farklı olarak Hârizmşâh'ın ismini Saîd b. Venufâr olarak kaydetmiştir. *Târihu'l- Yâ'kübî*, 2/209.

⁸⁷⁴ *Fütühü'l-büldân*, 591; Hasanzâde, “Tahlîl-i İntikâdî-yî”, 12.

⁸⁷⁵ Ebû'l-Ferec Cemâlüddin İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir A'ta, Mustafa Abdülkadir A'ta, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 6/308; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/273; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 6/469; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 41; Kurat, “Hârizm ve Semerkant”, 396.

⁸⁷⁶ *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155.

⁸⁷⁷ Kurat, “Hârizm ve Semerkant”, 397.

halinde yüz bin askeri ile birlikte bolca mal ve altında yapılmış üç tane şehrin anahtarını vereceğini söylemiştir. Ayrıca kendisi ve kardeşi başta olmak üzere halkın haklarının gaspedilmeyeceği hususunda teminat vermesini de istemiştir.⁸⁷⁸ Taberî, Hârizmşah'ın kardeşini ve iktidarlığına karşı gelenleri kovmasını istediği yönünde talebinin de olduğunu söylemiştir.⁸⁷⁹ İbn A'sem, mektubun sır gibi saklanmasından dolayı Hârizm halkından hiç kimsenin haberi olmadığını ifade etmiştir.⁸⁸⁰

İbn A'sem, bu görüşmenin tarihini belirtmezken, Belâzûrî, İbnü'l-Esîr ve Taberî, 93/712 yılında yapıldığını kaydetmişlerdir. Hârizm'de yaşanan iç çatışmalardan istifade ederek Hârizm'i kolay bir şekilde ele geçirmek isteyen ve Hârizmşah'ın teklifini kabul eden Kuteybe b. Müslim, dikkatleri üzerine çekmemek için Soğdululara karşı savaş hazırlığı yaptığını göstererek Merv'e doğru hareket etmiştir.⁸⁸¹ Bu haberi alan Hârizmşah ise yüksek rütbeli din adamlarını, soylularını ve askerlerini toplayarak onlara şunu söylemiştir: *"Kuteybe b. Müslim, Soğd üzerine gitmek istediği için sizlere gaza yapması mümkün değildir. Acele edin! Bahar günü şarap içerek doyasya eğlenelim."*⁸⁸² İbn A'sem, konuşmayı Cungan'ın değil Hurrezâd'ın yaptığını kaydetmiştir.⁸⁸³ Hârizm seferine yönelik bilgileri Alî b. Muhammed el-Medâîni'den alan Taberî,⁸⁸⁴ Hârizm'e yönelik savaş hazırlıklarının kış mevsiminde yapıldığını aktarmıştır.⁸⁸⁵ Ancak Hârizmşah'ın halka yönelik olan konuşmasını bahar mevsiminde yaptığını dikkate aldığımızda Taberî'nin verdiği bilgide yanıldığını görmekteyiz. Ayrıca Arap ordusu, 93-93/711-712 yılında Sicistan'da bulunmaktadır. İki bölge arasındaki mesafe 1750 km olduğuna göre hareketin kış mevsiminde yapılması zor olduğundan dolayı muhtemelen bahar döneminde gerçekleşmiştir.⁸⁸⁶

Hârizm'e doğru hareket eden Arap ordusunun sayısı belli değildir. Horasan'daki mevcut askeri birliklerin sayısını incelediğimizde Basra'dan el-Alîye 9.000, Azd 10.000, Bakr 7.000, Abd el-Kays 4.000, Küfe 7.000, Tamîm 10.000 toplam 47.000 kişiden meydana gelmektedir. Arap ordusunun harekât esnasında takip ettiği güzergâh açık bir şekilde belli değildir. Ordunun Merv üzerinden ilerlediğini düşündüğümüzde Hârizm'e giden iki yol mevcuttur. Bunlardan biri Karakum Çölü'nün doğusu, diğeri ise Ceyhun Nehri üzerinden Âmul'e ulaşıldığında nehrin sol tarafındaki yoldur.⁸⁸⁷ İslâm müelliflerinin Kuteybe b. Müslim'in Hezâresb'e geldiği yönünde verdikleri malumatları

⁸⁷⁸ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 591; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 6/308; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/273; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/469; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 57; Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 396; Heravî, "Mülûkü Hârizm", 172.

⁸⁷⁹ *Târîhu'r-rusûl*, 6/469.

⁸⁸⁰ *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155.

⁸⁸¹ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 6/308; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/273; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/469-470.

⁸⁸² İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 6/308; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/273; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/470.

⁸⁸³ *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155.

⁸⁸⁴ Hasanzâde, "Tahlîl-i İntikâdî-yî", 13.

⁸⁸⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/470.

⁸⁸⁶ Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 397-398.

⁸⁸⁷ Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 398.

dikkate aldığımızda ordu, Ceyhun Nehri üzerinden ilerlemiştir. Hârizmşah Cungan, Arap ordusunun Hârizm'e gelmesinden sonra halkın büyük bir paniğe kapılmaları üzerine onlara ne yapmaları gerektiğini sorduğunda Hurrezâd ve onu destekleyenler, Kuteybe'nin kendilerini helak etmek istediği ve onunla savaştan başka çarelerinin olmadığını söylemişlerdir. Bu esnada Cungan, Kuteybe b. Müslim'i Hârizm'e davet ettiğini öğrenen kardeşi Hurrezâd'ı öldürmek istesede ahaliden korktuğu için bunu gerçekleştirememiştir.⁸⁸⁸

Hârizmşah, Hurrezâd'ın isteğine karşılık Arap ordularının teçhizat bakımından kendilerinden daha kuvvetli olduğunu; savaşmaları halinde zor durumda kalacaklarını; bu sebepten Kuteybe b. Müslim'e birtakım imtiyazlar vererek onu göndereceğini söylemiştir. Ancak Hârizmşah, Mâverâünnehr'e yakın bir mevkiide bulunan Fîl (Kâs)'e geldiğinde şehir, Emevî ordusu tarafından kuşatma altına alınmıştır.⁸⁸⁹ İbn A'sem, ordunun Semerkant'a yarım fersah (yaklaşık 3 km) uzaklıkta bulunan Fenk köyü yakınlarına kadar geldiğini ifade etmiştir.⁸⁹⁰ Ordunun Ceyhun Nehri'ni aşamaması üzerine Hârizmşah Cungan, haber göndererek on bin kişilik bir kuvvet dışında mal ve para vereceğinin sözünü vererek sulh teklifinde bulunmuştur. Teklifi kabul eden Kuteybe b. Müslim, buna karşılık Hârizmşah Cungan'ı düşmanlarına karşı koruyacaktır.⁸⁹¹ İbnü'l-Esîr, Kuteybe b. Müslim'in on bin yerine yüz bin kişilik kuvvet vermesi karşılığında sulh yaptığı rivayetini de eklemiştir.⁸⁹²

Hârizmşah Cungan'ın yaptığı antlaşmanın ahaliyi memnun etmemesi karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İbn A'sem ve Belâzûrî, Hârizm'in üç şehirden meydana geldiğini ifade etmişlerdir.⁸⁹³ Bunlar Fîl, Kurkanc ve Hezâresb'tir. Hârizmşah Cungan, Hurrezâd'ın Fîl şehrini ele geçirmesi üzerine geriye kalan iki şehri Kuteybe'ye teslim etmiştir. Bunun üzerine Hurrezâd, Hârizm'in Araplar tarafından tamamen ele geçirilmesini engellemek için kendine destek verenler ile birlikte harekete geçmiştir. Fîl şehrinde Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Abdurrahman b. Müslim karşısında zor durumda kalan Hurrezâd, eman dilemesine rağmen Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Cungan'dan talep etmesi gerektiğini söyleyerek kabul etmemesi mücadelenin uzamasına sebep olmuştur. İki taraf arasında yapılan mücadelede Hurrezâd'ın kuvvetlerinin yenilmesinden sonra Fîl şehri başta olmak üzere Hârizm, Arapların eline geçmiştir.⁸⁹⁴

Savaş sonrası Hurrezâd ile birlikte ele geçirilen esirlerin durumları hakkında kaynaklar ihtilaf halindedir. Belâzûrî, tutsak olarak ele geçirilen Hurrezâd ve 4.000

⁸⁸⁸ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155; İbnü'l-Esîr ve Taberî'de bu hususta bir kayıt bulunmamaktadır.

⁸⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 6/308; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/273; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/470.

⁸⁹⁰ *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155.

⁸⁹¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/273; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/470.

⁸⁹² *Kâmil*, 4/273.

⁸⁹³ *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155; *Fütûhu'l-büldân*, 591.

⁸⁹⁴ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/155-156; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/273; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/470; Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 399.

kişinin Abdurrahman b. Müslim tarafından öldürüldüğünü ifade etmiştir.⁸⁹⁵ İbn A'sem'e göre Kuteybe b. Müslim, Hurrezâd'ın tutsak edilmesinden sonra ona şöyle dedi: *"Allah'ın seni nasıl bir duruma düşürdüğünü gördün mü?"* Bunun üzerine Hurrezâd, *"Ey emir! Beni suçlama. Çünkü seninle benim aramda hüküm veren kılıç var. Ancak kılıcım bana itaat etmediğinden dolayı başarısızlığa uğradım"* şeklinde cevap vermiştir. Hârizmşah Cungan, Hurrezâd'ın öldürülmesinden sonra tutsakların boyunlarını kılıçtan geçirip mallarını Kuteybe'ye göndermiştir.⁸⁹⁶ İbnü'l-Esîr ve Taberî ise Hurrezâd'ı yenen Abdurrahman b. Müslim'in 4.000 tutsak ile birlikte geldiğini; esirlerin Kuteybe'nin önünde, arkasında, sağında ve solunda 1.000'er kişilik kitleler halinde kılıçtan geçirildiklerini aktarmışlardır.⁸⁹⁷ Kaab el-Aşkari, kasidesinde şöyle söylemiştir: *"Kazah ve Facfâc önlerinde korkudan sarılmış ve üzerleri örtülmemiş bir vaziyette olan Türkleri katlettiğiniz geceyi hatırlıyor musunuz? Orada bulunan ata dahi binemeyecek küçük çocuklar hariç hepsini kılıçtan geçirdiniz."*⁸⁹⁸

İbnü'l-Esîr ve Taberî'nin melik olarak bahsettikleri Hâmcird, Hârizmşah Cungan'ın kardeşi Hurrezâd olduğu konusunda şüphe bulunmamaktadır. Gerek Hârizm'in Araplar tarafından ele geçirilmesi sürecinde Hârizmşah'ın kardeşi olarak tek bir isim üzerinde durulması, gerekse Belâzûrî, İbn A'sem ve Ya'kûbî'nin eserlerinde Hâmcird isminden bahsedilmemesi Hâmcird ile Hurrezâd'ın aynı kişiler olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hâmcird'in Kurkanc meliki olup isminin Kurkanc olduğu yönünde rivayetlerde bulunmaktadır.⁸⁹⁹

Kuteybe b. Müslim'in Hârizmşah Cungan'ı hangi şartlar ile şah bıraktığı bilinmemektedir. Muhtemelen Kuteybe b. Müslim'i ülkesine davet ederek muhalif olan kardeşi ve yandaşlarına karşı kendini korumasını isteyerek sulh teklifinde bulunması şah olarak bırakılmasını sağlayan faktörlerden biri olarak kabul edilebilir. Hârizm'in ele geçirilme sürecinde Hezâresb'te bulunan ve Semerkant'ın ele geçirilmesi için hazırlıklarını tamamlayan Kuteybe b. Müslim, Hârizm'e vali olarak İyas b. Abdullah'ı, vergilerin toplama görevini ise kardeşi Ubeydullah b. Müslim'e bıraktıktan sonra on bin kişilik kuvvet ile birlikte Semerkant'a doğru hareket etmiştir.⁹⁰⁰ Taberî, Hezâresb'e geri döndükten sonra Semerkant'a yöneldiğini aktarmıştır.⁹⁰¹

Hârizm, tarihindeki en talihsiz dönemini Kuteybe b. Müslim'in valiliğinde yaşamıştır. Arapların fethinden sonra bölgeye vali olarak atanan İyas b. Abdullah'ın liyakatsiz bir kişiliğe sahip olması Hârizmlilerin isyan çıkarmasına sebep olmuştur. Ayrıca Hârizmşah Cungan'ı da öldürmüşlerdir. Hârizmlilerin gözünde düşen İyas ve yardımcısı Fars kökenli Hayyân en-Nebatî'yi görevden almaları üzerine Kuteybe b.

⁸⁹⁵ *Fütûhu'l-büldân*, 592.

⁸⁹⁶ *Kitâbü'l-fütûh*, 7/156.

⁸⁹⁷ *Kâmil*, 4/273; *Târihu'r-rusûl*, 6/471.

⁸⁹⁸ *Târihu'r-rusûl*, 6/471; *Tâha, Edebü'l-Arâb*, 31.

⁸⁹⁹ Hasanzâde, "Tahlîl-i İntikâdî-yî", 14.

⁹⁰⁰ Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 6/471; Hayyât, *Târihu halife*, 309; Kurat, "Hârizm ve Semerkant", 399.

⁹⁰¹ *Târihu'r-rusûl*, 6/471-472.

Müslim, Semerkant'ın ele geçirilmesinden sonra Muğire b. Şu'be komutasında güçlü bir ordunun gelip burayı alması için gönderilinceye kadar valilik görevini kardeşi Ubeydullah b. Müslim'e vermiştir.⁹⁰² Ubeydullah, Hârizm'e geldiği zaman ayırım yapmaksızın herkesi kılıçtan geçirmiştir. Hârizmlilerin çıkarttığı isyandan oldukça rahatsız olan Kuteybe, Hârizm'in yeniden bağlanması için ikinci kez sefere çıkmıştır. Gibb, Kuteybe'nin Hârizmlilere verdiği cezanın Beykent ve Şumân'dan daha ağır olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰³

Bîrûnî, Kuteybe b. Müslim'in Hârizm'in tarihini ve yazısını bilen eğitilmiş ve kültürlü insanları öldürüp, İslâm öncesi döneme ait Hârizm'in kültürel mirasını paramparça ederek güzelliğini yok ettiğini ifade etmiştir. Kuteybe b. Müslim'in bunu yapmasındaki sebep, İslâm'ın gelişi ile birlikte önceki bilgi ve geleneklerin unutturulmasını sağlamaktır.⁹⁰⁴ Nitekim M.Ö. 6./M. 7. yüzyıla kadar Hârizm halkının tarihini Türkistan halklarından öğrenmekteyiz. Hârizm ismi Farsça, Avesto ve Pehlevi (antik Pers) dini metinlerinde, Latin, Çin ve Ermeni kaynaklarında geçmesine rağmen bölge hakkında detaylı bilgiler bulunmamaktadır.⁹⁰⁵ Togan, bu seferin 98/717 yılında yapıldığını ifade etmektedir.⁹⁰⁶ Ancak Kuteybe b. Müslim'in ölümü 96/715 yılında olduğuna göre seferin bu tarihte gerçekleşmesi mümkün değildir. Hârizm, bu seferden sonra vilayet'ten mahrum edilerek şahlık unvanını elinde bulundurmamak koşuluyla Hârizmşah İskecmük'e bırakılmıştır. Ancak ilerleyen süreçlerde iktidarlığın muhtelif kabilelerin eline geçtiğini görmekteyiz. Böylece Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Irâk b. Mansur b. Abdullah b. Terkesbasa b. Şavûşfar b. İskecmük b. Ezkecvâr b. Sebrâ b. Sahr b. Ersemuh'tan sonra yönetim ve şahlık unvanı Afrîgoğullarından gitmiştir.⁹⁰⁷

Kuteybe b. Müslim'in ikinci Hârizm seferine çıktığı yönündeki malumata Belâzûrî'nin eserinde de ulaşmamıza rağmen Hârizmşah'ın öldürülmesinden sonra Ubeydullah b. Müslim'in bölgeyi yeniden itaat altına aldığına dair kayıt dışında kültürel mirasın yok edildiği yönünde bir ifade bulunmamaktadır.⁹⁰⁸ Nitekim Barthold'da Kuteybe'nin İran, Soğd ve Hârizm'de mahalli kültürlerin miraslarını yok ettiğini aktaran Bîrûnî'nin rivayetinin daha önceki kaynaklarda yer almadığını söyleyerek uydurma olduğuna kani getirmiştir.⁹⁰⁹ Bu sebepten kültürel mirasın yok edildiği

⁹⁰² Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 592; Gibb, *Arap Fetihleri*, 60.

⁹⁰³ *Arap Fetihleri*, 60.

⁹⁰⁴ *Âsârü'l-bâkıye*, 36.

⁹⁰⁵ Oybek Nurjanov, "Ethnographisms denoting children's games", *International Journal on Integrated Education* 4/1, (2021), 127.

⁹⁰⁶ Togan, "Hârizm", 5/242.

⁹⁰⁷ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkıye*, 36; Togan, *Horezm Kültürü*, 14; Hanân Mebrûk Lebudî, "el-A'yad ve'l-ihitafâlât fî Hârizm münzû evahir el-karnî'r-rûbü' el-hicrî evahir el-karnî'l-âşir el-milâdî hatta evail el-karnî's-Sabî' el-hicrî" *Camiâtü İskenderiye Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye* 19/3 (2009), 117; Heravî, "Mülûkü Hârizm", 163.

⁹⁰⁸ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 592;

⁹⁰⁹ *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 1.

hususunda Bîrûnî dışında diğer İslâm müelliflerinde kayıt bulunmadığından dolayı bu bilginin doğruluğu sıhhatli değildir.

Belâzûrî, Ebû Ubeyde'nin naklettiğine göre Kuteybe b. Müslim'in, Semerkant ve Hârizm'i zorbalıkla el geçirdiğini; Saîd b. Osman'ın halk ile sulh yapmasına rağmen antlaşmanın hükümlerini ihlal ederek bu şehirler dışında Nesef, Şâş, Beykend, Kîş, Soğd ve Uşrûsene'ye akınlar düzenlediğini ifade etmiştir.⁹¹⁰ Gibb, Hârizm'e düzenlenen saldırılar neticesinde çok sayıda ganimet elde eden Emevî ordusunun ülkelerine dönmeye yönelik isteklerinin Kuteybe b. Müslim ve önde gelenler tarafından reddedildiğini; Hârizm'den sonra Semerkant'a doğru hareket edildiğini belirtmiştir.⁹¹¹

Netice olarak Hârizm'e 1. Yezîd döneminde Horasan Valisi Selm b. Ziyâd tarafından başlatılan akınlar Kuteybe b. Müslim dönemi ile birlikte son bulmuştur. Hârizmşahlar, zengin kaynaklara sahip olan Hârizm'in Arapların idaresi altına girmesinden sonra vasal olarak yönetmişlerdir.⁹¹² Emevîlerin Hârizm başta olmak üzere Mâverâünnehr'deki hâkimiyeti 132/750 yılında iktidara gelen Abbâsîler dönemine kadar devam etmiştir. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde fethinden Sâ mânî Emîri İsmâil b. Ahmed dönemine kadar olan süreçte Hârizm'in siyasi tarihi hakkında dikkate değer bir kayıt bulunmamaktadır. Bu dönemde Taberî ve İbnü'l-Esîr'in aktardıklarına göre Hârizm'e bağlı Kerder (Kürder) halkının Emevî Halifesi Hişam b. Abdülmelik'e karşı 110/728 yılında ayaklanarak Müslümanları öldürdüklerini görmekteyiz. Bunun üzerine Horasan Valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin liderliğinde hareket eden Arap kuvvetleri Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra isyanı bastırarak yeniden otoriteyi sağlamışlardır. Arfece ed-Deramî bu olayı şu sözleri ile anlatmıştır:

ونحن كيفنا اهل مرو وغيرهم - ونحن نفينا الترك عن اهل كدر
فان تجعلوا ما قد غنمنا لغيرنا - فقد يظلم المرء الكريم فيصبر⁹¹³

Merv ve diğer bölgedeki halkların sıkıntılarını gidererek onları kurtardık. Türkleride Kerder halkında uzaklaştırdık.

Eğer bizim ganimet olarak ele geçirdiklerimizi başkalarına verirsiniz sabırlı ve kerim olan kişi zulme uğramış olur.

4.4. Sâ mânîler'e Kadar Hârizm

Abbâsîler dönemindeki birtakım siyasi olaylar Hârizm, Buhara ve Semerkant başta olmak üzere Mâverâünnehr'i tesiri altına almıştır. Abbâsîler tarafından Emevîlere karşı gerçekleştirilen ihtilal hareketi, İslâm tarihinin dönüm noktalarından kabul

⁹¹⁰ *Fütûhu'l-büldân*, 593-594.

⁹¹¹ *Arap Fetihleri*, 60.

⁹¹² Andrew Kuznetsov-Michael Fedorov, "Late drachms of the Khwârazmshâhs Azkâjvâr and imitations of such drachms", *Journal of the British Institute of Persian Studies* 51/1, (2013), 146; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman*, 225.

⁹¹³ *Târîhu'r-rusûl*, 7/66; *Kâmil*, 4/110.

edilmektedir. Bu ihtilal iki aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşama, 99-129/718-747 yılları arasında gizli bir şekilde Muhammed b. Ali b. Abdullah tarafından Horasan'da başlatılan ve Ebû Müslim-i el-Horasânî ile birlikte sona eren davettir. İkinci aşama ise 129-132/747-750 yılları arasında Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın Emevîlere karşı halifeliğini ilan etmesidir.⁹¹⁴ Abbâsîler ile Emevîler arasındaki mücadeleler Şam'da devam ederken Abbâsî davetinin lideri İmam İbrahim b. Muhammed, Ebû Müslim-i el-Horasânî'yi propaganda merkezi olarak seçilen Horasan'a göndererek hareketin eylem safhasına geçilmesini sağlamıştır.⁹¹⁵

Irak'a gitmek için 129/747 yılında yetmiş kişi ile birlikte yola çıkan Ebû Müslim, Kûmîs'e geldiğinde İmam İbrahim b. Muhammed'in yazdığı mektubu almıştır. Mektupta şöyle söylemiştir: *"Sana zafer sancağını gönderdim. Mektubun sana ulaştığı yerden geri dön ve yanında bulunanları Kâhtabe ile birlikte bana gönder."* Abbâsî liderinin propagandanın açık bir şekilde yapılmasını istemesi üzerine Ebû Müslim,⁹¹⁶ Merv'e geldikten sonra Ehli beyt'e biat edilmesi için dailer aracılığı ile harekete geçmiştir. Daha sonra Merv'de Fenîn köyünde bulunan Ebû'l-Hakem İsâ b. A'yün en-Nakib'in yanına gelen Ebû Müslim, Ebû Davud en-Nakib'i Amr b. A'yün ile birlikte Toharistan ve Belh'e, Nasr b. Sübeyh et-Temimî ve Şerik b. Ğadiy et-Temim'i Merve'r-rûz'e, Cehm b. Atiyye'yi ise Hârizm'deki Â'lâ b. Hureys'in yanına göndererek ramazan ayında Abbâsî propagandasının yapılmasını istemiştir.⁹¹⁷ Böylece Arap dili ve edebiyatını iyi bilen nakib ve dailerini Mâverâünnehr ve Horasan'a göndererek alenen davete başlamıştır.

Horasan'da ihtilal hazırlıkları devam ederken merkezi olarak kullandığı Sefizenc'e gelen Ebû Müslim, Süleyman b. Kesîr, Süleyman'ın kardeşi ve onun köleleri ile birlikte siyah kıyafet giymişlerdir. Köy halkının da desteğini aldıktan sonra Rebi' Harkan halkı için ateş yakıp Zil ve Sehâb sancaklarını açarak Emevîlerin son Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'a karşı savaş açmışlardır.⁹¹⁸ Ebû Müslim, 129/747 yılında Horasan idaresine karşı muhalif olan Yemenîler kabilesinin lideri Kirmâniye'ye birlikte hareket etme teklifinde bulunmuştur. Nasr b. Sübeyh, Kirmâni'yi ikna etmesine rağmen bu durum uzun sürmemiştir. Kendisi ile ittifak yapmayı kabul eden Kirmâni'nin Ebû Müslim ile birlikte hareket etmesi üzerine onu öldürmüştür.⁹¹⁹ Kirmâni'nin ölümünden sonra oğlu Ali b. Kirmâni, büyük bir ordu toplayıp Nasr b. Sübeyh'e karşı Ebû Müslim ile birlikte hareket ederek Merv'e saldırmışlardır. Sarayından çıkartılan Nasr b. Sübeyh,

⁹¹⁴ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 58-59.

⁹¹⁵ Ebû Hanife Ahmed ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Amir, (Kahire: Vüzerâtü's-Sekâfeti'l-İrşâd, 1379/1960), 339; Ebû Zeyd Veliyyüddîn İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehâde, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/2000), 3/146; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/27; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 7/353; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 4/30-31.

⁹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/27; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 7/354.

⁹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/28.

⁹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/28; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 7/355-356; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/30.

⁹¹⁹ Kirmâni'nin ölümü hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/32-33; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 7/368-371; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/32-33; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/148; Âpak, *Ana Hatlarıyla*, 4/32.

Merv'deki evlerden birine girmek durumunda kalmıştır.⁹²⁰ Ali b. Kirmânî'nin bağlılığını alan Ebû Müslim, Merv'de bir müddet kaldıktan sonra merkezi Sefizenc'ten Mahuvân'a nakletmiştir.⁹²¹

Abbâsîler ile Emevîler arasındaki ilk çatışmaların Şam'da başlaması üzerine Ebû Müslim, Horasan'daki kabilelerinde desteğini alarak bölgenin istila edilmesi için ordularını göndermiştir. Ebû Müslim'in Huzeyme b. Hâzim liderliğinde hareket eden Abbâsî ordusunun Merve'r-rûz'ü ele geçirmesinden sonra Herât'a gönderdiği Nadır b. Nuaym ed-Dabbî, Herât Valisi İsâ b. Akîl el-Leys'i hezimete uğratarak şehri ele geçirmiştir. Ebâ Asım Abdurrahman b. Selîm Talikan'ı, Useyd b. Abdullah el-Huzâi Nesâ'yı, Halîd b. İbrahim ez-Züheylî Belh'i, Musâ b. Kâ'b ise Ebîverd'i ele geçirmelerinden sonra bu şehirler, Ebû Müslim'in kontrolüne geçmiştir.⁹²²

Ebû Müslim, Yemânî kabilesinin lideri Ali b. Kirmânî ile anlaştıktan sonra Horasan'ın merkezi konumunda olan Merv'i ele geçirmesi üzerine Nasr b. Seyyâr, Tûs, Nîşâbur ve Serahs'a çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Abbâsî nakiblerinden olan Kahtabe b. Şebîb tarafından 130/748 yılında Tûs yakınlarında hezimete uğratılan Nasr b. Seyyâr'ın Nîşâbur'u terk etmesinden sonra Horasan'ın Abbâsî destekçilerinin kontrolüne geçmiştir. Bunun üzerine Nasr b. Seyyâr, halife ve Irak Valisi Yezîd b. Ömer'den Horasan'a askeri birlik göndermesini istemiştir. Ancak sevk edilen birlikler, ulaşmadan etkisiz hale getirilmiştir.⁹²³ Abbâsî nakiblerinden Halîd b. İbrahim ise Ceyhun Nehri'nin kanallarından biri olan Serecnan Nehri yakınlarında Abbâsîlere muhalif olanlar ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Toharistan'ı ele geçirmiştir. Daha sonra Toharistan'a bağlı Huttel'de isyancılar ile mücadele ederek Fergana Melikinin kaçmasını sağlamıştır.

Halîd b. İbrahim'in Kiş ve Uşrûsene'ye, Siba' Nu'man b. el-Ezdî'nin Semerkant'a, Cehm b. Atiyye'nin ise Hârizm'e hâkim olmaları üzerine Ebû Müslim, Horasan ve Mâverâünnehr'de Abbâsî ihtilalinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasını sağlayarak Emevîlerin hâkimiyetine son vermiştir.⁹²⁴

4.4.1. Mâverâünnehr'de Dini ve Siyasi Ayaklanmalar

Mâverâünnehr'de ortaya çıkan isyanlar, halifeye yönelik olduğundan dolayı devletin iç güvenliğini doğrudan tehdit etmesine rağmen sakin bir hayat yaşayan bölge halkı fen, edebiyat ve ticari işler ile meşgul olmuşlardır.⁹²⁵

⁹²⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/33; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 7/371; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/33; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/321-322.

⁹²¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/34; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 7/371, 382; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/33.

⁹²² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/35, 46; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 7/386; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 58.

⁹²³ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 7/382-390; Âpak, *Ana Hatlarıyla*, 4/33-34.

⁹²⁴ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 58-59.

⁹²⁵ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 59-60.

4.4.1.1. Buhara ve Hârizm'de Şerîk b. Şeyh Ayaklanması (133/750-751)

İmam Rıza Ali Muhammed tarafından Mâverâünnehr ve Horasan'da başlatılan Abbâsî propagandası hızlı bir şekilde yayılarak kabul görmüştür. Nitekim Ebû Müslim, yaptığı propaganda da bir gecede altmış köyü etrafına toplayarak Abbâsîlere biat edilmesini sağlamıştır.⁹²⁶ Abbâsîlerin kısa sürede başarılı olmalarında nakib ve dailerin rolü oldukça önemlidir.⁹²⁷ Abbâsîlerin ihtilal hareketi içerisine girmelerinde Emevîlerin, Ehli beyt'e yönelik uyguladığı baskı politikalarının etkili olduğunu ifade edebiliriz. Ancak Abbâsîlerin iktidara gelmesinden sonra Şîîlerin yönetimde hak iddia etmeleri üzerine Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın cuma hutbesinde kendisine halifelik makamının Allah tarafından verilmesini söylemesi,⁹²⁸ ayaklanmalarına sebep olmuştur.

Abbâsîlerin Şîîleri baskı altına almalarını dönemin şairlerinden Ebû'l-Atahiyye, şu sözleri ile ifade etmiştir: *"Keşke Mervanoğulları'nın zorbalığı bize geri dönse, Abbâsoğulları'nın adaleti ateş olup yok olsa."*⁹²⁹ Narşahî'nin bariz bir şekilde Şîî olduğunu ifade ettiği Şerîk b. Şeyh Salih el-Mehrî liderliğindeki Şîîler, Buhara ve Hârizm'de Ebû Müslim'e karşı ayaklanarak Müslümanları Hz. Ali'nin evlatlarının sancağı altında toplamaya davet etmişlerdir. *"Biz kanların dökülmesi ve haksızlıkların yapılması için Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere tabi olmadık. Hak olan yerine gelinceye kadar mücadelemize devam ederek Ehli Beyt'in hilafet sancağı ile yetinmeyeceğiz"* diyen Şerîk b. Şeyh, yaklaşık otuz binden fazla kişinin desteğini almıştır. Buhara Valisi Abdülcebbâr b. Şuayb, Hârizm Emîri Abdülmelik b. Herseme ve Berzem Valisi Mühelled b. el-Hüseyn'de bu isyana destek vererek her türlü engellemelere karşı birlikte hareket edecekleri noktasında mutabık kalmışlardır. Ebû Müslim'in Hârizm, Buhara ve Fergana halkının desteklediği isyanın bastırılması için on bin kişilik kuvvet ile birlikte gönderdiği Ziyâd b. Salih el-Huzâî, Ceyhun Nehri'ne ulaştıktan sonra casuslar göndererek Şerîk ve onu destekleyen emirlerin durumları hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmıştır.⁹³⁰

Narşahî'ye göre Ziyâd b. Salih'in gelmesinden sonra Buhara halkının tamamı Şerîk'e destek vererek otuz yedi gün boyunca mücadele etmişlerdir. Bu mücadelede Şerîk b. Şeyh ve taraftarları, Ziyâd b. Salih'in ordusuna büyük kayıplar vermişlerdir. Ancak yaşanan iki hadise isyanın seyrini değiştirmiştir. Bunlardan biri Şerîk b. Şeyh'in komutanlarından Hamza el-Hemedanî'nin Hayyân en-Nebtî'nin mevlası olan Süleyman el-Kureşî'nin beş yüz kişiden oluşan birliği tarafından pusuya düşürülmesidir. Dört yüz

⁹²⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/28.

⁹²⁷ Bkz. Faruk Ammâr, *Bühûsu fî't-târîhu'l-Abbâsî*, (Lübnan: Dâru'l-Kalemi li't-Tebâ, 1397/1977).

⁹²⁸ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 7/425.

⁹²⁹ Ebû Muhammed Abdullah İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şuarâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakîr, (Kahire: Dâru'l- Ma'ârif, 1402/1982), 2/769.

⁹³⁰ *Târîhu Buhârâ*, 95; Ebû Saîd Abdülhay Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 182; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/224; İbnü'l-Esîr ve Taberî, isyan hakkında detaylı bilgiler vermemişlerdir. *Kâmil*, 5/90; *Târîhu'r-rusûl*, 7/459.

askerini geride bırakan Süleyman el-Kureşî'nin yüz askeri ile harekete geçtiğini gören Hamza el-Hemedanî, geride bırakılanlarında aniden saldırması üzerine zor durumda kalmıştır. İki taraf arasında yapılan mücadelede ağır kayıplar veren Hamza el-Hemedanî, kaçmak zorunda kalmıştır.⁹³¹ Diğeri ise Buhar-hudat Kuteybe b. Tuğşad'ın on bin kişilik askeri birliği ile birlikte Ziyâd b. Salih'in yanında saf tutmasıdır. Buhara şehrinin ana kapısındaki yedi yüz civarındaki sarayda ekseriyetle şehirliler yaşamıştır. Tuğşad'ın emriyle kapıların kapatılması Şerîk b. Şeyh'in yiyecek ikmalini engellediği için zor durumda bırakmıştır. Açlık sıkıntısı çeken isyancı grup, üzüm ve kavun bahçelerine girmek için Buhara'dan Nevkend şehrine gelmişlerdir. Nevkend şehrinde tuzak kuran Buhar-hudat ve Ziyâd b. Salih'in isyancılara saldırarak çoğunu öldürmesi üzerine geriye kalanlar kaçmışlardır. Ziyâd b. Salih, tuzak esnasında öldürdüğü Şerîk b. Şeyh'in kafasını Ebû Müslim'e gönderdikten sonra Babü Mah kapısına gelerek şehrin ateşe verilip üç gün boyunca istila edilmesini emretmiştir.⁹³²

İbnü'l-Esîr ve Taberî, Buhara'da yaşanan bu yangın hakkında bilgi vermemişlerdir. Üç günün sonunda Ziyâd b. Salih'in şehirden ayrılmasından sonra gece yarısı Şerîk b. Şeyh'in oğlu ve ordu komutanlarından biri şehrin kapısına geldikleri esnada yakalanarak öldürülmüşlerdir. Daha sonra isyanın diğer merkezi olan Hârizm'e gelen Ziyâd ve askerleri, şiddetli mücadeleden sonra asilerin büyük bir bölümünü öldürmüşlerdir. Böylece Şerîk b. Şeyh liderliğinde başlatılan isyanın kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra Buhara ve Hârizm'de Abbâsî hâkimiyeti yeniden tesis edilmiştir.⁹³³ Narşahî, Hârizm ve Fergana'daki gelişmelere temas etmemiştir.

4.4.1.2. Râfi' b. Leys b. Nasr b. Seyyâr İsyanı (190/806)

Mehdî-Billâh'tan sonra halife olan Hârûnürreşîd'in yetenekli ve kabiliyetli olmasından dolayı Abbâsî Devleti, en güçlü dönemlerinden birini yaşamıştır. Şîî tarihçi İbnü't-Tıktakâ, devletin en parlak ve ihtişamlı dönemini Hârûnürreşîd döneminde yaşadığını ifade etmiştir.⁹³⁴ Ancak hilafetinin son dönemlerinde Semerkand Valisi Râfi' b. Leys'in usulsüz evlilikten dolayı görevinden alınmasından sonra Mâverâünnehr'de isyan etmesi, devleti siyasi ve sosyal açıdan büyük bir bunalıma sevk etmiştir. Râfi' b. Leys'in sabık Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'ın torunu olmasına rağmen Abbâsîlerin hizmetinde bulunmuştur. Nitekim 159/776 yılında Merv'de ortaya çıkan Mukanna' isyanında⁹³⁵ Halife el-Mehdî'nin yanında yer alarak hareketin başarısızlıkla

⁹³¹ Narşahî, *Târihü Buhârâ*, 95-96; Hasan Kurt, *Emevi ve İlk Abbâsî Halifelerine Döneminde Buhara Bölgesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 138.

⁹³² Narşahî, *Târihü Buhârâ*, 96-97; Ebû Nasr el-Mutahhar İbn Tâhir, *el-Bedü ve't-tarih*, (Bağdat: Mektebetü'l-müsenâ, 1337/1919), 6/74; Şakîr Mustafa, *Devletü benî Abbâs*, (Kuveyt: Vekâletü'l-matbaât, 1392/1973), 1/248.

⁹³³ Narşahî, *Târihü Buhârâ*, 97; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 62.

⁹³⁴ *Kitâbü'l-Fahrî*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1379/1960), 195.

⁹³⁵ İsyan için bkz. Narşahî, *Târihü Buhara*, 98-111.

sonuçlanmasında önemli rol oynamıştır. 190/806 yılında Hârizm başta olmak üzere Mâverâünnehr'in muhtelif yerlerinde ortaya çıkan bu isyan hakkında tarihçiler ihtilaf halindedir. Vámbéry, Râfi' b. Leys'in öldürülen dedesi Nasr'ın intikamını Abbâsîlerden almak istediği için Ebû Müslim ile mücadele ettiğini kaydetmiştir.⁹³⁶

İbnü'l-Esîr, Taberî ve İbn Haldûn ise isyanı usulsüz evlilikten dolayı cezalandırılmasına bağlamışlardır. Üç müellife göre isyanın sebebi şudur: "Semerkant'ta yaşayan Yahyâ b. Eş'as et-Tâi adındaki bir şahıs, amcası Ebû Nu'man'ın kızı ile evlenmiştir. Bu şahıs, servet sahibi olan eşini Semerkant'ta bırakarak Bağdat'a yerleştikten sonra evlenip çocuk sahibi olması üzerine kadın kocasından boşanmak istemiştir. Hadiseyi öğrenen Râfi' b. Leys, kadının malına açgözlülük ederek hile yolu ile kocasından boşatmak için birini göndererek şöyle söylemiştir: *"Kuşkusuz kocandan kurtulman mümkün değildir. Ancak Allah'a şirk koştuktan sonra nikâhın düşer ve daha sonra tövbe edersin."* Râfi' b. Leys'in kadının boşanmasını sağlayıp onunla evlendiği haberini alan Yahyâ b. Eş'as, Halife Hârûnürreşîd'e şikâyet etmiştir. Bunun üzerine Horasan Valisi Alî b. İsâ b. Mâhân'a yazdığı mektupta nikâhı bozmasını; Râfi'yi kırbaçlamasını; ayaklarını bağlayarak eşek üzerinde Semerkant sokaklarında dolaştırmasını istemiştir. Râfi' b. Leys'in hapse atılmasından sonra Semerkant valiliğine Süleyman b. Hümejd el-Ezdî getirilmiştir. Bir müddet sonra hapisten kaçan Râfi' b. Leys, Belh şehrine giderek İbn Mâhân'dan eman dilemiştir."⁹³⁷

Mâverâünnehr ve Horasan'daki iç huzursuzluk Abbâsîler döneminde de devam etmiştir. Tayin edilen valilerin halka zulmederek ağır vergiler alması halkın isyana destek vermesini sağlamıştır.⁹³⁸ Bu sebepten 178/794 yılında Horasan valiliğine atanan Fazl b. Yahya, haksız yere alınan vergilere son vermek için vergileri kaldırıp bunların kayıtlı olduğu defteri de yakmıştır.⁹³⁹ Ancak yapılan bu düzenlemeler Horasan'daki halkın Abbâsîlere karşı besledikleri kin ve nefretin ortadan kalkmasını engellememiştir. Taberî, 189/805 yılında vali olarak atanan İbn Mâhân'ın Horasan halkına yaptığı zulümlerden dolayı halife Hârûnürreşîd'e şikâyet edildiğini söylemiştir.⁹⁴⁰ Nitekim Hârûnürreşîd, İbn Mâhân'ı halkın görüşlerini dikkate almayıp kötü muamelede bulunduğu için azarlamıştır.⁹⁴¹ Dineverî ve İbn A'sem'de İbn Mâhân'ın Arapları destekleyerek reaya'ya zutmettiğini ifade etmişlerdir.⁹⁴² Ayrıca İbn A'sem, Râfi' tarafından gönderilen ve İbn Mâhân'ın zorbalıklarının anlatıldığı mektubu alan Hârûnürreşîd'in üzüldüğünü ve onu azletmek istemesine rağmen isyan çıkartmasından korktuğu için azledemediğini belirtmiştir.⁹⁴³

⁹³⁶ *Târihü Buhârâ*, 90.

⁹³⁷ *Kâmil*, 5/341; *Târihu'r-rusûl*, 8/319; *Târihu İbn Haldûn*, 3/287.

⁹³⁸ Hasan Kurt, *Buhara Bölgesi*, 146.

⁹³⁹ Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/257.

⁹⁴⁰ *Târihu'r-rusûl*, 8/314.

⁹⁴¹ *Kâmil*, 5/347.

⁹⁴² *Ahbârü't-tvâl*, 369; *Kitâbü'l-fütûh*, 7/395-396; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 64.

⁹⁴³ *Kitâbü'l-fütûh*, 7/396.

Mâverâünnehr ve Horasan'da yaşanan gelişmelerden istifade eden Râfi' b. Leys, 191/807 yılında Semerkant'a döndükten sonra isyana başlamıştır. Aynı yıl Nesef halkı, Râfi' b. Leys'e haber göndererek İbn Mâhân'ın oğlu İsâ'yı öldürmek için yardım etmesini istemişlerdir. Râfi' b. Leys'in askeri yardımda bulunması üzerine Nesef halkı İsâ'yı öldürmüştür.⁹⁴⁴ Yâ'kübî, Semerkant ve Şâş'ta nüfusunu arttıran Râfi' b. Leys'in çıkarttığı bu isyanı Hârizm, Fergana, Hocend, Belh, Tohoristan, Uşrûsene, Buhara ve Huttel halkının da desteklediğini ifade etmiştir.⁹⁴⁵ Ancak Hârizm başta olmak üzere diğer bölgelerdeki isyanın seyri hakkında bilgi sahibi değiliz. Yâ'kübî, bu isyanın Karluk, Dokuz-Oğuz ve Tibet sahasına kadar yayılarak Türklerinde desteklediğini belirtmiştir.⁹⁴⁶ Halife Hârûnürreşîd, İbn Mâhân'ı Horasan halkının Râfi' b. Leys'e destek vermesine sebep olduğu için azlederek yerine 192/808 yılında Herseme b. A'yün'ü atamıştır.⁹⁴⁷ Horasan'a geldikten sonra hazırlıklara başlayan Herseme b. A'yün, Râfi' ile mücadele etmek için Mâverâünnehr'e yönelmiştir. Semerkant'ı kuşatma altına alan Herseme b. A'yün, Râfi'ye ağır kayıplar vermesine rağmen kesin bir sonuç elde edememiştir.⁹⁴⁸

Hârûnürreşîd, isyanın Abbâsîlerin Horasan'daki idaresini tehlikeye düşürmesi üzerine 193/809 yılında Horasan'a doğru hareket etmiştir. Oğullarından Kasım'ı Rakka'da, Emin'i ise Bağdat'ta halefi olarak bıraktıktan sonra Curcân'a geldiğinde hastalığı giderek arttığı için Tûs'a kadar ilerleyebilmiştir.⁹⁴⁹ Bu esnada Buhara'da isyanı bastıran Herseme b. A'yün, ele geçirdiği Râfi'nin kardeşi Beşir b. Leys'i Tûs'a göndermiştir.⁹⁵⁰ Huzuruna çıkartılan Beşir'e "*Allah şahittir ki, son nefesimde dahi seni öldürmeleri için emir verirdim*" diyen Hârûnürreşîd, uzuvlarını parçalara ayırdıktan⁹⁵¹ kısa süre sonra 193/809 yılında hayatını kaybetmiştir.⁹⁵² Vefatından önce veliahdı olarak Emin'i, diğer oğlu Me'mûn'a ise Mâverâünnehr ve Horasan'ın idaresini bırakmıştır. Hârûnürreşîd'in vefatının sabahında Tûs'ta bulunan askerlerin Emin'in hilafetliğine biat ettikleri esnada Merv'de savaş hazırlıkları ile meşgul olan Me'mûn, bu durumdan rahatsız olmuştur.⁹⁵³ Çünkü Hârûnürreşîd, Horasan'a gittiğinde askerlerin ve kumandanlarından Me'mûn'a biat etmelerini istemiştir.⁹⁵⁴ İki kardeş arasında ihtilaflar devam ederken⁹⁵⁵ Herseme b. A'yün'ün Semerkant'a girmesinden sonra Râfi' b. Leys

⁹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/348; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/323; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 65.

⁹⁴⁵ *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/386.

⁹⁴⁶ *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/386.

⁹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/346-350.

⁹⁴⁸ *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/386-387; İbn Tâhir, *Bed'ü ve't-târih*, 6/107.

⁹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/353.

⁹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/352; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/341-342; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/212.

⁹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/353; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/342; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/213; İbnü'l-İmâd, Herseme'nin isyanı bastırdığı esnada Beşir'i öldürdüğünü aktarmıştır. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbarî men zeheb*, thk. Abdülkadir el-Ernâud, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1408/1988), 2/428.

⁹⁵² Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/344-346; İbn Tâhir, *Bed'ü ve't-târih*, 6/107.

⁹⁵³ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/359; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/365.

⁹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/360.

⁹⁵⁵ Bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/359-362; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/365-373.

Türklerin tarafına doğru çekilmiştir. Ancak isyana destek veren Türklerin dağılması kendini zor durumda bırakmıştır.⁹⁵⁶ Me'mûn'un Horasan halkına ihsanlarda bulunup saygı gösterdiği haberini alan Râfî' b. Leys'in 194/810 yılında eman dilemesi üzerine yaklaşık dört yıldır devam eden isyan sona ermiştir.⁹⁵⁷ Daha sonra Râfî' b. Leys, Hârizm'e dönmüştür.⁹⁵⁸

4.4.2. Tâhirîler Dönemi

Adını devletin kurucusu Tâhir b. Hüseyin'den almıştır. Hanedanın atalarından Ruzeyk b. Mâhân, Selm b. Ziyâd tarafından Sîstan'a vali olarak atanan mevlâsı Ebû Muhammed Talha b. Ubeydullah b. Halef el-Huzâî'nin yanına gelerek kendini yetiştirmiştir. Oğlu Mus'ab b. Tâhir ise Süleyman b. Kesîr el-Huzâî'nin kâtibi olup Abbâsî nakibi ve hatibi olarak önemli hizmetlerde bulunmuştur.⁹⁵⁹ Nitekim Bûşenc ve Herât valiliği yapan Mus'ab b. Tâhir, Abbâsî propagandasının başarıya ulaşmasını sağlamıştır. Mus'ab'tan sonra Bûşenc valisi olan oğlu Hüseyin b. Mus'ab'ta babası gibi valiliği döneminde yönetime karşı çıkan isyanları bastırarak Abbâsî hilafetinin yerleşmesinde mühim rol oynadığı için Me'mûn'un güvenini kazanmıştır.⁹⁶⁰ Nitekim Me'mûn, 198/814-815 yılında Horasan'da vefat eden Hüseyin b. Mus'ab'ın cenazesine iştirak edip, Rakka'da bulunan oğlu Tâhir b. Hüseyin'e de baş sağlığı dilemek için birini göndermiştir.⁹⁶¹

Mus'ab b. Tâhir'in Bûşenc valiliği esnasında Abbâsî Devleti'nin hizmetine giren Tâhir b. Hüseyin, İbn Mâhân tarafından 180/796 yılında Bûşenc valiliğine getirildiğinde Hâricîlerin lideri Hamza b. Edrek'in mektepteki otuz talebeyi öldürmesi üzerine Hâricîlerin Ka'ad grubunun bulunduğu köye gelerek onları öldürüp mallarına el koymuştur.⁹⁶² Ayrıca Râfî' b. Leys'in çıkarttığı Buhara ve Hârizm merkezli isyanının bastırılmasında da önemli rol oynamıştır. Tâhir b. Hüseyin'in öne çıkmasında Halife Emin'in Me'mûn'u Horasan valiliğinden azletmek istemesinden sonra ortaya çıkan isyan hareketinde Me'mûn'un yanında yer alması etkili olduğunu ifade edebiliriz.

Halife Emin'in savaşması için İbn Mâhân'ı göndermesine karşılık Me'mûn ise veziri Fazl b. Sehl'in tavsiyesi üzerine Tâhir'i görevlendirmiştir. Bağdat'tan hareket eden İbn Mâhân'ın Rey'e geldiği zaman orduyu sağ, sol ve merkez olmak üzere üç kola ayırması üzerine Tâhir'de birliklerini büyük gruplara ayırmıştır. Sağ kola ayrılan ordunun saldırması ile 194/810-811 yılında başlayan mücadele İbn Mâhân'ın

⁹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/362; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 8/373.

⁹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/364; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 8/375; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 111; Ebû Abdullah Muhammed el-Ceşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, thk. Mustafa es-Sikâ, (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Banî el-Halebî ve Evladuhu, 1356/1938), 279.

⁹⁵⁸ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 66.

⁹⁵⁹ Ceşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ*, 84; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 70.

⁹⁶⁰ Ceşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ*, 291; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 70.

⁹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/420.

⁹⁶² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/310.

öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. İbn Mâhân'ın başı gövdesinde ayrıldıktan sonra elleri ve ayakları bağlanarak gövdesi bir tahta üzerinden Tâhir'e gönderilmiştir. Gövdesini kuyuya attıktan sonra Me'mûn'a yazdığı mektupta İbn Mâhân'ın başının ve mührünün elinde, askerlerinin ise emiri altında olduğunu bildirmiştir.⁹⁶³ Bu zaferden dolayı Me'mûn tarafından kendisine “Zü'l-yemîneyn ve sâhibü hable'd-dîn” lakapları verilmiştir.⁹⁶⁴ Emin, 196/812 yılında Esed b. Yezid b. Mezyed, amcası Ahmed b. Mezyed ve Abdullah b. Humeyd b. Kahtabe'yi Tâhir ile savaşmaları için Hulvân'a göndermiştir. Ancak Me'mûn'un emriyle Tâhir b. Hüseyin, Ahvâz'a dönerken Hulvân'ın güvenliği ise Herseme'ye bırakılmıştır.⁹⁶⁵

Me'mûn'un idaresi altında bulunan Tâhir'in Emin'e karşı yaptığı mücadelelerde gösterdiği başarılarından dolayı Fars, Ahvâz, Basra ve Kûfe'de nüfusunu arttırması üzerine Fazl b. Sehl, 198/814 yılında merkezi Rakka olan Cezîre, Suriye, Mısır ve Mağrib'i içerisine alan bölgeye tayin edilmesini sağlamıştır.⁹⁶⁶ Ayrıca Cezîre'de ayaklanan Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin isyanı bastırıp itaat etmesi için Rakka'ya göndermiştir. Tâhir b. Hüseyin, Keysem civarındaki mücadelede Nasr b. Şebes'in üstünlük kurması üzerine mağlup bir şekilde Rakka'ya dönmüştür.⁹⁶⁷

Rakka'da bulunduğu süre içerisinde yaklaşık altı yıl Nasr ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Me'mûn, 204/819 yılında Tâhir'i Bağdat'ın da yer aldığı doğunun en uç sınırına kadar olan bölgelerin valiliğine getirmiştir.⁹⁶⁸ Ayrıca Bağdat'ın sâhibü's-şurtalık (emniyet işleri) görevinde kendisine tevdi edilmiştir. Tâhir, Horasan valiliğine getirilmesi üzerine Rakka'da bulunan oğlu Abdullah b. Tâhir'i Bağdat'a çağırarak halef olarak tayin ettiğini ve Nasr ile savaşmasını söylemiştir. Ayrıca Me'mûn'un sâhibü's-şurtalık görevini Abdullah'a vermesi ile birlikte Horasan, Bağdat ve Rakka, Tâhirîlerin eline geçmiş ve devletin temelleri atılmıştır.⁹⁶⁹

Abbâsîler'den farklı bir siyaset izleyerek Mâverâünnehr'deki hâkimiyetini sağlamlaştırmak isteyen Tâhir b. Hüseyin'in iki yıllık valiliği döneminde kaynaklarda bilgiler oldukça kıttır. Askerlerine karşı sert bir tutum sergileyen ve Horasan'da bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlayan Tâhir b. Hüseyin'e merkez olarak Hârizm'i kullanması yönünde talepler olmasına rağmen Hârizm'in şiddetli soğuşundan dolayı işleri yürütmekte zorlanacağını söyleyerek kabul etmemiştir. Daha sonra

⁹⁶³ Bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/371-375; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 8/391-415.

⁹⁶⁴ Ebû'l-Fadl Ahmed İbn Tayfûr, *Bagdâd fî târîhi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, thk. Muhammed Zâhîd el-Huseyn, (Kahire: Yayınevi yok, 1368/1949), 62; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 8/415; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/260.

⁹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/380-383; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 8/418, 423.

⁹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/413; Hasan Kurt, “Tâhir b. Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları: 2010), 39/399.

⁹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/413; Yâ'kübî, *Târîhu'l-Yâ'kübî*, 2/411.

⁹⁶⁸ Tâhir'in Horasan valiliğine getirilmesinin sebebi için bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/454-455.

⁹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/454-455; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/150; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 197; Yâ'kübî, *Târîhu'l-Yâ'kübî*, 2/411.

bağımsızlık alameti olarak kendi adına para bastırdığını görmekteyiz.⁹⁷⁰ Ayrıca Merv'de bulunan Me'mûn'un postası Külsûm b. Sâbî, 207/822 yılında cuma günü hutbeye çıkan Tâhir'in halife için dua etmekten kaçınarak onun adını zikretmeyip sadece Müslümanların ıslah edilmesi için dua ettiğini ifade etmiştir.⁹⁷¹ Bu durum açık bir şekilde Tâhir'in Horasan'ı hilafet merkezinden ayırarak bağımsızlığını ilan ettiğini gösterebilir.⁹⁷² Gerdîzî, aynı gece hayatını kaybettiğini aktarmıştır.⁹⁷³ İbn Hallîkan ise bir gün sonra vefat ettiğini söylemiştir.⁹⁷⁴

Kaynaklar ölümü hakkında ihtilaf halindedir. Bu hususta iki görüş öne çıkmaktadır. Bunların birinde sıtma hastalığına yakalanarak vefat etmesidir.⁹⁷⁵ Külsûm, ikinci vaktinde Tâhir'in huzuruna çıktığında göz kapağındaki illetten dolayı hayatını kaybettiğini ifade etmiştir.⁹⁷⁶ Yatsı namazından sonra yatağında ölü bulunduğunu söyleyen İbn Kesîr, ölüm sebebi hakkında bilgi vermemiştir.⁹⁷⁷ İbn Tayfûr'da akşam ile yatsı namazı arasında ölü bulunduğunu aktarmıştır.⁹⁷⁸ Diğerinde ise Me'mûn'un emriyle veziri Ahmed b. Ebî Hâlid tarafından zehirletilerek öldürülmesidir.⁹⁷⁹ Tâhir'in ölümünden sonra Me'mûn şöyle demiştir. “Allah'a hamd olsun. Onu öldüren el, haberi bize getiren ağız dert görmesin.”⁹⁸⁰ Tâhir'in 207/822 yılında ölümünden sonra Horasan valiliğine tayin edilen Talha b. Tâhir'in⁹⁸¹ yedi yıllık valiliği döneminde kaynaklarda yeterli derecede bilgi bulunmamaktadır. Gerdîzî'de Talha b. Tâhir'in Abbâsî hâkimiyetini güçlendirmek için Sîstân'da isyan eden Hâricîlerin lideri Hamza ile mücadele ederek bu isyanı 213/828 yılında bastırdığını ve cenazesinin Belh'e defnedildiği dışında kayıt bulunmamaktadır.⁹⁸² İbn Tayfûr, karnında yaşadığı şiddetli sancıdan dolayı pazar günü hayatını kaybettiğini ifade etmiştir.⁹⁸³ Talha b. Tâhir'in ölümünden sonra Horasan valiliğine 214/829 yılında Abdullah b. Tâhir getirilmiştir.⁹⁸⁴

⁹⁷⁰ İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, 69.

⁹⁷¹ İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, 74; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/468; Taberî, *Târihu'r-rusul*, 8/594; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 197; Yâ'kübî, *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/413; İbn Hallîkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/522; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/151.

⁹⁷² Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 76.

⁹⁷³ *Zeynü'l-ahbâr*, 197.

⁹⁷⁴ *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/522.

⁹⁷⁵ Taberî, *Târihu'r-rusul*, 8/593; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/420; İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, 73.

⁹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/468; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/151; Abdülazîz ed-Devrî, *el-Asrû'l-Abbâsîyyü'l-evvel*, (Beyrut: Dâru't-Talîfâtü lî't-Tabâa, 1417/1997), 169.

⁹⁷⁷ *Bidâye*, 10/260.

⁹⁷⁸ *Kitâbü Bağdâd*, 73.

⁹⁷⁹ İbnü't-Tıktakâ, *Fahrî*, 224; Devrî, *Asrû'l-Abbâsî*, 169; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 76.

⁹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/469; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/260.

⁹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/469; Taberî, *Târihu'r-rusul*, 8/595; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/260; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 198; Yâ'kübî, *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/413.

⁹⁸² *Zeynü'l-ahbâr*, 198.

⁹⁸³ *Kitâbü Bağdâd*, 95.

⁹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/492; Taberî, *Târihu'r-rusul*, 8/620; Yâ'kübî, *Târihu'l-Yâ'kübî*, 2/421.

4.4.2.2. Abdullah b. Tâhir Dönemi (213-230/828-844)

Halife Me'mûn'un itimadını kazanan ve tarihçiler tarafından soylu, efendi, cesur ve yüce gönüllü olarak nitelendirilen Azerbaycan ve Ermenistan Valisi Abdullah b. Tâhir,⁹⁸⁵ Horasan valisi olmadan önce Me'mûn tarafından Hürremî hareketinin lideri Bâbek el-Hurremî'ye karşı mücadele etmesi için Dînever'e gönderilmiştir. Horasan'da ise Talha'nın vekili Alî b. Tâhir bulunmaktadır. Bu esnada Hâricîlerin Nîşâbur'daki el-Hamrâ köyüne düzenledikleri saldırılarda çok sayıda insanı katletmeleri üzerine Abdullah b. Tâhir, Me'mûn'un isteği ile Alî b. Tâhir'in yerine Horasan valisi olmak için harekete geçmiştir.⁹⁸⁶ İbnü'l-Esîr ve İbn Hallîkân, Abdullah b. Tâhir'in Nîşâbur'a geldiği esnada halkın kıtlık içerisinde olduğunu söylemişlerdir.⁹⁸⁷ Abdullah b. Tâhir, bir taraftan Hâricîlerin Horasan'daki isyanını bastırmak için Aziz b. Nûh komutasında on bin kişilik kuvvet gönderirken diğer taraftan da Nîşâbur halkına zulmeden Vali Muhammed b. Hamîdü't-Tâhir'i azlederek halkın güvenini kazanmaya çalışmıştır.⁹⁸⁸

Horasan'da büyük bir itibar sahibi olan Abdullah b. Tâhir'in Me'mûn ile arasındaki muhabbeti halifenin vefatına kadar devam etmiştir. Ancak kaynaklar, Me'mûn'un 218/833 yılında vefatından sonra halifeliğine biat edilen Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billah'ın Horasan'da müstakil bir şekilde hareket eden Abdullah b. Tâhir'e karşı öfkeli olduğunu belirtmektedir. Gerdîzî'ye göre sebebi şöyledir: “Abdullah b. Tâhir, Me'mûn'un hacibi olduğu dönemde bir gün Mu'tasım, gulâmları ile birlikte Me'mûn'un kapısına uygunsuz bir vakitte gelmiştir. Abdullah b. Tâhir, bu kadar gulâm ile Me'mûn'un huzuruna çıkmak için uygun bir vakit olmadığını söylemesi üzerine Mu'tasım-Billah, Abdullah b. Tâhir'in dört yüz gulâmına dikkat çekerek yanındakilerin sayısının az olduğunu belirtmiştir. Abdullah b. Tâhir ise beraberindeki dört bin gulâmının halifeye tamah etmediklerini ancak onun gulâmları ile tamahkâr olduğunu söylemesi üzerine Mu'tasım öfkeli bir şekilde geri dönmüştür.” Daha sonra yaşanan tartışmayı öğrenen Me'mûn, onları barıştırmasına rağmen Mu'tasım-Billah'ın nefreti bitmemiştir. Nitekim halife olduğu zaman Abdullah b. Tâhir'e gönderdiği cariyeye verdiği zehirli mendille yakınlaştıkları zaman öldürmesini istemiştir. Ancak cariyeye, Abdullah b. Tâhir'in evine gittiği zaman ona sevgi ve muhabbetle bağlandığından dolayı Mu'tasım-Billah'ın bu planını söyleyerek komployu ortaya çıkartmıştır.⁹⁸⁹ Barthold, Mu'tasım'ın Abdullah b. Tâhir'e karşı alenen hareket etmeye cesaret edemediğini söylemiştir.⁹⁹⁰

⁹⁸⁵ İbn Hallîkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/83; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/622; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 77.

⁹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5/492; İbn Hallîkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/83-84; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 198; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 8/622.

⁹⁸⁷ *Kâmil*, 5/492;

⁹⁸⁸ Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 198; *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/84.

⁹⁸⁹ *Zeynü'l-ahbâr*, 199.

⁹⁹⁰ *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 225.

Horasan'ın Tâlekân'da 219/834 yılında Hz. Ali evlatlarından Muhammed b. Kasım, Hz. Peygamber'in soyundan gelen Rıza'nın imam olduğunu söyleyerek ona biat edilmesi hususunda çağrıda bulunmuştur. Ancak Horasanlı Ebû Muhammed adındaki bir şahıs, Muhammed b. Kasım'ın yanına gelerek imamlığı herkesten daha çok hak ettiğini söyleyerek ona biat ettiğini açıklamıştır. Ayrıca Horasanlı hacılarında büyük çoğunluğunun biatının alınmasını sağlayarak sayılarının çoğalması üzerine Muhammed b. Kasım, Ebû Muhammed ile birlikte Cüzcan'a giderek orada saklanmaya başlamıştır. Ebû Muhammed'in Cuzcân'daki davetinden sonra Muhammed b. Kasım'ın Tâlekân'da halifelikliğini ilan etmesinden sonra Abdullah b. Tâhir'e ait kuvvetler harekete geçerek Muhammed b. Kasım'ın taraftarlarına ağır kayıplar vermişlerdir. Daha sonra Nesâ'ya kaçan Muhammed b. Kasım, beraberindeki kişinin babasının Nesâ valisine haber vermesi üzerine derdest edilmiş, Abdullah b. Tâhir tarafından Mu'tasım-Billâh gönderilmiştir. Hapse atıldıktan bir müddet sonra kaçmayı başaran Muhammed b. Kasım'dan haber alınamamıştır.⁹⁹¹

Abdullah b. Tâhir döneminde meydana gelen diğer bir önemli gelişme idari olarak Horasan'a bağlı olan Taberistân'da 223/838 yılında Kârinîler ailesine mensup Mâzyâr b. Kârin'in çıkardığı isyandır. İsyanın iki sebebi vardır. Bunların birinde Abdullah'ın halifeye şikâyet etmesi üzerine Mâzyâr'ın haracını ödememesidir. Diğerinde ise Bâbek isyanını bastırarak Mu'tasım'ın gözündeki değerini arttıran ve Horasan valisi olmak isteyen Afşin'in Mâzyâr b. Kârin'e gönderdiği mektupta Horasan valiliğinin kendisine tevdi edileceğini söyleyerek kendi safına çekmek istemesidir. Mu'tasım, isyan çıkartan Afşin'in desteğini alan Mâzyâr b. Kârin'e karşı Abdullah b. Tâhir'in harekete geçmesini istemiştir. Tâhiri ordusu karşısında zor durumda kalan Mâzyâr b. Kârin, esir düştükten sonra Samarra'da bulunan Mu'tasım'a gönderilmiş, ölünceye kadar dövülmüştür.⁹⁹² Gerdîzî, Mu'tasım'ın beş yüz kırbaç vurdurarak acılar içerisinde öldürdüğünü ifade etmiştir.⁹⁹³

Valiliği döneminde Mâverâünnehr'deki şehirlere büyük ihtimam göstererek onları bir araya getiren Abdullah b. Tâhir, isyanların bastırılmasından sonra gözetleme kuleleri inşa ederek bölgenin iyi bir şekilde korunmasını sağlamıştır. Tâhirîlerin iktidarlığında ribatların yaygınlaşması Hârizm, Buhara, Semerkant ve Fergana şehirlerinin dış saldırılara karşı muhafaza edilmesini sağlamıştır.⁹⁹⁴ Mu'tasım'ın 226/841 yılında ölümünden sonra halife seçilen Vâsik-Billâh'tan Horasan ahdini alan Abdullah b. Tâhir, üç sene sonra Nişâbur'da 229/844 yılında hayatını kaybetmiştir. Abdullah b. Tâhir, askeri ve emniyet işlerinden sorumlu olduğu gibi Rey, Taberistan, Kirmân ve Horasan'ın vergilerini de toplamıştır. Vâsik, Abdullah'tan sonra geliri kırk

⁹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/15; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 9/7-8; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/282; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/174-175.

⁹⁹² Ayrıntılı bkz. Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 9/80-101; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/50-56; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/292; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/183-185.

⁹⁹³ *Zeynü'l-ahbâr*, 199.

⁹⁹⁴ Hârizmî, *mîn tarihi Hârizm*, 81-82.

milyon dirheme ulaşan Horasan valiliğine künyesi Ebû't-Tayyib olan Tâhir b. Abdullah'ı atamıştır.⁹⁹⁵

Taberistan'da bulunduğu esnada Vâsik-Billâh'ın Horasan valisi olarak tayin etmesi üzerine Nîşâbur'a gelen Tâhir b. Abdullah, Tâhirîlerin Horasan ve Mâverâünnehr'deki siyasetini devam ettirmiştir. Ancak Vâsik-Billah, Mütevekkil-Alallah, Muntasır-Billâh ve Müstâin-Billâh'ın belli bir dönemine kadar valilik görevine devam etsede Arapça kaynaklarda dönemi hakkında malumat oldukça azdır. Nîşâbur'da 247/862 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed b. Tâhir atanmıştır.⁹⁹⁶

4.4.2.3. Muhammed b. Tâhir Dönemi (247-258/862-873)

Muhammed b. Tâhir, Halife Müstâin-Billâh döneminde Horasan valiliğine tayin edildiği esnada Abbâsî hilafetinde yaşanan siyasi değişimler Nîşâbur'da da etkisini göstermeye başlamıştır. Ancak bu durumun ortaya çıkmasında Muhammed'in herhangi bir etkisi olmamıştır. Kaynaklar, Muhammed b. Tâhir'in liyakat ve hayâ sahibi olmadığı hususunda mutabıktırlar. Zevküsefa içerisinde olan Muhammed b. Tâhir'i gafil, şarap ve eğlenceye düşkün olarak nitelendiren Gerdîzî, olayları idrak edecek kapasiteye sahip olmadığı için Taberistan'daki karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olduğunu söylemiştir.⁹⁹⁷ İktidarlığı döneminde yönetime karşı çıkan isyanların en şiddetli ve tehlikelisi Horasan'da yaşanmıştır. Amcası Talha Nîşâbur, Hüseyin b. Abdullah Herât, Süleyman b. Abdullah Taberistan, Abbâs ise Cüzcân ve Talikân'ın valisi olmasına rağmen isyanların yaşanmasını engelleyememiştir.⁹⁹⁸ Hârizm ise Nîşâbur'a bağlı haraçgüzar konumundadır. Tâhirîlerin himayesindeki Hârizm'de Merv ve Serahs Valisi Mansûr b. Talha bulunmaktadır.⁹⁹⁹

Mustâin-Billâh'ın 249/864 yılında Tâberistân'ın Tâhirîlerin Irak ve Hameyn Valisi Muhammed b. Abdullah'a ikta olarak vermesinden rahatsız olan halk, Zeydî Devletinin kurucusu Hasan b. Zeyd el-Alevî liderliğinde Taberistan Valisi Süleymân b. Abdullah b. Tâhir'e karşı ayaklanmıştır. Deylem, Şâlûs, Rüyân ve Kelâr halkının biatını alarak Aleviyye devletini kuran Hasan b. Zeyd, kısa sürede Taberistan'ın ilk sınırı Âmûl'ü ele geçirdikten birkaç gün sonra Süleymân b. Abdullah ile mücadele etmek için Sâriye'ye doğru harekete geçmiştir. İki taraf arasında yapılan mücadeleyi kaybeden Süleymân'ın aile fertleri ile birlikte mallarını alarak Curcân'a kaçması üzerine Hasan b. Zeyd, Taberistan'a hâkim olmuştur. Tâhirîlerin bu dönemde şîleştikleri için Süleymân'ın kendi rızası ile yenildiği yönünde rivayetler de bulunmaktadır. Hasan b. Zeyd, Tâhirîlerin amilini kovarak yerine Muhammed b. Ca'fer el-Alevî'yi getirdikten

⁹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/82; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 9/131; İbn Kesîr, *Bidâye*, 10/302; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 200; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/191; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 82.

⁹⁹⁶ Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 200; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 82-83.

⁹⁹⁷ *Zeynü'l-ahbâr*, 201.

⁹⁹⁸ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 84.

⁹⁹⁹ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 84; Heravî, "Âl-i 'Irâk" 109.

sonra Rey'e gitmiştir.¹⁰⁰⁰ Böylece Zeydîlerin Tâberistân'daki hâkimiyeti bir yıl sürmüştür.

Muhammed b. Tâhir döneminde meydana gelen diğer bir önemli gelişme ise Saffârîler devletinin kurucusu Yâ'küb b. Leys es-Saffâr'ın Tâhirîlere karşı gerçekleştirdiği ihtilal hareketidir. Yâ'küb b. Leys ile ittifak kurarak onu destekleyen Muhammed'in amcasıoğullarının taht mücadelesi içerisine girmeleri Tâhirîlerin başkenti Nîşâbur başta olmak üzere Horasan'da zayıflamalarına yol açmıştır. Yaşanan kaos ortamından istifade eden Yâ'küb b. Leys'in saldırıları karşısında zor durumda kalan Muhammed b. Tâhir'in ailesi ile birlikte esir düşmesinden sonra Tâhirîlerin Horasan ve Mâverâünnehr'deki hâkimiyeti sona ermiştir.¹⁰⁰¹

Tâhirîlerin idaresindeki Hârizm'in siyasi konjonktürü hakkında yeterli düzeyde bilgi sahibi değiliz. Ancak Hârizm'deki Afrîgoğulları hanedanlığının onlara bağlı olmasına rağmen gümüş sikkeler darp ederek müstakil bir durumda olduklarını görmekteyiz. Arkeolojik araştırmalar neticesinde erken ortaçağ hükümdarını ortaya çıkartan ve şimdiye kadar bilinmeyen türden olan 213-230/828-843 yılları aralığında olduğu tahmin edilen gümüş Hârizm sikkesi bulunmuştur. Bu sikkede iki husus öne çıkmaktadır. Bunların birinde Arapların rivayetlerine göre dirhem ön yüzünün Ca'fer b. Mâlik, Hârizmliler'e göre ise arka yüzünün "*MR'Y MLK' wzk'nšw'r Lord Kral Azkajvar*" tarafından basılmasıdır. Ancak burada bir tutarsızlık söz konusudur. Sikkenin Ca'fer tarafından 213-230/828-843 yılları arasında Hârizmşah Eskecvâr'ın sikkesi örnek alınarak basıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü sikkeyi darpeden oymacı, antik Hârizmşah yazısını bilmediği için Ezkecvâr'a ait sikkeyi en ince ayrıntısına kadar kopyalamıştır. Diğerinde ise kroniklerde adı zikredilmeyen Ca'fer b. Mâlik'in Hârizmşah olduğu hususunda elimizde bir kayıt bulunmamaktadır.¹⁰⁰²

¹⁰⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/158-160; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 9/271-275; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/357; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 201.

¹⁰⁰¹ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 86.

¹⁰⁰² Kuznetsov "Khvârazmshâhs Azkâjvâr", 146.

Resim 4.1. Ca‘fer b. Mâlik tarafından Hârizmşah Eskecvâr’ın sikkesi kopya edilerek tasvir edilen bir gümüş sikke örneği¹⁰⁰³

4.5. Sâ mânîler Dönemi

Mâverâünnehr ve Horasan sahasında bir asırdan daha fazla bir süre hüküm süren¹⁰⁰⁴ Sâ mânîler’in Saffâroğullarından hâkimiyetine son verdikten sonra söz konusu olan bu bölgelerin siyasi ve kültürel tarihinde önemli bir rol oynadıklarını görmekteyiz. Sâ mânîler döneminde İsmâil b. Ahmed dönemi ve sonrasında Hârizm’in siyasi tarihinde önemli gelişmeler yaşanmasından dolayı Hârizmşah Me’mûn b. Muhammed’in Afrîgoğullarına hanedanlığının son Hârizmşah’ı olan Ebû Abdullah Muhammed’i öldürdükten sonra Hârizm’i idaresi altına alması Sâ mânîler döneminde gerçekleşmiştir. Sâ mânîler’in Türkistan sahasına hâkim olma süreçleri ve Me’mûnîler dönemine kadar Hârizm’de yaşanan siyasi süreci bu konu başlığı içerisinde ele alacağız.

¹⁰⁰³ Kuznetsov “Khvârazmshâhs Azkâjvâr”, 145.

¹⁰⁰⁴ Aydın Usta, *Sâ mânîler Devleti’nin Siyasi ve Kültürel Tarihi*, (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 32.

4.5.1. Sâ mânîlerin Mâverâünnehr'e Hâkim Olma Süreçleri ve Hârizm'de Yaşanan Siyasi Gelişmeler

Sâ mânîlerin nesebi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. İslâm kaynakları, Sâ mânîlerin neseb olarak İranlılara dayandıkları hususunda mutabıktırlar.¹⁰⁰⁵ Sâ mânîoğullarını Acem'de büyük güce sahip olan Behrâm Cübîn'e dayandıran İbn Havkal'a göre nesepleri şöyledir: “İbn Ahmed b. Esed b. Sâ mânîhudât b. Cesmân b. Tagmâs b. Nûşerd b. Behrâm Şübîn (Cübîn) b Behrâm Çeşnes.”¹⁰⁰⁶ Sâ mânîlerin etnik olarak mensup oldukları farslı aile hakkında kaynaklarda ifade edebileceğimiz bir kayıt bulunmamaktadır. Sâ mânîlerin köken olarak Türk olduğu ve soylarının Oğuz Türklerine kadar uzandığı yönünde rivayetlerde bulunmaktadır. Ancak Belh'li oldukları ve soylarının Farslara kadar uzandığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁷ Sâ mânîler adlarını Belh şehrinin hâkimi iken düşmanlarından kaçarak Merv'de Emevî Halifesi Hişam b. Abdülmelik döneminde Horasan Valisi Esed b. Abdullah el- Kasrî/Kuşeyrî (105-108/724-727)'ye sığınan ve onun yardımı ile Belh'in idaresini yeniden eline geçiren Sâ mânîhudât'tan almıştır.¹⁰⁰⁸ Sâ mânîhudât adını Semerkant'ta inşa ettiği Sâ mânî köyünden almıştır.¹⁰⁰⁹ Farsçada melik anlamına gelen (خدا) kelimesi Arapçada Sâ mânî Meliki olarak kullanılmıştır.¹⁰¹⁰

Esed b. Abdullah'ın vesilesi ile Müslüman olan Sâ mânîhudât, bağlılığını ve muhabbetini erkek çocuğuna Esed adını vererek göstermiştir.¹⁰¹¹ Ancak Narşahî ile çelişen Gerdîzî, Sâ mânîhudât'ın Horasan'ı idaresinde bulunduran Me'mûn'un Merv'de huzuruna çıkararak onun elinde Müslüman olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹² İbnü'l-Cevzî, Sâ mânîhudât'ın Horasan'da Ebû Müslim ile birlikte Abbâsî ihtilaline destek verdiği için

¹⁰⁰⁵ Ebû Amr Minhâcuddîn Cüzcanî, *Tabakât-ı nâsirî*, çev. Afâd Seyyid Zeydân, (Kahire: Tâb'ü Bî'l-Heynetî'l-Âmetü lî Şuûnî'l-Matâbiû'l-Emirîyye, 1434/2013), 1/334; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/389; Narşahî, Arap ya da Acemli olduklarını ifade etmiştir. *Târîhü Buhara*, 90.

¹⁰⁰⁶ *Suretü'l-arz*, 388, 390; Kaynaklarda nesepleri farklı şekilde zikredilmiştir. Hamevî, Sâ mânî b. Cübâ b. Tûmgâs b. Nûşerd b. Behrâm Cûr *Mu'cemü'l-buldan*, 3/172-173; Kalkaşendî, Sâ mânî b. Cesmân b. Tamgân b. Bûşerd b. Behrâm Cübîn *Sibhü'l-â'sâ*, 4/446; İbnü'l-Esîr, Sâ mânîhudât b. Cesmân b. Tamgâs b. Nûşerd b. Behrâm Cübîn b. Behrâm Huşnes *Kâmil*, 6/253; Gerdîzî ise Sâ mânîhudât b. Hâmât b. Fuş b. Tûmgâseb Şâdel b. Behrâm Cübîn b. Behrâm Hasîs b. Kûzek b. Esfiyân b. Kirdâr b. Dirrâr b. Cem b. Ceyr b. Bestâr b. Haddâd b. Rencehân b. Fiyr b. Ferrevvel b. Sîm b. Behrâm b. Şâsib b. Kûzek b. Cerdâd b. Seferseb b. Kezkîn b. Mîlâd b. Mers b. Merzivân b. Mihrân b. Fâzân b. Keşrâd b. Sadsâd b. Beşdâd b. Ehşîn b. Ferzîn b. Vemâm b. Ersâtîn b. Dûsere Mînuçeher b. Kûzek b. İrec b. Efrîdûn b. İsfiyân Seyk Men Seyk b. Sûrkâv b. Ehşîn Kâvâ b. Resed Kâv b. Dirrâr b. Rimenkâv b. Bifrûş b. Cemşîd b. Vîyûnkehân b. Eskehed b. Hûşengen b. Feravek b. Mûnşî b. Keyûmers olarak kaydetmiştir. *Zeynü'l-ahbâr*, 208.

¹⁰⁰⁷ Ali Şeyh Mübarek vd, “el-Ahvâlü siyâsiyyetü lî'd-devletü's-Sâ mânîyye fî Mâverâünnehr (261-289)”, *Mecelelletü derîyye*, 17/5, (2002), 166.

¹⁰⁰⁸ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 90; Aydın Usta, “Sâ mânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları: 2009), 36/64.

¹⁰⁰⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-buldan*, 3/172; Narşahî, *Târîhü Buhârâ*, 90.

¹⁰¹⁰ Mübarek vd, “Ahvâlü siyâsiyye”, 165.

¹⁰¹¹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 91.

¹⁰¹² *Zeynü'l-ahbâr*, 208.

halk tarafından sevildiğini zikretmiştir.¹⁰¹³ Me'mûn'un 198/813 yılında Irak'a dönmesinden sonra Horasan'da vekil olarak bıraktığı Ğassân b. İbâd, Nuh b. Esed'i Semerkant'a, Ahmed b. Esed'i Fergana'ya,¹⁰¹⁴ Yahyâ b. Esed'i Uşrûsene ve Şaş'a, İlyas b. Esed'i ise Herât'a vali olarak atamıştır.¹⁰¹⁵ Böylece 204/819 yılında Mâverâünnehr'de Sâmanîlerin temelleri atılmıştır. Esed b. Sâman'ın çocukları 205/820 yılında Ğassân b. İbâd'ın azledilmesinden sonra Horasan valiliğine getirilen Tâhîr b. Hüseyin döneminde de görevlerine devam ederek Tâhîrîlere sadık kalmışlardır.¹⁰¹⁶ Tâhîr b. Hüseyin, Nûh b. Esed'in vefatından sonra hâkim olduğu yerlere Yahyâ ve Ahmed'i görevlendirmiştir. Kardeşleri içerisinde halk tarafından sevilen, rüşvet almaya tamah etmeyen ve iffetli olan Ahmed b. Esed'di.¹⁰¹⁷ Abdullah b. Tâhîr döneminde Fergâna ve bazı Türk şehirleri Nûh b. Esed'in idaresindedir. Ancak 227/841 yılında ölümünden sonra ailenin en büyüğü olan Ahmed b. Esed, Fergâna'dan Semerkant'a gelerek vefatına kadar Mâverâünnehr'i idare etmiştir.¹⁰¹⁸ Ahmed'in Nasr, Ebû Zekeriyâ Yahyâ, Ebû'l-Eş'as Esed, Ebû Yûsuf Ya'kûb, İsmâil, İshâk ve Ebû Gânim Humeyd olmak üzere yedi evladı vardı. 250/864 yılında ölümünden sonra Semerkant ve Mâverâünnehr'in idaresini bıraktığı Nasr b. Ahmed, Tâhîrîlerin son dönemine kadar valilik görevine devam etmiştir.¹⁰¹⁹ Tâhîrîlerin idaresine 268/874 yılında son veren Yâ'kûb b. Leys'in saldırılarını engellemek isteyen Halife Mu'temid, Mâverâünnehr'deki bütün amillikleri bir ferman ile Nasr b. Ahmed'e vermiştir.¹⁰²⁰ Böylece Ceyhun Nehri'nden Çin ve doğu topraklarına kadar olan hudutlar Sâmanîlerin idaresine girmiştir. Nüveyrî, Sâmanîler devletinin Nasr b. Ahmed ile birlikte başladığını söylemiştir.¹⁰²¹ Nitekim bazı araştırmacılarda Sâmanîlerin Hârizm başta olmak üzere Horasan, Irak ve Mâverâünnehr'deki hâkimiyetinin halife tarafından onaylanmasını kuruluş tarihi olarak kabul etmektedirler.¹⁰²²

¹⁰¹³ *Muntazam*, 10/126.

¹⁰¹⁴ Narşahî, Ahmed b. Esed'in Merv valisi olduğunu söylemiştir. *Târîhu Buhârâ*, 112.

¹⁰¹⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/253; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/446; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, thk. Abdüssettar Ahmed Farâc, (Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, Basım Tarihi Yok), 1/259; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/389; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 10/126; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 197; Gerdîzî, eserinin başka bir yerinde Sâmanîhudât'ın Me'mûn döneminde Müslüman olduğunu söylemiştir. *Zeynü'l-ahbâr*, 197.

¹⁰¹⁶ İbn Tayfûr, Tâhîr'in Horasan'a geldikten sonra Semerkant valiliğine Abbâs b. Abdullah b. Humeyd b. Ruzeynî'yi atadığını ifade etmiştir. *Kitâbü Bağdâd*, 63-64.

¹⁰¹⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/253.

¹⁰¹⁸ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 112; Kalkaşendî, Ahmed'in Fergana'dan ayrılmadığını ve burada öldüğünü kaydetmiştir. *Sibhü'l-â'sâ*, 4/446.

¹⁰¹⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/253; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 112; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/389.

¹⁰²⁰ Hamza b. Hasan İsfahânî, *Târihü sinî mülûkü'l-arz ve'l-enbiya'*, (Beyrut: Yayınevi ve Basım Tarihi Yok), 177; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/242; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 90; Narşahî, diğer müelliflerden farklı olarak Mâverâünnehr'e ait menşurun Halife Vâsık tarafından verildiğini ifade etmiştir. *Târîhu Buhârâ*, 112.

¹⁰²¹ *Nihâyetü'l-ereb*, 22/ 242.

¹⁰²² Ebû Alî Kıvâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Nizamü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 226; Usta, "Sâmanîler", 36/64.

Nasr b. Ahmed, 261/874 yılında Semerkant'ta ikamet ederken halkın isteği üzerine kendine yardımcı olması için kardeşi İsmâil b. Ahmed'i Buhara valiliğine atamıştır.¹⁰²³ İbnü'l-Esîr, İsmâil'in Buhara'ya vali olarak atanmasındaki sebebi şöyle anlatmıştır: “Nasr b. Ahmed, Yâ'küb el-Leys'i Horasan'a hâkim olunca muhtemel saldırısını engellemek için Ceyhun Nehri'ne birlik göndermiştir. Askerlerin Yâ'küb el-Leys'i yenerek Buhara'ya girmesinden sonra Nasr b. Ahmed'in naibi Ahmed b. Ömer'in korkudan saklanması üzerine Buharalılar emir olarak Ebû Hâşim Muhammed el-Mübeşşir b. Râfi' b. Leys b. Nasr b. Seyyâr'ı azlederek yerine Ahmed b. Muhammed b. Leys'i tayin etmişlerdir. Ancak bu atamalarda başarılı olamadıklarından dolayı Buhara'nın ileri geleni ve Şâfiî fakih Ebû Abdullah b. Ebî Hafs'ın Nasr b. Ahmed'den Buhara'yı kontrol altına alacak birini göndermesini istemesi üzerine kardeşi İsmâil b. Ahmed'i vali olarak atamıştır.”¹⁰²⁴ İsmâil b. Ahmed'in Buhara'ya vali olarak atanmasındaki diğer sebep ise kardeşi Ebû Zekerîyyâ Yahyâ'yı Buhara'da vekil olarak bırakıp Semerkant'a dönmelerinden sonra Hârizm hâkimi olduğu ifade edilen Hüseyin b. Tâhir Tâi'nin¹⁰²⁵ 2000 kişiden oluşan kuvvet ile birlikte Buhara'ya saldırmasıdır. Nasr b. Ahmed, Hârizm'den hareket edip Âmul önlerine kadar gelen Hüseyin b. Tâhir Tâi'nin beşinci günün sonunda birçok insanı öldürüp şehri zaptetmesinden sonra Hârizmlilerin burada her türlü taşkınlıklarda bulunmaları üzerine İsmâil b. Ahmed'i Semerkant'tan Buhara'ya göndermiştir. Buhara'ya yaklaşık on sekiz fersah (yaklaşık 108 km) uzaklıkta bulunan Kermîniye'ye 261/874 gelen İsmâil'in Hüseyin b. Tâhir Tâi'ye karşı çıkan ayaklanmada istifade ederek şehre girmesinden sonra iki taraf arasında başlayan mücadele Sâmânîlerin galibiyeti ile sonuçlanmıştır.¹⁰²⁶ Halk tarafından büyük bir coşku ile Buhara'ya giren İsmâil b. Ahmed, Yâ'küb el-Leys'i adına okutulan hutbeye son verip ağabeyi adına okutarak Buhara'nın tek hâkimi olmuştur.¹⁰²⁷

Sâmânîler devletine siyasi ve kültürel açıdan en güzel dönemini yaşatan İsmâil b. Ahmed (279-295/892-907), Saffârî hükümdarı Amr b. Leys (265-289/879-902) ile Mâverâünnehr'in hâkimiyeti için mücadele içerisine girmiştir. Tâhirîlerin yıkılmasından sonra Horasan'da askeri ve siyasi güç olarak ortaya çıkan Saffârîler, Hârizm, Mâverâünnehr, Sicistan, Hindistan, Cürcân, Kirman, İsfehân ve Fars'ta Abbâsî hilafetine karşı hâkimiyetlerini tesis etmeye çalışmışlardır.¹⁰²⁸ Sâmânîlerin Hârizm'i ele geçirme planları yaptığı dönemde Amr b. Leys ile Tâhirîlerin eski bir taraftarı olan Hucîstânî'nin başkumandalarından Râfi' b. Leys arasında Horasan'ın hâkimiyeti için

¹⁰²³ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/254; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 208.

¹⁰²⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/254.

¹⁰²⁵ Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 113-115; Vámbéry, *Târihu Buhârâ*, 94.

¹⁰²⁶ Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 113-115; Heravî, “Âl-i 'Irâk”, 109; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 92.

¹⁰²⁷ Narşahî, başka bir yerde hutbeyi kendi ve ağabeyi adına okuttuğunu söylemiştir. *Târihu Buhârâ*, 115-116.

¹⁰²⁸ Anonim, *Târihu Sistan*, çev. Muhammed Abdülkerim Alî, (Kahire: Meclîsü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 1426/2006), 191; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 201; Heravî, “Âl-i 'Irâk”, 109; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 247.

büyük bir mücadele söz konusudur. Halife Mu'temîd-Alellah, halktan gelen şikâyetler üzerine Amr b. Leys'i 271/884-85 yılında azlederek Horasan valiliğine Tâhirîlerin son emiri Muhammed b. 2. Tâhir'i atamıştır. Minberlerde Amr b. Leys'e lanetler edilmesini emreden Muhammed b. 2. Tâhir, Horasan'a da vekili olarak Râfî'yi tayin etmiştir.¹⁰²⁹ İbnü'l-Esîr, bu dönemde Sâmânîlerin Mâverâünnehr'deki durumunda bir değişikliğin olmadığını kaydetmiştir.¹⁰³⁰ Amr b. Leys'in oğlu Muhammed b. Amr ile birlikte Fars'a gitmesi üzerine 274/887-88 yılında savaşmak için harekete geçen Halife Muvaffak el-Abbâsî, Kirmân ve Sicistân'ı alamadan geri dönmüştür.¹⁰³¹ Cezîre ve Suriye'de Bizans ve Tolunoğulları'nın baskıları karşısında Muvaffak el-Abbâsî, Amr b. Leys'i 275/888-89 yılında Bağdat Şurtalığine tayin edip kalkan ve bayraklara ismini yazdırmış, Fars, Kirmân ve Horasan'ı da on milyon dirhem karşılığında ikta olarak vermiştir.¹⁰³² Ancak ertesi yıl Muvaffak el-Abbâs'ın tayin ve tevdileri iptal etmesi üzerine isyan eden Amr b. Leys, halifenin adını hutbelerden kaldırdıktan sonra Bağdat'a yürümesine rağmen İsmâil b. Bülbul'un birtakım taahhütlerde bulunmasından dolayı vazgeçmiştir.¹⁰³³ Mu'tazîd-Billâh, 279/892 yılında hilâfet makamına oturduktan sonra Amr b. Leys, gönderdiği elçileri aracılığı ile hediyeler takdim edip Horasan valiliğine yeniden tayin edilmesini talep etmiştir. Bu isteği kabul ederek Râfî' b. Leys'i Horasan valiliğinden azlederek yerine Amr b. Leys'i atayan Mu'tazîd-Billâh, Râfî' b. Leys'in Rey'e tabi olup Halife'ye bağlı olan köyleri tahliye etmesini istemiştir. Ancak Râfî' b. Leys'in kabul etmemesi üzerine Mu'tazîd-Billah, Ahmed b. Abdülaziz b. Ebî Dülef'e haber göndererek harekete geçmesini istemiştir. Ayrıca Amr b. Leys'i de Horasan valiliğine tayin ettiğini bildirmiştir.¹⁰³⁴ Ahmed b. Abdülaziz ile yaptığı mücadeleyi kaybetmesine rağmen onun ölümünden sonra Rey'e dönen Râfî' b. Leys, muhalif olan Ahmed'in oğulları Amr ve Bekir'i yenerek 280/893 yılında İsfahân'a gitmiştir.

Amr'ın Nîşâbur'a gelerek Horasan'a hâkim olması iki tarafı karşı karşıya getirmiştir. 283/896 yılında yapılan savaş kaybettikten sonra Ebîverd'e çekilen Râfî' b. Leys'in Herât ve Merv'e gitmek istemesi üzerine Amr b. Leys, Serahs'a doğru hareket etmiştir. Bu durumdan istifade eden Râfî' b. Leys'in ordusu ile birlikte dar boğazlı yollardan geçerek Nîşâbur'a ulaşmasından sonra Amr b. Leys, Serahs'tan dönerek Râfî' b. Leys'in askerlerini kuşatmıştır. Râfî' b. Leys'in ordusundan bazı kumandanların eman istemesi üzerine adamları ile birlikte hezimete uğramıştır. Daha sonra 283/896 yılında küçük bir askeri grupla yanlarına aldıkları mal ve savaş aletleri ile birlikte kendine bağlı olan Hârizm'e gitmiştir. Hârizm'de Ribâtcebûh adı verilen köye geldiğinde Hârizmşah

¹⁰²⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/341; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 10/7.

¹⁰³⁰ *Kâmil*, 6/341.

¹⁰³¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/351.

¹⁰³² Anonim, *Târîhu Sîstan*, 200; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/358; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 4/213; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 10/16; Abdülkerim Özeydî, "Amr b. Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları: 1991), 3/86.

¹⁰³³ Anonim, *Târîhu Sîstan*, 201-202.

¹⁰³⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/371; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 10/30-31; Anonim, *Târîhu Sîstan*, 203; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 4/193.

Muhammed b. Amr,¹⁰³⁵ Ebû Saîd ed-Dergânî adındaki bir kişiyi karşılaması için göndermiştir.¹⁰³⁶ Bu esnada Râfî' b. Leys, 283/896 yılında idare etmekte zorlandığı Hârizm'in idaresini İsmâil b. Ahmed'e vermiştir.¹⁰³⁷

Hârizmşah Muhammed, eski gücünü kaybeden Râfî' b. Leys'e karşı Saffâroğulları ile birlikte hareket etmeye başlamıştır. Ebû Saîd ed-Dergânî, Râfî' b. Leys'e ihanet ederek öldürüp kesik başını ve mühürünü Nîşâbur'da bulunan Amr'a götürmüş, Amr'da Mu'tazîd-Billâh'a göndermiştir. Râfî' b. Leys'in başı 284/897 yılında Bağdat sokaklarında dolaştırılmıştır.¹⁰³⁸ Amr b. Leys, Râfî'nin başını halifeye gönderdiği esnada Mâverâünnehr'in ahdinin kendine verilmesini istemiştir. Mu'tazîd-Billâh ise elçi olarak gönderdiği Ca'fer b. Bağlâgız aracılığı ile Mâverâünnehr sahasını tevdi ettiğini bildirmiştir.¹⁰³⁹ Horasan'dan Ceyhun Nehri'nin sahillerine kadar olan bölgenin Amr b. Leys'in kontrolüne geçmesi ile birlikte Tâhiroğullarının Horasan'daki mirasçısının Saffârîler olduğu tescillenmiştir. Böylece İsmâil'in Mu'tazîd-Billâh tarafından 280/893 yılında Nasr b. Ahmed'in ölümünden sonra kendine menşur edilen Mâverâünnehr valiliği elinden alınmıştır.¹⁰⁴⁰ Ancak Narşahî, Mâverâünnehr'in hâlâ İsmâil'in kontrolü altında olmasından dolayı Amr b. Leys'in Cüzcan Emîri Ahmed b. Ferîgun, Belh Emîri Ebû Dâvûd ve Mâverâünnehr Emîri İsmâil'in biat etmeleri için mektup yazdığını ifade etmiştir.¹⁰⁴¹

Amr b. Leys'e itaat etmeyi cehalet olarak gören¹⁰⁴² ve Râfî' b. Leys'in Horasan'daki hâkimiyet mücadelesinde destekleyerek emir olarak kabul eden İsmâil b. Ahmed, Hârizm'de yaşanan hadiseden sonra Mâverâünnehr'in Saffârîlere verilmesinden dolayı rahatsız olmuştur. İsmâil b. Ahmed'in 284/897 yılında Hârizm'in idaresini Sâmanîlere bağlı Afrîgoğulları hanedanından Hârizmşah Irâk b. Mansûr'a vermesi,¹⁰⁴³ Sâmanîler ile Saffâroğullarının karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Taberî'ye göre ise savaşın sebebi Amr b. Leys'in biat çağrısına karşılık İsmâil'in Mâverâünnehr'in idaresinin yeniden tevdi edilmesini istemesidir.¹⁰⁴⁴ 285/898 yılında Amr b. Leys'in Hârizm'e Ali b. Şervin ve Muhammed b. Amr el-Hârizm komutasında

¹⁰³⁵ İbnü'l-Esîr, *Hârizmşah*'in ismini zikretmemiştir.

¹⁰³⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/372; Anonim, *Târihu Sîstan*, 205-206.

¹⁰³⁷ Anonim, *Târihu Sîstan*, 191; *Kâmil*, 6/524; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/389; Heravî, "Âl-i 'Irâk", 110.

¹⁰³⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/373; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 10/50; Anonim, *Târihu Sîstan*, 206; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 4/206; Mikhail Fedorov, "Hârizmşâhîyân Benû 'Irâk ve Sede-i Çahârom", çev. Efsâne Münferid, *Mecelle-yi Tahkîkât-ı İslâmî* 1/2, (2002), 313.

¹⁰³⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/401; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 206.

¹⁰⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/394; Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 122-123; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 10/67; Hasan Kurt, "Sâmanoğulları Hükümdarı İsmâil b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1, (2004), 6.

¹⁰⁴¹ *Târihu Buhârâ*, 122-124.

¹⁰⁴² Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 124.

¹⁰⁴³ Irâk b. Mansûr'un Hârizmşah olarak atanması ile birlikte Hârizm'de Âl-i Irâk adında yeni bir hanedanın temelleri atılmıştır. Fedorov, "Hârizmşâhîyân", 314; Heravî, "Âl-i 'Irâk", 110; Hamevî'de bu hanedan için "Âl-i Irâk" ifadesini kullanmıştır. *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2334.

¹⁰⁴⁴ *Târihu'r-rusûl*, 10/76.

gönderdiği birlik, Buhara'nın doğusuna kadar gelmesine rağmen hem hava sıcaklığından dolayı çözü aşamaması hem de İsmâil'in Hârizmşah'a yardım etmesinden dolayı geri çekilmiştir.¹⁰⁴⁵

Amr b. Leys'in 286/899 yılında vekili, hacibi ve hizmetkârı olan Muhammed b. Beşîr komutasındaki¹⁰⁴⁶ beş bin kişilik orduyu Ceyhun Nehri'ne doğru gönderdiği haberini alan İsmâil, yirmi bin kişilik kuvveti ile birlikte harekete geçmiştir. Yapılan savaşta Saffârî ordusunda Muhammed b. Beşîr ile birlikte altı bin kişi¹⁰⁴⁷ öldürülmüştür. Ayrıca Muhammed b. Ali b. Suruş'un da¹⁰⁴⁸ aralarında bulunduğu çok sayıda Nîşâbur'un ileri gelenleri de esir edilmiştir.¹⁰⁴⁹ Gerdîzî, savaş esnasında İsmâil b. Ahmed'in yanında saf tutan Amr b. Leys'in sabık komutanlarından Ahmed Derâz'ın Muhammed b. Ali b. Suruş'a şefaet ederek öldürmediğini ve ölene kadar Buhara'da hapiste kaldığını aktarmıştır.¹⁰⁵⁰ İsmâil b. Ahmed, savaştan sonra gümüş, altın ve mühimmat ile Buhara'ya dönerken Nîşâbur'da çaresiz, kederli ve pişman bir vaziyette bulunan Amr b. Leys ise aldığı mağlubiyeti hazmedemeyerek ertesi yıl yeniden savaş hazırlığına başlamıştır.¹⁰⁵¹ Bu esnada Hârizm'den Mansur b. Karatekin ve Pars el-Beykendî gibi komutanlar da Sâmanî ordusuna katılmak için Ceyhun Nehri'ne gelmişlerdir. Narşahî, Türkistan, Hârizm ve Fergana'dan İsmâil b. Ahmed'i destekleyenlerin sayılarının otuz bin civarında olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁵² İsmâil b. Ahmed, Amr b. Leys'in Nîşâbur'dan Belh'e doğru hareket ettiği esnada mektup göndererek geniş bir bölgeye vali olarak tayin edildiğini; kendinin idaresinde ise sadece Mâverâünnehr sahası olduğu için birbirlerine rıza göstermeleri gerektiğini söylemesine rağmen Amr b. Leys, savaşıma noktasında kararlı olmuştur.¹⁰⁵³

Ceyhun Nehri'nin batısına gelen İsmâil b. Ahmed'in askerlerinin çokluğundan dolayı Belh'in dört tarafını kuşatması karşısında zor durumda kalan Amr b. Leys'in barış teklifi kabul edilmemiştir. 287/900 yılında yapılan savaş Saffârîlerin hezimetini ile sonuçlanmış, Amr b. Leys yanındakiler ile birlikte esir edilerek Semerkant'a gönderilmiştir.¹⁰⁵⁴ İbnü'l-Esir, Amr b. Leys'in 289/902 yılında öldürülene kadar hapiste

¹⁰⁴⁵ Anonim, *Târîhu Sistan*, 206-207.

¹⁰⁴⁶ Narşahî, Muhammed b. Leys olarak kaydetmiştir. Ayrıca Amr, Muhammed'in harekât esnasında müzakare etmesi için beraberinde Ali b. Suruş'u da gönderdiğini kaydetmiştir. *Târîhu Buhara*, 124; Komutanlar içerisinde Ahmed Derâz'da yer almıştır. Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 207.

¹⁰⁴⁷ Gerdîzî, yedi bin kişinin öldürüldüğünü ifade etmiştir. *Zeynü'l-ahbâr*, 207.

¹⁰⁴⁸ *Târîhu Sistan* müellifi ve Gerdîzî, Ali b. Şervin olarak zikretmişlerdir. *Târîhu Sistan*, 207; *Zeynü'l-ahbâr*, 207.

¹⁰⁴⁹ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 6/401-402; Anonim, *Târîhu Sistan*, 207; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 206-207; İsmâil, esirlere ikramlarda bulunduktan sonra fidye karşılığı olmaksızın serbest bırakmıştır. Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 124-125.

¹⁰⁵⁰ *Zeynü'l-ahbâr*, 207.

¹⁰⁵¹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 125.

¹⁰⁵² *Târîhu Buhârâ*, 125.

¹⁰⁵³ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 6/402; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 10/76.

¹⁰⁵⁴ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 6/402; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 10/76; Anonim, *Târîhu Sistan*, 207-208; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 207; Cüzcânî, *Tabakât-ı nâsirî*, 1/339; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 126-127; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 577.

kaldığını söylerken¹⁰⁵⁵ Narşahî ise Mu'tazîd-Billâh'ın 290/903 yılında vefatına kadar kadar hapiste kaldığını ifade etmiştir.¹⁰⁵⁶ Halife'nin İsmâil b. Ahmed'in bu zaferinden sonra ona hil'at göndererek Horasan emiri olarak tanınması ile birlikte Saffârîlerin 259/872 yılından itibaren Horasan'daki hâkimiyetleri sona ermiştir.¹⁰⁵⁷ Hârizmli komutanların Belh savaşı esnasında gösterdikleri tutum ve davranışlar, Sâ mânîlerin Horasan ve Mâverâünnehr'e hâkim olmalarında önemli rol oynadıklarını göstermektedir.

Hârizmlilerin Sâ mânîlere olan bağılılıkları İsmâil b. Ahmed'in Horasan ve Mâverâünnehr meliki olmasından sonrada devam etmiştir. İsmâil döneminde Kâs şehrine vali olarak atandıktan sonra Hârizmşah unvanı alan Irâk b. Mansûr, kendi istikrarını sağlamasına rağmen Sâ mânîlere olan bağılılığını devam ettirmiştir.¹⁰⁵⁸ İsmâil'in 295/907 yılında ölümünden sonra Horasan ve Hârizm'de 2. Ahmed (295-302/907-914) ve 2. Nasr b. Ahmed (302-331/914-943) dönemlerinde iç karışıklıklar meydana gelmesine rağmen Hârizm'in siyasi durumu hakkında bilgi sahibi değiliz. Ayrıca Hârizmşah Irâk b. Mansûr hakkında ise kaynaklarda kayıt bulunmamaktadır.¹⁰⁵⁹

Hârizmliler ile Sâ mânî Devleti arasındaki gelişmelere Sâ mânî Emîri 1. Nûh b. Nasr döneminde (332-343/943-954) rastlamaktayız. Saltanatı sabık Horasan Valisi Ebû Ali b. Muhtâc'ın çıkardığı isyanlar ve Büveyhîler'e karşı mücadeleler ile geçen 1. Nûh b. Nâsr'ın iktidarlığında¹⁰⁶⁰ Hârizm'de karargâhını kuran Afrîgoğulları hanedanına mensup olduğu ileri sürülen Abdullah b. Eşkâm tarafından 332/943-44 yılında sebebi bilinmeyen bir isyan tertip edilmiştir.¹⁰⁶¹ Buhara'dan Merv'e doğru hareket eden 1. Nûh b. Nasr, İbrahim b. Bârîs es-Saklâbî komutasında ordu göndersede İbrâhim'in yolda vefatından dolayı harekât gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine müttefik arayışı içerisine giren Abdullah b. Eşkâm, Türk Meliki'nin¹⁰⁶² himayesine girmek istemiştir. 1. Nûh b. Mansûr ise Türk Meliki'ne haber göndererek Abdullah b. Eşkâm'ı tutuklaması halinde Buhara'da tutsak ettiği oğlunu serbest bırakacağını bildirmiştir. Türk Meliki'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine zor durumda kalan Abdullah b. Eşkâm, 1. Nûh b. Nasr'a itaat ederek Hârizm'den ayrılmış, daha sonra ise emir tarafından affedilip ikramlarda bulunulmuştur.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁵ *Kâmil*, 6/402.

¹⁰⁵⁶ *Târihu Buhârâ*, 128.

¹⁰⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 6/402; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 10/77; Cüzcanî, *Tabakât-ı nâsirî*, 1/339; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 207; Narşahî, *Târihu Buhârâ*, s. 129; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/447; Vâmbéry, *Târihu Buhârâ*, 98.

¹⁰⁵⁸ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 95; Heravî, "Âl-i 'Irâk", 110.

¹⁰⁵⁹ Heravî, "Âl-i 'Irâk", 110.

¹⁰⁶⁰ Usta, "Sâ mânîler", 36/65.

¹⁰⁶¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/184; Cüzcanî, *Tabakât-ı nâsirî*, 1/344; Abdullah b. Eşkâm'ın Hârizmşah olduğu iddia edilmektedir. Fedorov, "Hârizmşâhîyân", 316; Ancak Bosworth, Abdullah b. Eşkâm'ın 1. Nuh b. Nasr tarafından Hârizm'in haraçlarını toplamak için görevlendirildiğini ileri sürmüştür. "Âl-e Afrîğ", *Encyclopædia Iranica* 1/7, (1984), 745.

¹⁰⁶² İbnü'l-Esîr, Türk Meliki'nin ismini zikretmemiştir.

¹⁰⁶³ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/184; Fedorov, "Hârezmşâhîyân", 317.

1. Nûh b. Nasr döneminde Hârizm'in idaresinde Kâs'ta oturan ve Sâ mânî devletine bağlı olan Hârizmşah Muhammed b. Irâk bulunmaktadır. Muhammed'in Hârizm'in idaresine ne zaman geçtiği hakkında bilgi sahibi değiliz. 2. Nasr b. Ahmed döneminden itibaren Hârizm'in idaresinde bulunduğunu söylememizde iki husus öne çıkmaktadır. Bunların birinde İbn Fadlân'ın Hârizmşah Muhammed b. Irâk ile görüşmesidir. Bu görüşmenin ayrıntılarına temas etmiştik. Diğerinde ise Utrûş el-Alevî'nin evlatlarının kumandanlarından Cürcân Valisi Leylâ b. Nu'mân ed-Deylemî'nin 308/920 yılında Sâ mânî yönetimine karşı çıkardığı ayaklanmada¹⁰⁶⁴ Hârizmşah Muhammed'in Sâ mânî emirine yardım etmesidir.¹⁰⁶⁵

1. Abdülmelik b. Nûh döneminde (343-350/954-961) Hârizm'in idaresinde Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Irâk bulunmaktadır. Ebû Saîd Ahmed'in Muhammed b. Irâk'tan sonra Hârizm'in başına geçiş süreci hakkında bilgi sahibi olmamamıza rağmen bazı araştırmacılar, iktidarlığının 341-366/952-977 yılları arasında olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁰⁶⁶ İbnü'l-Esîr'de Hârizm'in bu dönemi ile ilgili tarafımızca iki kayıt temin edilmiştir. Bunların birinde Hârizm'in 341/952 yıllarında boş ve ıslah edilmeye muhtaç bir vaziyette olmasıdır. Diğerinde ise Hazarların 354/965 yılında bir grup Türk'ün topraklarına yönelik saldırılarını engellemek için Hârizmliler'den yardım istemeleridir. Hârizmliler, Müslüman olmaları halinde yardım edeceklerini söylemişlerdir. Melikleri Hakan hariç İslâmiyet dinini kabul etmeleri üzerine Hazarlara yardım ederek Türklerin saldırılarını engellemişlerdir. Hazar melikinin de Müslüman olmasından sonra Ebû Saîd Ahmed döneminde İslâmiyet dini Hazar topraklarında yayılmıştır.¹⁰⁶⁷ Matematik ve müneccim zümresinden kabul edilen Ebû Saîd Ahmed döneminde öne çıkan diğer bir önemli gelişme ise 348/959 yılında Halife Mu'tazid Billâh'ı örnek alarak Hârizm'deki mevcut takvimi ıslah ederek Hârizm halkının kullandığı aylara yeni eklemeler yapmasıdır.¹⁰⁶⁸ Ebû Saîd Ahmed, Hârizm'i Sâ mânîlere bağlı özerk bir şekilde yönetmiştir.¹⁰⁶⁹

Ebû Saîd Ahmed'den sonra Hârizmşah olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Irâk (367-385/977-995) dönemi, Sâ mânî Emîri 2. Nûh b. Mansur dönemine (367-387/976-997) denk gelmektedir. Bîrûnî'nin şehit lakabını verdiği Ebû Abdullah Muhammed,¹⁰⁷⁰ Sâ mânî Devletini ortadan kaldırmak isteyen Sîmcûrî¹⁰⁷¹ ailesine

¹⁰⁶⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/3-4.

¹⁰⁶⁵ Heravî, "Âl-i 'Irâk", 111. Heravî, bu bilgiyi Gerdîzî'ye dayandırmaktadır. Ancak Gerdîzî'nin eserinde isyan hakkında bilgiler verilmesine rağmen Muhammed b. Irâk'ın yardım ettiğine dair bir kayıt söz konusu değildir. Ayrıca İbnü'l-Esîr başta olmak üzere diğer İslâm müelliflerinin eserlerinde de Muhammed'in yardım ettiği noktasında bir kayıt bulunmamaktadır. Bu sebepten Heravî'nin aktardığı bu bilgi, bizim açımızdan sıhhatli değildir.

¹⁰⁶⁶ Fedorov, "Hârizmşâhiyân", 322; Heravî, "Âl-i 'Irâk", 111.

¹⁰⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/239, 290.

¹⁰⁶⁸ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 241; Fedorov, "Hârezmşâhiyân", 317; Heravî, "Âl-i 'Irâk", 111.

¹⁰⁶⁹ Fedorov, "Hârizmşâhiyân", 317.

¹⁰⁷⁰ *Âsârü'l-bâkiye*, 36; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 251.

¹⁰⁷¹ 4./10. yüzyılda Horasan'da Sâ mânîlere bağlı olarak kumandanlık ve valilik görevlerinde bulunan Müslüman Türk ailesi adını, Sîmcûr ed-Devâtî'den almıştır. Sîmcûr, Sâ mânîler tarafından Müslüman

mensup Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Sîmcûrî'ye karşı 2. Nûh b. Mansûr'un yanında yer alarak Sâmanîlere olan bağlılığını göstermiştir. 2. Nûh, Sâmanîlerin başına geçtiğinde Sîmcûrî ailesinin devlet içerisindeki yükselişini engellemek için Herât ve Horasan sipehsâlârlığını “Kıyadetü'l-Cüyûş (قيادة الجيوش)¹⁰⁷² emirlerinden Fâik el-Hassâ'ya vermesi üzerine Herât'a giden Ebû Ali Sîmcûrî, Nîşâbur ve ordu kumandanlığının kendisinde kalması karşılığında Fâik el-Hassâ ile anlaşmıştır. Ancak Fâik, ordu kumandalığına ait hil'at'ın 377/988 yılında idaresindeki Herât'a gönderilmesi üzerine Ebû Ali Sîmcûrî'ye savaş açmıştır. Seçkin askerlerinden oluşan birliği ile birlikte hareket eden Ebû Ali, Herât ve Buşenc arasında bulunan bir mevkie Fâik el-Hassâ'ya saldırmıştır. İki taraf arasında yapılan savaşı kazanan Ebû Ali Sîmcûrî, Merve'r-rüz'e doğru hareket ettiği esnada 2. Nûh b. Mansûr'a haber göndererek Horasan emirliğinin tevdi edilmesini yenilemiştir.¹⁰⁷³ Zor durumda kalan 2. Nuh b. Mansûr, 381/991 yılında ahid, sancak ve hil'at göndererek Horasan sipehsâlârlığına atadığını bildirmiştir.

İmâdüddeve (devletin dayanak noktası) lakabını alan Ebû Ali Sîmcûrî, Nîşâbur'a döndükten sonra Horasan emirliğinin menşurunu almak için asker, silah ve hazine açısından hazırlıklar yapmaya başlamıştır.¹⁰⁷⁴ Fâik el-Hassâ'da isteklerini yerine getirmektedir. Hutbeyi kendi adına okutan ve *Emirü'l-ümera el-müeyyed mine's-sema'* unvanını kendine veren Ebû Ali,¹⁰⁷⁵ Nîşâbur'da iken 2. Nûh b. Mansûr'un tahsil ettiği Horasan vergisinin bir kısmından ferağat etme isteğini reddetmiştir. Ancak 2. Nûh b. Mansûr'dan çekinen Ebû Ali Sîmcûrî, Karahanlı hükümdarı Hârûn Buğra Hân'a¹⁰⁷⁶ haber göndererek Buhara'nın alınması için Sâmanîlere karşı birlikte hareket etmek istediğini bildirmiştir. Yapılan antlaşmaya göre Buğra Hân Mâverâünnehr'e, Ebû Ali Sîmcûrî ise Horasan sahasına hâkim olacaklardır. Bu esnada Merve'r-rüz'de bulunan Fâik el-Hassâ'nın Buhara'ya doğru hareket etmesi üzerine 2. Nûh b. Mansûr, Cüzcan Emîri Ebû'l-Hârs Ahmed b. Muhammed el-Ferîgunî'ye haber göndererek harekete geçmesini istemiştir. Yapılan savaşta galip gelen Fâik el-Hassâ, çok sayıda ganimet elde etmiştir. Diğer taraftan 2. Nûh b. Mansûr'un Buğra Hân'ın Buhara içlerine doğru

olmayan Türk kabilelerine yönelik yapılan akınlar neticesinde ele geçirildikten sonra Buhara'ya getirilip satılmıştır. Ancak daha sonra gûlam olan Sîmcûr, İsmâil b. Ahmed'in hizmetkârı olarak Sâmanîlerin hizmetine girmeye başlamıştır. Sîmcûr hanedanı için bkz. Erdoğan Merçil, “Sîmcûrîler”, *Tarih Dergisi* 32, (1979), 71-88; Erdoğan Merçil, “Sâmanîler Devletinde Türklerin Rolü”, *Tarih Dergisi* 35, (1994), 253-266.

¹⁰⁷² İslâm devletlerinde kumandan ve subay anlamında kullanılmıştır. Bkz. Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları: 2009), 37/259-260.

¹⁰⁷³ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/462; Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 142; Merçil, “Sîmcûrîler”, 549.

¹⁰⁷⁴ Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 232; Cüzcanî, *Tabakât-ı nâsirî*, 1/348; İbnü'l-Esîr, bu olayın 383/994 yılında olduğunu zikretmiştir.

¹⁰⁷⁵ Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând, *Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, thk. Muhammed Abdülkadir eş-Şâvî, (Beyrut: Dâru'l-Asrîyyetü'l-Kütüb, 1408/1988), 1/102; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 232; Utbî, *Tarih-i yemînî*, 90.

¹⁰⁷⁶ Gerdîzî, İlek olarak zikrettiği Buğra Han'ın İsbîcâb'ta bulunduğu esnada Ebû Ali ile antlaştıktan sonra Buhara'ya doğru yönelidiğini ifade etmiştir. *Zeynü'l-ahbâr*, 232-233; Utbî'de İsbîcâb'ta bulunduğunu zikretmiştir. *Tarih-i yemînî*, 95.

hareket ederek Sâ mânî topraklarını ele geçirmesini engellemek için İnânc komutasında gönderdiği ordu da mağlup edilmişti.

Ebû Ali Sîmcûrî, Sâ mânî emirinin Buğra Hân'a karşı yardım teklifini kabul etmeyerek Horasan'ı istila etmeye yönelmiştir. 2. Nûh b. Mansûr, 382/992 yılında Fâik el-Hassâ ile birlikte hareket eden Buğra Hân'ın Buhara'da karargâhını kurması üzerine gizlice şehirden ayrılarak Hârizm'in güneyine kaçmıştır. Ancak Buhara'nın iklim yapısının kötü olmasından dolayı amansız bir hastalığa yakalanan Buğra Hân'ın¹⁰⁷⁷ şehirden ayrılarak Türk ülkelerine gitmesinden istifade ederek Buhara'ya dönüp şehrin idaresini yeniden almıştır.¹⁰⁷⁸

Hârizmşah Ebû Abdullah Muhammed ve Kurkanc Valisi Ebû Ali 1. Me'mûn, Sâ mânî emirine Hârizm'de bulunduğu esnada yakınlık göstererek para ve adam noktasında iyilik yapmışlardır. Bu hizmete karşılık Sâ mânî emiri, Buhara'da her ikisi ile ahd yaptıktan sonra ikta olarak Me'mûn'a Nesâ'yı, Ebû Abdullah Muhammed'e ise Ebîverd'i vermiştir. Ebû Ali Sîmcûrî ise Nesâ'nın kadim dostu 1. Me'mûn'a teslim edilmesini memnuniyetle karşılarken Ebîverd'in idaresinin kardeşi Ebû İbrahim'de olduğunu; yüksek divanda onun karşılığında bir bölge verilmediği takdirde Ebû Abdullah Muhammed'e verilmesini uygun görmediğini söyleyerek Hârizmşah'ın arkadaşları ve askerlerinin kovulmasını istemiştir. Böylece iki emir arasında önceden beri süregelen anlaşmazlığı dahada alevlendirmek isteyen Ebû Ali Sîmcûrî'nin bu tutumu Hârizmşah Ebû Abdullah Muhammed'in kin ve düşmanlık beslemesine sebep olmuştur.¹⁰⁷⁹ Gerdîzî, Kurkanc halkı ile Hârizmliler (Kâs) arasında eski bir düşmanlığın olduğunu söylemesine rağmen sebebini belirtmemiştir.¹⁰⁸⁰ Kanaatimizce bu düşmanlığın sebebi Hârizm'deki siyasi nüfus mücadelesidir.

Sâ mânî emiri, Ebû Ali Sîmcûrî ve Fâik el-Hassâ'nın 384/994 yılında yeniden ittifak kurarak isyan çıkartmaları üzerine Horasan valiliğine atadığı Sebük Tegin'e haber göndererek ondan yardım etmesini istemiştir. Bu isteği kabul eden Sebük Tegin, Sâ mânî ordusu ile birleşmek için oğlu Mahmûd b. Sebük Tegin ile birlikte Horasan'a doğru harekete geçmiştir. Herât civarında yapılan savaşta hezimete uğrayan Ebû Ali Sîmcûrî ve Fâik el-Hassâ, Nîşâbur'a geri dönselerde Sâ mânî emirinin Nîşâbur'a doğru hareket etmesinden dolayı Cürcân'a kaçmışlardır. 2. Nûh b. Mansûr, Nîşâbur'u istila ettikten sonra Seyfü'd-Devle lakabını verdiği Mahmûd b. Sebük Tegin'i Nîşâbur valiliğine ve Horasan komutanlığına, Nasîrü'd-devle Sebük Tegin'i ise Belh valiliğine tayin etmiştir. Sâ mânî emirinin Buhara'ya, Sebük Tegin'in ise Herât'a dönmesinden

¹⁰⁷⁷ Gerdîzî ve Cüzcânî, hemoroid hastalığına yakalandığını ifade etmişlerdir. *Zeynü'l-ahbâr*, 233; *Tabakât-ı nâsırî*, 1/349.

¹⁰⁷⁸ Utbî, *Tarih-i yemînî*, 88-106; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/462-463; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 232-233; Cüzcânî, *Tabakât-ı nâsırî*, 1/348-349; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 1/101-103.

¹⁰⁷⁹ Utbî, *Tarih-i yemînî*, 107; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 1/108; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 280-281; Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler IV Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Sîmcûrî", *Belleten* 49/195, (1985), 555-556.

¹⁰⁸⁰ *Zeynü'l-ahbâr*, 235; Muhammad Nâzım, *The life and times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, (Cambridge: Cambridge University, 1931), 57.

sonra Mahmûd'un Nîşâbur'da yalnız kalmasından¹⁰⁸¹ istifade etmek isteyen Ebû Ali Sîmcûrî ve Fâik el-Hassâ, Horasan'ı ele geçirmek için 385/995 yılında Cürcân'dan Nîşâbur'a gitmişlerdir. Yapılan savaşta Mahmûd'u mağlup eden Ebû Ali Sîmcûrî, Nîşâbur'da çok sayıda ganimet elde ettikten sonra hutbeyi kendi adına okutarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu gelişme üzerine asker toplayarak savaş hazırlıklarını tamamlayan Sebük Tegin'in 385/995 yılında Tûs'a doğru hareket ettiğini öğrenen Ebû Ali Sîmcûrî'de Tûs tarafına yürüyerek karargâhını kurmuştur.

İki taraf arasındaki mücadelede ağır kayıplar veren Ebû Ali Sîmcûrî ve Fâik el-Hassâ, Ebiverd'e oradan Merv ve Amülü'-ş-Şâd'a gittikten sonra 2. Nûh'a mektup yazarak aman dilemişlerdir. 2. Nûh b. Mansûr ise Fâik el-Hassâ'dan ayrılıp Hârizm'deki Kurkanc şehrine gitmesi halinde affedeceğini bildirmiştir. Fâik el-Hassâ, bunun bir entrika ve tuzak olabileceğini söylemesine rağmen Ebû Ali Sîmcûrî, “*Allah ne dilerse o olur*” diyerek Hârizm'deki Hezâresb köyüne gitmiştir.¹⁰⁸² Ancak kaynaklar Hârizm'e gitmesi hususunda ihtilaf halindedir. Utbî, 2. Nûh b. Mansûr'un emriyle Kurkanc Valisi 1. Me'mûn'a gittiğini oradan Hezâresb'e geçtiğini ifade etmiştir. Ayrıca Buhara'daki bazı delegelerin Kurkanc valisine Ebû Ali'nin durumunu rapor ettiklerini belirtmiştir.¹⁰⁸³ Gerdîzî'de ise bu hususta iki rivayet vardır. Bunların birinde savaşı kaybettikten sonra dostu 1. Me'mûn'dan yardım istemek için Kurkanc'a gitmiştir. Diğerinde ise âşık olduğu kadını görmek için tebdili kıyafet ile gittiği Nîşâbur'da Mahmûd tarafından yakalatılarak hapse atılmış, bir müddet sonra kaçarak Hârizm (Kâs)'e ulaşmıştır.¹⁰⁸⁴ Ebû Ali Sîmcûrî'nin Hârizm'e gitmesi üzerine Fâik el-Hassâ'da Karahanlı Emîri İlig Han'ın (Nasr b. Ali) yanına Mâverâünnehr'e gitmiştir. Daha sonra İlig Han'ın ricası ile Sâ mânî emiri tarafından Semerkant valisi olarak tayin edilmiştir.¹⁰⁸⁵

Hârizm'e ulaşmadan önce 2. Nûh b. Mansûr, Hârizmşah'a haber göndererek Ebû Ali'yi ağırlayıp misafir etmesini istemiştir. Ebû Ali Sîmcûrî, Hezâresb köyünde konakladığı esnada hizmetkârlarını gönderen Hârizmşah Ebû Abdullah Muhammed, özür dileyerek yarın ziyaret edeceğini bildirmiştir. Bir plan içerisinde olan Ebû Abdullah Muhammed, Ebû Ali'nin konakladığı kalede içki içtiği esnada suikaste uğraması için iki bin civarındaki askerlerini görevlendirmiştir.¹⁰⁸⁶ Etraflarının kuşatıldığını farkedenden askerlerinin kendilerini savunmak için harekete geçecekleri esnada onları engelleyen Ebû Ali Sîmcûrî, “*Bu vaziyette nedir? Niçin savaşıyorsunuz?*” sorusuna karşılık askeri birliğin başındaki komutan şöyle dedi: “*Hârizmşah'ın emriyle seni derdest etmek için görevlendirildik. Hârizmşah'ın huzuruna götürülmeyi kabul edersen kan dökülmeyeceği gibi kin ve fitneyi de ortadan kaldırmış olacaksın. Sadakat*

¹⁰⁸¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/466-467; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 153-154.

¹⁰⁸² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/470; Utbî, *Târîh-i yemînî*, 126-127; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 154.

¹⁰⁸³ *Târîh-i yemînî*, 126-127.

¹⁰⁸⁴ *Zeynü'l-ahbâr*, 234-235.

¹⁰⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/470; Utbî, *Târîh-i yemînî*, 126

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/470; Utbî, *Târîh-i yemînî*, 127.

göstermeyip intikam niyetinde olursan olacakları görürsün.” Daha sonra Ebû Ali Sîmcûrî, yanındaki muhafız birlikleri ile birlikte teslim olmuşlardır. Utbî, bu olayın 386/996 yılı Ramazan ayının cumartesi gecesi fecr vaktinden önce yaşandığını aktarmıştır.¹⁰⁸⁷ Hârizmşah, Ebû Ali Sîmcûrî tutsak bir vaziyette Kâs'a getirilip sarayda hapse atıldıktan sonra onu destekleyenlerin Hezâresb'te kalmaları halinde hepsinin kanlarının döküleceği için Sebe halkı gibi farklı bölgelere dağılmalarını istemiştir. Bunun üzerine bir kısmı Kurkanc'a 1. Me'mûn'un yanına giderken geriye kalanlar ise tutuklanmışlardır.¹⁰⁸⁸

Ebû Ali'nin tutsak edildiğini öğrenen 1. Me'mûn, bu duruma çok üzülüp öfkelenmiştir. Utbî eserinde, Me'mûn'un haberi aldığı zaman endişeye kapıldığını; kontrolünü kaybederek gözünün döndüğünü; geceleri gözlerine uyku girmediği için yıldızları izlemekle geçirdiğini; bu durumun Hârizmşah'a karşı harekete geçene kadar devam ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁸⁹ Eski düşmanı Ebû Abdullah Muhammed'in işini bitirmek için hazırlıklarını tamamlayan I. Me'mûn, Ebû Ali'nin Hâcib'i İlmengû'nün komutasında Kâs'a gönderdiği ordu, halka şeklinde şehri dört bir yandan kuşatma altına alarak Hârizmşah'ın gücünü yoklamaya çalışmıştır. Bir müddet sonra şehri ele geçiren 1. Me'mûn'un askerleri, Kâs halkından çok sayıda insanın boyunlarına yular takıp ezik bir şekilde esir alarak Hârizmşah'ı kendi meskeninde hezimete uğratmışlardır. Ebû Ali'yi hapisten çıkartıp yerine Ebû Abdullah Muhammed'i bağlayarak tutsak etmişlerdir. Daha sonra Ebû Ali Sîmcûrî ata bindirilerek en güzel sloganlar eşliğinde, Ebû Abdullah Muhammed ise şerefine leke sürülecek bir şekilde deve semeresi üzerinden adi elbiseler ile Kurkanc'a gitmişlerdir. Kurkanc'a geldiklerinde 1. Me'mûn, Ebû Ali Sîmcûrî'yi saygı ile karşılayarak onu onure ederken Ebû Abdullah Muhammed'i ise hakir görüp küçük düşürmüştür.

1. Me'mûn, Ebû Abdullah Muhammed'i Ebû Ali Sîmcûrî'nin yanında öldürdükten sonra Kâs'a adamlarından birini vekil olarak ataması ile birlikte Hârizm'in idaresi mülküne geçmiştir.¹⁰⁹⁰ Böylece Kurkanc, Kâs'tan sonra en büyük ikinci şehri konumunda olmuştur.¹⁰⁹¹ 1. Me'mûn, 385/995 yılında Hârizmşah unvanı aldıktan sonra Hârizm'in tamamında adına para bastırıp hutbe okutarak¹⁰⁹² Afrîgoğulları hanedanlığının iktidarlığına son vermiştir. Böylece Hârizm'de Me'mûnîler dönemi başlamıştır.

¹⁰⁸⁷ *Tarih-i yemînî*, 128-129; Olayın tarihi hakkında kaynaklar ihtilaf halindedir. Gerdîzî'de Utbî gibi 386/996 yılında olduğunu ifade ederken İbnü'l-Esîr ise 385/995 olarak zikretmiştir. Barthold, 386/996 yılının yanlış olabileceğini ifade etmiştir. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 282.

¹⁰⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/470; Utbî, *Tarih-i yemînî*, 129.

¹⁰⁸⁹ *Tarih-i yemînî*, 129.

¹⁰⁹⁰ Utbî, *Tarih-i yemînî*, 129-130; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/471; Gerdîzî, *Zeynû'l-ahbâr*, 235; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 1/108.

¹⁰⁹¹ Taneri, “Gürgenç”, 16/321.

¹⁰⁹² Utbî, *Tarih-i yemînî*, 131.

4.6. Me'mûnîler Dönemi'nde Hârizm (385-407/995-1017)

Kurkanc şehrinde 407/1017 yılına kadar hüküm süren hânedan adını, Sâ mânîler döneminde Kurkanc valiliği yapan Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed'den almıştır.¹⁰⁹³ Şecerele hakkında bilgi sahibi olmadığımız Me'mûnîler için Togan, şu ifaderi kullanmıştır:

“Sâ mânîler bozkır ile ticarette ehemmiyeti gittikçe artmakta olan Kurkanc'ın (Cürcâniyye) idaresini bizzat kendilerine tabi ayrı bir valiye tevcih etmişler ve bu valiler de vilâyetleri, irsî bir sülâle sıfatı ile idare etmişlerdir. Mâlûm olan ilk vali Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed isminde bir zat olduğundan bu sülâleye Me'mûnîler denilmektedir. Bunların Baranlı Türk uruğundan¹⁰⁹⁴ neş'et etmiş olmaları muhtemeldir.”¹⁰⁹⁵

Me'mûnîler ile ilgili dikkat çeken diğer bir husus, Birûnî'nin Afrîgoğulları hanedanlığının şeceresini kayıt altına almasına rağmen Me'mûnoğulları hakkında bilgi vermemesidir. Me'mûnîlerin ilk dönemi hakkında kayıt bulunmadığından dolayı Hârizm'e ne zaman ve ne şekilde geldikleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Bu hususta kaynakların ihtilaf halinde olduklarını görmekteyiz. Bosworth, Arapların 93/712 yılında Hârizm'i ele geçirmelerinden sonra Hârizm'de ikili yönetim kurarak Kâs'ın idaresini Afrîgoğullarına, Kurkanc'ın idaresini ise Me'mûnoğullarına vererek ikili sistem oluşturduklarını ifade etmesine rağmen İbn Fâdlan'ın Hârizm'e yaptığı seyahate dikkat çekerek bu bilginin zayıflığı üzerinde durmuştur.¹⁰⁹⁶ Heravî'de Bosworth'a benzer bilgiler vererek Arapların Hârizm'i istilasından sonra Hârizm'in idaresinin Afrîgoğullarına bırakıldığını; bölgedeki siyasetin Ceyhun Nehri'nin doğu ve batı ekseninde yayılmasından dolayı Müslüman Arap amillerinden oluşan yeni bir hanedanın Kurkanc'ta meydana getirildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁹⁷ Gibb'te Arapların Hârizm'in askeri güç olarak zayıf olduğu gerekçesi ile kalıcı olarak kolonize edildiğini belirtmiştir.¹⁰⁹⁸

Ancak bu bilgiler açık bir şekilde Me'mûnîlerin Hârizm'de Araplar tarafından teşekkül edildiği yorumunu ortaya çıkarsa da elimizde yeterli derecede argüman olmadığından dolayı bizim açımızdan sıhhatli değildir. Nitekim Kâs'ta Afrîgid Hârizmşah Muhammed b. Irâk'ı ziyaret ettiğini ifade eden İbn Fâdlan, Kurkanc'ta yaklaşık üç ay kalmasına rağmen Me'mûnîler hakkında bilgi vermemiştir. Bosworth, Me'mûnîlerin yükselişinin Hârizm'in kuzeybatısındaki Kurkanc şehrinin ticari açıdan

¹⁰⁹³ Togan, *Umumi Türk*, 60; Taşağıl, “Me'mûnîler”, 29/105.

¹⁰⁹⁴ “Baranlı-Berendi, Kıpçak uruğundan olup Sirderya'nın kuzeyinde Kalaç ve bazı kıpçaklarla birlikte Oğuzların Türkmen zümresini teşkil eden uruğlardan biridir.” Togan, *Umumi Türk*, 363.

¹⁰⁹⁵ “Hârizm”, 5/243; *Horezm Kültürü*, 17.

¹⁰⁹⁶ Clifford Edmund Bosworth, “Âl-e Ma'mûn”, *Encyclopædia Iranica* 1/7, (1984), 762.

¹⁰⁹⁷ “Mülûkü Hârizm”, 174; Aykut Özbayraktar, *Me'mûnîler Devrinde Hârizm (Siyasi, Sosyo-Ekonomik, Kültürel)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 27.

¹⁰⁹⁸ *Arap Fetihleri*, 74.

merkez haline gelmesinden sonra Ceyhun Nehri'nin sağ kıyısında yer alan ve Afrîgidlerin merkezi olan Kâs ile aralarındaki rekabet ile bağlantılı olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹⁹ Togan, Sâ mânîlerin ticarete önemi artmaya başlayan Kurkanc'ın idaresini kendine tabi olan Afrîgoğullarından olmayan valilere tevdi ettiğini ve bu valilerin şehri ırsî bir sülâle sıfatı ile idare ettiklerini ifade etmiştir.¹¹⁰⁰ Diğer taraftan Kuteybe'nin fethinden sonra Hârizm'in idaresinin Hârizmşah ailesine bırakıldığını ve bu durumun 1. Me'mûn'un Kurkanc'ta emir olana kadar devam ettiği belirtilmiştir.¹¹⁰¹

Hârizmşah unvanı alarak Hârizm'i (385-407/995-1017) yılları arasında yöneten Me'mûnî emirlerinin hüküm sürdükleri dönem, mevcut sikkelere ve tarihi kayıtlara göre şöyledir:

- 1) Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 1. Me'mûn b. Muhammed (385-387/995-997)
- 2) Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn (387-399/997-1009)
- 3) Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn b. 1. Me'mûn (399-407/1009-1017)
- 4) Hârizmşah Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali (407-408/1017)¹¹⁰²

Hârizm ve Kurkanc Emîri 1. Me'mûn'un iki yıllık iktidarlığı döneminde Hârizm'in tarihi hakkındaki kayıtlar az olduğundan dolayı Sâ mânî Emîri 2. Nûh döneminde anlattığımız hadiseler dışında elimizde malumat bulunmamaktadır. İlmi bir kişiliğe sahip olan Me'mûn, Ebû Sehl, İbn Sîna, Bîrûnî ve Ebû Mansûr Abdûlmelik es-Seâlibî gibi büyük âlimleri himaye etmesinden dolayı bunların eserlerinde övgü ile bahsedilmiştir. Ayrıca şair olan I. Me'mûn'un bazı Arapça şiirleri ve vecizeleri günümüze kadar ulaşmıştır.¹¹⁰³ 1. Me'mûn, 387/997 yılında bir suikast sonucu öldürülmüştür. Utbî, Hârizmşah'ın ordu komutanı ve arkadaşları tarafından tertiplenen yemekte zehirlenerek öldürüldüğünü ifade etmiştir.¹¹⁰⁴

4.6.1. Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn Dönemi (387-399/997-1009)

1. Me'mûn'un ölümünden sonra devlet erkânı oğlu Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn (387-399/997-1009)'un etrafında toplanarak ona biat etmişlerdir.¹¹⁰⁵ Hârizmşah olduktan sonra Sebük Tegin'in kızı Kehkâlcî ile evlenerek siyasi nüfusunu arttırmaya çalışan Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn (387-399/997-1009) döneminde

¹⁰⁹⁹ “Âl-e Ma'mûn”, 762.

¹¹⁰⁰ *Horezm Kültürü*, 17.

¹¹⁰¹ Abbâs, “Devletü Me'mûnîyyin”, 202.

¹¹⁰² Nâzım, *Sultân Mahmûd of Ghazna*, 184-185; Taşağıl, “Me'mûnîler”, 29/105; Bosworth, “Âl-e Ma'mûn”, 762; Özbayraktar, *Me'mûnîler Devrinde Hârizm*, 25; Togan ise Muhammed Nâzım'dan farklı olarak Me'mûnî Emirlerini şöyle sıralamıştır:

1) Ebû'l-Abbâs 1. Me'mûn b. Muhammed (385-387/995-997), 2) Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn (387-406/997-1015), 3) Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn (Me'mûn b. Me'mûn) (406-409/1015-1017), 4) Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali (409/1017). “Hârizm”, 5/243; *Horezm Kültürü*, 17.

¹¹⁰³ Togan, *Horezm Kültürü*, 18.

¹¹⁰⁴ *Tarih-i yemînî*, 144; Ebû'l-Abbâs 1. Me'mûn b. Muhammed'in ölümüne dair geniş bilgi için bkz. Özbayraktar, *Me'mûnîler Devrinde Hârizm*, 43-49.

¹¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/490.

Hârizm'in iç siyaseti hakkında neredeyse hiçbir şey kaydedilmemiştir.¹¹⁰⁶ Ebû'l-Hasan Ali'nin şahılgı döneminde Horasan ve Mâverâünnehr'de Sâ mânîler, Karahanlılar ve Gazneliler, siyasi mücadeleleri ile öne çıkmışlardır. Özellikle 2. Nûh b. Mansûr'un 387/997 yılında ölümünden sonra Sâ mânîler devletinde vezirler ve hacipler arasında başlayan çatışmalar devletin sarsıntı geçirmesine sebep olduğunu ifade etmemiz mümkündür.

2. Nûh b. Mansûr'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu 2. Mansûr'un Horasan valiliğini Gazneli Mahmûd'u azlederek Hâcib Begtüzün'e vermesi Sâ mânîler ile Gazneliler arasındaki dostluğun bozulmasına yol açmıştır.¹¹⁰⁷ Begtüzün ve Fâik el-Hassâ, 389/999 yılında Emîr Mansûr ile toplantı yaptıkları esnada onu tevkif edip gözlerine mil çektikten sonra yerine kardeşi Abdûlmelik b. Nûh'u getirmişlerdir. Sâ mânîler devletinde yaşanan kaos ortamından istifade eden Mahmûd, Merv'de Begtüzün ve Fâik el-Hassâ ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Horasan'ı ele geçirmiştir.¹¹⁰⁸

Karahanlılar ile Gazneliler arasında Mâverâünnehr ve Horasan'ın istilası için büyük bir mücadele söz konusuydu. Aynı yıl İlig Hân, Buhara'yı ele geçirdikten sonra Sâ mânîlerin Mâverâünnehr'deki hâkimiyetine son vermiştir. Sâ mânî ailesine mensup Ebû'l-Hars Mansûr b. Nûh, diğer kardeşleri Ebû Ya'kûb b. Nûh, Ebû İbrâhim İsmâil, amcaları Ebû Süleyman, Ebû Zekerîyye ve diğer aile fertleri Özkent'te hapsedilmiştir.¹¹⁰⁹ Kardeşler içerisinde Ebû İbrâhim İsmâil b. Nûh, ertesi yıl 390/1000 yılında Özkent'ten kaçarak el-Müntasır lakabını aldıktan sonra Hârizm'e gitmiştir. Ebû İbrahim el-Müntasır, Hârizm'de bulunduğu esnada Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali'nin desteğini alarak devleti yeniden toparlamak için Horasan'ın muhtelif bölgelerine dağılan Sâ mânî askerlerini biraraya getirerek savaş hazırlıklarına başlamıştır. Ordunun komutanlığına ise Hâcib Arslan Bâlu'yu getirmiştir.¹¹¹⁰

Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali'nin Ebû İbrahim el-Müntasır'a destek vermesi Hârizmlilerin Sâ mânîlere tabi oldukları sonucunu ortaya çıkarmaz. Nitekim Horasan ve Mâverâünnehr'de siyasi gücünü kaybeden Sâ mânî şehzadesi Ebû İbrahim el-Müntasır'ın bu vaziyette iken Hârizmşah'ın desteğini almadan Karahanlılara karşı hareket etmesinin mümkün olamayacağı kanaatindeyiz. Ayrıca Hârizmlilerin bu dönemde siyasi olarak bağımsız olmadığı görüşünü de savunmaktayız. Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali'nin İslâm dünyasında komşu devletler ile siyasi ilişkiler kurması Me'mûnîlerin bağımsız olduklarını göstermez. Çünkü Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh el-Abbâsî'nin bağımsızlık alametlerini Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali'ye gönderdiğine dair

¹¹⁰⁶ Clifford Edmund Bosworth, "Âlî b. Ma'mûn", *Encyclopædia Iranica* 1/8, (1985), 852.

¹¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 7/487.

¹¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8/3.

¹¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8/5-6; Kalkaşendî, *Sibhü'l-'â'sâ*, 4/447; Utbî'de ise bu isimler şu şekildedir: Ebû'l-Haris el-Mekhûl, Abdûlmelik, Ebû İbrahim, Ebû Ya'kub Benü Nûh b. Mansûr er-Rıza, onların amcaları Ebû Zekerîyye, Ebû Süleyman, Ebû Salih el-Gâzî ve diğer akrabaları. *Tarih-i yemînî*, 180.

¹¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8/11; Utbî, *Tarih-i yemînî*, 181; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 1/112.

bir kayıt bulunmamaktadır. Beyhakî'ye göre Abbâsî halifesi, Hâcib Hüseyin Sâlâr vasıtası ile ahid, hil'at ve sancağı 405/1015 yılında Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'a göndermiş ve ona "*Aynü'd-devle ve Zeynü'l-mille*" lakaplarını vermiştir.¹¹¹¹ Beyhakî, Me'mûnîlerin Hârizm'i bağımsız bir şekilde yönettiklerini ifade etmesine rağmen bağımsızlığın hangi emir döneminde başladığını zikretmemiştir.¹¹¹² Kaanatimizce bağımsız olmaları Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn dönemine denk gelmektedir.

Hârizm'den hareket eden Hâcib Arslan Bâlû, Buhara üzerine yürüyerek Karahanlıların Buhara Valisi Ca'fer Tegin ile birlikte esir aldığı on yedi kişiyi Kurkanc'a gönderdikten sonra yeniden Sâ mânîlerin idaresine geçmesini sağlamıştır. Bu durum, İlig Han'ın Buhara'ya doğru yönelmesinden sonra Sâ mânîlerin Hârizm'e doğru çekilmesi ile son bulmuştur. Ancak Karahanlılar ve Gaznelilere karşı verdiği mücadeleden vazgeçmemiştir. Ebû İbrahim el-Müntasır, 391/1001 yılında Nîşâbur'a dört fersah (yaklaşık 24 km) uzaklıkta bulunan Buşenc ile Bağuhak köyü arasında Mahmûd'un kardeşi ve naibî Mansûr b. Sebûk Tegin ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Nîşâbur'u ele geçirmesine rağmen bu başarısı uzun sürmemiştir. Mahmûd ile Nîşâbur'da yaptığı savaşı kaybederek Ebîverd'e çekilmiştir. Daha sonra Mansûr'un takip etmesi üzerine Serahs'ta 392/1002 yılında yapılan savaş, Ebû İbrahim el-Müntasır'ın yenilgisi ile sonuçlanmıştır.¹¹¹³

Mâverâünnehr'e 393/1003 yılında döndüğü esnada Sâ mânîlere sempati duyan Oğuz Türklerinin desteğini alarak onları İlig Hân'ın üzerine sevketmiştir. Semerkant'ta yapılan savaşı Oğuzlar kazanmasına rağmen daha sonra yüz çevirerek İlig Hân ile birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Ebû İbrahim el-Müntasır, Amülü's-Şat'ta karargâhını kurarak Semerkant'ta 394/1004 yılında yaptığı mücadeleyi kazanmıştır. Ancak Ebû İbrahim el-Müntasır, İlig Hân ile Uşrûsene'de yapılan savaşta askerlerin büyük bir bölümünü kaybederek hezimete uğrayıp Cüzcan'a çekildikten sonra Merv'e gitmiştir.¹¹¹⁴ Merv'de bulunduğu esnada önemli bir gelişme meydana gelmiştir. Nesâ Valisi Hâcib Ebû Nasr b. Mahmûd, 394/1004 yılında Gaznelilere olan bağlılığından vazgeçerek Müntasır'a tabi olarak onunla birlikte hareket etmeye başlamıştır.

Hâcib Ebû Nasr, Nesâ'da onun adına hutbe okutarak itaatini göstermesi üzerine Nesâ halkı, Ebû Nasr b. Mahmûd'un ihtilaf sancağı altında olmaları halinde akıbetlerinin kötü olabileceği ihtimalini düşünerek Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali'ye haber göndererek yardım etmesini istemişlerdir. Bu talebi kabul eden Ebû'l-Hasan, ayanlarından Ebû'l-Fadıl el-Hâcib komutasındaki Hârizm ordusunu Nesâ'ya göndermiştir. Üstüvâ'daki Habûşân mevkiinde yapılan savaş, Ebû İbrahim el-

¹¹¹¹ *Târihu Beyhakî*, 735.

¹¹¹² *Târihu Beyhakî*, 731.

¹¹¹³ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 8/11-12; Utbî, *Tarih-i yemînî*, 181-183; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 1/112.

¹¹¹⁴ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 8/12; Utbî, *Tarih-i yemînî*, 189-191; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 1/112-114.

Müntasır'ın hezimetini ile sonuçlanmıştır. Hâcib Ebû Nasr b. Mahmûd ve Sâ mânîlerin eski Horasan Valisi Hüsâmü'd-devle Ebû'l-Abbâs Taş'ın öldüğü savaşta Sâ mânî askerleri çöllere kaçarken Ebû İbrahim el-Müntasır ise İsferyân'a gitmiştir.¹¹¹⁵ Ebû'l-Hasan'ın Müntasır'a karşı Nesâ halkına yardım ederek Sâ mânîlere karşı hareket etmesinde Sultan Mahmûd yönetimindeki Gaznelilerin Karahanlılar'a karşı belirgin bir şekilde üstünlük kurmasıdır.¹¹¹⁶

Sebük Tegin'in ölümünden sonra yerine geçen Mahmûd döneminde Karahanlı Emîri İlig Hân ile Horasan ve Mâverâünnehr'in istilası için mücadele devam etmektedir. Tarafların birbirlerini mücadeleye daveti üzerine 395/1005 yılındaki savaş Gaznelilerin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Böylece Gazneliler Horasan'a, Karahanlılar ise Mâverâünnehr'e hâkim olduktan sonra Amuderya'nın sınır olması noktasında mutabık kalmışlardır. Ancak Mahmûd, Pencap'daki Mültân'a gitmesinden istifade eden İlig Hân'ın 396/1006 yılında Subâşı Tegin'i Horasan'a, Ca'fer Tegin'i ise Belh'e göndermesi üzerine emirlerinden Arslan Câzib'i Herât'ta görevlendirmiştir. Ancak Mahmûd, Subâşı Tegin'in Herât'ı ele geçirdikten sonra Nîşâbur'un da alınması için adam göndermesi üzerine İlig Hân'ın kardeşi Ca'fer Tegin'in idaresindeki Belh'e doğru hareket etmiştir. Mahmûd'un Belh'e hareket ettiğini öğrendikten sonra endişeye kapılan Ca'fer Tegin, Tirmiz'e kaçmıştır.

Mahmûd, Belh'te karargâhını kurduktan sonra Herât'ın alınması için Gazne ordusunu göndermesi üzerine Subâşı Tegin, Merv'e doğru hareket ettiği esnada Hasan b. Tak liderliğindeki Oğuz Türkmenlerinin saldırısına uğramasına rağmen onları mağlup etmiştir. Subâşı Tegin, Ebîverd üzerinden Nesâ'ya geçse de Arslan Câzib'in takibinden dolayı gittiği yerde tutunamaması kendini zor durumda bırakmıştır. Bu sebepten yanında bulundurduğu ganimetleri ve askerlerin büyük bir bölümünü Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali'ye göndererek İlig Hân'ın emanetlerine sahip çıkmasını istemiş ve uyarıda bulunmuştur. Daha sonra Mâverâünnehr'e dönen Subâşı Tegin, kardeşi Ca'fer Tegin ile birlikte hezimete uğratılmışlardır.¹¹¹⁷ Kaynaklarda Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali'nin Subâşı Tegin'in isteğine karşılık verdiği cevap hakkında kayıt bulunmamaktadır. Gaznelilerin Karahanlılara karşı Horasan ve Mâverâünnehr'de üstünlük kurması Hârizmşah'ı Gaznelilere yakın bir siyaset izlemeye sevk etmiş

¹¹¹⁵ Utbî, *Tarih-i yemînî*, 191-192; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 1/114-115; Abdullah Duman, "Ebû İbrahim İsmâil El-Muntasır'ın Sâ mânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar Ve Gaznelilerle İlişkileri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2, (2012), 544-545; Mâverâünnehr'de Karahanlılar ile yaptığı mücadeleleri kaybeden Müntasır, Karahanlı ordusunun takibinden kurtulabilmek için Merv civarında İbn Büheyc adlı reisin liderlik yaptığı kabileye sığınmıştır. Ancak Gazneli hükümdarın amili Ebû Abdullah Mâhrûy'un teşvikiyle 395/1005 yılında Arap kabileler tarafından öldürülünce Sâ mânîler Devleti'nin siyasi varlığı sona ermiştir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8/13; Utbî, *Tarih-i yemînî*, 197; Usta, *Sâ mânîler Devleti*, 221; Sadî S. Kucur, "İsmâil b. Nûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları: 2011), 23/116.

¹¹¹⁶ Ebû'l-Hasan Mübayen, "Delâil ve Çegûnegî-yî Tasrif-i Hârezm Tavsît-i Gaznevîyân", *Pejûheşnâme-yi Târih* 4/14, (2009), 131.

¹¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8/35-36; Utbî, *Tarih-i yemînî*, 285-289; Gerdîzî, *Zeynû'l-ahbâr*, 255-256; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 292.

olabilir. Ancak Bosworth, Hârizmşâh'ın Mahmûd'un kız kardeşi ile evlilik yaparak akrabalık kurmaya çalışsa da siyasi açıdan ittifakın Karahanlılar ile yaptığını ifade etmiştir.¹¹¹⁸ Hârizmşâh Ebû'l-Hâsan Ali'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemek ile birlikte 399/1009 yılında olduğu tahmin edilmektedir.¹¹¹⁹

4.6.1.2. Hârizmşâh Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn Dönemi (399-407/1009-1017)

Hârizmşâh Ebû'l-Hasan Ali'nin ölümünden sonra yerine Me'mûnoğulları ailesinin son emiri Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn geçmiştir. Beyhakî, Bîrûnî'ye atıfta bulunarak Hârizmşâh Ebû'l-Abbâs'ın erdemli, güzel ahlaklı, keskin zekâlı, çalışkan ve ileri görüşlü bir kişiliğe sahip olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Bîrûnî, Ebû'l-Abbâs'ın ağzından kötü bir söz işitmediğini de belirtmiştir.¹¹²⁰ Ebû'l-Abbâs, Hârizmşâh olduktan sonra Horasan ve Mâverâünnehr'de siyasi nüfusunu arttıran Gazneliler ile olan ilişkileri devam ettirebilmek için ağabeyi Ebû'l-Abbâs Ali'nin yaptığı gibi Mahmûd'a kız kardeşi ile evlenmek istediğini iletmiştir. Ebû'l-Abbâs, Mahmûd'un kardeşi Harra Kehkâlcî/Kalcî ile evlilik yaptıktan sonra Gaznelilere samimi bir şekilde sadakatli olacağını teminatını vermiştir.¹¹²¹ Gerdîzî, bu evliliğin 405/1015-1016 yılında yapıldığını ifade etmiştir.¹¹²²

Ebû'l-Abbâs'ın bu evlilikten sonra Mahmûd'a olan sadakatinin ve bağlılığının arttığını görmekteyiz. Nitekim Beyhâkî, bu bağlılığı şöyle ifade etmiştir: *“Ona karşı o derece tevazu sahibiydi ki kurduğu şarap meclisine Sâ mânî ve diğer bölgelerdeki ileri gelenleri ve emirlerin evlatlarını davet ederdi. Bu davette ayağa kalkıp mecliste bulunanlara emrederek üçüncü kadehin Sultan Mahmûd adına içilmesini emrederdi. Bunun üzerine misafirler, ayağa kalkıp yeri öptükten sonra şaraplarını içip yerlerine oturlardı.”*¹¹²³ Ancak iki taraf arasındaki bu dostane ilişkiler zaman içerisinde bozulmaya başlamıştır. Hârizm'de özellikle Ebû'l-Abbâs'ın Abbâsî halifesinden ahid, hil'at ve sancak almasından sonra bağımsız bir şekilde hareket etmesi Mahmûd'u rahatsız etmiştir. Hârizmşâh Ebû'l-Abbâs, halifenin hil'at göndererek onurlandırmasından dolayı yakınlık kurmaya başlamasının Mahmûd'un kızmasına sebep olabileceği endişesine kapılarak Bîrûnî'den hediyeleri getiren elçiyi çölde karşılamasını istemiştir.¹¹²⁴ Böylece doğu İslâm dünyasının en güçlü hükümdarı durumuna gelen Mahmûd'un yatışmasını sağlayacaktır.¹¹²⁵

¹¹¹⁸ “Âlî b. Ma'mûn”, 852; Mübayen, “Delâil ve Çegûnegî-yî”, 131.

¹¹¹⁹ Nâzım, *Sultân Mahmûd of Ghazna*, 185; Bosworth, “Âl-e Ma'mûn”, 763.

¹¹²⁰ *Târihü Beyhakî*, 734.

¹¹²¹ Utbî, *Târih-i yemînî*, 395; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 259; Beyhakî, *Târihü Beyhakî*, 734.

¹¹²² Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 259.

¹¹²³ *Târihü Beyhakî*, 734-735.

¹¹²⁴ Beyhakî, *Târihu Beyhakî*, 735.

¹¹²⁵ Bosworth, “Âl-e Ma'mûn”, 764.

Bîrûnî, elçiye çölde karşıladıktan sonra bağımsızlık alametlerini Hârizm'e getirdiğinde Ebû'l-Abbâs'ın Mahmûd'un duymaması için sır olarak saklanmasını istediğini belirtmiştir. Ayrıca emanetlerin ortaya çıkmasının Me'mûnîlerin sonunu getirdiğine dikkat çekmiştir.¹¹²⁶ Kanaatimizce Mahmûd'un bu olaydan sonra Hârizmşah'a karşı hareket etmesinde Hârizm'i Gaznelilere bağlı müstakil bir bölge olarak görmesidir. Nitekim Sâ mânîlerin yıkılmasından sonra bölgedeki otorite boşluğunu doldurmak için Karahanlılara karşı genişleme siyaseti izleyen Mahmûd, halifeden önce 399/1009 yılında Ebû'l-Abbâs'a gönderdiği elçi aracılığı ile Hârizmşahlığını tebrik edip bağımsızlığını tanımıştır.¹¹²⁷

Mahmûd, hassas dengelerden dolayı Hârizm'e karşı boyun eğdirme politikasını izlemeye başlayarak Karahanlılar ile yapılan Özkend savaşından sonra yapılacak olan dostluk antlaşmasına Hârizmşah Ebû'l-Abbâs'ın da elçi göndermesini istemiştir. Ancak Ebû'l-Abbâs, antlaşmanın hanlar arasında yapılacağı için emir olduğu gerekçesini öne sürerek kabul etmemiştir. Hârizmşah'ın beklenmedik cevabı karşısında rahatsız olan ve ona karşı kin tutmaya başlayan Mahmûd, veziri Ebû'l-Kasım Ahmed b. Hasan Meymendi'ye şunu söylemiştir: “*Hârizmşah Ebû'l-Abbâs verdiği bu cevapla bizim yanımızda olmadığını göstermiştir.*” Bunun üzerine Ahmed Hasan, “*Ona öyle bir şey yapacağım ki bizim yanımızda olup olmadığını te'kid edeceğiz*” şeklinde cevap vermiştir. Daha sonra Ahmed Hasan, Hârizmşah'ın elçisi Yâ'küb el-Cündî'ye¹¹²⁸ şöyle söylemiştir: “*Emîrinizin bu tutarsız davranışının sebebi nedir? Hayaller kurup hanlara heyet göndermeyerek kendini töhmet altında bırakmaktadır. Bu töhmetten kurtulmak istiyor ise neden Sultan Mahmûd adına hutbe okutmuyor. Gerçekten bu konuşmayı Hârizmşah'ın töhmetten kurtulması için nasihat mahiyetinde yapıyorum. Seninle yaptığım bu görüşme, Sultan'ın bilgisi dâhilinde değildir.*”¹¹²⁹

Yâ'küb el-Cündî, Kâbil'den Hârizm'e döndüğü esnada Mahmûd, Hindistan'dadır. Yâ'küb el-Cündî, Hârizmşah'a Ahmed Hasan ile yaptığı görüşmeyi anlatıp Sultan Mahmûd adına hutbe okutulmasını istediklerini; aksi halde Hârizm'i mahvedeceklerini söylemiştir. Hârizm'de kendi adına hutbe okutma isteği karşısında zor durumda kalan Ebû'l-Abbâs, devlet erkânı ile durumu istişare etmiştir. Bu dönem düşmanlığını yapan Bîrûnî başta olmak üzere teklifi kabul etmeyen emirler, sarayın dışına çıkararak kılıçlarını ve sancaklarını çekerek tehditvari bir şekilde Mahmûd adına hutbeyi okutması halinde Hârizmşah'ı öldüreceklerini söyleyip küfürler etmişlerdir.¹¹³⁰ Ebû'l-Abbâs, Mahmûd'un isteğine sıcak baktığı esnada Bîrûnî'nin ilginç teklifi ile karşılaşmıştır. Bîrûnî, Hârizmşah'a Mahmûd'un dostu olan Türkistan Hânlarının öfkeli olduklarını ve her birine galip gelmesinin çok zor olduğunu; onlarla birleşmesi halinde

¹¹²⁶ *Târîhu Beyhakî*, 735.

¹¹²⁷ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 41.

¹¹²⁸ Beyhakî, kötü niyetli, tamahkâr ve dürüst olmayan bir karaktere sahip olduğunu ifade etmiştir. *Târîhu Beyhakî*, 737-738.

¹¹²⁹ Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 737.

¹¹³⁰ Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 737-738; Utbî, *Tarih-i yemînî*, 396; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8/94.

Mahmûd'a karşı koyabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu dönemde Özkend hududunda iç karışıklıklar ile meşgul olan Karahanlılara meylederek Hân ile İlek arasındaki taht kavgasının sona erdirilmesinde rol oynaması halinde çokça ihsanlarda bulunacaklarını ve bunun kendine fayda vereceğini söyleyerek Hârizmşah'ın Gaznelilere karşı Karahanlılar ile yakınlaşmasını sağlamıştır.¹¹³¹ Bu teklifi kabul eden Hârizmşah, 406/1016 yılında gönderdiği elçi aracılığı ile hediyeler takdim edip aralarındaki taht kavgasında arabuluculuk yapmak istediğini iletmiştir.

Belh'te bulunduğu esnada Hârizmşah'ın Karahanlılar'a elçi gönderdiği haberini alan Mahmûd, onlara karşı kötü zanda bulunmaya başlamıştır. Mahmûd'u karşılarına almak istemeyen Türkistan Hânları, Mahmûd'un damadı Hârizmşah arasındaki dostluğunu ve ondan razı olduğunu bildiklerini; Hârizmşah ile aralarındaki antlaşmanın dostluk bağlarının kuvvetlendirilmesi için yapıldığını; kendine karşı herhangi bir ittifakın söz konusu olmadığını iletmişlerdir. Eğer sultan bu duruma öfkeleniyse kendilerine saygı göstermesi gerektiğini; Hârizmşah ile aralarında bir ihtilaf varsa giderilmesi için arabuluculuk yapabileceklerini bildirmişlerdir. Mahmûd, bu isteğe cevap vermediği gibi elçide göndermemiştir. Hârizmşah'ın ikinci kez asker yardımı teklifini kabul etmeyen Türkistan hânları, arabulucuk yapabileceklerini yinelemeleri üzerine Ebû'l-Abbâs kabul etmek durumunda kalmıştır.¹¹³²

Mahmûd, bir süre sonra 406-407/1016-1017 yılında İlek ve Hân'ın gönderdiği elçileri Belh'te kabul ederek Hârizmşah ile aralarında herhangi bir problemin olmadığını söylemiştir. Daha sonra Ebû'l-Abbâs'a hitaben yazdığı mektupta aralarında yaptıkları antlaşmaları hatırlatarak Hârizm üzerinde hakkı olduğunu ve ülkesinde adına hutbe okutması gerekirken kavminin öfkesine maruz kalarak bunu yerine getirmediğini; halkın sultana yap ya da yapma gibi sözler sarfetmelerini engellemeyerek kendisini aciz duruma düşürdüğünü söylemiştir. Ayrıca Belh'ten beş yüz fil ve yüz bin süvari ile birlikte hareket ederek emirliğin nasıl yapılması gerektiğini göstereceğini; savaştan vazgeçmesi için şu üç istekten birini kabul etmesini istemiştir:

- a) Gönüllü/ gönülsüz olarak adına hutbe okutsun,
- b) Kendisine itaat ederek şanına yakışır ihtişamlı hediyeler göndersin,
- c) Merhamet dilemesi için memleketinden imamlar, fakihler ve ileri gelenlerden oluşan bir heyet göndersin.

Mahmûd'un talepleri karşısında zor durumda kalan Ebû'l-Abbâs, iki karşıt güç karşısında sıkışıp kalmıştır.¹¹³³ Ancak bu istekler karşısında itaat etmekten başka çaresi kalmayan Ebû'l-Abbâs, Horasan'da idaresi altında bulunan Nesâ ve Ferâve'de hutbeyi Mahmûd adına okuturken, halkın isyanından çekindiği için Hârizm'in iki baş şehri başkent Kurkanc ve Kâs'ta ise kendi adına okutmaya devam etmiştir. Ayrıca Mahmûd'a meşayihler aracılığı seksen bin dinar para ile üç bin at göndermiştir. Böylece Hârizmşah

¹¹³¹ Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 739.

¹¹³² Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 739.

¹¹³³ Bosworth, "Âl-e Ma'mûn", 764.

ile Mahmûd arasında barış sağlanmıştır.¹¹³⁴ İki taraf arasında sulh yapıldığı esnada, Mahmûd'un muhtemel askeri harekâtına karşı Hezâresb'te hazır bir şekilde bekleyen Hârizmşah'ın ordu komutanı Buharalı Hâcib'i Alp Tekin,¹¹³⁵ hutbenin Mahmûd adına okutulduğunu duyması üzerine askerleri ile birlikte sultana itaatlerinin olmadığını söyleyerek 407/1017 yılında isyan çıkarmışlardır.

Ebû'l-Abbâs'ın vezirlerinin ve meşayih'ten bazılarının öldürülmesinden sonra kaleye sığındığını gören isyancı grup, kaleyi ateşe vererek Hârizmşah'ı öldürmüşlerdir. Bu olay, şevval ayının ortasında 20 Mart Çarşamba günü meydana gelmiştir (407-408/1017).¹¹³⁶ Utbî ve Beyhakî, Hârizmşah'ın Alp Tegin'in isyanı neticesinde öldürüldüğünü aktarırken¹¹³⁷ İbnü'l-Esîr ise farklı bir rivayette bulunarak emirler tarafından suikast sonucu öldürüldüğünü ve katilin bilinmediğini ifade etmiştir.¹¹³⁸ Daha sonra isyancılar, Hârizm tahtına Ebû'l-Abbâs'ın on yedi yaşındaki yeğeni Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali (407-408/1017)'yi¹¹³⁹ çıkartmışlardır. Ancak çocuk yaşta tahta oturan Ebû'l-Hâris'in ülkeyi idare etmekte aciz kalmasından istifade eden Alp Tegin ve onun tayin ettiği vezir Ahmed Tuğân, devlet işlerini kendi tekellerine alarak Hârizm halkına zorbalık yapmışlardır. Gerdîzî ve Beyhakî'nin "Evbaş (اوباش)" avam tabakasından olan ayaktakımı ve berduş olarak nitelendirdiği asiler,¹¹⁴⁰ istediklerini yaparak zenginleri soyup öldürmüşlerdir. Hârizm'deki bu hava, dört ay sürmüştür.¹¹⁴¹

Hârizm'de yaşanan gelişmelerden haberdar olduğu esnada Gazne'de bulunan Mahmûd, Karahanlılar'a mektup göndererek eniştesinin intikamını almak için Hârizm üzerine sefer düzenleyeceğini bildirmiştir. Karahanlıların onayını aldıktan sonra Belh üzerinden hareket eden Mahmûd, Hârizm'in alınması için Kuzey Horasan'da Huttel, Huvaziyân ve Tirmiz'de gemiler, Âmul'de ise askeri hazırlıklar yapmıştır. Mahmûd'un Hârizm hududunda bulunan Cigerbend'e Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim Taî¹¹⁴² komutasında gönderdiği öncü kuvvetler, sabaha karşı çöle saklanan Hümâr-Tâş Şarâbî'nin komutasındaki Hârizmlilerin ani saldırısı karşısında yenilgiye uğratılmışlardır. Bunun üzerine Mahmûd, askerlerinin tamamen imha olmasını engellemek için harekete geçerek öğle saatlerine kadar süren mücadele de Hârizmlileri yenilgiye uğratmış, Hümâr-Tâş Şarâbî'yi de tutsak etmiştir. Ertesi gün Hezâresb

¹¹³⁴ Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 741-742.

¹¹³⁵ Utbî, Yinâltekin olarak zikretmiştir. *Târîh-i Yemînî*, 396; Beyhakî, Alp Tegin ve askerlerinin kalplerinin içerisinde ihanet ve sinsilik olduğunu ifade etmiştir. *Târîhu Beyhakî*, 742.

¹¹³⁶ Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 742.

¹¹³⁷ Utbî'nin rivayeti için bkz. *Târîh-i yemînî*, 396-397.

¹¹³⁸ *Kâmil*, 94.

¹¹³⁹ Beyhakî, Ebû'l-Hasan'ın kardeşi Ebû Ali'nin oğlu olduğunu ifade etmiştir. *Târîhu Beyhakî*, 742. Utbî'ye göre ise babası Ebû'l-Hasan'dır. *Târîh-i yemînî*, 396.

¹¹⁴⁰ *Zeynü'l-ahbâr*, 259; *Târîhu Beyhakî*, 742.

¹¹⁴¹ Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 742; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 37; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 297.

¹¹⁴² Beyhakî, Muhammed el-A'rabî olarak zikretmiştir. *Târîhu Beyhakî*, 744; Utbî ve Gerdîzî de ise Muhammed et-Taî olarak geçmektedir. *Târîh-i yemînî*, 397; *Zeynü'l-ahbâr*, 259.

yakınlarında karşı saldırıya geçen Hârizm ordusu mağlup olmuş, asi liderleri Alp Tegin ve diğer komutanlar da tutsak edilmiştir.

Hârizm'e ilerleyen Mahmûd, fitneye sebebiyet veren Alp Tegin, Hümâr-Tâş ve Şâd Tegin el-Hânî'yi tevkif etmiştir. 3 Temmuz 1017 yılında Hârizm'in baş şehri Kurkanc'ı ele geçiren Mahmûd, beş bin civarındaki esiri Gazne'ye gönderdikten sonra tüm hazinelere el koymuştur. Alp Tegin ile birlikte esir düşen diğer asileri de Ebû'l-Abbâs'ın kabri başında idam etmiştir. Hârizm ve Kurkanc'ın idaresini kendi bünyesine alan Mahmûd, vekili olarak büyük hâcibi Altuntaş'ı bıraktıktan sonra Gazne'ye dönmüştür. Altuntaş, Mahmûd'a olan sadakatinden dolayı vefatına kadar Hârizmşah olarak görev yapmıştır.¹¹⁴³ Böylece Hârizm'deki yirmi iki yıllık Me'mûnîlerin iktidarlığı sona ermiştir.

¹¹⁴³ Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 744-745; Utbî, *Târîh-i yemînî*, 397-398; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 259; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8/94; Bosworth, "Âl-e Ma'mûn", 764.

5. HÂRİZM'DE İKTİSADİ, SOSYAL VE İLMİ YAŞAM**5.1. İktisadi Durumu**

Hârizm'in sahip olduğu stratejik konumundan dolayı İslâm ve Çin ülkeleri arasındaki ticari faaliyetlerde köprü görevinde bulunması iktisadi açıdan öne çıkmasını sağlamıştır. Nitekim büyük kervanların İran, Çin, Güney Rusya, İskandinav ve Hindistan ülkelerini birbirine bağlayan ana yollar üzerindeki Hârizm'de satmaları iktisadi olarak önemini arttırmıştır. Hârizm'in bu özelliğinden hareketle tarım, hayvancılık ve ticaret başta olmak üzere iktisadi hayatı ele alacağız.

5.1.1. Tarım

Horasan ve Mâverâünnehr'in geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. İslâm coğrafyacıları, Hârizm'in diğer şehirlere göre iklimsel açıdan verimli topraklara sahip olmasından dolayı Türkistan'da tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile ön plana çıktığını söylemişlerdir. Yağmur sularının yanı sıra Ceyhun Nehri başta olmak üzere çok sayıda nehir yataklarına sahip olması çeşitli ziraai mahsüllerinin üretiminin yapılmasını sağlamıştır. Nitekim Hârizm'de pirinç ve arpa dışında tütün, buğday,¹¹⁴⁴ nohut, fasulye, incir, nar, elma, armut, ayva, şeftali, dut, kayısı, susam, lahana, salatalık, şalgam bitkisi, havuç, patlıcan, kabak, reyhan, nergis, nilüfer, mersin bitkisi, fesleğen (yarpuz) ve menekşe yetiştirilmiştir. Ancak soğuk bir bölge olması yüzünden muz, limon, ağaç kavunu, şeker kamışı, yer elması ve ebegümecinin üretimi yapılmamıştır.¹¹⁴⁵ Ayrıca ceviz yetiştirilmediğinden dolayı ithal edilmiştir.¹¹⁴⁶ Türkistan sahasında ayva ve armut üretiminde ise Hârizm, Buhara ve Tirmiz şehirleri öne çıkmaktadır.¹¹⁴⁷ Tâhirîler döneminde Hârizm'in yıllık toprak haracı 420.089 dirhemdir. Bu rakamın Sâmânîler döneminde yıllık 420.210 dirheme ulaştığı görülmektedir.¹¹⁴⁸

Hârizm'de ziraai mahsullerde en çok pamuk üretimi yapılmıştır. Doğu'da pamuk üretiminin merkezi konumunda olan iki yer vardır. Bunlar: Mağrib ve Hârizm'dir. Hârizm'in diğer bölgelere göre pamuk ve yünlü kıyafetlerin üretiminde ön plana çıkmasında soğuk bir coğrafya'ya sahip olması etkili olmuştur. İbn Havkal ve İstahrî, pamuk üretimi için şöyle söylemişlerdir: “*Verimli topraklara sahip olan Hârizm'de*

¹¹⁴⁴ Kalkaşendî, Hârizm'deki arpa ve lolaz fiyatının ortalama iki, buğdayın ise iki buçuk dirhem olduğunu ifade etmiştir. *Sibhü'l-â'sâ*, 4/471.

¹¹⁴⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ibsâr*, 3/128.

¹¹⁴⁶ *Suretü'l-arz*, 397; *Kitâbü'l-mesâlik*, 304.

¹¹⁴⁷ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 70.

¹¹⁴⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 340; Hûmeyde, “Ahvâlü'l-iktisâdî fi Hârizm”, 6.

hububat ve çeşitli meyvelerin üretiminin yanında pamuklu ve yünden yapılan kıyafetlerin ticareti de uzak diyarlara yapılmıştır.”¹¹⁴⁹

Hârizm’de meyve yetiştiriciliğinde ise karpuz üretimi öne çıkmıştır. Uzun yıllar muhafaza edilen karpuzlardan meyve suyu ve tatlılar yapılmıştır. Kazvînî, Hârizm dışında tatlı çeşitlerine sahip başka bir yerin olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁵⁰ Seâlibî, Hârizm’deki karpuz çeşitlerinden olan (البارنج) Barenc’in diğerlerine göre daha tatlı olduğunu söylemiştir.¹¹⁵¹ İbn Fazlullah el-Ömerî’de Buhara ve Semerkant’taki karpuzlar güzel olmasına rağmen en lezzetli olanın Hârizm’de yetiştirildiğine dikkat çekmiştir.¹¹⁵² İbn Battûta ise şöyle söylemiştir: “Doğu ve batıda Buhara ve Hârizm’de yetişen karpuzdan daha güzelini görmedim. Hârizm karpuzunun kabuğu yeşil, içi kırmızı olup tadı ise oldukça tatlıdır. Bizim oralardaki malakka inciri gibi dilimlere ayrılıp kurutulduktan sonra Hârizm’den toplanıp Çin ve Hindistan’a ihracatı yapılmaktadır. Kurutulmuş meyvelerin hiçbirisi bu kadar lezzetli değildir. Hindistan’ın Dehli kentinde ikamet ettiğimde Hârizm’den gelen misafirlerden ince kesilip kurutulmuş karpuz satın alırdım. Hint meliki’de bu karpuzları çok sevdiğimi bildiği için kendine getirildiğinde hemen bana gönderirdi.”¹¹⁵³ Abbâsî halifelerinden Me’mûn ve Vâsık’ın Bağdat’taki sarayına kurşun kapların içerisine kar ile birlikte yerleştirilen Hârizm karpuzlarının ihracatı yapılmıştır. Gönderildiği yerde bozulmayan karpuzlar, yedi yüz dirheme satılmıştır.¹¹⁵⁴

Hârizm’de öne çıkan diğer meyve türü ise üzümdür. İhracatı uzak diyarlara yapılan üzümün üretimi noktasında öne çıkan şehirlerin başında Hârizm’e bağlı Darğan gelmektedir. Makdisî, Darğan şehrinde sahil boyunca yedi mil (yaklaşık 11 km) uzunluğunda beş yüz adet üzüm bağının olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁵⁵ Nitekim Türkistan sahasında kuru üzüm mahsulü yaygın olarak Hârizm’de yapılmıştır. Kuru üzümün üretimi daha çok şarap yapımında kullanılmıştır. Hamevî, Hârizm halkının şarap için çok kaliteli üzümler ürettiklerini belirtmiştir.¹¹⁵⁶

5.1.2. Hayvancılık

Hârizm, diğer bölgelere göre geniş ve zengin meralara sahip olması yüzünden çobanlık ve hayvan yetiştiriciliğinde ön planda olmuştur. Hârizmliler, tarım’dan sonra hayvancılıkta önemli bir gelir elde ettikleri münasebeti ile doğal kaynaklardan da

¹¹⁴⁹ Suretü’l-arz, 397; Kitâbü’l-mesalik, 304.

¹¹⁵⁰ Âsârü’l-bilâd, 521.

¹¹⁵¹ Letâ’ifü’l-ma’ârif, 129.

¹¹⁵² Hârizm’de kırmızı ve sarı renkli karpuzların olduğuna dikkat çekmiştir. Mesâlikü’l-ıbsâr, 3/128.

¹¹⁵³ Rihletü İbn Battûta, 370.

¹¹⁵⁴ Seâlibî, Letâ’ifü’l-ma’ârif, 129; Hârizmî, min tarihî Hârizm, 99.

¹¹⁵⁵ Ahsenü’l-tekâsîm, 289.

¹¹⁵⁶ Mahmûd Şeyma Muhammed Abdülmevlâ, “Sanâatu’z-zirâiyye fî bilâdî Mâverâünnehr münzû kıyamü’d-devleti’s-Sâmânîyye hatta sükûtü’d-devleti’l-Hârizmîyye (261-628/ 884-1231)”, Mecelletü Külliyeti’l-Edeb 19, (2019), 100.

istifade ederek hayvancılığa büyük ihtimam göstermişlerdir. Nitekim Horasan ve Mâverâünnehr'deki insanlar, süt ürünlerini Hârizm'den tedarik etmişlerdir. Diğer taraftan deve ve küçükbaş hayvanların yünlerinin ihracat edilmesi Hârizm halkının iktisadi olarak zenginleşmesini sağlamıştır.¹¹⁵⁷ İbn Havkal, Hârizm'deki koyunların köpek gibi yılda yedi baş doğurduğunu; renkleri kırmızı olan kuzulardan iki tanesini keserek derilerinden faydalandıklarını; derilerin çeyrek dinardan iki dinar arasında satıldığını; fiyatların kuzuların renklerine göre değiştiğini aktarmıştır. Ayrıca kırmızı dışında siyah ve beyaz renkli derilerin de olduğunu; bunlar içerisinde temiz olan siyah derilerin yüksek fiyatlar ile satıldığını; beyaz renkli derilerin ise eyer yapımında kullanıldığını belirtmiştir.¹¹⁵⁸ Hârizmliler, kalitesiz olan derilerin on tanesini bir dirheme satmışlardır. İbn Havkal, bunun sebebini Ebû İshak İbrahim b. Alptekin'e sorduğunda şu cevabı almıştır: “*Hârizm'deki koyunlar, merada gece ve gündüz yayıldıklarından dolayı derileri kıymetlidir. Horasanlılar'da koyunları bu şekilde besleyerek sağlıklı olmalarını sağlamışlardır.*”¹¹⁵⁹ Hudûdü'l-âlem müellifi de Hârizm'e iki fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta bulunan Kerder'de kuzu derisinin ticaretinin yapıldığını ifade etmiştir.¹¹⁶⁰ Hârizm halkı, ihtiyaçlarından fazla olan koyunların ticaretini Karluk ve Oğuz Türklerine gerçekleştirmiştir. Nitekim Kurkanc şehri, Hârizmliler ile Oğuzların ticaret merkezi konumundadır.¹¹⁶¹

Hârizm'de koyun dışında at ve deve yetiştiriciliği de yapılmıştır. Soğuk ikliminden dolayı insanlar, Ceyhun Nehri donduğu zaman yüklerini taşımak için vasıta olarak at, deve ve katırı kullanmışlardır.¹¹⁶² Hârizm'de; inek, koyun ve deve yetiştiriciliği Kurkanc sokaklarında yapılmıştır.¹¹⁶³ Atların kesilmesinden dolayı et fiyatlarının ucuz olduğunu belirten Kalkaşendî'ye göre 3 kg (36 okka; 7692 gr) olan etin fiyatı ortalama bir dirhemdir. Halkın at etini satmadıklarını; atın yanısıra kuş etini fazla tükettiklerinden dolayı şişman olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Hârizmlilerin at, koyun ve ineği telef olmadan keserek yediklerini ve komşularına ikram ettiklerini; bu sebepten evlerin genelinde etin bol olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁶⁴ Hârizm'de; bıldırcın, turna tavuğu ve civciv yetiştiriciliği de yapılmıştır. Ayrıca Hârizm'in genelinde çok sayıda kunduz, kakum, vaşak, çöl tilkisi ve sincap bulunduğundan dolayı¹¹⁶⁵ kış mevsiminde sıcaklığın sıfırın altına düştüğü dönemlerde bu hayvanların yünlerinde postlar üretilmiştir.¹¹⁶⁶

¹¹⁵⁷ Hûmeyde, “Ahvâlü'l-iktisâdî fî Hârizm”, 6-7.

¹¹⁵⁸ Suretü'l-arz, 151.

¹¹⁵⁹ Suretü'l-arz, 151.

¹¹⁶⁰ Hudûdü'l-âlem, 95.

¹¹⁶¹ İbn Havkal, Suretü'l-arz, 395; İstahrî, Kitâbü'l-mesâlik, 299.

¹¹⁶² Lebudî, Kıyamü devlet, 197.

¹¹⁶³ Hûmeyde, “Ahvâlü'l-iktisâdî fî Hârizm”, 7; Lebudî, Kıyamü devlet, 198.

¹¹⁶⁴ Sibhü'l-â'sâ, 4/471.

¹¹⁶⁵ Lebudî, Kıyamü devlet, 199-200.

¹¹⁶⁶ Hârizmî, mîn tarihî Hârizm, 101.

Hârizm'de çok sayıda göl, bataklık ve nehir yataklarının olması yüzünden balıkçılık sektörü, halkın geçim kaynağının büyük bir bölümünü teşkil etmiştir. Makdisî'nin balıkların zenginliğine dikkat çektiği Hârizm'de¹¹⁶⁷ balığın merkezi Hallıcan'dır. Ceyhun Nehri'ne doğru olan bölümlerde yataklı vadiler ve tarıma elverişsiz sulak arazilerde balık avcılığı yapılmıştır.¹¹⁶⁸ Çeşitli balık türlerinin bulunduğu Hallıcan'da lezzetinden dolayı daha çok benekli somon balığı tüketilmiştir. Aral Gölü'ne kadar otuz fersah (yaklaşık 180 km) genişlikteki bataklıklarda avlanan balıklar kurutulduktan sonra İslâm ülkelerine ihraç edilmiştir.¹¹⁶⁹

5.1.3. Sanayi

Hârizm'de madencilik noktasında altın ve gümüş açısından dikkate değer bir durum olmamıştır. Makdisî ve İstahrî, mücevherlerin bulunmadığı Hârizm'de halkın kılıç ve kalkan ihtiyaçlarını Bulgarlardan temin ettiklerini belirtmişlerdir.¹¹⁷⁰ Ancak bu durum Hârizm'de zanaatın yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim Mâverâünnehr'in genelinde el sanayisi yaygın olmasından dolayı Hârizmliler, bazı araç-gereç ihtiyaçlarını kendi imkânları ile yapmışlardır.¹¹⁷¹ Öyle ki abanos ve fildişinden bıçak ve hançer yapmaları küçük sanayilerin yaygın olduğunu göstermektedir.¹¹⁷²

Kaynaklar, Hârizm'de çeşitli madenlerin bulunduğu dikkat çekmektedir. Kâzvinî, Hârizmlilerin şekil olarak karpuz benzeyen ve Yahudi taşı olarak bilinen maden parçasını Ceyhun Nehri ve bölgedeki küçük nehirlerden çıkartarak prostat hastalığının tedavisinde kullandıklarını söylemiştir.¹¹⁷³ Bîrûnî, Hârizm'in doğusunda elmas madenlerinin olduğunu işaret etmiştir.¹¹⁷⁴ İbn Havkal'da Hârizm'i dâhil ederek Mâverâünnehr'deki demir madeninin ihtiyaç fazlası olduğundan dolayı ticaretinin yapıldığını; altın, gümüş ve civa madeninin de diğer İslâm ülkelerinde olmayacak kadar fazla olduğunu söylemiştir. Ancak İbn Havkal'ın yanlış olduğunu görmekteyiz. Çünkü müellif, eserinin başka bir bölümünde Makdisî ve İstahrî gibi Hârizm'de altın ve gümüş madenlerinin olmadığından dolayı Hârizmlilerin Türklerle yaptıkları ticaret neticesinde zengin olduklarını belirtmiştir.¹¹⁷⁵ İbn Fazlullah el-Ömeri ise daha öncede ifade

¹¹⁶⁷ *Ahsenü't-tekâsîm*, 286.

¹¹⁶⁸ Bekrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/174; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 397; İbn Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, 92.

¹¹⁶⁹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târih*, (Basım Yeri ve Yayınevi Yok, 1324/1907), 4/59; Bekrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/174; İbn Rüste, *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*, 92; Hârizmî, *mîn tarihi Hârizm*, 101.

¹¹⁷⁰ *Ahsenü't-tekâsîm*, 325; *Kitâbü'l-mesâlik*, 305.

¹¹⁷¹ Hârizmî, *mîn tarihi Hârizm*, 103.

¹¹⁷² Lebudî, *Kıyamü devlet*, 201.

¹¹⁷³ *Âsârü'l-bilâd*, 527.

¹¹⁷⁴ Hümejde, "Ahvâlü'l-iktisâdî fi Hârizm", 7.

¹¹⁷⁵ *Suretü'l-arz*, 385, 398.

ettiğimiz gibi Hârizmliler tarafından Hayl Dağı'nda maden olarak çıkartılan taşların yaklaşık altmış sene boyunca değerini koruduğunu aktarmıştır.¹¹⁷⁶

Hârizm'de ipek ve pamuktan uzun-kısa elbiseler, peştamal, rengârenk örtülü yaşmaklı kıyafetlerin üretiminin yapılması dokuma sanayisinde öne çıkmasını sağlamıştır. Bölgenin üretim noktasında öne çıkmasında beyaz pamuktan yapılan kerabîs adındaki elbisenin üretilmesidir.¹¹⁷⁷ Ayrıca Hârizmli kadınlar; iğne ile dikiş, nakış ve oyma yaparak bölgenin zanaat noktasında gelişimine katkıda bulunmuşlardır.¹¹⁷⁸ Hârizm'de koyun derisinden yazlık ve kışlık kıyafetler, astarlı pantolon, fötr, bornoz, kısa gömlek, kaftan, başlık ve kapitone kumaşlar üretimi yapılan elbise türlerinden bazılarıdır. Dokuması yapılan bu kıyafetlerin oldukça kaliteli olduğu ifade edilmektedir. Nitekim İbn Fadlan, Oğuzların evlenme adetlerini anlatırken biri diğerinin hareminden bir kadını Hârizm elbisesi karşılığı istediğini belirtmiştir.¹¹⁷⁹ Kıyafetlerin satış merkezi ise Hezâresb'tir.

Hârizm dokuma endüstrisi, Mısır sanayisinin etkisi altında kalmıştır. Nitekim Mısır kültürüne ait iki farklı türden kıyafet üretilmiştir. Bunlardan biri keten, altın ve ipekten dokunan ve debyakî (الديقي) olarak bilinen elbisedir. Bu isim, Mısır'ın Debyak şehrine nispet edilmektedir. Diğerisi ise Eşmunîyye (الأشمونية)'dir.¹¹⁸⁰

Hârizm'de hayvan endüstrisini incelediğimizde insanlar, yabani tavşan ve zebraların derilerinden yararlanarak soğuktan korunmaya çalışmışlardır. Ayrıca kösele yapımında semender kuşunun tüyleri kullanılmıştır.¹¹⁸¹ Bu tüy, ateşe girdikten sonra daha temiz olduğundan dolayı Hârizm'deki mendil endüstrisinde tercih edilmiştir. Talha b. Muhammed b. en-Nu'man Ebû Muhammed'in Hârizm'de karşılaştığı durum bölgedeki hayvan endüstrisinin daha iyi analiz edilmesini sağlayacaktır. Ebû Muhammed, ilmi ve edebi hayatın yoğun bir şekilde yapıldığı Kurkanc'taki âşık adı verilen sokakta¹¹⁸² yürüdüğü esnada Hârizmlilerden tabaklama yapan birinin acele ile ölen eşeğin derisini ayırmak için tekerlek üzerinde çöle götürdüğünü söylemiştir.¹¹⁸³

Hârizmliler, kılıç ve kalkan ihtiyaçlarının büyük bir bölümünü Bulgarlardan temin etmelerine rağmen demir endüstrisinde ok ve yay üretimi yapmışlardır.¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁶ Mesâlikü'l-ıbsâr, 3/156.

¹¹⁷⁷ Anonim, Hudûdü'l-âlem, 94; Hârizmî, mîn tarihî Hârizm, 104.

¹¹⁷⁸ Kazvinî, Âsârü'l-bilâd, 520; Strange, Büldânü'l-hilâfetü's-şarkıyye, 502; Tâha, Edebü'l-Arâb, 53; Sabrî Selîm, Etrâkü'l-Hârizmiyyun, 17.

¹¹⁷⁹ Risaletü İbn Fadlân, 93.

¹¹⁸⁰ Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm", 256; Hârizmî, mîn tarihî Hârizm, 104; Hûmejde, "Ahvâlü'l-iktisâdî fî Hârizm", 7.

¹¹⁸¹ Hârizmî, mîn tarihî Hârizm, 104; Semender kuşunun tüyü ateşe düştüğü zaman yanmadığı ifade edilmiştir. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, Kitâbü'l-hayevân, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, (Kahire: Matba'atu Mustafa el-Banî el-Halebî ve Evladuhu, 1384/1965), 2/111.

¹¹⁸² Ebî Bekr Muhammed b. Abdülğani el- Bağdâdî, Tekmiletü'l-İkmâl, thk. Abdülkayyum Abdürrebi en-Nebi, Muhammed Salîh Abdülaziz el-Murad, (Mekke: Câmiatü Ümmü'l-kurâ, 1407/1987) 2/438-439.

¹¹⁸³ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıfî, İnbâhü'r-rüvât âlâ enbâhi'n-nühât, thk. Muhammed Ebû'l-Fadlî İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arab, 1406/1986), 2/93-94.

¹¹⁸⁴ Makdisî, Ahsenü't-tekkâsîm, 325; Hârizmî, mîn tarihî Hârizm, 105.

Hârizm'de ahşap endüstrisinde de gelişmeler katedilmiştir. Nitekim ağaç köklerinden gemiler inşa edilerek nehirlerde denizcilik faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.¹¹⁸⁵ Gemi üretiminde daha çok sağlamlığından dolayı baks ağacı tercih edilmiştir.¹¹⁸⁶ Ayrıca Allah'ın çokça odun lütfettiğinden basheden İbn Fadlan, yaklaşık 3000 ratl¹¹⁸⁷ odunun iki dirheme satıldığını ifade etmiştir.¹¹⁸⁸ Ancak Hamevî, Hârizm'e getirdiği kumaşı bin ratl'e sattığını söyleyerek İbn Fadlân'ın aktardığı bu bilgiyi açık bir şekilde yalanlamıştır.¹¹⁸⁹ Ahşap endüstrisinde öne çıkan diğer bir ağaç türü olan ve İbn Fadlân'ın da bahsettiği (الطاغ) Tağ ağacı mobilya ve kâğıt üretiminde kullanılmıştır.¹¹⁹⁰

Hârizm'de demirci ve marangozcuların fildişi ve abanoz'tan küçük aletleri ürettikleri görülmektedir. Kazvinî'ye göre küçük aletlerin üretim merkezinin yapıldığı Kurkanc'ta¹¹⁹¹ bıçakların üretimi bu şekilde yapılmıştır.¹¹⁹² Ayrıca Hârizm; sıvıyağ, susam, misk, balmumu, tereyağı, peynir ve mandıranın¹¹⁹³ yanı sıra tatlı çeşitlerinden reçel, bal, süt ve helva endüstrisinde de öne çıkmıştır.¹¹⁹⁴

5.1.4. Hârizm Panayırlarında Ticaret

Türkistan'da sahip olduğu stratejik konumundan dolayı Türkistan sahasındaki tüccarların toplanma merkezi konumunda olan Hârizm'de ticari hayat, iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹¹⁹⁵ Nitekim İstahrî, ticari hayatı eski dönemlere kadar uzanan Kurkanc'ın Oğuzların ticaret merkezi olduğunu ve kabilelerin Horasan, Curcan ve Hazar'a buradan gittiklerini ifade etmiştir.¹¹⁹⁶ Barthold, Müslümanların medeniyet hudutlarından biri olan ve üç tarafı bozkırla çevrili Hârizm'in eski dönemlerden beri göçebe toplumlar ile yaptığı ticaretin İslâmi dönemde daha çok genişlediğini belirtmiştir. Ayrıca Hârizmlilerin Sirderya'daki Müslüman kolonilerinin kurulmasında yer almalarına rağmen Bulgar ve Hazarların yerleştiği İdil havzasına yönediklerini aktarmıştır. Ancak faaliyetleri İslâmi öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır.¹¹⁹⁷

Hârizm, İslâmi dönemde özellikle Aşağı Volga ile Deştikıpçak arasındaki eşya taşımacılığında önemli yere sahip olmasından dolayı kervanların taşıdıkları malların satışı burada gerçekleşmiştir. Hârizmlilerin Çinliler'in Tang sülâlesi döneminde de

¹¹⁸⁵ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 502; Hârizmi, *mîn tarihî Hârizm*, 105.

¹¹⁸⁶ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 209.

¹¹⁸⁷ Arap dünyasında yaygın olarak kullanılan ağırlık birimi için bkz. Cengiz Kallek "Rıtl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/52-55.

¹¹⁸⁸ Risaletü İbn Fadlân, 83-84; Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 520.

¹¹⁸⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/398.

¹¹⁹⁰ Meymûnî, "Devletü Me'mûniyyin fî iklimi Hârizm", 254; Vâil, "Esvakî Hârizm", 48/327.

¹¹⁹¹ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 208.

¹¹⁹² Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 520; Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 502; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 53; Selîm, *Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, 17; Hârizmi, *mîn tarihî Hârizm*, 105.

¹¹⁹³ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 212.

¹¹⁹⁴ Abdülmevlâ, "Sanaâtü ziraiyye" 19/101.

¹¹⁹⁵ Anonim, *Hudûdü'l-âlem*, 94.

¹¹⁹⁶ *Kitâbü'l-mesâlik*, 299.

¹¹⁹⁷ *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. Hüseyin Dağ, (Ankara: Çağlar Yayınları, 2004), 57.

büyük arabalarla çeşitli ülkelere giderek ticaret yaptıkları bilinmektedir.¹¹⁹⁸ Ticareti kurulan pazarlara dayanan Hârizm'deki sokaklar, çeşitli sanat erbabına ve tüccarlara ev sahipliği yapmıştır. Hârizm panayırları, Mısır ve Şam'ın aksine tek sıra halinde olup, gün batımına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ticaretin yoğun bir şekilde yapıldığı Hârizm sokakları, yerleri taştan yapılmış olup son derece temiz ve güzeldir. Yazları sıcak, kışları ise soğuk olması yüzünden sundurma ile gölgelendirilmiştir. Ayrıca hırsızlık olaylarını engellemek için gün batımında sokağın kapıları kilitlenmiştir.¹¹⁹⁹ Bu sokaklar, şehirleri birbirine bağlayacak bir şekilde genel olarak ibadethanelerin bulunduğu alanlarda inşa edilmiştir. Böylece tüccarların muhtelif din ve kültüre sahip olan insanların toplandıkları yerlerde mallarını satmalarına olanak sağlanmıştır.¹²⁰⁰

Hârizm'deki ticari hayat noktasında panayırların da kurulduğu Kâs şehri ön plana çıkarken, Me'mûnîler döneminde ise Kurkanc'ın ilmi ve ticari bir merkez haline geldiği görülmektedir. Hârizm'deki ticari malların büyük bir bölümünü meyve ve tekstil ürünleri oluşturmuştur. Hububat ürünlerinde ise fındık, badem ve ceviz ticareti yaygın durumdadır. Özellikle hububatların merkezi Hârizm'e bağlı Şekes'tir. Büyük ticarethane ve caminin bulunduğu Şekes pazarlarında bin adet cevizin bir dirheme satıldığı ileri sürülmüştür.¹²⁰¹ Hârizm'den Horasan'a ihracatı yapılan hububat ürünleri genel olarak Belh şehrindeki pazarlarda satılmıştır.¹²⁰²

Hârizm panayırlarında beyaz kölelerin ticareti de yapılmıştır. Köle ticaretinin merkezi olarak üç bölge öne çıkmıştır. Bunlar: Türkistan (Türkistan bozkır sahası), Sakâlîbe (Orta ve Doğu Avrupa), Afrika'nın bazı bölgeleridir.¹²⁰³ Sakâlîbe'den güruhlar halinde İdil Nehri üzerinden hareketle Hazar ülkesine gelen kölelerin transit işlemleri yapıldıktan sonra Derbend, Ermenistan, Taberistan, Bağdat ve Bulgar üzerinden Kurkanc'a getirilmişlerdir.¹²⁰⁴ Savaş esiri dışında Hârizmlilerin bedevilerden köle satın aldıklarını bazen de harami yolu ile ele geçirilen Türkleri köle yaptıkları ifade edilmektedir. Nitekim İbn Havkal, Hârizmlilerin Bulgar ve Slav diyarlarına yönelik akınlar düzenleyerek onları esir aldıklarını söylemiştir.¹²⁰⁵ Daha sonra bu köleler, kazanç sağlayabilmeleri için terbiye edilip İslâm adabı öğretilerek satılmışlardır.¹²⁰⁶ İbn Havkal ve İstahrî, Hazar ve Sakâlîbe (Slav)'den köleler ile birlikte kunduz, gelincik, kakum, tavşan, vaşak, çöl tilkisi ve sincab derilerinin Kurkanc'a geldikten sonra

¹¹⁹⁸ Özaydın "Hârizm", 16/217.

¹¹⁹⁹ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 106.

¹²⁰⁰ Vâil, "Esvakî Hârizm", 48/315.

¹²⁰¹ Halef, *Bilâdü Mâverâünnehr*, 265; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 107; Vâil, "Esvakî Hârizm", 48/324.

¹²⁰² Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/479.

¹²⁰³ Moris Lampard, *el-Cuğrâfiyyeti't-târihiyye li'l-âlemi'l-İslâmi*, trc. Abdurrahman Humeyd, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1998), 259-260; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 219.

¹²⁰⁴ Lampard, *Cuğrâfiyyeti't-târihiyye*, 261; Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm", 274

¹²⁰⁵ *Suretü'l-arz*, 332.

¹²⁰⁶ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 502.

ticaretinin başka ülkelere yapıldığını ifade etmişlerdir.¹²⁰⁷ Hârizm'de köle ticaretinin merkezi konumunda olan ve Türkistan'nın en büyük köle pazarına sahip Kurkanc'ta Türk ve Sakâlîbe kölelerin çokluğuna dikkat çekilmiştir.¹²⁰⁸ Diğer taraftan Bulgar sahasından Kurkanc'a gelen köleler, burada toplandıktan sonra Türkistan çölleri üzerinden İran'da satılıp İslâm ülkelerine gönderilmişlerdir. Beyaz tenli olan kölelerin satış fiyatı beş bin dinar civarında olmuştur.¹²⁰⁹

Hârizm'de öne çıkan diğer bir husus ise kereste ticaretidir. Hamevî, Hârizm'in genelinde ağaç türlerinden dut ağacının yaygın olduğunu söylemiştir.¹²¹⁰ Nitekim dut ağaçlarından istifade edilerek ipek böceğinin terbiyesinin yanı sıra kâğıt ve tahta ticareti de yapılmıştır.¹²¹¹ Makdisî'ye göre Hârizm'de ithal ve ihraç edilen ürünlerin listesi şöyledir: “Bulgarlardan samur, sincap, kakum, çöl tilkisinin derisi; mum, ok, başlık, kemer, balık kemiği, balık dişi, kehribar, şahin, bal, fıstık, kılıç, kalkan, bambu, süt ürünleri, Slav köleler, koyun ve sığırlar ithal edilmiştir. Hünneb, susam, peynir, elbise kuru üzüm halı, battaniye, saf ipek kumaşı, arenc ismi bilinen elbise türü ve çekilmesi güç olan yay ise ihraç edilen ürünlerden bazılarıdır.”¹²¹² Makdisî'nin belirttiği bu ürünler, Hârizm'in yabancı ülkelerde müsürman ismiyle bilinen ve Güney Rusya ile Doğu ve Kuzey Avrupa'da ticari faaliyetlerde bulunan Müslüman tacirlerin aracılığı ile Hârizm pazarlarında satılmıştır.¹²¹³

Hârizmlilerin diğer bölgelerden ithal ettiği ürünler ise şöyledir: “Merv'den merûye elbisesi, Nişâbur'dan tatlı, sarık ve turkuaz mavisi firuze, Tûs'tan pantolon bağı, Hindistan'dan baharat, mineral, değerli taşlar, fildişi, gürz, bambu, karanfil, karabiber, sandalet, Seylân'dan¹²¹⁴ inci, kâfur maddesi, gürz, Belht'ten pirinç, muz, ceviz, reyhan, güzel kokuya sahip nilüfer, Irak'tan hurma, Tirmiz'den sabun, Hüzistan'dan şeker, Semerkand'dan kâğıt ve nişadır, Fars'tan güzel koku, gül suyu, Buşenc'ten ise ardıç ve çeşitli ağaç türleridir.”¹²¹⁵

Emevîlerden sonra hilafet yönetimini ele geçiren Abbâsîler, Türkistan sahasındaki ticari ilişkilere büyük ehemmiyet göstermiştir. Bu dönemde ticaret yolları üzerine sondaj çalışmaları ve kafilelerin konaklamaları için kervansaray ve sebilhaneler inşa edildiği gibi güvenlikleri de hilafet merkezi tarafından sağlanılmıştır.¹²¹⁶ Sâmanîler'de kendi dönemlerinde tüccarları himaye etmişlerdir. Türkistan sahasındaki

¹²⁰⁷ Suretü'l-arz, 398; Kitâbü'l-mesâlik, 305; Makdisî, sadece Sakâlîbe'den kölelerin geldiğini söylemiştir. Ahsenü't-tekâsîm, 325; Lebudî, Kıyamü devlet, 220; Tâha, Edebü'l-Arâb, 51-52.

¹²⁰⁸ Makdisî, Ahsenü't-tekâsîm, 325; Lampard, Cuğrâfiyyeti't-târîhiyye, 261.

¹²⁰⁹ Lampard, Cuğrâfiyyeti't-târîhiyye, 261; Lebudî, Kıyamü devlet, 220.

¹²¹⁰ Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 2/396.

¹²¹¹ Meymûnî, “Devletü Me'mûnîyyin fî iklimi Hârizm”, 256; Vâil, “Esvakî Hârizm”, 48/326.

¹²¹² Ahsenü't-tekâsîm, 325.

¹²¹³ Özaydın “Hârizm”, 16/217; Togan, Horezm Kültürü, 21.

¹²¹⁴ Çin ve Hindistan arasında kalan büyük bir ada olup maden çeşitliliği açısından oldukça zengin bir yerdir. Kazvinî, Âsârü'l-bilâd, 83.

¹²¹⁵ Hümejde, “Ahvâlü'l-iktisâdî fî Hârizm”, 10.

¹²¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm es-siyâsiye ve'd-dinî ve's-sekâfî ve'l-içtimâî, (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1416/1996), 2/255.

ticari ilişkiler genel olarak kara, deniz ve nehir yolları üzerinden gerçekleşmiştir. Kara yolunda binek hayvanlardan at, katır, deve veya eşek kullanan tüccarlar, Buhara'dan Ceyhun Nehri'nin sol kanadına paralel bir şekilde Hârizm'in ilk hududu Tâhirîye, Cikerbend ve Darğan üzerinden Hezâresb'e ulaşmışlardır. Hezâresb şehrinde ticaret yolları doğu ve batı olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Doğru tarafı Hîve, Erdehuşmîsen, Enderestan, Zemahşer ve Kurkanc'ta son bulmuştur. Batı tarafı ise Hezâresb'ten kıvrımlara ayrılarak Hârizm'in son hududu olan Kâs'a ulaşmaktadır. Kâs'ın güneyindeki yol İyhan'dan sonra Hîve'de son bulmuştur. Hârizm'e ulaşmak için ifade edebileceğimiz bir diğer yol ise Buhara'dan Ceyhun Nehri'nin sağ kanadına paralel bir şekilde Hârizm'in diğer şehirlerine uğramaksızın doğrudan Kâs'a ulaşmaktadır. Bu yol, ekseriyetle askeri durumlar ya da posta için kullanılmıştır.¹²¹⁷

Türkistan'daki şehirleri birbirine bağlayan kara yolları ise şöyledir:

- a) Tirmiz'den Fergana, Hutel ve Sağanîyan'a uzanan kara yolu¹²¹⁸
- b) Buhara ve Sağanîyan'ı birbirine bağlayan kara yolu,¹²¹⁹
- c) Belh'ten Ceyhun Nehri vadisine ve Tirmiz'e kadar uzanan ve boylamı iki gün olan kara yolu,
- d) Belh ile Bezehşan'ın yakınlarındaki Ceyhun Nehri'nin yukarısında bulunan on üç merhale mesafesindeki kara yolu,
- e) Cürcân'ın doğu tarafından hareketle Hârizm'e bağlanan kara yolu,
- f) Merv'den hareketle Kurkanc'ı birbirine bağlayan kara yolu¹²²⁰

Deniz ve nehir yolunu incelediğimizde ise Hârizm'in batı hududunda bulunan Hazar Denizi, Hârizm'i doğu ve kuzeydeki Türk kabileleri ile bağlantıyı sağlayan tek yoldur. Hazar Denizi, ticarete kapalı olmasından dolayı kaynağı Kuzey Rusya'ya dayanan ve İbn Havkal tarafından Rus Nehri olarak isimlendirilen İdil Nehri¹²²¹ üzerinden gerçekleşmiştir. Bu bölgede hareket eden tüccarlar sırasıyla Rus, Bulgar, Berdaras ve Hazar üzerinden Avrupa'daki malları Hârizm pazarlarına ve Horasan'ın güneyine getirmişlerdir.¹²²² Hazar bölgesi, Hârizm'deki ticaretin gelişmesinde büyük önem atfetmiştir. Nitekim İbn Havkal, deri ve ipeklerin Hazar ülkesinden Hârizm'e geldiğini belirtmiştir.¹²²³ Diğer taraftan ticari ürünlerin Hârizm'den Türkistan ve Sibirya'ya ulaştırılması için farklı kollara ayrılan Hârizm Gölü tercih edilmiştir. Ancak korsanlık ve doğal afetler sebebi ile tüccarların mallarını kaybetme ihtimallerinden dolayı daha çok kara yolu tercih edilmiştir. Mâverâünnehr'in en büyük nehri olan

¹²¹⁷ Hârizmî, *mîn tarihi Hârizm*, 109-110.

¹²¹⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik*, 32-33.

¹²¹⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, 267-268.

¹²²⁰ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 228-229.

¹²²¹ *Suretü'l-arz*, 327.

¹²²² Lebudî, *Kıyamü devlet*, 230; Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fi iklîmî Hârizm", 265.

¹²²³ *Suretü'l-arz*, 332.

Ceyhun Nehri'nin ticaret güzergâhı olarak tercih edilmesinde gemi faaliyetlerinin Hârizm'deki şehirlerin ve köylerin büyük bir bölümünde yapılmasıdır.¹²²⁴

Hârizm pazarlarında satılan ürünlerin fiyatları kalitesine göre değişmesine rağmen genel olarak ucuzdur. Ancak Kurkanc'taki fiyatlar, diğer şehirlere nazaran biraz daha yüksektir. Pazarlarda satılan ürünlerin fiyatlarını incelediğimizde buğday iki buçuk, arpa iki, üç ratl koyun eti bir dirheme satılmıştır.¹²²⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî'de buğday'ın iki buçuk, arpa, maş (şekil olarak mercimeğe benzeyen buğdayın farklı türü), cavers (mısırın farklı bir türü) ve lolazın iki dinar, üç ratl kuzu etinin bir dirheme satıldığını ifade etmiştir.¹²²⁶

Hârizm ve diğer bölgelerdeki ticarethanelerde terazilerin farklılık gösterdiğini görmekteyiz. İslâm ülkelerinde kullanılan teraziler şöyledir:

Na'nece: Terazinin standart ölçüsü 75'tir.

Elmen: Ölçüsü 257 dirhem olup ağırlığı 180'dir. Buhara halkı tarafından kullanılmıştır.

Ratl: Hârizm ve Toharistan'da kullanılan Ratl'in kalibresi 330 dirhem olmasına rağmen diğer bölgelerde farklılık göstermiştir.¹²²⁷ Bağdat'ta 128 dirhem 408 gram'a, Mısır'da ise 144 dirhem 450 gram'a eşdeğerdir.¹²²⁸

Essuh: Terazinin kalibresi 24 olup Hârizm ve Mâverâünnehr'in diğer şehirlerinde kullanılmıştır.

Elğur: Hârizmliler tarafından kullanılan terazinin ağırlığı 12 gr'dır.

Elğar: Hz. Ömer döneminden beri kullanılan ve ölçeği 200 olan elğar, dirhem ve ratl ile eş değerdir.

Gafiz: Nesef halkı tarafından kullanılan bu terazinin kalibresi 9,5'tur.¹²²⁹

5.1.4.1. Komşu Ülkelerle Yapılan Ticari İlişkiler

Hârizm'in Doğu Avrupa ile ticaret bağlantısı eski Rus diline de yansımıştır. Nitekim Hazar Denizi'nin eski Rus adı olan Khvarskoe / Khvarisskoye Hârizm'in ismini yansıtmaktadır. Şüphesiz o dönemi incelediğimizde Mangışlak rıhtımlarının aracılığıyla Hazar bölgesinin kuzey kesimlerinde deniz nakliyelerinin yapıldığı şehir olarak öne çıkmasında Ural-Hazar bozkırlarında yaşayan göçebelerin etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Peçeneklerin Aral Denizi'nden anavatanlarına getirdikleri el-Hovalis kelimesi de 10. yüzyıldan itibaren Müslümanlar için Hârizmlilerin ortak adı

¹²²⁴ Meymûnî, "Devletü Me'mûniyyin fî iklîmî Hârizm", 265-266; Hûmeyde, "Ahvâlü'l-İktisâdî fî Hârizm", 9.

¹²²⁵ Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/471.

¹²²⁶ *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/156.

¹²²⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/156.

¹²²⁸ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed el-Makrîzî, *Resâilü'l-Makrîzî*, thk. Ramazan el-Bedrî, Ahmed Mustafa Kâsım, (Kahire: Dâru'l-Harîs, 1418/1998), 158; Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 109.

¹²²⁹ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 109.

haline gelmiştir.¹²³⁰ Hârizmlilerin ticari ilişkilerde bulunduğu ülkelerin başında Mâverâünnehr'in kuzey taraflarındaki Hazarlar gelmektedir. Hazar meliki; Müslüman, Hristiyan ve Yahudi dinlerine mensup olan tüccarlara izin vererek ticari ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. Hârizmliler ile Hazar kabilesi arasındaki ilişkiler iki aşamada gerçekleşmiştir. Bunların birinde Oğuz ve Bulgarların Hâzarlar üzerinde nüfus kurmak istemesi üzerine Hazar melikinın 354/965 yılında Hârizmşah'tan yardım istemesidir. Diğerinde ise Hârizmlilerin Türkistan sahasında özellikle Hazar Denizi çevresinde nüfus elde etmesidir. Hârizmlilerin devlet olma yolundaki adımlarını Me'mûnîlerin iktidarlığı döneminde attıklarını ve diğer Türk kabilelere göre İslamiyet dinin yayılması arzusu içerisinde oldukları görülmektedir. Nitekim Kurkanc'tan hareket eden Me'mûn b. Muhammed, Hazarların üzerine saldırılar düzenleyerek hem İslâmiyeti yaymak hem de Hazarlar ile olan ticari ilişkilerin pekiştirilmesini sağlamak istemiştir.¹²³¹ Hârizmli tüccarların Hazarlar ile olan ticari ilişkileri bölgenin iktisadi olarak kalkınmasını sağlamıştır.

Müslüman tacirler, gemiler vasıtasıyla Kazvîn Denizi'nin kuzeyindeki ülkelerde güvenli bir şekilde ticaret yaptıkları gibi Hazarlı tüccarlarda kabileler halinde Hârizm Gölü üzerinden Türkistan ve Bağdat'a kadar açılmışlardır. Câhiz; Bağdat'a köle, cariyeye, kalkan, miğfer ve yumurtanın Hazar'dan, misk, kakum, kunduz, sincap, çöl tilkisi ve şeker kamışının Hârizm'den, üzüm ve güşne (mantar cinsinden)'nin Belh'ten, reçelin Buşenc'ten, nar ve hünnap'ın Cürcân'dan, kadife halı ve Horasan'a ait mervîyye elbisesinin Merv'den, kâğıdın ise Semerkant'tan geldiğini ifade etmiştir.¹²³² Yâ'kübî'de Hârizm'den kunduz, çok tilkisi, vaşak ve sincap derisinin ihracatının yapıldığını kaydetmiştir. Ayrıca Çin, Hindistan, Deylem, Tibet, Hazar, Sind, Hazar, Hârizm ve Mâverâünnehr'in diğer şehirlerinden çok sayıda tüccarın Bağdat'a geldiğini söylemiştir.¹²³³

Hârizmli tacirlerin ticaret yaptığı bir diğer topluluk ise Bulgarlar'dır. İbn Fadlân, Bulgar Meliki Almış b. Yaltavar'ın Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'a haber göndererek kendilerini İslâm dinini öğretecek ve kendi adına hutbe okutacak bir fakihî göndermesini hazarların saldırısına karşı kendilerine asker verip kalelerinin istihkâm edilmesini istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Muktedir-Billâh Bulgar ülkesine, 322/922 İbn Fadlân'ın da aralarında olduğu elçilik heyetini göndermiştir. Ayrıca Bulgarların Hârizmlilerin sayesinde Müslüman olduklarını belirtmiştir.¹²³⁴ Rus

¹²³⁰ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 15.

¹²³¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, 361; Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm", 231-233.

¹²³² *Kitâbü't-tebessür bi't-ticâre fî vâsfi mâ yustezraf fî'l-büldân mine'l-emptiati'r-refî'a ve'l a'lâki'n-nefîse ve'l-cevâhirü's-semîne*, thk. Seyyid Hasen Hüsnî Abdülvehhâb et-Tûnusi, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1414/1994), 28-29.

¹²³³ *Kitâbü büldân*, 3, 44.

¹²³⁴ *Risaletü İbn Fadlân*, 67-68.

kaynaklarda Hârizmliler ile Bulgarların kardeş kavim olduklarına dair argümanların olması, iki toplum arasındaki ilişkilerden kaynaklıdır.¹²³⁵

İbn Fadlân, 309/922 yılında Kurkanc'tan hareket edip Türk kapısı olarak kabul edilen Zencan ribatından sonra Hârizm'e bağlı Cit'e ulaşarak burada iki gün kaldıklarını; yirmi beş günün sonunda Oğuzların topraklarına girdiklerini; Peçenek ve Başkırtların yaşadıkları ülkeleri geçtikten sonra Bulgar ülkesine ulaştıklarını ifade etmiştir.¹²³⁶ İbn Havkal, Oğuzların yaşadığı bölgenin Hazar, Kimek, Karluk ve Bulgar ülkelerinin arasında bulunduğunu söylemiştir.¹²³⁷ İbn Fadlân'a göre Kurkanc'ın Bulgar ülkesine olan uzaklığı yetmiş gündür.¹²³⁸ İki bölge arasındaki ticaret ipek ve deri ihracatına dayanmıştır. Sakâlibe (Bulgar) ülkesindeki tacirler genel olarak Türkistan'dan İdil Nehri'ne gelen Araplar ile ticari ilişkiler kurmuşlardır.¹²³⁹

İbn Fadlân'ın aktardıklarına göre Oğuzların kendi ülkelerine gelen tüccarlara karşı yaptıkları muameleler farklı bir tezahür ortaya çıkarmaktadır. Müslüman olan bir tüccar, Oğuzların ülkesinden geçebilmek için beraberinde elbise, eşine başörtüsü, biber, cavers, ceviz ve kuru üzüm ile birlikte bir arkadaş edinmesi gerekmektedir. Oğuz Türk'ü, tacirin binek hayvanlardan birine ihtiyacı olduğu zaman eşyasını bırakması halinde ona ödünç olarak hayvanlardan birini verebilirdi. Ancak tacirin ölmesi halinde Kurkanc'a kadar gelip evini bulduktan sonra verdiği emanetleri geri alma hakkına sahiptir.¹²⁴⁰

Hârizmliler, batı ve kuzey taraflarında komşu olan Türk kabileler ile ticari ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Oğuz Türkleri ile yapılan ticaretin merkezi Cît, Kerder ve Beratekin köyüdür.¹²⁴¹ Ticari ilişkilerde ahid yapan Hârizmli tacirler;¹²⁴² sincap, samur, çöl tilkisi, beyaz tavşan derisi, köle ve binek hayvanların ihracatını yaparken aynı zamanda küçükbaş hayvanları da ithal etmişlerdir.¹²⁴³ Sir Derya'nın Hârizm Gölü'ne döküldüğü bölgenin güneyinde yer alan Yangı Kent'te 9./10. yüzyıllara ait Hârizm tipli çok sayıda kapacak parçalarına rastlanması Oğuzların Hârizmliler ile iktisadi ve kültürel ilişki içerisinde olduklarını göstermektedir. Hârizmliler ile Oğuzların ilişkilerini gösteren bir diğer husus ise dörtgen şeklinde olan kerpiçlerin Hârizmlilerin kültürüne benzemesidir. Nitekim Kuyuk-Kesken'de duvarları dikörgen şeklinde olan evlerin ölçüsü 28x20 ile 40x40 cm olarak değişkenlik göstermiştir. Bu ölçüler, Afrîgîd dönemine oldukça yakındır. Sonuç olarak gerek seramik buluntuları, gerekse Yangı

¹²³⁵ Barthold, *Orta Asya*, 63.

¹²³⁶ *Risaletü İbn Fadlân*, 89-110.

¹²³⁷ *Suretü'l-arz*, 23.

¹²³⁸ *Risaletü İbn Fadlân*, 113.

¹²³⁹ *Hârizmî, min tarihi Hârizm*, 111.

¹²⁴⁰ *Risaletü İbn Fadlân*, 94-96.

¹²⁴¹ Özaydın, "Hârizm", 217.

¹²⁴² Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fi iklimi Hârizm", 235.

¹²⁴³ İdrîsî, *Nuzhetü'l-muştâk*, 1/699.

Kent'in Hârizmli mühendisler tarafından inşa edilmesi kalabalık bir Hârizm kolonisi olduğunu göstermektedir.¹²⁴⁴

5.1.5. Para

İslam beldelerinde genel olarak altın dinar kullanılmasına rağmen Fas ve Irak'ta gümüş dirhemler tercih edilmiştir. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın altın dinarlar bastırarak tedavülde İran ve Bizans sikkelerini kaldırmasından sonra hilafetin hâkimiyeti altında bulunan topraklarda yeni sikkeler yayılmaya başlamıştır. Ancak Mâverâünnehr ve Horasan'da gümüş dirhemler, Hârizm'de ise ön yüzünde Hârizmşah'ın başının tasvir edildiği eski sikkelerin kullanımına devam edilmiştir. Hârizm'de basılan bakır paralar, İslâm öncesi döneme aittir. Nitekim Narşahî, Müslümanlardan önce gümüş Hârizm sikkelerinin basıldığı ve bunların 8. yüzyılda Buhara'daki Buharhudat Kana'nın gümüşten bastırdığı yerel madeni paraların tedavülde kaldırılmasına etki ettiğini ifade etmiştir.¹²⁴⁵

19. yüzyılın ortalarında Rusya'da bulunan ve Hint-Parth ve Kuşan sikkeleri ile birtakım benzerlikler gösteren sikkeler, ilk Hârizm sikkesi olarak kabul edilmiştir. 1938 yılında Oxux Nehri'nin aşağı havzasında araştırmalar yapan Tolstov, bu yorumu kabul etmiştir. 1948 yılında aynı bölgede araştırmalar yapan Mikhail E. Masson'da aynı sonuca ulaşmıştır.¹²⁴⁶ Nitekim Hârizm'deki ilk bakır sikkeler, Kuşanların sikkelerinin üzerine basılmıştır. B, B/2 türünde olanlar en eski bakır madenleri olarak kabul edilmiştir. B, B/2 türündeki 52 madeni paradan altısı, Vima Kadphises'inkiler de dâhil olmak üzere Kuşan madeni paraları kullanılarak basılmıştır. Hârizm'de bulunan yabancı sikkelerin % 77,4'lük kısmını Kuşan bakır sikkeleri oluşturmuştur.¹²⁴⁷ M. 2./3. yüzyıldan önce Hârizm'de basılan bakır sikkeler, bir düzenlilik çerçevesinde basılmamıştır. Siyâvuşîler döneminde darp edilen Hârizm sikkeleri, Greco-Bactrian madeni parasına benzerlik göstermiştir. M. 3. yüzyıldan itibaren Erken Hârizm sikkelerinin büyük bir kısmında da Greco-Bactrian madeni paraların en yakın proto tipinin etkisinin devam ettiği görülmektedir. Bu sikkeler, M. 8. yüzyıla kadar geleneksel özelliklerini korumuştur.¹²⁴⁸

Afrîgidler dönemindeki gümüş dirhemler, M. 2./3. yüzyıldan önce basılan bakır sikkelere göre düzgün ve geniştir. Etrafı işaret tamgalarının yer aldığı bu dirhemlerin ön yüzünde sağ tarafa dönük uzun sakallı ve saçlı kralın büstü; kartal başı ile taçlandırılmış

¹²⁴⁴ Sergey Pavlovich Tolstov, *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, çev. Ekaterina Şeremeteva, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2017), 43, 51-53.

¹²⁴⁵ *Târihu Buhârâ*, 62; Tolstov, *Drevniy Horezm*, 176.

¹²⁴⁶ Bella Vainberg, "Chorasmian Coinage" *Encyclopædia Iranica*, çevrimiçi baskı, (2005), 14.

¹²⁴⁷ Michael Fedorov, "The Ancient Kings of Kwârezm Chronology and Succession", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 38, (2006), 348.

¹²⁴⁸ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 180.

bir taç, arkasında ise sağa bakan atlı binici portresi tasvir edilmiştir.¹²⁴⁹ M. 5./2. yüzyıllarda Hârizm'de krallara ait madeni paraların ağırlığı Sâsânîlerin dört yüzyıllık tarihi boyunca 3.695 ile 4.046 gr arasında dalgalanan dirhemlerini biraz aşmıştır. Tahmini olarak okunan “*M R 'M L K 'Hwrzm(?)*” dört madeni sikke 4.67'lik bir ağırlık vermiştir. 4.38, 4.37 ve 4.36 gr. ağırlığındaki farklı bir efsaneye sahip madeni paralar (s'hr?) 4,55 gr'dır. Hârizmşah Şavûşfar döneminde darpedilen sikkelerin ağırlığında da bir azalma durumu söz konusudur. Bu dönemdeki dirhemlerin ağırlıkları 3.26, 3.20, 3.11 ve 3.06 gr. aralığında değişkenlik göstererek Sasani dirhemlerinin minimum ağırlığının altına düşmüştür. Hârizmşah Abdullah'ın iktidarlığındaki madeni paralarda da ağırlık düşmeye devam etmiştir. Arapça yazıtsız Hârizmşah Abdullah sikkelerinin ağırlığı 2.44, 2.39, 2.37, 1.99, 1.97 gr. Arap harflerinin yazılı olduğu madeni sikkeler ise 2.05, 1.92, 1.44 ve 1.32 gr. aralığında olmuştur.¹²⁵⁰ Daha sonraki madeni sikkelerin ağırlığı ise 2.26, 2.19, 2.16, 2.04, 1.92, 1.91, 1.9, 1.87, 1.85, 1.68 gr. olarak değişkenlik göstermiştir.¹²⁵¹ Bu sikkeler, M.Ö. 5. yüzyıldaki Hârizm dirhemlerinden üç, Şavûşfar döneminden ise iki kat fazladır.¹²⁵²

Hârizm hükümdarlarının madeni paralarının tamgalarını incelediğimizde 10. yüzyılın sonlarına kadar Hârizm'de iktidar sürekli olarak değişmiştir. Hârizm'in bir bölümünün muhtemelen Aşağı Hârizm'in ayrıldığı ve yöneticilerinin kendi madeni paralarını basmaya başladığı kısa olan iki dönem dışında, Afrîgid hanedanı Hârizm'in tüm kültürel özelliğini kontrol etmiştir. Bu durum Hârizm siyasi sisteminin Soğdiana'dan biraz farklı olduğunu göstermektedir. Nitekim Çin kronikleri Hârizm'i her zaman tek bir devlet olarak kabul etmektedir. Diğer taraftan Afrîgidlerin tamgası, Kuşanlar ile bağlantılıdır ve madeni paralardaki görüntüler M.Ö. 1. yüzyılın Sakso-Kuşan nümizmatikğine kadar uzanmaktadır. M. 3./8. yüzyıllara ait Hârizm sikkeleri ve Kama'da keşfedilen Hârizm kâseleri, Hârizm ile Doğu Avrupa arasındaki iktisadi bağların antik döneme kadar uzandığı yorumunu ortaya çıkarmaktadır.¹²⁵³

Hârizm'de Hârizmşah Cungan dönemine ait Hârizm sikkelerine rastlanmamasına rağmen muhtemelen farklı bir isimle anıldığı tahmin edilmektedir. Vainberg, M. 8. yüzyılda iki Eskecvâr'dan bahsetmektedir. Bunlar: Eskecvâr Cungan ve Eskecvâr Abdullah'tır. Bîrûnî'nin Hz. Peygamber döneminde Hârizmşah olarak Ersemuh'un bulunduğu rivayetini dikkate aldığımızda M. 610 yılından itibaren Hârizmlilerin soy ağacına sahip olmamıza rağmen Cungan'ın ismi zikredilmemiştir. Cungan'ın Afrîgoğulları hanedanlığına bağlı olmayıp Hârizm'de iktidarlığı zorla aldığı

¹²⁴⁹ Tolstov, *Drevniy Horezm*, 181-183.

¹²⁵⁰ Sergey Pavloviç Tolstov, “Moneti Şahov Drevnogo Horezma i Drevnehorezmiyskiy Alfavit”, *Vestnik Drevnoy İstorii Gosudarstvennoye Sossialno-Ekonomiçeskoye İzdatelstvo* 4/5, (1938), 138-139.

¹²⁵¹ Michael Fedorov, “First Reported Find of an Early Medieval Khwarezmian Drachm in the Kyrgyz Republic”, *American Journal of Numismatics* 18, (2006), 128.

¹²⁵² Tolstov, “Moneti Şahov Drevnogo”, 139.

¹²⁵³ Tolstov, “Moneti Şahov Drevnogo” 145.

ya da başka bir isimle anıldığı yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Hârizm'de Şafuşfâr ve 3. Eskecvâr Abdullah dönemine ait iki gümüş sikke türü kalmıştır.¹²⁵⁴

3. Eskecvâr Abdullah döneminde eski Hârizm sikkelerinde Arap harfleri ile birlikte Muhammed, Ca'fer ve Fâzl isimleri yer almaya başlamıştır. Bunların Horasan valilerinden Muhammed el-Mehdî (143-149/760-766 yıllarında Soğd sikkelerinde Muhammed olarak zikredilmiştir), Fâzl b. Süleyman (160-164/783-787), Ca'fer b. Muhammed (164-166/787-789) ve Fâzl b. Yahyâ (170-174/793-797) ile özdeşleştirilme ihtimalinin olabileceği ifade edilmiştir. Ancak 3. Eskecvâr dönemine ait sikkeleri incelediğimizde hakimiyet süresinde bir çelişki durumu söz konusudur. Çin kroniklerinin 145/762 yılında Hârizm'in başında Şavûşfar'ın olduğu kaydını dikkate aldığımızda 3. Eskecvâr'ın bu tarihten önce Hârizmşah olması mümkün değildir. Diğer taraftan Hârizm'in başında 149-218/766-818 yılları aralığında bulunduğu tahmin edilmesine rağmen kendi dönemine ait sikkelerde genç veya orta yaşlı olarak tasvir edildiğinden dolayı bu iddia da sıhhatli değildir. Nitekim 211-218/811-818 yıllarına ait 3. Eskecvâr sikkeleri ortaya çıkmıştır. Bu sebepten 3. Eskecvâr'ın sikkelerinde Muhammed'in Muhammed el-Mehdî olarak tanımlanması mümkün değildir. Ancak burada farklı bir olasılık durumu söz konusudur. Abbâsî Halifesi Emîn (194-198/809-813)'in adı Muhammed'dir. Muhtemelen 3. Eskecvâr, Me'mûn'un kardeşi Emîn'e isyan etmeden önce Muhammed'in sikkelerinden alıntı yapmıştır. Sonuç olarak 3. Eskecvâr'ın iktidarlığının en geç 168-170/787-789'da başlayıp, 218-219/818-819 yılında ise sona erdiği ön görülmektedir.¹²⁵⁵

Hârizm'de gümüş sikkenin son örneği Ca'fer b. Mâlik tarafından Hârizmşah Eskecvâr'ın sikkesi örnek alınarak basılmıştır. Bu sikkeyi incelediğimizde ön yüzünde sakalsız, bıyıklı bir kralın başı sağa dönük olup, Hârizmşahların geleneksel kraliyet başlığına sahiptir. Ayrıca kafesli bir taç ile bağlanmış bir külah, orta kısmı ise incilerle süslenmiş iki kenar arasında iki buçuk sıra küçük eşkenar dörtgenden (balık ağına benzeyen) oluşan bir kafes görünümündedir. Taç, kralın alnının üstünde, alt kısmı bir hilalle (uçları yukarıya doğru) süslenmiş olup ensesine iki pileli bantlar ile bağlanmış şekildedir. Tacın yanlarında kralın kulağının üzerinde bir kurt veya köpek kulağı gibi üçgen bir şekil, altında ise tacı yerinde tutan bir kayış vardır. Tacın alt kenarı, bir zırh gibi birbirine geçen iki sıra altın (?) lüle ile süslenmiştir. Külahın kralın sırtını örten bir kanadı vardır. Kapağın kenarı, zırhta olduğu gibi bir dizi (altın?) ile örtüşen pulların arkasına yerleştirilmiş inci ile süslenmiştir. Kralın kare madalyonlu iki telli bir kolyesi vardır. Kavisli burnu, badem şeklindeki gözleri, etli dudakları ve çenesi olan yuvarlak yüzü, kendine özgü ve gerçekçidir. Kralın tacında karmaşık bir sembolizm mevcuttur. Muhtemelen dalgaların tepesi Ceyhun Nehri ile daha doğrusu Oxus'un tanrısı Okhsho/Oakhsho ile bağlantılıdır. Tacın kafesli kısmı ise bu tanrının özelliklerinden biri

¹²⁵⁴ Fedorov, "The Ancient Kings", 351-352.

¹²⁵⁵ Fedorov, "First Reported", 126-127.

olan balık ağını temsil etmek için tasfir edilmiştir. Köpeğin veya kurdun kulağı totem hayvanını temsil etmiştir. Kralın yüzünün önünde iki sıra Arap bacağı vardır.¹²⁵⁶ Bu sikkedeki Hârizmşah'ın adı Soğd harfleri ile yazılmıştır. Arka tarafı ise başında tacı olan kral, at üzerinde elindeki kırbacı yukarıya doğru kaldırmış bir vaziyettedir. Bacağın arkasında çapraz olarak oklu bir sadak asılıdır. Başının üzerinde ise silik halde Hârizm tamgası mevcuttur.¹²⁵⁷

İslâmiyet öncesi dönemde Türkistan sahasında darp edilen sikkelerde, özellikle Amuderya-Sirderya (Transoksiana/Maveraünnehir) arası ve buraya komşu olan Hârizm, Fergana, Otrar, Uşrûsene, Buhara, Toharistan, Semerkant, Çaç, Penç, Kîş ve Nahşebe'ye ait sikkelerin her birinde hanedanlar, soyca farklı olduklarını ve siyasi varlıklarını göstermeleri için farklı tamgalar kullanmışlardır. Hârizmşahların sikkelerinde kullandıkları unvanlar “MR'Y MLK” şeklindedir.¹²⁵⁸ Transoksiana, Yedisu ve Doğu Türkistan'da basılan sikkelerde Çin etkisi görülmesine rağmen Batı Köktürk Kağanlığının vasalı durumunda olan Hârizm, Uşrûsene, Nahşebe ve Toharistan'da söz konusu değildir. Hârizm'in coğrafi konumundan dolayı hem Batı Köktürkler hem de Çin'e uzak olması, Çin sikkesinin tesiri altında kalmasını engellemiştir. Ayrıca merkezi bir sikke darpettiği gibi ticari noktada da büyük gelişme katetmiştir.¹²⁵⁹

Hârizm'de yukarıda ifade ettiklerimiz dışında üç çeşit dirhem bulunmaktadır. Bunlar: Gıtrîfiyye, Muhammediyye ve Meseyyebiyye'dir.¹²⁶⁰

Gıtrîfiyye: Bu dirhem, Abbâsîlerin Yemen ve Horasan valisi Gıtrîf b. Atâ'ya¹²⁶¹ nispet edilmektedir. Abbâsî Halifesi Hârûnürreşid, 175/791-791 yılında Abbâs b. Ca'fer'i Horasan valiliğinden azlederek yerine dayısı Gıtrîf b. Atâ'yı atamıştır. Gıtrîf b. Atâ, vali olduktan sonra Buhara halkı kendisinden eski Buhara parasını yeniden basmasını istemiştir. Bunun üzerine demir, altın, kalay, sarı ve kurşun'dan gıtrîfiyye adı verilen yeni bir gümüş sikke darpetmiştir.¹²⁶² Buhara halkı bu parayı gıdrîf olarak zikretmişlerdir. Kirmilî, bu ismin Buhara civarında bulunan gadref şehrine nispeten verildiğini ifade etmiştir.¹²⁶³

İbn Fadlân, Buhara'da bulunduğu esnada sarı (tunç) ve bakırdan yapılan yüz tane gıtrîfiyye'nin bir gümüş dirheme satıldığını belirtmiştir. Ayrıca kadınlara mihr olarak bin gıtrîfiyye dirhemi verildiğini; köle ve gayrimenkul eşya alımında da bu

¹²⁵⁶ Kuznetsov “Khvârazmshâhs Azkâjvâr”, 145-146.

¹²⁵⁷ Fedorov, “First Reported”, 124.

¹²⁵⁸ Gaybullah Babayar, “Batı Köktürk ve Orta Asya Bozkır Hanlıklarının Sikkelerindeki Damgalar”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/1, (2014), 12.

¹²⁵⁹ Babayar, “İslâm Öncesi Orta Asya”, 27.

¹²⁶⁰ Anastas Marîyyü'l-Kirmilî el-Bağdadî, *en-Nükûdü'l-Arabiyye ve âlâ'n-numeyat*, (Kahire: Matbaâtu'l-Âsrîye, 1357/1939), 150.

¹²⁶¹ Bkz. Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 61; Abdülkerim Özaydın, “Gıtrîf b. Ata”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/57-58.

¹²⁶² Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 62; İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 404; Kirmilî, *Nükûdü'l-Arabiyye*, 150; Kâzım Setr el-Âlâk, “Tedavülü'n-nakdî fi Horasan ve Mâverâünnehr”, *Irâkiyyetü'l-Mecelâti'l-Akadiyye el-İlmiyye* 72, (2019), 7.

¹²⁶³ *Nükûdü'l-Arabiyye*, 150-151.

dirhemini tercih edildiğini aktarmıştır.¹²⁶⁴ Ancak Buhara halkı, basılan bu dirhemden memnun kalmadığından dolayı ticari ilişkilerde kullanılmasını istememiştir. Bunun üzerine Gıtrîf b. Atâ, altı gıtrîfiyye'yi saf gümüş ile eşdeğer kılmıştır. Çünkü bu tarihe kadar Buhara'nın haracı iki yüz bin dirhemi geçmemiştir. Böylece yeni sikkenin halk tarafından kullanılmaya başlaması ile birlikte gıtrîfiyye dirhemi 1.860.567 milyona yükselmiştir.¹²⁶⁵ Dirhemini kısa süre içerisinde yükselişinin sebebi hakkında bilgi sahibi değiliz.

Muhammediyye: Hârizm'de tedavülde bulunan dirhem türlerinden bir diğeri Muhammediyye'dir. Muhammed b. Zübeyde'ye nispet edilen ve Sâ mânî Emiri Esed b. Sâ mânî döneminde demir, kurşun ve gümüş madenlerinden basılan bu dirhem, okunmayan harflerle tasfir edilmiştir.¹²⁶⁶ Bu dirhem; Hârizm, Uşrûsene, Kîş ve Nesef başta olmak üzere Mâverâünnehr'in genelinde kullanılmıştır.¹²⁶⁷ Abbâsîler, Tâhirîler ve Sâ mânîler döneminde kullanılan Muhammediyye dirhemi Rey'de yer alan bir bölgeye nispet edilmiştir.¹²⁶⁸

Meseyyebiyye: Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh döneminde Muâz b. Müslim'in azledilmesinden sonra Horasan valiliğine tayin edilen Meseyyeb b. Zühre'ye (163-165/780-783) nispet edilmiştir.¹²⁶⁹ Hârizm, Buhara, Uşrûsene, Hocend ve Fergana'da kullanılan¹²⁷⁰ Meseyyebiyye dirhemini miktarı hakkında bilgi sahibi değiliz.

İbn Fadlân, Hârizm'de bulunduğu esnada kurşun ve tunçtan yapılmış dört buçuk devanik ağırlığında olan sahte Hârizm dirhemleri gördüğünü söylemiştir. Hârizmliler, bu dirhemi katıksız ve saf anlamına gelen “*Tâzece* (طازجة)” olarak isimlendirmişlerdir. Sarrafları ise oyun zarı, topaç ve dirhem satmışlardır.¹²⁷¹ Makdisî, Hârizmlilerin kendi ülkelerine gelen tacirlerin gümüş dirhemleri almamaları için dörde böldükten sonra saklayıp dışarı çıkmasına izin vermediklerini ifade etmiştir.¹²⁷²

5.2. Hârizm'in Sosyal Durumu

5.2.1. Etnik Yapı

Tarih boyunca çeşitli dönemlerde Türkistan'a hâkim olan ve Farsça konuşan halklar gibi Hârizm'de yaşayanların da kökenlerini tespit etmek oldukça zordur. Hârizmlilerin tarihi, İran dili konuşan halkların tarihiyle paralellik göstermektedir. Hârizm halkının geçmiş tarihi ile ilgili birtakım rivayetler bulunmaktadır. Genel itibari

¹²⁶⁴ *Risaletü İbn Fadlân*, 79.

¹²⁶⁵ Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 62-63.

¹²⁶⁶ İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 404.

¹²⁶⁷ *Ahsenü't-tekâsîm*, 340.

¹²⁶⁸ Kirmilî, *Nükûdü'l-Arabiyye*, 48.

¹²⁶⁹ Hârizmî, *min tarihi Hârizm*, 118.

¹²⁷⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 340; İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik*, 38.

¹²⁷¹ *Risaletü İbn Fadlân*, 82.

¹²⁷² *Ahsenü't-tekâsîm*, 286.

ile kaynaklarda Hârizmlilerin antik çağlardan yaklaşık 11. yüzyıla kadar Aral Denizi'nin güneyindeki Ceyhun Nehri deltasına hâkim olan İranlı kavim oldukları ifade edilmektedir. Ayrıca bu bölgenin asıl sakinlerinin Mezopotamya'nın batısında Aral Denizi'ni de içerisine alan sahada yaşayan imparatorluk kuramamış Hurrî kavmi olduğu ileri sürülmüştür. Bu kavmin Hurrî olduklarına dair hipotez, Sovyet döneminden kalma yazılara göre Hârizm isminin Hurrî ülkesinden türemiş olmasıdır. Ancak halkın İran kökenli olduğu rivayetini dikkate aldığımızda bu bilgi yanlıştır. Nitekim Hârizmlilerin kökeni hakkında ileri sürülen diğer bir rivayette Zerdüştlük dininin kutsal metinleri olarak kabul edilen Gatalar'da ortak dil, din ve kültür nedeni ile Hârizm Kralı Hystaspes, Zerdüş'tü korumak için ona askeri yardımda bulunmuştur. Ancak bu kaynakla ilgili sorun tarihlerde yatmaktadır. Çünkü Hystaspes'in M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Hârizm kralı Aurvat-Aspa'nın oğlu olduğu için koruma sağlaması mümkün değildir.¹²⁷³

Diğer görüşte ise Hârizm, Amu-Derya'nın aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan bölgenin 13. yüzyıla kadar dilini koruyan Doğu İran kavminin adıdır. J. Marquart, Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avestada zikredilen İranlıların efsanevi vatani olan Airyanemvaeco'nun Hârizm'de olduğu yönünde görüşler ileri sürmesine rağmen bu tezi kabul edilmemiştir. Nitekim Hârizmliler, kendi rivayetlerine göre, bu bölgenin yerlisi olmayıp, Amu-Derya'nın Özboy yatağı üzerinden Hazar Denizi civarında bulunan Belcân Dağı'na şimdiki Hârizm'e gelmişlerdir.¹²⁷⁴ Amu-Derya deltası, M.Ö. ve M. dönemlerde Türkistan'ın iktisadi, kültür ve medeniyet hayatında önemli rol oynamıştır.¹²⁷⁵ İbnü'l-Esîr'de Belcân Dağı'nın eski Hârizm'in yakınlarında bulunduğunu ifade etmiştir.¹²⁷⁶ Belcân Dağı ile Kâs arasındaki mesafe yüz fersaktır (yaklaşık 600 km). Hârizmlilerin buraya, Selevk tarihinden 980 yıl evvel yani M.Ö. 1292 yılında geldikleri ve Hârizm'de medeniyetin bu tarihten itibaren başladığı yönünde rivayetler bulunmaktadır.¹²⁷⁷

Türk tarihçiler, Hârizm'in genel olarak 10./11. yüzyılda Türkleştiği ve bunun Selçuklular ile birlikte başladığı ve Hârizmşahlar ile zirveye ulaştığı hususunda bilgiler vermelerine rağmen Hârizm'in yerleşme bölgesi olarak ortaya çıkışının ve tarihi geçmişinin Türk varlığı ile birlikte başladığını görmekteyiz. Nitekim İslâm coğrafyacıları, Hârizm'deki Türkleşme sürecinin M.Ö. erken devirlerden itibaren başladığını ifade etmişlerdir.¹²⁷⁸ Hârizm'de yaşayan Kırgız Türklerinden olan bazı kabileler, Hârizm Gölü'nün de yer aldığı sahayı terk ederek batı istikametinden hareketle Artış Nehri'ne doğru yönelirken, güneyde yaşayan Oğuz Türkleri ise Horasan'dan ayrılarak İran'ın doğusuna doğru göç etmişlerdir. Diğer taraftan Ceyhun

¹²⁷³ West, *Encyclopædia of the peoples*, 403.

¹²⁷⁴ Togan, "Hârizm", 5/240.

¹²⁷⁵ Kitapçı, *Azerbaycan-Hârzem*, 133.

¹²⁷⁶ *Kâmil*, 8/175.

¹²⁷⁷ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 35; Togan, "Hârizm", 5/240; Togan, *Umumi Türk*, 32.

¹²⁷⁸ Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem*, 134.

Nehri'nin doğu taraflarında yaşayan Türklerde yaşadıkları bölgeleri terk etmeye başlamışlardır. Batı tarafında yer alan Kazvîn Nehri civarında ise Kıpçak Türklerinden bazı kabileler yaşamışlardır. Bunların aksine Bosworth, 408/1017 yılında Sultan Mahmûd'un Hârizm'i ele geçirerek Me'mûnoğullarının idaresine son verdikten sonra Mâverâünnehr'de olduğu gibi Hârizm'de de Türk siyasi ve askeri egemenliğinin kurulmasını sağlayarak Türkleşme sürecini başlattığını; böylece yerli İran unsurunun Türk nüfusu içinde erimesine ve Hârizm dilinin Türkçeleşmesine yol açtığını ifade etmiştir.¹²⁷⁹ Fars dilinden farklılık gösteren ve bir İran dili olan Hârizmce, 13. yüzyılda Moğollar döneminde halkın tamamen Türkleşmesinden sonra ortadan kaybolmuştur. Bu sebepten Hârizm kralları Ak-Hunların soyundan gelmelerine rağmen kendilerini İranî olarak kabul ederek Hârizmşah unvanı almışlardır.¹²⁸⁰

Hârizm ve civarını dil açıdan incelediğimizde eski Hârizm dili, Ahamenîler döneminde karakterizi edilerek yerli bir yazı ile yazılmıştır. Bu yazı, en erken M. 2. yüzyılın sonlarına ait ahşap ve parşömen üzerindeki sikke yazıt ve belgelerden, esas olarak ise M. 7. yüzyılın sonlarındaki ossuary yazıtlarından bilinmektedir. Ancak bu malzemenin kıtlığından dolayı dilin analizi iyi bir şekilde yapılmamıştır. Diğer taraftan Hârizm'deki kültür çatışmasından dolayı çok karmaşık bir etnolinguistik bağlam oluşturulduğunu görmekteyiz. Nitekim dilbilimcileri bölgenin dilsel özellikleri açısından incelenmesinin tarihsel olarak sorunlar oluşturduğunu belirtmişlerdir. Bu sorunlardan biri, lehçelerin oluşum tarihi ve genetik olarak Özbek halkının bir parçası olan diğer etnik gruplarla olan ilişkileridir. Çünkü bu bölgede Oğuz, Kıpçak, Karakalpak, Türkmen, Tacik gibi diller ve lehçeler yüzyıllardır karıştırılmıştır. Bu koşullar altında, tarihsel gelişimi nedeniyle mevcut lehçelerin etnografik dil özelliklerini tespit etmek ve tarihsel kökleri hakkında bazı yorumlar yapmak zordur. Son yıllarda yapılan tarihi, etnografik ve arkeolojik çalışmalar, bu lehçelerin diğer Türk halklarının dilleriyle olan ilişkilerinin incelenmesiyle sınırlı olmadığı fikrini ortaya koymaktadır.¹²⁸¹

Aral Denizi bölgesi halklarının (Karakalpak, Özbek, Türkmen) etnogenezi, tarihi hala belirsiz olan antik çağlara kadar uzanmaktadır. Bölgenin (Priaralya) coğrafi koşulları nedeniyle farklı etnogenetik ve kültürel ilişkilerin çatıştığı bir yer olduğu bilinmektedir. Batı ve doğu ülkelerini birbirine bağlayan Hârizm'in Ural, Volga ve Batı Sibirya'daki uluslara yakın olması Türkistan, İran, Asya, Kafkas ve Hint etnik gruplarının (dil, kültür) birbirine karışmasına sebep olmuştur. Nitekim Hârizm'in tarihsel sürecinde muhtelif dil ailesine ve kaynaklara sahip toplulukların yaşadıkları bilinmektedir.¹²⁸²

¹²⁷⁹ Clifford Edmund Bosworth, "Chorasmia in Islamic Times", *Encyclopædia Iranica* 5/5, (1991), 516.

¹²⁸⁰ Togan, *Umumi Türk*, 60.

¹²⁸¹ Nurjanov, "Ethnographisms denoting", 126.

¹²⁸² Nurjanov, "Ethnographisms denoting", 127.

Türk kültürüne ve ahlakına sahip olduklarını ifade eden Hamevî, halkın dil olarak lehçedeki bazı farklılıklara rağmen Türkçe'yi, güneyde yaşayanların Türkçenin özel lehçesini konuştuklarını; konuşmalarının ve seslerinin ise serçe ya da sığircık kuşuna benzediğini ifade etmiştir.¹²⁸³ İstahrî ve Makdisî, Hârizmlilerin sahip oldukları dilin Horasan'daki diğer toplumlar tarafından anlaşılmadığını ifade ederken,¹²⁸⁴ lisan ve simalarının çirkin olduğunu söyleyen İbn Fadlân'da seslerinin sığircık kuşuna, Hârizm'e bağlı Kerdeliye kasabasında yaşayanların ise kurbağa vıraklamasına benzediğine dikkat çekmiştir.¹²⁸⁵ İbn Havkal; güvenilir, mert ve zengin olan Hârizm halkının Horasan'da konuşulmayan bir lisana sahip olduklarını belirtmiştir.¹²⁸⁶ Barthold ise İslâmiyetin ilk dönemlerinde Hârizmlilerin konuştukları dilin İranlı toplumlar tarafından anlaşılmamasına rağmen İranî bir lehçe olduğunu; bunun sadece konuşma dili olmayıp aynı zamanda edebi özellikler taşıdığını aktarmıştır.¹²⁸⁷ Ayrıca Hamevî, halkın Türkçe konuştuklarını söylemesine rağmen Hârizm dili üzerine yapılan incelemeler neticesinde dilin Doğu İran dillerinden biri olup Yağnûb, Soğd, Oset ve Avesta dilleri ile bağlantısı olduğu tespit edilmiştir. Hârizm dili, Arap harfleri ile yazılmasına rağmen seslere işaretli harflerin eklemesi yapılmıştır. Mesela ج ve چ yanında ح; د ve ذ yanında د ve ر; ز yanında ر ve س; ش yanında س ve ف; ق ve ف yanında ق ve ف harfleri bulunmaktadır. Alman dilbilimcisi Walter Bruno Henning, bunlardan ح ve س harfleri ile Oset dilindeki iki sese denk iki Hârizm sesinin, diğer harfler ile de Soğdca ile ortak seslerin ifade edildiği görüşünü ileri sürmüştür.¹²⁸⁸

Hamevî, Hârizmliler için şunları da söylemiştir: *“Bu bölgede yaşayanların yüz hatları Türklere benzediği gibi huy, kuvvet ve ahlaki açıdan Türk gibidirler. Zorluklar karşısında ihtiyaçlarını giderebilmek için sabretmek durumunda olan bu insanlar, bölgede kalıcı olabilmek ve diğer toplumlar ile mücadele edebilmek için şehirler, köyler ve saraylar inşa etmişlerdir. Daha sonra onların bu durumunu öğrenen Horasan'daki yakınları, buralara gelerek kalkınmasını sağlamışlardır.”*¹²⁸⁹ Hârizmlilerin Türklere benzediğini ifade eden Makdisî, kralın öfkesinden dolayı Kâs'a yerleşen dört yüz erkeğin kendilerine verilen dört yüz Türk kızı ile evlenmeleri neticesinde İranî kavim olmalarına rağmen yaratılış ve karakter itibarı ile Türklere benzediklerini söylemiştir.¹²⁹⁰ Kaynaklarda bu bilgiler yer almasına rağmen Hârizmlilerin Araplar tarafından garipsendiklerini görmekteyiz. Nitekim Arap şairlerinden Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Lahhâm el-Harranî şöyle söylemiştir: *“Hârizmliler, Âdem cinsinden olmayıp Behâim cinsindendirler. Onların kafalarını, kıyafetlerini, yüzlerini,*

¹²⁸³ Mu'cemü'l-büldân, 2/396; Mercan, fî zikrî'l-medainü'l-meşhurât, 79; Selîm, Etrâkü'l-Hârizmiyyun, 13-14.

¹²⁸⁴ Kitâbü'l-mesalîk, 304; Ahsenü't-tekâsîm, 335.

¹²⁸⁵ Risaletü İbn Fadlân, 82.

¹²⁸⁶ Suretü'l-arz, 397-398.

¹²⁸⁷ Orta Asya, 123.

¹²⁸⁸ Togan, “Hârizm”, 5/246; Togan, Horezm Kültürü, 25.

¹²⁸⁹ Mu'cemü'l-büldân, 2/396; Kazvînî, Âsârü'l-bilâd, 520.

¹²⁹⁰ Ahsenü't-tekâsîm, 285; Togan, “Hârizm”, 5/240.

ayakkabılarını ve sözlerini dünyada gördüm. Eğer Âdem babamız onları kendi evlâdı olarak kabul ederse, o halde köpek, Âdem babamızdan hayırlıdır."¹²⁹¹

Hârizm'de yaşayan diğer bir topluluk ise Türklerdir. Türk kabile birliği esasına göre kurulan eyaletlerden biri olan Hârizm'e 4./5. yüzyıldan itibaren Türk soyundan gelen topluluklar yerleşmeye başlamıştır. Kuteybe b. Müslim, 93/712 yılında hareket ettiği esnada Hârizm'deki yerleşim sahasında Türk aristokrat ve beyleri bulunduğu gibi, askeri birlikler de Türklerden oluşmaktadır. Ancak Türkleşme süreci ve Müslüman Türk göçlerinin yaşanması İslâmiyetin bu bölgede yayılmasından sonra olmuştur.¹²⁹² Ayrıca 6./7. yüzyılda Hârizm'in idaresinde bulunan krallar, kendilerini Türk soyundan geldiklerini göstererek siyasi nüfus elde etmeye çalışmışlardır. Nitekim Togan'a göre Me'mûn b. Muhammed, Oğuzların zümresinden bulunan Baranlı Türk soyundan gelmektedir.¹²⁹³ İbn Fadlân'da Hârizm'in başkentlerinden biri olan Kurkanc'ta Türklerin varlığına dikkat çekmiştir. Kurkanc'ta bulunduğu esnada kubbesi geçeden yapılmış iki odası olan oyuk biçimindeki bir Türk çadırına misafir olduğunu; şiddetli soğuktan dolayı elbiseye bürünmüş bir şekilde uyuduğunu ve ara sıra yanaklarının yastığa yapıştığını belirtmiştir. Ayrıca Ceyhun Nehri'nin buzullarının çözülmesinden sonra hareket etmeden önce ihtiyaçlarını karşılamak için alet, edevat ve yolculuk esnasında kullanmak için Türk devesi satın aldıklarını söylemiştir.¹²⁹⁴ Hârizm'in Türkleşme sürecine doğrudan etki eden diğer bir etken olarak Türk ülkelerine yakın olmasından dolayı ticari ilişkilerin yoğun bir şekilde yapılmasını söyleyebiliriz.

Hârizm'de Hârizmliler ve Türkler dışında Araplarında nüfus açısından fazla oldukları görülmektedir. Araplar, Selm b. Ziyâd'ın düzenlediği seferden sonra kitleler halinde Hârizm'e yerleşmeye başlamalarına rağmen 93/712 yılında Kuteybe b. Müslim tarafından ele geçirilmesi ile birlikte nüfusları artmıştır. Emevî ordusu, Hârizm'in Emevîler döneminde kalıcı olarak kolonize edilmesinden sonra¹²⁹⁵ muhtelif bölgelere düzenleyeceği akınlarda askeri destek sağlamak için burada karargâh kurmuştur. Ayrıca stratejik konumundan dolayı din ve kültürel bir merkez haline getirilmiştir.¹²⁹⁶

Arapların Hârizm'deki nüfusu Abbâsîler döneminde de devam etmiştir. Nitekim İbn Fadlân, Bulgar kralın şehirlerini saldırılara karşı korumak için kalelerin istihkâm edilmesini istemesi üzerine Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın inşa edilecek kalenin, fakihlerin ve muallimlerin toplam dört bin dinar civarındaki ücretlerinin Abbâsî veziri İbnü'l-Furât el-Âkûlî (öl. 312/924)'nin¹²⁹⁷ mezrası olan Hârizm'in ticaret

¹²⁹¹ Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/127; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Letâ'ifü'l-ma'ârif*, ed. Heyworth Dunne, (London: Yayınevi ve Basım Tarih Yok), 130; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/395.

¹²⁹² Kitapçı, *Azerbaycan-Hârzem*, 138-141.

¹²⁹³ Togan, *Umumi Türk*, 363.

¹²⁹⁴ *Risaletü İbn Fadlân*, 85-86.

¹²⁹⁵ Gibb, *Arap Fetihleri*, 74.

¹²⁹⁶ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 177.

¹²⁹⁷ İbnü'l-Furât el-Âkûlî hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/46-47.

merkezlerinden Erdehuşmîsen'de karşılanmasını istediğini belirtmiştir. Daha sonra Erdehuşmîsen'deki mezra, İbnû'l-Furât'ın vekili Hristiyan Fâzl b. Musa'dan alınıp Ahmed b. Musa el-Hârizmî'ye verilmiştir.¹²⁹⁸ Erdehuşmîsen şehrinin sahip olduğu gelirinden dolayı Abbâsi halifesinin dış siyasetinde önemli rol oynayacak kadar zengin olduğunu göstermektedir.¹²⁹⁹ Nitekim Hamevî, Erdehuşmîsen'i Nusaybîn şehri ile mukayese ederek şehirdeki mimari yapının ve insan sayısının daha fazla olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰⁰

5.2.2. Hârizm'de Dini İnanışlar

Hârizmliler, M.Ö. 521'de Ahamenîlerin idaresine girdikten sonra Sibirya Andronovo kültürüne benzeyen ya da belki onun bir parçası olan yarı göçebe bir yaşam tarzından yerleşik tarıma dayalı belirgin bir kültür değişikliği geçirmişlerdir. Bu değişim kentleşmeye, sulamaya ve o dönemde Türkistan'ın çoğuna, özellikle Perslere benzeyen maddi bir kültüre ve sosyal yapıya yol açmıştır. Bu yapı soylular, askerler, çiftçiler, zanaatkârlar, tüccarlar ve serfler arasında belirgin bir iş bölümü tanımıştır. Bir Zerdüş toplumu olduğu için siyasi hayata katılan ve bir dini uzmanlar sınıfı olan Magi de olmaktadır. Zerdüşlük, nüfusun sonunda Sünnî İslâm'a dönüşmesiyle sonuçlanan Arap işgaline kadar Hârizm'deki dini ve siyasi hayata egemen olduğu görülmektedir. 7. yüzyılın sonunda veya 8. yüzyılın başlarında, Hârizm'in Hristiyan hükümdarları da olmuş olabilir, çünkü iki hükümdarının mezarlığında, Zerdüş cenaze pratiğinde ölülerin temizlenmiş kemiklerini tutan kil kaplarda haçlar bulunmaktadır. Ancak Budizm inancına dair bir kalıntı söz konusu değildir.¹³⁰¹

Araplar, 7. yüzyılda hâkimiyetleri altına aldıkları topraklarda İslâmiyetin kabul görmesi için halkın dini inanışlarına karşı mücadele etmişlerdir. Nitekim bu çerçevede ilmi edebiyatı yok ettikleri gibi âlimlerin bir kısmını öldürüp geriye kalanları ise sürgüne göndermişlerdir. Bu sebepten Hârizm halkının dini inanışları ve sosyal hayatı hakkında yeterli derecede kayıt bulunmamaktadır. Ancak yapılan arkeolojik araştırmalar, Hârizm halkının yaşam tarzları, kültürleri ve dini inanışları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.¹³⁰²

İslâmiyet öncesi dönemde farklı dillerin konuşulduğu ve bu dillerde çeşitli eserlerin yazıldığı Hârizm'de Mecûsîlik (Mazdeizm)¹³⁰³ dinine dayalı bir dinin İslâmiyetin kabulüne kadar yaygın olduğu ileri sürülmüştür. Eski Pers ve Sogdların

¹²⁹⁸ *Risaletü İbn Fadlân*, 67-68, 77; Togan, *Horezm Kültürü*, 16.

¹²⁹⁹ Togan, *Horezm Kültürü*, 16.

¹³⁰⁰ *Mu'cemü'l-büldân*, 1/141.

¹³⁰¹ West, *Encyclopædia of the Peoples*, 405.

¹³⁰² Məmmədova, "Xarəzmin Türkcələşməsi", 76.

¹³⁰³ Batılı kaynaklarda Mazdeizm olarak isimlendirilen Mecûsîlik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği, inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve geleneklerinin karışımından oluşmuştur. Mecûsîlik hakkında detaylı bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279-284.

takvimleri ve aylarını tablo şeklinde veren Bîrûnî'nin¹³⁰⁴ ifade ettiği Pers takvimi, Hârizm takviminden farklı olsa da eski Hârizm diline benzerlik göstermektedir. Nevrûz'u İran ve Buhara nevrûz'undan üç hafta önce gelen Hârizm takvimi, Hârizm medeniyetinin Mazdeizm esasına dayandığını ve orijinal bir medeniyet olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.¹³⁰⁵ Diğer taraftan Zerdüşť ölmeden önce Zerdüşťlik, Belûcistan ve Tacikistan'ı içerisine alan Hârizm'de yayılmıştır.¹³⁰⁶ Nitekim Zerdüşťlüğün kutsal ateşin yandığı meşhur ibadethane (بيوت النيران)'nin Hârizm, Tûs, Buhara ve Fars'daki Dârebcird, Beytû İstahrî ve Cürû'da bulunduğu ifade edilmiştir.¹³⁰⁷ Vámbéry'de ateşe tapınmanın Hârizm ve Soğd'da yayıldığını belirtmiştir.¹³⁰⁸

Kaynaklarda Zerdüşť'ün Melik Yestâşef'e emrederek Hârizm'deki Melik Cemmen'in taptığı ve halkın da tazim etmeye davet ettiği kutsal ateşin Dârebcird'e nakledilmesini istediği hususunda kayıtlar bulunmaktadır.¹³⁰⁹ İbnû'l-Fakih ise Hârizm'den Fars'daki el-Kâriyan'a nakledildiğini söylemiştir.¹³¹⁰ Bekrî, bu tapınaktaki ateşin Mecûsîler için büyük önem atfettiğinden dolayı ona saygı gösterdiklerine dikkat çekmiştir.¹³¹¹ Bu ateşin isminin 332/933 yılına kadar Âzercoy (آزرجوی) olduğu kaydedilmiştir.¹³¹²

Yakın tarihe kadar Zerdüşť dininin anavatanı olan ve kuzeybatıdan güneydoğuya doğru hareket edildiğinde Zerdüşť topraklarının ilk hududu olarak kabul edilen Airyanem Vaêjah'ın Hârizm'de bulunduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür.¹³¹³ Ayrıca Avesta dilini konuşanların anavatanı olarak Hârizm, daha sonra ise Merv ve Herât vilayeti gösterilmiştir.¹³¹⁴ Hârizm'in Zerdüşťlüğün anavatanı olarak gösterilmesinde arkeolojik araştırmalar neticesinde antik kalelerde ateş tapınaklarına ait anıtsal yapıların ortaya çıkmasıdır. Sultan-uiz Dağı'nın birkaç km güneyinde yer alan Toprak kale ile Dzhanbas kalesinde ateş tapınağı olarak tanımlanan bir tapınak ortaya çıkmıştır.¹³¹⁵

Bîrûnî, İslâmiyetin kabulünden sonra Hârizm'de Mecûsîlik dini azınlıkta olsada bu dine mensup olanlar tarafından devam ettirildiğini ifade etmiştir. Ancak Mecûsîlerin inançlarına karşı ilgisiz ve umursamaz olduklarını; dinlerindeki hakikatleri araştırmaksızın körü körüne yaşayarak görünüş itibari ile Mecûsî olduklarını; hatta dini

¹³⁰⁴ Bkz. *Âsârü'l-bâkiye*, 41-47.

¹³⁰⁵ Togan, *Horezm Kültürü*, 19.

¹³⁰⁶ Gündüz, "Mecûsîlik", 280.

¹³⁰⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 1/278-279.

¹³⁰⁸ *Târihu Buhârâ*, 42.

¹³⁰⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 1/278-279; Bekrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/127; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/184; Lebudî, "Â'yâd ve'l-ihtifalât", 126.

¹³¹⁰ *Kitâbü'l-büldân*, 504.

¹³¹¹ *Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/127; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 1/279.

¹³¹² Lebudî, "Â'yâd ve'l-ihtifalât", 126.

¹³¹³ Yuri Aleksandrovich Rapoport, "Chorasnia i. Archeology and pre-Islamic" *Encyclopædia Iranica* 8-5/5, (1991), 512.

¹³¹⁴ David Neil MacKenzie, "Êrân-Wêz", *Encyclopædia Iranica* 8/5, (1998), 536.

¹³¹⁵ Yagodin, vd., *Ancient Khorezm*, 20, 41.

bayramlarının hangi gün ve aya tekabül ettiğine dikkat etmeyip dinin emirlerine saygı göstermediklerini belirtmiştir.¹³¹⁶ Mecûsîlerin kutladıkları bayramlara Hârizm'deki takvim ve ayların ifadesi yapılırken temas edilecektir. Bu bilgiler Hârizmliler arasında Zerdüştlük dinine ait kültürlerden bazı geleneklerin sürdürüldüğü yorumunu ortaya çıkarmaktadır.¹³¹⁷ Kaynaklara göre Hârizmliler, Ceyhun Nehri'nin aşağı mecrasında İranlılar ile birlikte yaşadıklarından dolayı Fars kültürü inkişaf etmiştir. Nitekim Tolstov'un yaptığı araştırmalarda da Hârizmlilerin Zerdüştlük dinine inandıkları ortaya çıkmıştır.¹³¹⁸

Sâsânîler döneminde Hristiyanlığın Türkistan sahasının genelinde geniş çapta yayıldığı görülmektedir.¹³¹⁹ Hârizm'de Mecûsîliğin yanı sıra Hristiyanlık dinine mensup insanlarda bulunmaktadır. Bunlar İran ve Türkistan'daki Hristiyan Nastûri mezhebinden olmayıp Ortodoks Melkâî (Milkâye) mezhebine mensuplardır. Bu Hristiyanlara Melkî denilmesindeki en büyük sebep, Rum kralının onların mezhebinden olmasıdır.¹³²⁰ Hârizm Hristiyanları, M. 7. yüzyılda Kırım Goth metropolitliğine bağlı olmuşlardır. Hârizm'de bu dinin yayılmasındaki en önemli etken Pontus sahası ile kurulan yakın temas neticesinde gerçekleşmiştir. Nitekim Bîrûnî'nin Hârizm'de Yunancayı öğrenerek Homerus eserlerini tercüme etmesi, Fârâbî'nin ise Sirderya'da yaşadığı esnada Yunanca felsefi eserlerden yararlanması, Hârizm ile aşağı Sirderya'nın Karadeniz Ortodoks Rus tacirleri ve ilim adamları ile temas kurduklarını göstermektedir.¹³²¹

Bîrûnî, Hârizm'deki Melkî Hristiyanların Süryanî takvimini esas alarak dini günlerini kutladıklarını; haftanın belirli günlerinin özel olduğundan dolayı oruç tutmaya özen gösterdiklerini ifade etmiştir.¹³²² Ayrıca Hârizm'de mayıs ayının birinci günü Peygamber Ermeyyâ'yı, ikinci günü patrik Asanasîyüs'ü, dördüncü günde ise kadim geleneklerini devam ettirerek gül bayramı (عيد الورد)'nı kutlamışlardır. Hristiyanlar, Meryem'in Hz. Yahyâ'nın doğumundan dolayı teyzesi İlîşeba'ya¹³²³ gül hediye etmesine istinaden kiliseye gül bırakmışlardır. Altıncı günde Hz. Eyyûb'ü anarken, yedinci günde ise haçın semada belirmesini bayram olarak kutlamışlardır.¹³²⁴ Hârizm'de sadece yüz Hristiyan evin olduğu ve daha fazlasına izin verilmediği ifade edilmiştir.¹³²⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, Hristiyanların yaşadıkları yeri genelleme yaparak Ceyhun Nehri ile Hârizm arasındaki bölgeyi gösterirken, Kalkaşendî ise Kâs şehrinde oturduklarını

¹³¹⁶ *Âsârü'l-bâkiye*, 235.

¹³¹⁷ Togan, *Horezm Kültürü*, 19-20.

¹³¹⁸ Məmmədova, "Xarəzmin Türkcələşməsi", 76.

¹³¹⁹ Lebudi, *Kıyamü devlet*, 183.

¹³²⁰ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 288.

¹³²¹ Togan, *Horezm Kültürü*, 19.

¹³²² *Âsârü'l-bâkiye*, 288.

¹³²³ Hz. Yahyâ'nın annesinin adı Elizabet, İbrânîce'de Elişeba, İslâmî kaynaklarda İşâ/İşbâ olarak zikredilmiştir. Mahmut Aydın, "Yahyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 232.

¹³²⁴ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 296.

¹³²⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, 3/157; Kalkaşendî, *Sibhü'l-â'sâ*, 4/454; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 55; Lebudi, *Kıyamü devlet*, 183.

belirtmiştir. Kâs, 8. yüzyılda Hristiyan kilisesinin piskoposluğunun merkezi konumunda olmuştur. Me'mûnîler döneminde Hristiyanların bilgini ise Bîrûnî'nin meslektaş, Kâs'ın banliyönlerinden olan filozof, matematikçi ve astronom İsa b. Yahyâ Ebû Sehl Mesîhî'dir.¹³²⁶

Hârizm'de yaşayan Süryânî hekimi ve filozof İbnû'l-Hammâr'da Hârizmşah Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed'in himayesine girmiştir. Nitekim *Makâle fi imtihâni'l-etibbâ* eserini Hârizmşah Ebû'l-Abbâs'a ithafen kaleme aldığı ifade edilmektedir.¹³²⁷ 9. yüzyılda Oğuzların Hristiyanlığı kabul etmeleri Hârizmli Hristiyan tüccarlar ile yapılan ticari ilişkiler neticesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca İslâmiyet ile tanışmalarında da Hârizmlilerin aktif rol oynadıkları görülmektedir.¹³²⁸ İlerleyen süreçlerde Hârizm'deki nüfuslarını arttıran Hristiyanlar, devletin çeşitli kademelerinde görev almışlardır.¹³²⁹

Hârizm'de Mecûsilik ve Hristiyanlığın dışında Musevîlik inancına mensup olan insanların da olduğu bilinmektedir. Musevîlik, Hazarlar ile kurulan temas neticesinde yayılmıştır. İbn Fadlân, Hazarların hükümdarları dâhil olmak üzere hepsinin Yahudi olduklarını ifade etmiştir.¹³³⁰ Ancak İbn Havkal ise hakanlarının Yahudi, halk içerisinde Müslüman, Hristiyan ve Putperestliğe inananların olduğunu; Yahudi olanların ise azınlıkta kaldığını aktarmıştır.¹³³¹ İdil Nehri'nin döküldüğü yerdeki Hazar şehirlerinde yaşayan Hârizmliler, "*Khva is Hazarları*" olarak zikredilmişlerdir. Doğu Avrupa'daki Hârizmlilerin genellikle Hazar ve İdil Bulgar sahasında yaşadıkları görülmektedir.¹³³² Hamevî, nesep âlimi ve tarihçi İbnû'l-Kelbî'nin¹³³³ Hz. İbrahim'in oğlu İshâk'ın Bursûl (Bulgarların dört uruğundan biri olan Baraçoli, Paraçoğlu), Hazar, Hârizm ve Bazar adında dört oğlunun olduğunu ifade ettiğini aktarmıştır.¹³³⁴ Diğer taraftan İbn Fadlân'da Hârizmlilerin Bulgarlar ile kurdukları sıkı ilişkiler neticesinde Hârizmli kadınların Bulgarlarla evlendiklerini; Müslüman ya da Hârizmli bir kadının kocası öldüğünde onu Müslüman gibi yıkadıklarını belirtmiştir.¹³³⁵

Hârizm'de Musevîlik inancının yayılmasında etkili olan diğer bir etken ise Bizans'tan kovulup Hazarlara sığınan Musevî Yahudilerin bir kısmının Hârizm'e

¹³²⁶ Habib Borjian, "Kât", *Encyclopædia Iranica* 16/2, (2013), 120.

¹³²⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Hazreci İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-enba' fî tabakâti'l-etibbâ*, thk. Nizâr Rıza, (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, 1384/1965), 429; Wilferd Madelung, "Âbû'l-Kayr b. el-Kammâr", *Encyclopædia Iranica* 1/3, (1983), 331; Sahbân Halîfât, "İbnû'l-Hammâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/66.

¹³²⁸ Barthold, *Orta Asya*, 94.

¹³²⁹ Togan, "Hârizm", 5/246; Kitapçı, *Azerbaycan-Hârzem*, 142.

¹³³⁰ *Risaletü İbn Fadlân*, 145.

¹³³¹ *Suretü'l-arz*, 330.

¹³³² Togan, *Horezm Kültürü*, 20-21.

¹³³³ Kûfe'fe 120/738 yılında doğan Muhammed el-Kelbî, Kelb kabilesinden geldiğinden dolayı İbnû'l-Kelbî mahlası ile anılmıştır. Muhamed el-Kelbî'nin eserleri hakkında bkz. Süleyman Tülücü, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/204-205.

¹³³⁴ *Mu'cemü'l-büldân*, 2/395; Togan, *Horezm Kültürü*, 21.

¹³³⁵ *Risaletü İbn Fadlân*, 143.

gelerek yerleşmeleridir. Ancak bunların ileri derece misyonerlik faaliyetlerinde bulunduklarını söyleyemeyiz.¹³³⁶ İbn Fazlullah el-Ömeri ve Kalkaşendî, Hristiyanlarda olduğu gibi Musevîlere ait sadece yüz evin olduğunu ve daha fazlasına izin verilmediğini kaydetmişlerdir.¹³³⁷ Ancak Makdisî, sayı belirtmeksizin Hârizm'de Yahudilerin sayısının fazla olduğuna dikkat çekmesine rağmen¹³³⁸ rağbet görmediğinden dolayı yer edinememiştir.¹³³⁹ Bîrûnî'de Hârizm'deki Yahudilerin kalabalık olduklarından bahsetmeyip genel olarak oruçları ve bayramlarına temas etmiştir.¹³⁴⁰

Hârizmlilerin Müslüman olmaları ise 93/712 yılında Arapların fethinden sonraki dönemde gerçekleşmiştir. Ancak İslâmiyet dininin Hârizm'e Hz. Peygamber döneminde girdiği ve Hârizmlilerden bazılarının Müslüman olduğu yönünde rivayetlerde bulunmaktadır. Nitakim Seyfüddin b. Damalla Şah Ahsikendi'nin Farsça kaleme aldığı *Mecmâu't-tevarih* adlı eserinde Hz. Peygamberin sahabeden Ukkâşe b. Mihsan (öl. 11/632)'ı Hârizm ve Kırgızlar'a göndererek İslâm dinini tebliğ ettiğini ifade etmiştir.¹³⁴¹ Ancak kaynaklarda bu bilgiyi doğrulayacak bir kayıt bulunmamaktadır.

Hârizm, Kuteybe b. Müslim tarafından ele geçirilmesinden sonraki süreci incelediğimizde Hârizmşahların M. 8. yüzyılın ikinci yarısında Abdullah dönemi ile birlikte Müslüman oldukları görülmektedir.¹³⁴² Akınlardan sonra İslâmiyet dini Hârizm topraklarında hızlı bir şekilde yayılmıştır. Nitekim Abbâsîler, İslâm kültürünün Horasan ve Mâverâünnehr sahasında gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.¹³⁴³ Hârizmliler, Müslüman olduktan sonra Hanefî ve Şâfiî mezhebine mensup olmuşlardır.¹³⁴⁴ Makdisî, Kâs şehrindeki hafızların kıraatlerinin kaliteli, seslerinin ve nağmelerinin çok güzel olduğunu; Irak'ta dahi böyle bir güzelliğin olmadığını ifade etmiştir.¹³⁴⁵

5.2.3. Hârizm Takvimi, Önemli Gün ve Bayramlar

Bîrûnî'nin Hârizm halkının kullandığı takvim ve aylar, önemli gün ve bayramları hakkında verdiği bilgiler konumuz açısından oldukça kıymetlidir. Rumlar, Süryânîler, Keldânîler ve Mısırlılar gibi güneş takvimini esas alan Farslar, yılın hesaplamasını yaparken bir yılı üç yüz altmış beş gün olarak almalarına rağmen kesirleri dikkate almadıkları gibi çeyrek günden yüz yirmi senenin sonuna bir ay beş saat ilave etmişlerdir. Daha sonra ise bir ayı her yüz on altı seneye eklemişlerdir. Kadim

¹³³⁶ Kitapçı, *Azerbaycan-Hârzem*, 142.

¹³³⁷ *Mesâlikü'l-ıbsâr*, 3/157; *Sibhü'l-â'sâ*, 4/454; Tâha, *Edebü'l-Arâb*, 55; Lebudî, *Kıyamü devlet*, 182.

¹³³⁸ Lebudî, *Kıyamü devlet*, 182.

¹³³⁹ Togan, *Horezm Kültürü*, 21-22.

¹³⁴⁰ Yahudilerin ayları için bkz. *Âsârü'l-bâkiye*, 275-288.

¹³⁴¹ Kitapçı, *Azerbaycan-Hârzem*, 149.

¹³⁴² Fedorov, "First Reported", 126.

¹³⁴³ Özaydın "Hârizm", 16/220.

¹³⁴⁴ Bağdâdî, *Merâsidü'l-itlâ'* 1/498.

¹³⁴⁵ *Ahsenü't-tekâsîm*, 287; Strange, *Bûldanü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 490.

Hârizmliler, Soğdlular ve Farsların dinlerine yakın olan diğer toplumlarda kendi ülkelerindeki takvimlerde bu metodu uygulamışlardır.

Hârizm ve Soğd halkının kullandıkları takvim Farslar ile aynı olmasına rağmen farklılık göstermektedir. Ay ve gün sayısının fazla olduğu Pers takviminde yılın sonuna beş gün fazladan ilave yaptıkları gibi yılbaşını da Ferverdîn mâh ayının altıncı günü kutlamışlardır. Bu sebepten Âzermâh ayından sonra iki takvim aynı özelliklere sahiptir.¹³⁴⁶ Nitekim Bîrûnî, eserinde gusne (غصنا) ifadesini kullanarak Hârizm takviminin Perslerin bir dalı olduğunu belirtmiştir.¹³⁴⁷

Tablo 5.1. On Aydan Oluşan Hârizm Takvimi Listesi

(ihâl Bu ayların kısaltılmışı) الأسماء المختصرة لتلك الشهور	(Ayları/Harizm Takvimi) شهور خوارزمي
ناوسارچي	۱- روچنا فوناوسارچي
أردوست	۲- اردوشت فوسيرح انكام
هروداذ	۳- هروداد فويحيري
جيري	۴- جيري فارازاك
همداد	۵- همداد
اخشروي	۶- اخشروي
أومري	۷- أومري
ياناخن	۸- ياناخن فاخسرثا راجيبك
أرو	۹- أروفو فيمحكا بحرئين
ريمزد	۱۰- وثمر فوناكانج انكام
ارشمن	۱۱- اشمن فويرد انكام
اسبندارمجي	۱۲- اسبندارمجي فوخشوم

Tablo 5.2. Otuz Günden Oluşan Hârizm Ayları Listesi

أيام الشهور السابقة ذكرها		
اسبندارمجي	اردوشت	ريمژد
هروداذ	اخشروي	ازمين
دنوكج	ذنوية	همداد ز
ديني كد	فيغ يو	دذوح
ارجوخى كه	اسروف يز	اروط
اشتاذ كو	رش يح	ياناخن ى
اسمان كز	روجن يط	اخيريا
راث كح	اريغن ك	ماه بپ
مرسبند كط	خيرام كا	جيزى بچ
اونرغ	واذكب	غوشث يد ¹³⁴⁸

Hârizmlilerin kullandıkları takvimde yaz mesviminin başladığı ay Nâvsarcî (ناوسارچي) dir. Hârizmliler, Müslüman olmadan önce hürmet gösterip ta'zimde

¹³⁴⁶ Bîrûnî, *Âsârü 'l-bâkiye*, 10-11, 45-46; Lebudî, “Â'yâd ve'l-ihtifâlât”, 118; Perslerin takvimi için bkz. Bîrûnî, *Âsârü 'l-bâkiye*, 42-45.

¹³⁴⁷ *Âsârü 'l-bâkiye*, 47.

¹³⁴⁸ *Âsârü 'l-bâkiye*, 47-48; Lebudî, “Â'yâd ve'l-ihtifâlât”, 118-120.

bulundukları ilahlarının emri ile kutsal olarak gördükleri bazı bayramları kutlamışlardır. Diğer günleri ise seleflerinin alışkanlıkları gibi kullanmışlardır. Ancak Bîrûnî, Mecûsilerin kutladıkları bayramların dinleri ile bir bağlantısı olmadığını belirtmiştir. Hârizm'de önemli gün ve bayramlar şöyledir:

Nâvsarcî (ناوسارجي): Senenin birinci günü olduğu için Hârizmliler tarafından yılbaşı bayramı olarak kutlanmıştır. Ayrıca Hârizmlilerin ikinci Nevruz ayının başlangıcı olduğu ifade edilmiştir.¹³⁴⁹

Erdevest (أردوست): Bu ay hakkında bilgiye sahibi değiliz.

Hervedâd (هروداد): Bu ayın birinci günü Ericâ Sevan (اریجا سوان)'dır. Bugün İslâmiyetten önce sıcakların arttığı vakit olduğundan dolayı elbiseleri çıkarma zamanı anlamına gelen Erîchâs Çüzân (اریجهاس چوزان) olarak ifade edilmiştir. Bu ayda susam ve diğer tahıl ürünlerinin hasadı yapıldığından dolayı Hârizmliler tarafından ziraat bayramı olarak kutlanmıştır.

Cîre (جیری): Bu ayın on beşinci günü ateş ve yakacak anlamına gelen Ecğar (اجغار) olarak isimlendirilmiştir. Geçmiş yıllarda insanlar, sonbahar mevsiminde yaşanan iklim değişikliğinden dolayı ısınmak için ateşe ihtiyaç duymalarını mevsimin başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Ancak ilerleyen süreçlerde yazın ortasına denk geldiği için Hârizmliler, yetmiş gün sonra sonbaharda yetişen buğdayın ziraatını yapmaya başlamışlardır.

Hemdâz (همدان): Bu ay hakkında bilgiye sahibi değiliz.

Ahşeryurâ (احشیری): Bu ayın birinci günü Fağrebe (فغربة) olup Fağberiyye (فغبرية) olarak isimlendirilmiştir. Bugün Hârizmliler, koyunları ile birlikte aşırı sıcaktan dolayı dışarı çıkarak havanın soğumasını ve kışın gelmesini beklemişlerdir. Ayrıca Oğuz Türklerinin saldırılarına karşı kendilerini müdafaa etmek için hudutların güvenliğini sağlamışlardır.

Evmerâ (أومری): Bu ayın birinci günü, yağlı ekmek yeme anlamına gelen Ezde Koned Hâvar (ازدا کند خوار) olarak isimlendirilmiştir. Bugünü Hârizmliler havanın soğuk olmasından dolayı biraraya gelip yağlı ekmek yiyerek kutlamışlardır. On üçüncü günde evlerinde Cîrî Rûc (جیری روح) adını verdikleri İranlıların sonbaharda kutladıkları Mihrican / Mihrikân (مهرکان)¹³⁵⁰ bayramını,¹³⁵¹ yirmi birinci günde ise Râmruz (رام روح) ismini verdikleri diğer bayramlarını idrak etmişlerdir.

Yanahân (یانان): Bu ay hakkında bilgiye sahibi değiliz.

Erv (أرو): Bu ay hakkında bilgiye sahibi değiliz.

¹³⁴⁹ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 235; Lebudî, “Â'yâd ve'l-ihtifâlât”, 122.

¹³⁵⁰ Bkz. Nebi Bozkurt, “Mihrican”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 38-39.

¹³⁵¹ Mihrican bayramının kutlanması Gazne hükümdarı Mes'ûd dönemine kadar devam etmiştir. Sultan, sarayların süslendiği özel günde tahtına oturur, evlatlarına, emirlerine, mevlâlarına ve maiyetlerine hediyeler taktim edip rütbelerine göre oturmalarını sağladıktan sonra bayramı idrak etmişlerdir. Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, 540; Lebudî, “Â'yâd ve'l-ihtifâlât”, 142.

Rîmjerd (ریمژد): Hârizmliler, bu ayın on beşinci günü Niyemhâb (نیمخب) olarak isimlendirmişlerdir. Bu kelimenin aslı Meyne gecesi olup hem kelimenin yanlış okunmasını engellemek hem de halkın rahat bir şekilde telaffuzunu sağlamak için Meyenç Ehîb (مینچ اخیب) ismi verilmiştir. Birgün ilkbahar mevsiminde Hârizm kraliçelerinden ya da görkemli olanlardan biri geceleyin sarhoş halde rengârenk ipekten yapılmış kıyafeti ile saraydan çıktıktan bir müddet sonra dışarıda uyuyakalması üzerine soğuktan hayatını kaybetmiştir. Bu olayın bahar mevsiminde vuku bulmasını garipseyen Hârizmliler, bugünü bayram olarak kabul ederek kışın ortasında tutsülerin ve yemeklerin kokusu ile cinlerin ve ruhların kötülüklerini engellemeye çalışmışlardır.

Âhemmen (اخممن): Bu ay hakkında bilgiye sahibi değiliz.

Âsbendaremce (اسبندارمجي): Bu ayın dördüncü günü ayağa kalmak anlamına gelen Hayj (خیژ), Hârizmlilerin bayram olarak kutladıkları onuncu gün Ceyhun Nehri'nin meliki ve Farslarda bayramın temsilcisi olan Vahşenkâm (وختشکام), yirminci günü ise çiçek anlamına gelen İnce (اینجه) olarak isimlendirilmiştir.

Hârizmliler, tafsilatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız dini inanışları kapsamında altı bayram kutlamışlardır. Bunlar:

Bekcezerîkânîk (بکجزریکانیک): Rimjerd ayının birinci günüdür.

Benehcâçe Rîd (بنخجی ریڈ): Nâvsarcî ayının on birinci günü olup Hârizmliler tarafından Benâvsarcekânîk (بنواسارجکانیک) olarak bilinmiştir.

Erjemin Rîd (ارژمین ریڈ): Âhemmen ayının birinci günü olup Barsemîn Dekânîk (بارثمین دکانیک) olarak ifade edilmiştir.

Meys Rezme Rîd (میث زرمی ریڈ): Evmerâ ayının on beşinci günü olup Hayr Rûckânîk (خیر روچکانیک) olarak tanımlanmıştır.

Meys Sâhan Rîd (میث سخن ریڈ): Cîre ayının ilk günü olup kabak anlamına gelen Hâvardeminîk (حاوردمینیک), Ecğar (اجغار)'dan on beş gün önce geldiğinden dolayı Ecğardeminîk (اجغاردمینیک) olarak ifade edilmiştir.

Mezyân Rîd (مذیان ریڈ): Hemdâd ayının on beşinci günü olup Encümerzekânîk (انجمرذکانیک) olarak isimlendirilmiştir.

Hârizm'deki Mecûsiler, Âsbendaremce (اسبندارمجي) ayının son beş günü Farsların kutladıkları Ferwerdecân (فروردجان)¹³⁵² gününü idrak ederek lahitlerin yanına ölülerin ruhları için yemek bırakmışlardır. Hârizmlilerin ayın konakları/menzillerini kullanarak ondan hükümler çıkartmaya çalıştıklarından dolayı menzilde yer alan isimleri muhafaza etmeye özen gösterdikleri görülmektedir. Ancak menzili kullanıp çıkarım yapanların kimler olduğu hususunda bir kayıt bulunmamasına rağmen Hârizm dilinde açık bir şekilde münecim/yıldız falcısı anlamına gelen Âhtervînîk (آختروینیک) kelimesi mevcuttur. Ayrıca ay konaklarından birinin adı Âhter'dir. Hârizmlilerin burçlara isimler vermeleri Araplardan daha iyi bildiklerini göstermektedir.

¹³⁵² Bkz. Lebudî, "Â'yâd ve'l-ihtifâlât", 130.

Tablo 5.3. On İki Burca Bölünen Hârizm'deki Ayın Menzilleri Listesi

جدول منازل القمر		
١- الثريا	٢- الدبران	٣- الهقعة
٤- الهنعة	٥- الذراع	٦- النثرة
٧- الطرف	٨- الجبهة	٩- الزبرة
١٠- الصرفة	١١- العواء	١٢- السماك
١٣- الغفر	١٤- الزبانيان	١٥- الأكليل
١٦- القلب	١٧- الشولة	١٨- النعائم
١٩- البلدة	٢٠- سعد الذابح	٢١- سعد بلع
٢٢- سعد السعود	٢٣- سعد الاخبية	٢٤- الفرغ المقدم
٢٥- الفرغ المؤخر	٢٦- بطن الحوت	٢٧- الشرطان
٢٨- البطين ¹³⁵³		

Hârizmşah Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Irâk, 348/959 yılında Abbâsî Halifesi Mu'tazîd Billâh'ı örnek alarak Hârizm halkının kullandığı takvimi ıslah ederek ilaveler yapmıştır. Ebû Saîd, Buhara'dan Dârü'l-mülk (Hârizm)'e dönen bilginlere Ecğar gününün ne zamana denk geldiğini ve temmuz ayının durumunu onlara sorarak öğrenmeye çalışmıştır. Bu konuşmanın üzerinden yedi sene geçtikten sonra yapılan hesaplamanın yanlış olduğunu düşünen Ebû Saîd, el-Harâcî ve el-Hamdekî dışındaki diğer astrologlar ile istişare ederek bilgilendirmelerini istemiştir. Astrologlar, Hârizm ve Farsların senelerini anlatmalarına rağmen bu sistemin genel olarak unutulup bozulduğundan dolayı Hârizm halkının Ecğar'ı yazın, Niyemhâb'ı ise kışın ortasına denk getirdikleri için çiftçilerin ziraat ekimini idrak etmeden ayarladıklarını söylemiştir. Bunun üzerine astrologlar, Ecğar gününün temmuz ayına denk gelmesi için Hârizm aylarını Halife Mu'tazîd Billâh'ın yaptığı gibi Rum ve Süryani takvimine göre sabitlemişlerdir. Böylece Hârizm takvimindeki Nâvsarcî ayının birinci günü Süryanilerin nisan ayının üçüncü gününe denk getirilmiştir.¹³⁵⁴

Bîrûnî'nin eserinden istifade ederek ele aldığımız Hârizm takviminin Pers, Soğd, Süryanî ve Rum takvimi ile bağlantılı olması kültürel hayatının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

5.3. Hârizm'de İlmî ve Edebi Hayat

Hârizm, Doğu vilayetleri içerisinde ilmî ve edebi hayatın merkezi noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle Me'mûniler döneminde Hârizmşahların ilim adamlarını desteklemeleri neticesinde kaleme alınan eserler, Hârizm'in ilmi ve edebi noktada büyük bir ivme kazanmasını sağlamıştır. Hârizm'de Arapların fethinden sonra Arapça dilinin yayılması ile birlikte gözle görülür bir şekilde akli, ilmi ve edebi hayat noktasında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Nitekim kelâm, fıkıh, usûl, tefsir, belâgat,

¹³⁵³ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 235-240; Lebudî, "Â'yâd ve'l-ihitafâlât", 118-133.

¹³⁵⁴ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 241.

nahv, edebiyat, şiir, arap dili ve edebiyatı, felsefe, nakli ilimler, neseb bilimi, tarih, coğrafya, astronomi, matematik, tıp, kimya ve mühendislik alanında çok sayıda ilim erbabına ev sahipliği yapmıştır.¹³⁵⁵ Hârizm'de ilmi ve edebi noktada öne çıkan şehir Kurkanc olup bu özelliğini 618/1221 yılında Moğolların hâkimiyetine kadar devam ettirmiştir.

Me'mûniler'de ilmi hayatta benzeri görülmemiş hareketlilik Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn ve Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn döneminde gerçekleşmiştir. Hârizm'e 402/1004 yılında dönen Bîrûnî, sarayda toplanan ilim ehline liderlik ederek Meclisü'l-Ulema'nın şekillenmesini sağlamıştır. Seçkin âlimlerden Ebû Ali İbn Sînâ (öl. 428/1037), Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî (öl. 401/1010-11?), Bîrûnî'nin hocası Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk (öl. 427/1036'dan önce), Süryani Hekim Ebû'l-Hayr el-Hasen b. Süvâr b. Bâbâ b. Behrâm (Behnâm) (öl. 410/1019?) ve Bîrûnî (öl. 453/1061?)'nin Hârizm sarayında toplanarak münakaşa yapmışlardır.¹³⁵⁶

Cuma namazından sonra meşayih, öğrenci ve müritlerin halka şeklinde bir araya gelerek yaptıkları ilmi münazaralar, Moğalların istilasına kadar devam etmiştir. Nitekim münazara yapan meşayihlerin en meşhurlarından biri Hârizmşah'ın naibi Şafîî fakihlerinden Şehâbeddîn el-Hayvakî (öl. 616/1219)'dir.¹³⁵⁷ Hârizm'de şairler arasında da münazaralar yapılmıştır. Arap edip ve şairlerden Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî (öl. 383/993) ile şair ve kâtip Ebû'l-Fazl Bedüzzamân Ahmed el-Hemedânî (öl. 398/1008)¹³⁵⁸ yaptıkları münazaralarda edebi ve dil maharetlerini sergilediklerinden dolayı aralarında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Nîşâbur'daki büyüklerin davetini kabul eden Ebû Bekr Cemâlüddîn el-Hârizm'i ve Ebû'l-Fazl Bedüzzamân arasında 382/992 yılındaki yapılan münazara el-Hemedânî'nin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır.¹³⁵⁹

Hârizmşah Ebû'l-Abbâs Me'mûn, ilim ve hikmet yolunda malını en çok infak eden meliklerden biri olarak kabul edilmektedir. Me'mûnîlerin en kudretli devlet adamlarından biri olan Vezir Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed es-Süheylî, Hârizmşah Ebû'l-Abbâs Me'mûn'un desteğini alarak edebi ve ilmi yönü ile öne çıkmıştır.¹³⁶⁰ Süheylî; Tahirî, Sâmânî ve Büveyhî hükümdarlarının oluşturdukları ilim ortamının bir benzerini Hârizm'de de oluşturmuştur.¹³⁶¹

¹³⁵⁵ Saîd, "Halîfetü'l-ilmîye", 186.

¹³⁵⁶ Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 55-56, 73; Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm", 284.

¹³⁵⁷ Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 77; Fekî, *Düvelü'l-müstakille*, 296.

¹³⁵⁸ Hemedan'da 358/968-969 yılında doğan Bedüzzaman, zeki ve kabiliyetli bir ediptir. Nitekim Seâlibî, edebiyatın sırrına, veciz ve üslûbâ onun kadar sahip kimsenin olmadığını ifade etmiştir. Bedüzzaman hakkında bilgi için bkz. Nevzat Aşık, "Bedüzzaman el-Hemedânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları: 1992), 5/328-329.

¹³⁵⁹ Ebû'l-Fazl Bedüzzamân Ahmed b. el-Hüseyn b. Yahyâ el-Hemedânî, *Resâ'il*, (Kahire: Matbaatü Hindiyeye, 1315/1898), 26-40; Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 79.

¹³⁶⁰ Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm", 284.

¹³⁶¹ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 48-49.

Me'mûnîlerin saltanatı yirmi iki yıl sürmesine rağmen Hârizm'in her açıdan ilerlemesini sağlamışlardır. Abbâsî Halifesi Me'mûn tarafından 215/830 yılında yapılan Beytû'l-hikme'ye benzetilen ve Me'mûnîler döneminde oluşturulan Hârizm Me'mûn Akademisinde çok sayıda ilim adamı hizmet etmiştir. Bîrûnî ile eş-Şeyhü'r-Reîs mahlası ile tanınan Ebû Ali İbn Sînâ, Hârizm'in ilmi noktada öne çıkmasında önemli rol oynamışlardır.¹³⁶² Diğer taraftan Me'mûnîler döneminde Yunan, Çin, Fars, Arap ve Hint kültürünün kavşak noktası haline geldiği görülmektedir. Böylece Hârizm, Buhara ve Semerkant'tan sonra ilmi hayatın en yoğun yaşandığı merkezlerden birine dönüşmüştür.¹³⁶³

5.3.1. Kıraat ve Mezhep Âlimleri

Ahmed b. Muhammed b. Ğalib Ebû Bekr el-Hârizmî (öl. 425/1033): Kur'an hafızı olan Ebû Bekr el-Hârizmî, kıraat ilmini Ahmed b. Muhammed b. Beşer b. eş-Şarab'tan öğrenmiştir. Ancak Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Hayyat, onun kur'an okuyucuları arasında yer almadığını söylemiştir.¹³⁶⁴

Muhammed b. Mûsâ b. Muhammed Ebû Bekr el-Hârizmî (öl. 403/1012): Hârizm'de Hanefî mezhebinin fakihlerinden biri olan Ebû Bekr el-Hârizmî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî'den öğrendiği fıkıh ilmini Hanefî mezhebinin riyasetine kadar devam ettirmiştir. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (Cessâs)'nin¹³⁶⁵ talabesi olan Ebû Bekr el-Hârizmî'nin fıkıh ilmini öğrettiği öğrencileri arasında Hanefî fakihlerinden Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî (öl. 436/1045) ile şair ve şiir müfessiri Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî (öl. 406/1015) bulunmaktadır. Muhammed es-Saymerî, Ebû Bekr el-Hârizmî'nin Ebû Hanife medresesinin hem müftüsü hem de şeyhi olduğunu ve insanlara Hanefî mezhebinin esaslarına göre fetva verdiğini ifade etmiştir. Ebû Bekr el-Hârizmî, 403/1012 yılında cuma gecesi hayatını kaybetmiştir.¹³⁶⁶

Ebû'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (öl. 423/1031): Hayatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız Ebû'l-Kâsım el-Hârizmî, Hârizm'de Hanefî

¹³⁶² Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 37-38.

¹³⁶³ Meymûnî, "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm", 285.

¹³⁶⁴ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye fî tabakâtî'l-kurrâ', thk. Bercestraser*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1390/1971), 1/116.

¹³⁶⁵ Hanefî fakihi ve müfessirlerinden biri olup 305/917 yılında Rey'de doğmuştur. Hanefî mezhebindeki fıkıh ilimlerini yedi tabakaya ayıran Cessâs, İmam Şâfî'yi tenkit etmesinden dolayı bu mezhebe mensup olanların tepkisini çekmiştir. Devlet hizmetlerinde uzak duran Cessâs, 370/981 yılında Bağdat'ta hayatını kaybetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Güngör, "Cessâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/427-428.

¹³⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 15/97.

mezhebinin fıkıh âlimlerinden biri olup fıkıh ilmini Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (Cessâs)'nin talebesi olan babası Ebû Bekr Muhammed'den öğrenmiştir.¹³⁶⁷

Muhammed b. Ca'fer b. Ahmed b. Îsâ b. Ebî'l-Kâdî (öl. 318/928): Hârizm'in fukahalarından biri olan ve hoşgörölü, ağırbaşı ve ilmi anlamda faziletli biri olduğu ifade edilen Muhammed b. Ca'fer Ebî'l-Kâdî, tahsilini Irâk'ta yapmıştır. Fıkıh ilmini ise Âli Ebî'l-Abbâs b. Süreyc'ten tamamlarken Muhammed b. Cerîr et-Tâberi'den ise çok sayıda hadis öğrenmiştir. Hayatı hakkında sınırlı bilgilere sahip olduğumuz Muhammed b. Ca'fer Ebî'l-Kâdî, 318/928 yılında vefat etmiştir.¹³⁶⁸

Hârizm'de doğudaki İslâmî ekole göre fıkıh eğitimlerini alan Şâfiî mezhebindeki âlimler, bu mezhebin Horasan, Nîşâbur ve Merv başta olmak üzere muhtelif bölgelere yayılmasını sağlamışlardır. Hârizm'de Şâfiî mezhebinin merkezi olarak Hive şehrinin öne çıktığı görölmektedir. Ancak Hive hariç Hârizm halkının geneli Hanefî mezhebine mensuplardır. Bununla birlikte Hanefî âlimleri İslâm dünyasındaki Hanefî fıkıh kitaplarının Hârizm'de yayılmasını sağlamışlardır.¹³⁶⁹

Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim es-Sâneî (öl. 412/1021): Hârizm halkından olup, 390/999 yılında Bağdat'a giderek Şâfiî fakihlerinden Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî (öl. 406/1016) ve Ebû Muhammed el-Bâkî'den fıkıh ilmini tahsil ettikten sonra Hârizm'e 412/1021 yılında dönmüş, vefatına kadar hatiplik ve müftölük görevinde bulunmuştur.¹³⁷⁰

Ebû Saîd ed-Darîr Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ğayri (öl. 448/1056): Şâfiî mezhebinin fakihlerinden biri olan Ebû Saîd Ğayri, fıkıh tahsilini Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî'den almıştır. Bu dönemde Ebû't-Tayyib Tâhir b. Abdillâh b. Tâhir et-Taberî (öl. 450/1058)'den sonra onun gibi fıkıh ilmini en iyi şekilde öğreten fukahadan başka kimsenin olmadığı belirtilmiştir. Bağdat'ta fıkıh dersleri ve Şâfiî mezhebine göre fetvalar veren Ebû Saîd ed-Darîr, 448/1056 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹³⁷¹

Muhammed b. Saîd b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî'l-Kâdî (öl. 340/951): Hârizm'li olup Irâk'ta Şâfiî müctehidi Ebû İshâk el-Mervezî (öl. 340/951) ve Şâfiî mezhebinin usul-i fıkıh âlimlerinden Ebû Bekr es-Sayrafi (öl. 330/941)'nin öğrencisi olan Muhammed b. Saîd Ebî'l-Kâdî'nin fıkıh üzerine yazdığı iki kitabı bulunmaktadır. Bunlar: *Kitâbu'l-Hevâ* ve *Kitâbu'l-Amd*'dir. Ebû Ahmed İmam Kebîr, Hârizm'in iftiharlarından biri olan Muhammed b. Saîd Ebî'l-Kâdî'nin fıkıh ilmine kimsenin sahip olmadığını söylemiştir. Irâk'ta tedrisini tamamladıktan sonra Hârizm'e dönen Muhammed b. Saîd Ebî'l-Kâdî, burada fıkıh ilmine yönelik dersler verdiği gibi ulûmî'd-

¹³⁶⁷ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhâlim b. Muhammed Eminillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Seyyid Muhahmed Bedreddin Ebû'l-Firâs en-Ne'sanî, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1324/1907), 213.

¹³⁶⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/129.

¹³⁶⁹ Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 155.

¹³⁷⁰ Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 157.

¹³⁷¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/234.

dîn üzerine yapılan çalışmaları da tasniflemiştir. 340/951 yılında hayatını kaybetmiştir.¹³⁷²

Abdullah b. Muhammed Ebû Muhammed el-Buhari el-Bakî el-Hârizmî (öl.398/1007): Şâfiî mezhebinin fakihlerinden biri olan Ebû Muhammed el-Hârizmî, fıkıh ilmini Ebû'l-Kasım ed-Derakî'den öğrendikten sonra ilim tahsil ettiği yerde ders vermeye başlamıştır. Ayrıca kaynaklar, edebi noktada da kendisini geliştiren Ebû Muhammed el-Hârizmî'nin minberlerde ilmi hususta halka vaazlar verdiği gibi uzun süre düşünmeksizin yazılar yazabildiğini belirtmektedir.¹³⁷³ Edebi olarak dili akıcı kullanma ve şiir yazabilme kabiliyetine sahip olan Ebû Muhammed el-Hârizmî'nin günümüze kadar ulaşan beyitlerinden biri şöyledir:

قد حضرنا وليس يقضي التلاقي - فسأل الله خير هذا القراق
ان تغب لم اغب وان لم تغب - غبت كأن افترقنا باتفاق¹³⁷⁴

Biraraya gelsekte bu bize yetmez. Allah'tan bu ayrılığın iyiliğini iste.

Adeta ayrılıkta anlaşılmamız gibi sen gidersen ben gitmem, sen gitmezsen ben giderim.

Ebû'l-Feth Ahmed b. Abdülaziz b. Mûsâ b. Îsâ el-Hârizmî (öl. 395/1004): Hayatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız Ebû'l-Feth el-Hârizmî, Hârizm'in önde gelen kıraat âlimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hayatının büyük bir bölümünü yolculukla geçiren Ebû'l-Feth el-Hârizmî, Bağdat ve Mısır'a giderek buradaki âlimler ile görüşüp kıraat ilmine dair çok sayıda kayıt toplamıştır. 395/1004 yılında hayatını kaybetmiştir.¹³⁷⁵

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî el-Berkânî (öl. 425/1033): Hadis ve fıkıh âlimlerinden olan Ebû Bekr el-Berkânî, 336/947 yılında Hârizm'e bağlı Berkân köyünde doğmuştur. Küçük yaşlarda ilim tahsil etmeye başlayan Ebû Bekr el-Berkânî, hadis ilmini Bağdat'ta Ebû'l-Hasan Dârekutnî, Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Hasan b. es-Savvâf ve Ebû Bekir el-Katîî, Cürcân'da Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim el-İsmâil, Nişâbur'da Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Hamdân el-Hayrî, Merv'de Abdullah b. Ömer b. Alke'l-Cevherî, Herât'ta Ebû'l-Fazl b. Hümeiryiye el-Herevî, İsferyân'da Ebû Sehl Beşer b. Ahmed el-İsferyân başta olmak üzere birçok meşayih'ten ilim tahsil ettikten sonra Bağdat'a yerleşmiştir.¹³⁷⁶ Bağdat'ta ise Ebû Muhammed b. Mâsi, Ahmed b. Ca'fer b. Müslim, Muhammed b. Ca'fer b. Heysem el-Bündâri, Ebû Alî b. es-Savvâf, Ebû Bahr b. Kevser el-Berîharî gibi âlimlerden çok sayıda hadis öğrenmiştir.¹³⁷⁷

¹³⁷² Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'iyyeti 'l-kübrâ*, 3/164-165.

¹³⁷³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 15/63.

¹³⁷⁴ Lebudî, *Târîhu 'l-hadârî*, 529.

¹³⁷⁵ Lebudî, *Târîhu 'l-hadârî*, 513.

¹³⁷⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Basım Tarihi Yok), 4/373; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/168; Hamevî, *Mu'cemü 'l-büldân*, 1/387; Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'iyyeti 'l-kübrâ*, 3/47.

¹³⁷⁷ Lebudî, *Târîhu 'l-hadârî*, 516.

Ebû Bekr el-Berkânî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında tarihçi, kur'an ve hadis hâfızı Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (öl. 463/1071), hadis âlimi ve şair Ebû Abdullah Muhammed es-Sûrî (öl. 441/1049), muhaddis ve Şâfiî fakihlerden Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (öl. 458/1066) ve Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (öl. 476/1083) yer almıştır.¹³⁷⁸ Kur'an hafızı olan Ebû Bekr el-Berkânî, fıkıhın yanı sıra Arapça ve hadis ilmini çok iyi öğrenmiştir.¹³⁷⁹ Nitekim Buhari ve Müslim'deki hadisleri *el-Müsne'd* adındaki eserinde tasniflemiştir. Diğer taraftan Süfyân es-Sevrî, Ubeydullah b. Ömer, Abdülmelik b. Umeyr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Şu'be b. Haccâc, Matar el-Verrâk, Beyyân b. Bîşr, Mis'ar b. Kidâm vb. hadis âlimlerinden istifade ederek hadisleri bir araya getirmek istemesine rağmen tamamlayamadan Bağdat'ta Recep ayının birinci günü vefat etmiştir.¹³⁸⁰ Bağdâdî ve Sübkî, Recep ayında ölmesi için Allah'tan vefatını geciktirmesini istediğini ifade etmişlerdir.¹³⁸¹

5.3.2. Edib ve Şairler

Ebû Saîd Ahmed b. Şebîb eş-Şebîbî (öl. 373/984'ten sonra): Seâlibî, Sâmânîler ve Büveyhîler devletinde üst düzey görevlerde bulunan Ebû Saîd eş-Şebîbî için şu ifadeleri kullanmıştır:

رب ان ابن شبيب احمدا صاحب الجيشين شيخ الدولتين
واثق بالله يرجو المصطفى واخاه المرتضى والحسين

Ahmed İbn Şebîb, sâhibû'l-ceyşeyn ve şeyhe'd-devleteyn lakaplarına sahiptir.

Allah'a güvenen ve Hz. Peygamber'i önemseyen İbn Şebîbî'nin kardeşi

Hasaneyn ve Murteza'dır.

Ebû Bekr el-Hârizmî ise Hârizm şairlerinden biri olan ve dilin şövalyesi ve kalem ehli olarak ifade edilen Ebû Saîd eş-Şebîbî için şöyle söylemiştir: “*Gençlik günlerini Hârizm’de geçiren Ebû Saîd Şebîbî, genç olduğu dönemlerde edibli şairler gibi anlaşılması güç sert şiirler okumasına rağmen insanlara karışmasından sonra şiirinin yumuşamasından dolayı çok başarılı bulunmuştur.*”¹³⁸² Ebû Saîd eş-Şebîbî, şair Ebû Bekr el-Hârizmî'nin muasırı olduğundan dolayı vefatı M. 10. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur.

Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim er-Rekâşî: Hârizm'deki vezirlerden birinin oğlu olup Arapça dilinden yazdığı şiirler ile ön plana çıkmıştır. Seâlibî, müneccim olduğunu belirttiği Ebû Muhammed er-Rekâşî hakkında az olmakla birlikte

¹³⁷⁸ Safedî, *Vâfi*, 7/331.

¹³⁷⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/374; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 4/47.

¹³⁸⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/374; Safedî, *Vâfi*, 7/331; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/169; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 4/47; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukaha'*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru'r-Raîdû'l-Arab, 1389/1970), 127.

¹³⁸¹ *Târîhu Bağdâd*, 4/376; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 4/48.

¹³⁸² *Yetimetü'd-dehr*, 4/277; Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 194-195.

bilgiler vermesine rağmen doğumu ve vefatı hakkında herhangi bir kayıt zikretmemiştir.¹³⁸³

Ebû'l-Kasım Ahmed b. Ebî Darğam: Ebû Bekr el-Hârizmî ve Ebû Saîd Ahmed b. Şebîbî'nin muasırı olan Ebî Darğam, Hârizm'deki şairlerden biri olmasına rağmen hayatı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak Ebî Darğam, kaleme aldığı beyitlerinde açık bir şekilde Şebîbî'yi övdüğü görülmektedir. Şebîbî hakkında söylediği kasidenin bir bölümü şöyledir:

ابن شبيب ابو حروب - اخو ندى للحفاظ خل
ليث قتال واي ليث - بالسف والرمح يستقل
خذها عروسا انتك بkra - لغيرك الدهر لا تحل
خذها وسق مهرها إليها - ان لم يكن وابل فطل¹³⁸⁴

Nada'nın kardeşi ve sadık arkadaşı İbn Şebîb Ebû Hurûb,
Savaşta bir aslan, kılıç ve mızrak dövüşçüsü gibidir.

Ona bakire olarak gelen bir gelin alın. Ancak diğerleri için hayatın geri kalanı
çözölmeyecek.

Onu al ve az da olsa çeyizinin birazını ver. Eğer olmazsa bırak yağmur yağsın.

Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî (öl. 383/393): Hârizm'de 323/935 yılında doğan ve Taberhazî mahlası ile anılan Ebû Bekr el-Hârizmî'nin babası Hârizmli olup annesi ise Taberistanlı'dır. Ayrıca annesi Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin kardeşidir.¹³⁸⁵ Hârizm'in dikkat çeken şairlerinden biri olan Ebû Bekr el-Hârizmî, ilim tahsil etmek ve iktisadi kazanç sağlamak için Halep'e giderek burada Hamdânî Emîri Seyfûddeve ile görüştüktan sonra Buhara'da Sâ mânî Emîri 1. Nûh'un veziri Ebû Ali Bel'amî ile yakınlık kurmaya çalışmıştır. Ancak beklediği ilgiyi göremediğinden dolayı Nîşâbur'a gitmiştir. Burada Emîr Ebû Nasr Ahmed b. Ali el-Mîkâlî başta olmak üzere Ebû'l-Hasan Kazvînî, Ebû Mansûr el-Begvî ve Ebû'l-Hasan el-Hûkmî ile görüşmesine rağmen beyitleri ile onları övmenin zahmetli olduğunu düşünmüştür. Daha sonra Nîşâbur'dan Sicistan'a ulaşan Ebû Bekr el-Hârizmî, Vali Ebû'l-Hüseyin Tâhir b. Muhammed'e yazdığı beyitlerde kusurlarını ortaya çıkartmasından dolayı hapse atılmıştır. Bunun üzerine Emîr Ebû Nasr Ahmed b. Ali el-Mîkâlî'ye bir kaside yazarak kendisini kurtarmasını istemiştir.¹³⁸⁶ Yazdığı kasidenin bir bölümü şöyledir:

كتابي ابا نصر إليك وحالتي - كحال فريس في مخالب ضيغم
أرق من شكوى وادجى من النوى - واضعف من قلب المحب المتيم
غدوت اخا جوع ولست بصائم - ورحلت اخاعري ولست بمحرم
وقعت بفتح الخوف في يد طاهر - وقوع سليك في حبال خنعم

¹³⁸³ Yetîmetü 'd-dehr, 4/281.

¹³⁸⁴ Seâlibî, Yetîmetü 'd-dehr, 4/291-292.

¹³⁸⁵ İbn Hallikân, Vefeyâtü 'l-a'yân, 4/400; Seâlibî, Yetîmetü 'd-dehr, 4/234.

¹³⁸⁶ Seâlibî, Yetîmetü 'd-dehr, 4/234-235; Lebudî, Târîhu 'l-hadârî, 539; Saîd Hüseyin es-Sîrac, "Ebû Bekr Muhammed b. Abbâs el-Hârizmî", Mevsû'atu A'lâmi 'l-Ulemâ' ve 'l-Üdebâi 'l-Arab ve 'l-Müslimîn 8, (2005), 521.

وما كنت في تركك الا كتارك - يقينا وراض بعده بالتوهم
 وقاطن ارض الشرك يطلب توبة - ويخرج من ارض الحطيم وزمزم
 وزى علة يأتي عليلا ليشنفي - بها وهو جار للمسيح ابن مريم
 وراوي كلام مقتف اثر باقل - ويترك قسا خائبا و ابن اهتم
 جناب تجنبناه ليس بمجذب - و بحر تخطيناه ليس بمرزم¹³⁸⁷

Abanasrin, mektubumu sana yazıyorum. Vaziyetim aslanın pençesindeki bir av gibi.

Bir şikâyetten daha fazla, uzaklıktan daha siyah ve bir sevgilinin kalbinden daha zayıf.

Açım ama oruç değilim. Çıplak oldum ama mahremde değilim.
 Suleyk'in iplerine (tuzağına) düşen gibi, Tahirin elinde korkunun tuzağına düştüm.

Seni hiç bırakmak istemezdim ve ondan sonra aldanma ile yetinerek ayrılmadım.

Şirk diyarında oturan kimse, tövbe ile Hatem diyarından çıkar.
 Ve bir hasta gibi gelir ondan iyileşir ve Meryem oğlu Mesihin komşusudur.
 Ve kelimelerin anlaticısı, Bakılın izinde ve hayal kırıklığına uğramış bir rahip gibi.

Kurak bir yerde ama kurak değil ve bir bohçayla değil, geçtiğimiz bir yağmurlu ve deniz gibi.

Hapisten çıktıktan sonra İsfahan'da Büveyhî Veziri İsmâîl b. Abbâd'ın yanına giden Ebû Bekr el-Hârizmî, Şiraz'da Büveyhi Emîri Adudüddевle tarafından bolca ihsanlar görüp mali açıdan kazanç sağlaması üzerine Nîşâbur'a hicvederek Sâmanî Veziri Ebû'l-Hasan el-Utbî ile yakınlaşmaya başlamıştır. Ancak Utbî tarafından hapse atılan Ebû Bekr el-Hârizmî, hapisten kaçmayı başararak Cürcân'a gitmiştir. Utbî'nin Ebû'l-Hüseyin el-Müzenî tarafından öldürülmesi üzerine onu Nîşâbur'a davet ederek elde ettiği malları ona ihsan ettikten sonra geriye kalan ömrünü ilim ve edebiyatla geçirmiştir.¹³⁸⁸ Nitekim Bağdat'a giderek Ebû İsmâîl b. Muhammed b. İsmâîl es-Saffar ve Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecere gibi hadis âlimlerinden çok sayıda hadis öğrenmiştir. Seâlibî, ilmin sonsuzluk noktası ve denizi olarak nitelendirdiği Ebû Bekr el-Hârizmî'nin ilmi kitapları bir araya getirdiği gibi Arap dili ve şiir üzerine derslerde verdiğini belirtmiştir.¹³⁸⁹ Siyasi olayların yanı sıra hiciv, medh, şikâyet ve pişmanlık üzerine beyitler yazmıştır. Büveyhî Veziri İsmâîl b. Abbâd'a yazdığı kasidesinde şu ifadeleri kullanmıştır:

فهو الأمير ابن الأمير - ابن الأمير ابن الأمير
 بماله له الجم الغفير - المشعري المدح العليل

¹³⁸⁷ Kasidenin devamı için bkz. Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/235-237.

¹³⁸⁸ Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/237; Sîrac, "Ebû Bekr Hârizmî", 521; Kenan Demirayak, "Ebû Bekr Hârizmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/220.

¹³⁸⁹ *Yetîmetü'd-dehr*, 4/223.

من سيفه كسر الجبر - سبيه جبر الكسير
والنظام المعنى الطويل - بلفظه النظر القصير
يرمى اعدائه بسهم - من سعادتة طرير
حتى لو افترشوا الجبرير - لشاكلهم مس الحرير¹³⁹⁰

O emir, emirin oğlu, emirin oğlu, emirin oğlu.
Çok miktarda mala, güzel övgülere ve duygulara sahiptir.
Onun kılıcı, bozuk diktatörün neden olduğu zorbalığı kırdı.
Düzenin (adaletin) anlamı uzun ve kısa görüştür.

Düşmanlarını mutluluk okuyla vurur.

Yatağa otursalar bile onlar için ipek dokunurdu.

Ebû Bekr el-Hârizmî'nin kaleme aldığı eserler ise şöyledir:

Resâ'il (Dîvânü'r-resâ'il).

Dîvânü's-şî'r

Ebû Bekr el-Hârizmî, Şam'dan Nişâbur'a döndükten kısa süre sonra 383/993 yılında hayatını kaybetmiştir.¹³⁹¹

Ebû Abdullah Muhammed b. Hâmid el-Hâmidî: Hârizm'in önde gelen şairlerden biri olan Ebû Abdullah el-Hâmidî'nin hayatı ve kaleme aldığı eserlere dair bilgiler sınırlı olmasına rağmen Ali b. 1. Me'mûn, Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn ve vezir Ebû Saîd Ahmed b. Şebîbî döneminde yaşadığı bilinmektedir. Dönemin aydın kişilerinden olup, şair ve devlet erbabı olarak tanınan Ebû Abdullah el-Hâmidî, gençlik yıllarının en güzel dönemini Ebû Saîd Ahmed b. Şebîbî'nin yanında kâtiplik yaptıktan sonra Hüsâmü'd-devle Ebû'l-Abbâs Tâş el-Hâcib'in Dîvânu Resâ'il'inde görev alarak geçirmiştir. Ancak Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. İbrâhîm el-Bargâşî'nin rahat vermemesinden dolayı vazifesinden ayrılmak durumunda kalmıştır.

Ebû Abdullah el-Hâmidî, Büveyhî veziri, âlim, edib ve şair Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî (öl. 385/995)¹³⁹² ile yakınlaşmış, vezir tarafından İsfahan yakınlarında bulunan ve halkı Şîî olan Kum şehrine Berîd olarak atanmıştır. Ebû'l-Kâsım İsmâîl'in vefatına kadar bu görevde kalan Ebû Abdullah Hâmidî, Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed'den görevinden affını isteyerek Hârizm ile Dihistan arasında bulunan Ferâve'ye gitmiştir. Hârizmşah'ın daveti üzerine Hârizm'e geldikten kısa süre sonra onun güvenini kazanarak elçi olarak vazifelendirilmiştir. Elçilik görevi esnasında çok sayıda yolculuk yapmıştır. Bunlardan en önemlisini Belh'e yaparak Sultan Mahmûd ve kâtib, şair ve edib Ebû'l-Feth el-Büstî (öl. 401/1010)¹³⁹³ ile görüşmüştür.

¹³⁹⁰ Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 543.

¹³⁹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/400-401.

¹³⁹² Kazvin'e bağlı Tâlekan'da veya İstahr'da 326/938 yılında doğan ve Rüküddeve'nin vezir ve kâtipliğini yapan Sâhib b. Abbâd, nazım, nesir ve şiirleri meşhur olmuştur. Sâhib b. Abbâd'da dair bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/512-515.

¹³⁹³ Ebû'l-Feth el-Büstî, 330-335/941-946 yılları arasında Afganistan'ın güneyindeki Büst şehrinde doğmuştur. Arapça ve Farsça dillerinde şiirler yazdığı için "Zü'l-lisâneyn" lakabıyla tanınmıştır. Ebû'l-

Ebû'l-Feth el-Büstî, kasidesinde edebi kişiliğine ve şiirlerindeki yaratıcı özelliğine dikkat çekmiştir. Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn tarafından ikinci elçilik görevini Cürcân'a Ziyârî Emiri Ebû'l-Meâlî Kâbûs b. Veşmgîr (öl. 403/1012)'e¹³⁹⁴ yaparak gerçekleştirmiştir. Ebû Abdullah el-Hâmidî'nin uslubunu beğenen Ebû'l-Meâlî Kâbûs, yanında kalması için ona hediyeler vererek ilgisini cezbetmek istemesine rağmen Allah'a sığınarak Hârizmşah'a karşı ihanet elbisesini giymeyerek ülkesini ve efendisini terk etmeyeceğini söyleyip huzurundan ayrılmıştır.¹³⁹⁵ Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn, Hârizm'e döndükten sonra sadakatinden dolayı ona ikramlarda bulunarak hazine ve kütüphane sorumluluğuna tevcih etmiştir.¹³⁹⁶ Ebû Abdullah el-Hâmidî'nin edebi özelliğinin öne çıkmasında Süheylî ve Büstî'nin kaleme aldığı eserleri bir araya getirmesidir.¹³⁹⁷ 405/1014 yılında öldüğü tahmin edilmektedir.¹³⁹⁸

Abdullah Muhammed el-Buhari eş-Şeyh el-İmam Ebû Muhammed el-Bâkî (öl. 398/1007): Nesebi Hârizm'e bağlı Baf köyüne nispet edilen Ebû Muhammed el-Bâkî, fıkıh, nahiv, edeb ve belâğat dersleri almıştır. Özellikle fıkıh ilmini devrin ileri gelen büyüklerinden Ebî Âli b. Ebî Hüreyre ve Ebî İshak el-Mervezî'den tahsil ettiğini kaleme aldığı şiirlerinde göstermiştir. Nitekim şiirlerinin büyük bir bölümü sûfî metinlerden meydana gelmektedir. Ebû Muhammed el-Bâkî'nin sûfî metinlerin yer aldığı şiirinin bir bölümü şöyledir:

عجبت من معجب بصورته - وكان بالأمس نطفه مدرة
وفي غد بعد حسن هينته - يصير في القبر جيفة قذرة
وهو علي عجبه ونخوته - ما بين يوميه يحمل الغدرة

Kendi benliği ile gururlanana şaşarım! Dün çürük bir damlaydın (sperm),

Yarınsa bu güzellikten sonra kabrinde pis bir leş olacaktır.

O gurur ve cesaret arasında, iki günlük dünyada vefasızlık (hiyanet) yüklenir.

Ebû Muhammed el-Bâkî, bu şiirinde kendisi ile övünç duyan insanların ilk hallerine nasıl dönmeleri gerektiğini bir konuşma havası içerisinde yazmıştır. Fıkıhın etkisi altında kalan ve birer nasihat mahiyetinde olan bu beyitler, şiir öğretimi şeklinde

Feth el-Büstî'ye dair detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Elmalı, "Büstî, Ebû'l-Feth" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 2-1/226-228.

¹³⁹⁴ Ziyârî Emiri Kâbûs b. Veşmgîr b. Ziyâr, 367/978 yılında tahta çıkmıştır. Farsça ve Arapça şiirler yazan Kâbûs, Bedüzzaman el-Hemedânî ile birlikte nesir alanında ön plana çıkmıştır. Kaynakların ifade ettiğine göre astronomi ve felsefe ile de ilgilenen Kâbûs, iyi bir hattattır. Kâbûs b. Veşmgîr için bkz. Ahmet Güner, "Kâbûs b. Veşmgîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 24/43-44.

¹³⁹⁵ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *el-Muhammedûn mine 'ş-şu'arâ' ve eş'âruhum*, thk. Hasan Ma'merî-Hâmid el-Câsir, (Paris: Külliyyeti'l-Edeb ve Ulûmu'l-İnsaniyye, 1390/1970), 231-233; Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/284-286; Tâha, *Edebû'l-Arâb*, 259-263; Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 6/77.

Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 198-200; Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 77.

¹³⁹⁶ Kıftî, *Muhammedûn*, 233.

¹³⁹⁷ Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 200.

¹³⁹⁸ Ziriklî, *A'lâm*, 6/77; Ebû Abdullah el-Hâmidî hakkında ayrıca bkz. Özbayraktar, *Me'mûniler Devrinde Hârizm*, 141-144.

olmuştur. Şiirlerinde genel olarak felsefik ve mistik özellikler taşımıştır. 398/1007 yılında vefat etmiştir.¹³⁹⁹

Ebû'l-Fazl Ahmed b. Âli es-Saffâr el-Hârizmî (öl. 418/1027): Hayatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız Ebû'l-Fazl el-Hârizmî, Hârizm'in önde gelen ediplerinden biri olup hitabet ve kaleme aldığı risaleleri ile öne çıkmıştır. Muhammed b. Arslan, onun zarif ve letafe çerçevesinde yazdığı şiir ve risalelerinde oldukça hünerli olduğunu belirtmiştir. Ebû'l-Fazl el-Hârizmî'nin risaleleri, Ebû Hafs Ömer b. el-Hasan b. el-Muzaffer el-Edîbî tarafından on beş fasıl halinde bir araya getirilmiştir.¹⁴⁰⁰

Muhammed b. İbrâhim Ebû Abdullah el-Bâcûrî: Hârizm'in önde gelen edip ve şairlerinden biri olan ve Hârizm sarayında vezirlik görevinde bulunan Ebû Abdullah el-Bâcûrî'nin ilmi hayatı ve vefatı hakkında kaynaklarda bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Ebû Saîd eş-Şebîbî ve Ebû Bekr el-Hârizmî'nin muasırı olduğu bilinmektedir. Nitekim Ebû Saîd eş-Şebîbî, kasidesinde Ebû Abdullah el-Bâcûrî için şöyle söylemiştir:

حكم عينيك نافذ في ماض - كيفما شئت فاقض ما انت قاض
وكان الصباح لما تبدي - لي سيف له الشببي ناضي
الهزير الذي له الدرع كاللبد - الليث والقنا كالغياض¹⁴⁰¹

Gözlerinin hükmü geçmişte geçerlidir. Ne istersen ona karar ver.

Sahibi olarak bana sabah göründüğünde parlak bir kılıçtır.

Aslanın kalkanı gibi saçları vardır. Aslan ve mızrak tahta gibidir.

Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed es-Sahrî (öl. 406/1015): Hârizm'in önemli ediplerinden ve büyüleyici şairlerinden biri olan Ebû'l-Fazl es-Sahrî, kaleme aldığı şiirlerinde sabır, şikâyet, nasihat, ibret ve övünç temalarını işlemesi bakımından diğer şairlerden farklılık göstermektedir. Berkânî ve Ebû Bekr el-Hârizmî'nin çağdaşı olduğu ifade edilen Ebû'l-Fazl es-Sahrî, genel olarak kasidelerinde çağdaşlarını övme amacı gütmüştür.¹⁴⁰² Seâlibî, Hicazî inceliği ve Irakî hattını kullanarak belâgatı kolay bir şekilde dilimlere ayırdığını; kahraman ve yakışıklı görünürde olduğunu; şiirlerinde yaratıcı ve acelecî olmasına rağmen şiirleri en iyi şekilde tasniflediğini ifade etmiştir. Ebû'l-Fazl es-Sahrî, gençlik döneminde ilmi noktada Büveyhî Veziri Sâhib b. Abbâd'dan istifade ederek şiirdeki kalıpları ondan öğrenmesinin yanı sıra önde gelen fazilet sahibi olanlardan da edebi anlamda çok şey öğrendikten sonra Hârizm'e dönmüştür. Hârizmşah'ın hizmetine giren Ebû'l-Fazl es-Sahrî, kütüphaneler tarafından saygı gösterilen ve emirlerin özel toplantılarına katılan ve nedimlerin en yakın olduğu kişi konumunda olmuştur. Ayrıca emirin meclisinde en faziletli edibin kendisi olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁰³ Ebû'l-Fazl es-Sahrî'nin günümüze kadar ulaşmayan iki kitabı vardır. Bunlardan biri Hârizm'de bulunduğu esnada Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn ve

¹³⁹⁹ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 3/317; Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 205.

¹⁴⁰⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/405; Safedî, *Vâfi*, 7/142.

¹⁴⁰¹ Kiftî, *Muhammedün*, 96.

¹⁴⁰² Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 207.

¹⁴⁰³ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/500; Özbayraktar, *Me'mûnîler Devrinde Hârizm*, 144-145.

onun veziri Süheylî'ye ithaf ettiği *Resâ'ilü Müdevvene*'dir. Diğeri ise cilt halinde olan *Dîvânu Şi'r*'dir.¹⁴⁰⁴

Kaleme aldığı kasidesinde Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'u şu sözleri ile övmüştür:

اشبه البدر في السنا السناء - وحوى رقة الهوى والهواء
واتى الشيب بعدها متعدي - عن يد الدهر بالبلبي والبلاء
واذا شاء بالنداء الملك العادل - في المجد والعالي والعلاء
ايك الشنن منه سينا و اوطاني - الثريا من الثرى والثراء¹⁴⁰⁵

Parıldama ve yücelikte Ay'ı andırdı. Nezaket havasını kendi benliği etrafında bir araya getirdi.

Felaket ve bela onun saç beyazladıktan (yaşlılık) sonra geldi.

Eğer adalet sahibi melik, arzu ederse nidası ile cömertlik, zafer ve yücelik içerisinde şin harfini sin'e dönüştürür.

Ebû'l-Fazl es-Sahrî, Hârizmşah'ın sevgisine mazhar olmasına rağmen 406/1015 yılında idam edilmiştir. Kaynaklarda bu hususta iki kayıt bulunmaktadır. Bunların birinde siyasi, diğerinde ise kaba ve kötü huylu olmasından dolayıdır.¹⁴⁰⁶ Nitekim Beyhakî, faziletli ve edebi özelliği ile öne çıkmasına rağmen hayâ ve edeb sahibi olmadığını ifade etmiştir.¹⁴⁰⁷

Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed es-Sehlî (Süheylî) (öl. 418/1027):

Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'un veziri olan Ebû'l-Hüseyin Süheylî, Hârizm'in önde gelen edip ve şairlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Nizâmî-i Arûzî Semerkandî, şöyle ifade etmiştir: "*Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'un Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed es-Süheylî adında bir veziri vardır. Bu vezir, faziletli ve felsefî düşünceleri ile öne çıkmıştır. Aynı şekilde felsefeye meyl eden Hârizmşah'ın ilim ehli olanlar ile yakın ilişkiler kurmasından dolayı Hârizm sarayında felsefî ve ilim erbabı bir araya getirilerek ilim meclisi oluşturulmuştur. Bunlar arasında Ebû Ali İbn Sînâ, Ebû Sehl Mesîhî, Ebû'l-Hayr Hammâr, Ebû Reyhân Bîrûnî, Ebû Ma'ser, Ahmed b. Abdülcelîl ve Ebû Nasr Irak bulunmaktaydı.*"¹⁴⁰⁸ Hârizm Me'mûn akademisinin oluşmasında büyük katkısı olan¹⁴⁰⁹ Süheylî'nin cömert, yiğit ve alicenap bir karaktere sahip olduğu ve Hârizm'deki ilim meclisinin başkanlığını yaptığı belirtilmiştir.¹⁴¹⁰

¹⁴⁰⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/501; Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 76.

¹⁴⁰⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/502; Lebudî, *Târihu'l-hadârî*, 207.

¹⁴⁰⁶ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 75.

¹⁴⁰⁷ *Târihu Beyhakî*, 735.

¹⁴⁰⁸ Ahmed b. Ümrân b. Ali Nizâmî-i Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, nşr. Muhammed Kazvîni, (London: Yayınevi Yok, 1327/1910), 116.

¹⁴⁰⁹ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 76.

¹⁴¹⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/504; Safedî, *Vâfi*, 8/97.

Felsefe ve ilim ehline hamilik eden Ebû'l-Hüseyin es-Süheylî, bu görevini Bîrûnî'nin Hârizm'e 395/1004 yılında dönmesine kadar sürdürmüştür. Bîrûnî, İbn Sînâ ve Ebû Nasr İbn Irâk gibi dönemin önde gelen ilim adamlarının saygı gösterdikleri ve eserlerini de ona ithaf ettikleri Ebû'l-Hüseyin Süheylî'ye¹⁴¹¹ vezirlik makamının ardı kesilmeksizin babadan oğula geçerek kendisine miras olarak bırakıldığı ifade edilmiştir.¹⁴¹²

Vezirliği döneminde saraydaki araç ve gereçleri darpettirerek ilim ve edebi yolda harcayan Ebû'l-Hüseyin Süheylî'nin cömertlik, mukadderat ve güzel ahlak konularını kaleme aldığı *Kitâbu'r-ravzatü's-sehliyye fi'l-evsâf ve't-teşbihât* adlı eseri bulunmaktadır. Ayrıca Hasan b. el-Hâris el-Hanûnî'ye emir vererek Şafîî ve Hanefî mezhebinin ele alındığı *Kitâbu Süheylî* adlı eserin tasnif edilmesini istemiştir.¹⁴¹³ Süheylî'nin mecazi ve teşbih metodunu kullandığı beyitlerinde şu mısralar yer almaktadır:

كأنما البدر فوق الماء مطلعا - ونحن بالشط في لهو وفي طرب

ملك رآنا فاهوى للعبور فلم - يقدر فمد له جسر من الذهب¹⁴¹⁴

Adeta, dolunay tan vaktinde suyun üzerinde doğarken

Biz sahilde neşe ve eğlence halindeyiz.

Melik bizi gördükten sonra karşıdan karşıya geçmemiz için işaret etmesine rağmen,

Altından uzattığı köprünün bizlere ulaşılması takdir edilmedi.

Ebû'l-Hüseyin Süheylî, 409/1013 yılında Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'un şerriden korkmasından dolayı Hârizm'den ayrılarak Bağdat'a dönemin Irâk Valisi Fahrü'l-Mülk Ebû Galib Muhammed b. Halef'in yanına gitmiştir. Ancak Fahrü'l-Mülk'ün kısa süre sonra ölmesinden dolayı parasızlıktan korktuğu için Bağdat'tan kaçarak Tikrît ve Düceyl sahibi Garîb b. Müken'in yanına giderek ölene kadar burada kalmıştır.¹⁴¹⁵

Ebû Abdullah b. Ebî'l-Hasan Muhammed b. Ali b. İbrahîm el-Harâsi el-Kâsî (öl. 425/1033): Hârizm'in önde gelen edip ve şairlerinden biri olan Ebû Abdullah el-Kâsî'nin Kâs şehrinde doğduğu ve Ramazan bayramında 425/1033 yılında öldüğü ifade edilmiştir.¹⁴¹⁶ Süyûtî'nin aktardıklarına göre dönemin mahir edip ve nahivcilerinden kabul edilen Harâsî'nin¹⁴¹⁷ kaleme aldığı ve günümüze kadar ulaşmayan üç eseri mevcuttur. Bunlar:

¹⁴¹¹ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 76.

¹⁴¹² Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/504.

¹⁴¹³ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/504-505; Safedî, *Vâfî*, 8/97.

¹⁴¹⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/505; Safedî, *Vâfî*, 8/97; Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 209.

¹⁴¹⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/505; Safedî, *Vâfî*, 8/97; Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 209.

¹⁴¹⁶ Safedî, *Vâfî*, 4/90; Ziriklî, *A'lâm*, 6/275.

¹⁴¹⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâtî'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, (Basım yeri ve Yayınevi Yok, 1384/1964), 1/172.

Şerhü divânü 'l-mütenebbî

Kitâbu resâilü 'l-belîgat

*Kitâbu fî 't-tasrîf*¹⁴¹⁸

Ebû Abdullah el-Kâsî'nin bize ulaşan az sayıdaki şiirlerinden bazılarının beyiti şöyledir:

ان الزمان زمانة - الرجال الأديب العاقل
كم فائق تحت الحضيض - ومائق كالعاقل

Zaman onun zamanıdır, o akıllı eğitimli adamdır.

Kaç tane mükemmel adam yoksulluk altında yaşıyor ve kaç tane aptal adam akli başında insanın yaşaması gereken hayatı yaşıyor.

قل للذي لا أرى له مثلاً - إلا صفات غدت له مثلاً
في الدر والبدر والغزال - وفي السخوط ودعص النقا اذا مثلاً
ومن به صرت في الهوى مثلاً - كما غدا في جماله مثلاً
لا ترسلنا ظريك انهما - بأنفس لعالمين قد مثلاً¹⁴¹⁹

Alâmet olan özelliklerinden hiçbir benzerini görmediğim, kişiye söyle!

İnci, dolunay, ceylan ve kumulda,

Ona olan aşkımdan dolayı bir atasözü haline geldiğim kişi, tıpkı güzelliği nedeniyle güzelliğin atasözü haline gelmesi gibi.

Bana o gözlerinle bakma çünkü onlar âdemoğlunun ruhlarına nüfuz eder.

Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî (öl. 429/1038):

Nîşâbur'da 350/961 yılında doğan ve dönemin önde gelen edip ve tarihçilerinden biri olan Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin hayatına dair bilgiler sınırlıdır. Endülüslü tarihçi Ebû'l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterînî (öl. 542/1147), vaktini ilim yolunda harcayarak dağınık halde bulunan yayınları nizam haline getirmesinden dolayı dönemin müelliflerine örnek teşkil ederek onların bilgisi haline gelen Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin doğu ve batının karanlığına adeta bir yıldız gibi doğduğunu ifade etmiştir.¹⁴²⁰ Edebi eğitimini Ebû Bekr el-Hârizmî ve Ebû'l-Fazl Bedîüzzamân Hemedânî (öl. 398/1008)'den alan Ebû Mansûr es-Seâlibî, hayatının ilk dönemlerini Nîşâbur'da ileri gelenlerinin çocuklarına eğitim vermekle geçirmiştir. Şehirde yaşanan askeri kargaşalardan dolayı önce Buhara'ya daha sonra Ziyârî Emîri Kâbûs b. Veşmgîr'in daveti üzerine Cürcân'a gitmesine rağmen beklediği ilgiyi göremeyince Nîşâbur'a geri dönmüştür. Ancak burada kuraklığın yaşanmasından dolayı 400/1010 yılında İsferyân'e, iki yıl sonra da Cürcân'a gitmiştir.¹⁴²¹

¹⁴¹⁸ Süyûtî, *Buğyetü 'l-vu'ât*, 1/172; Safedî, *Vâfî*, 4/90; Ziriklî, *A'lâm*, 6/275; Lebudî, *Târîhu 'l-hadârî*, 209.

¹⁴¹⁹ Safedî, *Vâfî*, 4/90.

¹⁴²⁰ *Zahîre fî mehâsini ehli 'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru's-Sekafe, 1399/1979), 2/4-560; İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a'yân*, 3/178.

¹⁴²¹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî, *Âdâbü 'l-mülûk*, thk. Abdülhamid Hamedân, (Kahire: Âlimü'l-Kütüb, 1427/2007), 9; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Seâlibî, Ebû Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/236.

Cürcân'da bulunduğu esnada yaptığı ilmi çalışmalarından dolayı Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'un dikkatini çeken Ebû Mansûr es-Seâlibî, davet üzerine Hârizm'e gitmiştir. Hârizmşah'ın ihsanlarına ve desteğine nail olan Ebû Mansûr es-Seâlibî, edebi alandaki çalışmalarının birçoğunu burada kaleme almıştır. Nitekim *Kitâbu adâbü'l-mülûk* adlı eserinin giriş bölümünde efendisi olarak belirttiği, adil ve cömertliğine dikkat çektiği Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'un saltanatının daim olması için Allah'a niyazlarda bulunmuştur.¹⁴²² Ebû Mansûr Seâlibî'nin eserlerinden bazıları şöyledir:

*Kitâbu yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*¹⁴²³

Kitâbu müntehal

Kitâbu el-icâz ve'l-i'câz

Kitâbu berdü'l-ekbâd fî'l-a'dâd

Kitâbu fî'l-ebed

Kitâbu'n-nihâye fî fenni'l-kinâye (en-Nihâye fî't-ta'rîz ve'l-kinâye, el-Kinâyât ve't-ta'rîz, el-Kifâye fî'l-kinâye). Bu eseri Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'a ithaf etmiştir.

Kitâbu şemsü'l-edeb fî'sti'mâli'l-'Arab

Kitâbu karasâne ez-zeheb ve ma'denü'l-evvel

Kitâbu fikhü'l-luğa ve sırrü'l-'Arabîyye

Kitâbu sihrü'l-belağat ve sırrü'l-berâa

Kitâbu müennesü'l-vahid

Kitâbu't-temsîl ve'l-muhâdara fî'l-hikem ve'l-münâzara

Kitâbu letâ'ifü'l-ma'ârif

Kitâbu'l-derâ'id ve'l-kalâ'id

Kitâbu'l-mübhic (Bu eseri, Emîr Kâbûs b. Veşmgîr'e ithaf etmiştir.)

Kitâbu'l-letâ'if ve'z-zarâ'if fî medhi mehâsini'l-eşyâ' ve ezdâdihâ (Bu eseri Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'a ithaf etmiştir.)

Kitâbu adâbü'l-mülûk

*Kitâbu mir'âtü'l-mürû'ât ve a'mâlü'l-hasenât*¹⁴²⁴

Ebû Mansûr es-Seâlibî, İbn Sînâ ve Bîrûnî ile Hârizm Me'mûn akademisinde birlikte olmalarına rağmen aralarındaki ilişki hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak

¹⁴²² Seâlibî, *Âdâbü'l-mülûk*, 11.

¹⁴²³ Seâlibî, Nîşâbur'da yazmaya başladığı ve 300/400-951-1010 yılları arasında yaşayan şair ve edipleri kaleme aldığı eser, bölgelere göre dört bölüm olup her bölüm on altı bâb halindedir. Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmâil Durmuş, "Yetîmetü'd-Dehr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/503-504; Ayrıca bkz. Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 420-423.

¹⁴²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/180; Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 439-442; Topuzoğlu, "Seâlibî, Ebû Mansûr", 36/237-239; Seâlibî'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bilal Orfali, "The Works of Abû Mansûr al-Tha'âlibî (350-429/961-1039)", *Journal of Arabic Literature* 40/3, (2009), 273-318.

Bîrûnî'nin eserlerinde ondan istifade ettiği bilinmektedir. Ebû Mansûr es-Seâlibî, 429/1038 yılında Nîşâbur'da vefat etmiştir.¹⁴²⁵

Ebû Muhammed Abdullah Muhammed en-Nâmî el-Hârizmî: Hârizm'in ediplerinden biri olan Ebû Muhammed en-Nâmî, tedrisini görmek için Bağdat'a giderek Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî'den Şafî mezhebinin esaslarını ve Arapçanın güzel ve etkileyici konuşma sanatını eksiksiz bir şekilde öğrenmiştir. Nitekim şiirlerinde İsferâyînî'nin etkisi görülmektedir.¹⁴²⁶ Kaynaklarda hayatına dair kayıtların sınırlı olmasından dolayı vefatı hakkında bilgi sahibi değiliz.

5.3.3. Matematik ve Astronomi Bilginleri

Me'mûnîlerin himayesinde Ebû Nasr İbn Irâk, Bîrûnî, İbn Sînâ er-Râzî gibi âlimlerin Hârizm'deki faaliyetleri yenilenme dönemi olarak kabul edilmektedir. Nitekim üslûp olarak çok titiz biçimde Hârizm ekolünü takip eden Araplar; akli, ilim ve deneysellik bileşimini bu sayede gerçekleştirmişlerdir. Böylece geometri, trigonometri, astronomi, cebir, matematik ve tabiat ilminde önemli ilerlemeler katettikleri görülmektedir.¹⁴²⁷

Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (öl. 453/1061?): Hârizm'e bağlı Kâs şehrinde 362/973 yılında doğan Bîrûnî; tarih, coğrafya, astronomi, matematik, geometri, hint ve yunan felsefesi, fizik ve tıp alanında en meşhur âlimlerden biri olarak kabul edilmektedir. Ailesi hakkında bilgi sahibi olmadığımız Bîrûnî şiirinde, Allah'ı şahit tutarak nesebini, babasını ve dedesini bilmediğini; kendisinin edepsiz ve yaşlı bir Ebû Leheb, annesinin ise hammâletü'l-hatab olduğunu ifade etmiştir.¹⁴²⁸ Ancak Afrigoğullarından Hârizmşah Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Irâk'ın amcası Ali b. Irâk'ın oğlu Ebû Nasr Mansûr b. Ali b. Irâk'ın ailesinde büyüdüğü ve ilk eğitimini burada aldığı ifade edilmektedir.¹⁴²⁹ Nitekim eserinde Ebû Nasr Mansûr b. Ali b. Irâk'ın kendisinin hocası olduğunu belirtmektedir.¹⁴³⁰

Bîrûnî'nin Afrigoğullarından Hârizmşahların hizmetine ne şekilde girdiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak çocuklu yaşlarda Hârizm sarayında bulunduğu esnada ilaç getiren Türkmen olan bir kişinin başına gelenlere şahit olması küçük yaştan itibaren Hârizmşahların himayesine girdiğini göstermektedir.¹⁴³¹ Afrigoğullarının 385/995 yılında yıkılmasından sonra Hârizm'den ayrılıp Buhara'ya giderek Sâmanî Emiri 2. Mansûr'un himayesine giren Bîrûnî'nin 387/997 yılında Hârizm'e geri döndüğü görülmektedir. Nitekim bu tarihte Bağdat'ta rasat yapan Ebû'l-Vefâ'

¹⁴²⁵ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 78.

¹⁴²⁶ Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 3/142.

¹⁴²⁷ Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 303.

¹⁴²⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 5/2335.

¹⁴²⁹ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 60.

¹⁴³⁰ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 184.

¹⁴³¹ Günay Tümer, "Bîrûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/206.

Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Bûzcânî (öl. 388/998)¹⁴³² ile Hârizm'in başkenti Kurkanc'ta görüşerek ayın tutulmasını birlikte gözlemlediklerini ifade etmiştir.¹⁴³³ Daha sonra 388/998 yılında Cürcân şehrinde Kâbûs b. Veşmgîr'in hizmetinde bulunduğu esnada tarih ve etnoloji ilim dallarını ihtiva eden *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*¹⁴³⁴ adlı eserini 390/1000 yılında yazmıştır.¹⁴³⁵

Cürcân'da uzun bir müddet kaldıktan sonra Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'un daveti üzerine Hârizm'e geri dönen Bîrûnî, Hârizmşah'ın danışmanlığını yaparak diplomatik görevlerde bulunmuştur. Ancak Gazneli Mahmûd'un Hârizm'i ele geçirmesi hayatının dönüm noktalarından biri olmuştur. Çünkü Sultan Mahmûd Gazne'ye dönerken Bîrûnî, hocaları Ebû Nasr İbn Irâk, Abdüssamed ve Ebû'l-Hayr el-Hammâr'ı beraberinde götürmüştür. Kendi ülkesinde uzak kalmasına rağmen Hindistan'a giderek ilmi, edebi, tarih, matematik, felsefe ve ilahiyat gibi alanlarda çok sayıda malumatlar toplayarak eserlerinin büyük bir bölümünü burada yazmıştır.¹⁴³⁶

Gazneliler dönemindeki yaşamına dair ayrıntıları ve kronolojisi belirsizdir. Gazne'de bulunduğu esnada saray münecimi olarak ünlendiği ifade edilmektedir. Muhtemelen Mahmûd'un emrinde Hint-Avrupa dil ailesinden olan Sanksritçe ve Hint dillerini öğrenerek Hindu felsefesi ve Hindistan hakkında bilimsel araştırmalar yapmıştır. Nitekim Hindistan üzerine yaptığı araştırmalar neticesinde 421/1030 yılında *Tahkîku mâ li'l-Hind min makûletin makbûletin fi'l-akl ev merzûle* adlı iki ciltten oluşan kitabı yazmıştır.¹⁴³⁷ Bîrûnî'nin yüz elli beş civarında eseri olmasına rağmen büyük çoğunluğu günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu eserlerin Latince, İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Almanca'ya çevirisi yapılmıştır. Ayrıca çok sayıda eserlerin tercüme ettiği de bilinmektedir. Bîrûnî'nin önemli eserleri şöyledir:

Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye

Tahdîdü nihâyâti'l-emâkin li-tashîhi mesâfâti'l-mesâkin

Tefhîm fi evâili sînâ'ati't-tencîm

Tahkîku mâ li'l-Hind min makûletin makbûletin fi'l-akl ev merzûle

Kânûnü'l-Mes'ûdî

Cemâhir fi'l-cevâhir

Saydele fi't-tib

¹⁴³² İslâm dünyasında matematik ve astronomi ilminin önde gelenlerinden biri olan Yahyâ el-Bûzcânî, trigonometri ilmini sistematik ilim haline getiren ilk kişidir. Astronomi çalışmalarında orijinal rasatlar aracılığı ile tespit ettiği parametrelerin kullanımı asırlar boyunca devam etmiştir. Yahyâ el-Bûzcânî için bkz. Cengiz Aydın, "Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/348-349.

¹⁴³³ *Tahdîdü nihâyât*, 250.

¹⁴³⁴ Bîrûnî'nin muhtelif toplumların kullandıkları takvimleri, ay ve yıllar arasındaki farkları, bayram, dini günler ve ibadetleri anlattığı eseridir. *Âsârü'l-bâkiye* için bkz. Günay Tümer, "Âsârü'l-Bâkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/462.

¹⁴³⁵ Clifford Edmund Bosworth, Bîrûnî, Abû Rayhân i. Life," *Encyclopædia Iranica* 4/3, (200), 274.

¹⁴³⁶ Ebû'l-Hasen Zahrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, *Târîhu hukemâi'l-İslâm*, thk. Muhammed Kered Ali, (Dimaşk: Matbaâtu't-Terek, 1365/1946), 72-73; Lebudî, *Târîhu'l-hadâri*, 236.

¹⁴³⁷ Bosworth, "Bîrûnî, Abû Rayhân", 275.

Risâle fî fihristi kütübi Muhammed b. Zekerıyyâ er-Râzî
Makâle fî 's-tihrâci 'l-evtâr fî 'd-dâ'ire bi-havâssı 'l-hattı 'l-münhanî fihâ
İfrâdü 'l-makâl fî emri 'l-ezlâl (zılâl)
Risâletü 'ş-şeyhi İbn Sînâ ilâ Ebû Reyhân fî cevâbî mesâilâ salâha 'anî 'ş-şeyh
Hikâyetü 'l-âleti 'l-müsemmat bi 's-südsi 'l-fahrî
Makâle fî hikâyeti tarîkı ehli 'l-Hind fî 's-tihrâci 'l-'umr
Maqâle fî seyri sehmâyi 's-sa 'âdeti ve 'l-ğayb
Kitâbü tastîhi 's-suver ve tebrîhi 'l-küver
Kitâbü 'l-müsâmere fî ahbarî Hârizm
*Kitâbü muhtarü 'l-eş 'ar ve 'l-âsâr*¹⁴³⁸

Bîrûnî, eserlerinin çoğunda Farsça yerine, İslâm dünyasının bilimsel dili olan Arapçayı kullanmayı tercih etmiştir. Nitekim *Saydele fî 't-tıb* adlı eserinin girişinde Farsçanın ilmi eserlerde kullanılmasına karşı çıktığını belirtmiştir.¹⁴³⁹ Süryanî, Yunan ve Sanksritçe başta olmak üzere çok sayıda doğu dillerini bilmesine rağmen bu dillerin kullanımını tercih etmemiştir. Bîrûnî'nin ne zaman öldüğü hakkında kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Hamevî, 403/ 1012 yılında ölene kadar Gazne'de kaldığı kaydını vermesine rağmen yazım hatasından dolayı bu bilgi yanlıştır.¹⁴⁴⁰ 453/1061 yılında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴⁴¹

Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk (öl. 425/1033): Hârizm'in yetiştirdiği önemli matematik ve münecim âlimlerinden biri olan Ebû Nasr Mansûr Irâk,¹⁴⁴² aslen Hârizm'li olup Afrîgoğullarından Muhammed b. Irâk'ın yeğenidir.¹⁴⁴³ Bazı müelliler tarafından Ebû Nasr Irâk'ın *Risâle-i fî ma'rifeti kısıyyi 'l-felekiyye* adlı eserinde Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî'den bahsederken (شيخنا) ifadesini kullanmasından dolayı ondan ilim tahsil ettiği yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Ancak Ebû Nasr Irâk'ın aynı mertebe ya da kendisinden aşağı olanlara da aynı şekilde üstat olarak ifade ettiği görülmektedir.¹⁴⁴⁴ Hayatının büyük bir bölümünü Me'mûnîlerden Hârizmşah Ebû'l-Hasan Ali b. Me'mûn ve kardeşi Ebû'l-Abbas 2. Me'mûn'un himayesinde geçiren Ebû Nasr Irâk'ın zengin olmasından dolayı refah bir hayat yaşadığı hatta Hârizm'de kendine ait bir mülkün olduğu ileri sürülmüştür.¹⁴⁴⁵

¹⁴³⁸ Hamevî, *Mu'cemü 'l-üdebâ'*, 5/2333; Beyhakî, *Târîhu hukemâi 'l-İslâm*, 73-74; Aydın Sayılı, "Bîrûnî", *Belleten Türk Tarih Kurumu* 13, (1949), 53-89; David Pingree, "Bîrûnî, Abû Rayhân i. Bibliyografya", *Encyclopædia Iranica* 4/3, (2000), 276-277; Tümer, "Bîrûnî", 6/212-213.

¹⁴³⁹ Bosworth, "Bîrûnî, Abû Rayhân", 276.

¹⁴⁴⁰ *Mu'cemü 'l-üdebâ'*, 5/2334.

¹⁴⁴¹ Emine Sonnur Özcan, "Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)", *Milel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10/3, (2013), 23.

¹⁴⁴² Ebû'l-Kâsım Kurbânî, *Zindegînâme-yî Riyâzîdânân-ı Devre-yî İslâmî*, (Tahran: Basım Yeri Yok, 1375/1996), 112.

¹⁴⁴³ Semerkandî, *Çehâr*, 116.

¹⁴⁴⁴ Kurbânî, *Zindegînâme-yî*, 113; Ferruh Müftüoğlu, "İbn Irâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/87.

¹⁴⁴⁵ Kurbânî, *Zindegînâme-yî*, 113.

Hârizmşah'ın yanında yüksek bir makama sahip olan ve Hârizm Me'mûn akademisinin önde gelen ilim adamlarından Ebû Nasr Irâk, Gazneli Mahmûd'un Hârizm'i ele geçirmesinden sonra 408/1018 yılında talebesi Bîrûnî ile birlikte Gazne'ye giderek vefatına kadar burada ilmi çalışmalar yapmıştır. Bîrûnî, Gazne'de bulundukları esnada Irâk'ın matematik alanında yazdığı risaleleri hediye etmesinden dolayı onu üstadı olarak kabul etmiştir.¹⁴⁴⁶

Ebû Nasr Irâk'ın kaleme aldığı kitap ve risaleler şöyledir:

Kitâb fî 's-semevât

Kitâb fî 'illeti tasnîfi 't-ta 'dîl 'inde ashâbi 's-Sindhind

Kitâb fî tashîhi kitâbi İbrâhîm b. Sinân fî tashîhi ihtilâfi 'l-kevâkibi 'l-ulviyye

Kitâbü 'l-mecistî eş-şâhî

Tehzîbü 't-teâlîm

Risâle fî berâhîni a 'mâli habeşi bicedveli 't-takvîm (Ebû'r-Reyhân el-Bîrînî'ye hediye etmiştir.)

Risâle fî tashîhi mâ vak 'a 'l-Ebî Ca 'fer el-hâzin fî 's-sehv fî zîci 's-safâih

Risâle fî mecâzâtî devâ 'iri 's-semevâtî fî 'l-usturlâb

Risâle fî cedveli 'd-dakâik

Risâle fî-berâhîn 'âlâ ameli Muhammed b. es-Sabbâh fî imtihânî 'ş-şems

Risâle fî 'd-devâir elletî tehuddü 's-sââtî 'z-zamâniyye

Risâle fî 'l-burhân âlâ ameli Habeş fî metâli 'i 's-semt fî zîcih (Bîrûnî için kaleme almıştır.)

Risâle fî ma 'rifeti kısı 'l-felekiyye bitarîkı ğayri tarîkı 'n-nesebî 'l-müekkete

Risâle fî halli şübhethin 'urizat lehû fî 's-sâliseti 'aşer min kitâbi 'l-usûl

Risâle fî 'l-usturlâbi 's-Seratânî fî 'l-mücennah fî hakikatihî bi 't-tarîkı 's-sînâ 'î

(Dokuz bab'tan meydana gelmektedir.)

Risâletü küriyyeti 's-semâ'

Risâle fî 'l-sevâb 'an mesâ 'ili 'l-hendese ve ğayriha

Risâle fî mecâzâtî devâ 'iri 's-sümût fî 'l-usturlâb

Risâle fî keşfi avâri 'l-Bâtîniyye bimâ hûve âlâ âmmethim fî rü 'yeti 'l-ehille

Risâle fî nazârîyye hasbü 'z-zevâyetî 'l-müsteviyyetî 'l-kervîyye fî hâletî 'l-müsellesi 'l-kâim ve maîlü 'z-zâviyye

Risâle fî Islâhu kitâbi menelâvus fî 'l-küriyyât

Risâle tucedu fî mahdûd

Risâle fî sînâati 'l-usturlâb bi 't-tarîkı 's-sînâi.¹⁴⁴⁷

İlim âleminde ilk defa sferik sinüsler teoreminin ispatlamış ve yedigenin açısının tespit edilmesi için $x^3+ax^2=b$ denklemini kronik kesitleri kullanarak çözen Ebû Nasr

¹⁴⁴⁶ Kurbânî, *Zindegînâme-yî*, 113; Lebudî, *Târîhu 'l-hadârî*, 304.

¹⁴⁴⁷ Ahmed b. Ümrân b. Ali Nizâmî-î Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, Arp. çev. Yahyâ el-Hasab, Abdülvahhab el-Ğazami, (Kahire: Matbaâtu Lecnetü 't-Te'lif ve 't-Tercüme ve 'n-Neşr, 1949/1368), 172; Kurbânî, *Zindegînâme-yî*, 114-120; Lebudî, *Târîhu 'l-hadârî*, 305-306; Müftüoğlu, "İbn Irâk", 20/88.

İrâk,¹⁴⁴⁸ kaleme aldığı bu eserler içerisinde sadece matematik ve gökbilimini incelediği *Mecistî* adlı eserini Hârizmşah Ebû'l-Hasan'a ithaf etmiştir.¹⁴⁴⁹

Ebû Alî el-Hasen b. Hâris el-Hubûbî el-Hârizmî: Matematikçi, fakih ve kadılardan biri olan Ebû Alî el-Hubûbî'nin hayatına dair bilgiler sınırlı olmasına rağmen İbn İrâk, Bûzcânî ve Bîrûnî'nin muasırı olduğu ifade edilmiştir. Ebû Nasr İrâk, *Risâle fî ma'rîfeti kısı'l-felekiyye*, Bîrûnî ise *Makâle fî's-tîhrâci'l-evtâr* adlı eserlerinde Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî ile Ebû Alî el-Hubûbî arasında geometri ve matematik üzerine birbirlerine kısa risaleler yazdıklarını belirtmişlerdir.¹⁴⁵⁰ Nitekim Ebû Alî el-Hubûbî, üçgenlerin alanının bulunması noktasında bazı formüller istemesi üzerine Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî, *Cevâbü Ebi'l-Vefâ' Muhammed b. Muhammed el-Bûzcânî ammâ se'elehü'l-fakîh Ebû Alî el-Hasan b. el-Hâris fî mesâhati'l-müselles* adında yazdığı risaleyi ona taktim etmiştir.¹⁴⁵¹

İlmi alanda daha çok matematiğe yoğunlaşan Ebû Alî el-Hubûbî'nin eserleri şöyledir:

Kitâbü'l-istiksâ' fî'l-cebr ve'l-mukâbele (*Kitâbü'l-istiksâ ve't-tecnîs fî'l-hisâb*). Ebû Alî Hubûbî, bu eserinde denklemlerin çözülmesini ve incelenmesini sağlayan cebir¹⁴⁵² ve mukabele ilmini hesaplama yolunu kullanarak mülahhas şeklinde vermiştir. Bu eserin nüshası Meşhed ve Avrupa'nın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır.¹⁴⁵³

Kitâbut tecnîs fî'l-hisâb

Kitâbu istiksâ' fî şerhi turûki'l-hisâb fî mesâ'ili'l-vesâye min hisâbü'l-cebr ve'l-mukâbele ve turûki'l-hendese ve'l-'amel bi tarîki'l-hatâ'in ve'd-dînâr ve'd-dirhem (Bu eserde cebir problemlerini çözme usullerini geliştirmiştir. Cemşîd el-Kâşî (öl. 832/1429)¹⁴⁵⁴ *Miftâhu'l-hisâb* adlı eserini kaleme alırken bu usulden yararlanmıştır.¹⁴⁵⁵

Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (öl. 232/847'den sonra): Hayatına dair bilgilerin sınırlı olduğu Ebû Ca'fer el-Hârizmî, Hârizm'e bağlı Hive şehrinde doğmuş olup matematik, astronomi, coğrafya ve tarih ilminin önde gelen âlimlerinden biridir. Hârizm'deki hayatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız Ebû Ca'fer el-Hârizmî, Bağdat'a giderek burada Abbâsî halifesi Me'mûn'un güvenini kazandıktan

¹⁴⁴⁸ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 59.

¹⁴⁴⁹ Kurbânî, *Zindegînâme-yî*, 118-119; Müftüoğlu, "İbn İrâk", 20/88.

¹⁴⁵⁰ Kurbânî, *Zindegînâme-yî*, 90.

¹⁴⁵¹ Aydın, "Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî", 10/349.

¹⁴⁵² Cebir için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Cebir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/195-201.

¹⁴⁵³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerefeddîn Yaltakya, (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâs el-Arab, Basım Tarihi Yok), 1/80; Kurbânî, *Zindegînâme-yî*, 91.

¹⁴⁵⁴ Matematik ve astronomi âlimlerinden biri olan Cemşîd'in *Miftâhu'l-hisâb* adlı eseri matematik alanında yazılan Doğu İslâm dünyasındaki önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Cemşîd, gök cisimlerinin hacmi ve mesafeleri hakkında da önemli çalışmalar kaleme almıştır. Cemşîd hakkında detaylı bilgi için bkz. Sadettin Ökmen, "Kâşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/15-16.

¹⁴⁵⁵ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 55-56.

sonra Beytülhikme'nin kütaphanesinde görev yaptığı esnada Yunan kitaplarının hepsini cem ederek tercüme etmiştir.¹⁴⁵⁶

Yahudî olmasına rağmen Me'mûn tarafından Müslüman olduğu ve sarayında müneccim olarak görev yaptığı ifade edilmektedir. Ayrıca Muizzüddeve'nin sarayında inşa ettiği sinagog'ta meteoroloji gözlemleri yaparak Beytülhikme'de rasathanenin kurulmasını sağlamıştır. Bağdat'taki bu çalışmalarını Yahyâ b. Ebî Mansûr el-Mevlâ ve oğlu Musa b. Şakîr ile birlikte yapan¹⁴⁵⁷ ve hilafet sarayında 198-218/813-833 yılları arasında hizmet ettiği ifade edilen Ebû Ca'fer el-Hârizmî'nin¹⁴⁵⁸ Me'mûn'dan sonra halife olan Vâsik-Billâh döneminde de hizmetlerine devam etmiştir. Nitekim Vâsik-Billâh, Ashab-ı Kehf'e dair bilgi toplaması için onu Rum diyarına göndermiştir.¹⁴⁵⁹ Ebû Ca'fer el-Hârizmî'nin ne zaman vefat ettiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Vâsik-Billâh, hasta yatağındaiken huzuruna müneccim zümresinden Hasan b. Sehl, kardeşi Fazl b. Sehl, Fâzl b. İshâk el-Hâşimi, İsmâil b. Nevbahtî ve Ebû Ca'fer Hârizmî'yi çağırarak kaç yıl yaşayacağını öğrenmek istemiştir. Müneccimler, elli sene daha yaşayacağını söylemelerine rağmen bu görüşmeden on beş gün sonra 232/847 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁶⁰ Bu kayıt, Ebû Ca'fer el-Hârizmî'nin 232/847 yılından sonra vefat ettiğini göstermektedir.

Ebû Ca'fer Hârizmî'nin ilim hayatına kazandırdığı eserleri şöyledir:

Zicü's-sind-Hind (Zicü'l-Hârizmî)

Kitâbü'l-cebr ve'l-mukabele,

Kitâbü'l-hisâbi'l-Hindî

Kitâbü'l-coğrâfyâ (Kitâbü sûreti'l-arz)

Risâle fi's-tih râci târihi'l-Yehûd

'Ameli's-sâ'a fî basîti'r-ruhâme

Zarâ'if min 'ameli Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî fî ma'rifeti's-semt bi'l-usturlâb.

Günümüze kadar ulaşmayanlar ise şöyledir:

Kitâbü'l-cem' ve't-tefrîk

Kitâbü't-târîh

Kitâbü 'ameli'l-usturlâb

¹⁴⁵⁶ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist fî ahbâri'l-ulemâ'i'l-musannifîn mine'l-kudemâ' ve'l-muhdesîn ve esmâi kütübihim*, thk. Rızâ-Teceddüd el-Mazenderî, (Tahran: Yayınevi ve Basım Tarihi Yok), 333; Ziriklî, *A'lâm*, 7/116; Muhammed Hamdî İbrahim, "Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî", *Mevsû'atu A'lâmi'l-Ulemâ' ve'l-Üdebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn* 8, (2005), 523.

¹⁴⁵⁷ İbrahim, "Mûsâ el-Hârizmî", 523.

¹⁴⁵⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, *Kitâbü'l-cebr ve'l-mukabele*, nşr. Ali Mustafa Müşerrefe-Muhammed Mürsî Ahmed, (Kahire: Yayınevi Yok, 1355/1937), 10.

¹⁴⁵⁹ İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-mesâlik*, 106.

¹⁴⁶⁰ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 9/151; İhsan Fazlıoğlu, "Muhammed b. Mûsâ Hârizmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/225.

*Kitâbü'l- 'amel bi'l-usturlâb*¹⁴⁶¹

5.3.4. Tarihçi ve Lügat Bilginleri

Muhammed b. Saîd b. Semmeget el-Hârizmi (öl. 369/979): Hârizm'de tarih ilminin önde gelen âlimlerden biri olan Muhammed b. Saîd b. Semmeget'in hayatı ve ilmi faaliyetleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Elimizdeki kayıtlara göre *Kitâbu ahhâr Hârizm* adlı kitabı bulunmasına rağmen günümüze kadar ulaşmadığından dolayı içeriği hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak eserin Hârizm'in tarihi hakkında bilgiler verdiğini düşünmekteyiz. Ayrıca Safedî, bu kitapta İbrâhim b. Hâdic, Ahmed b. Muhammed b. el-Abbâs, Ebî Ömer Amir b. Muhammed b. Muhammed b. Şah b. İshak ve diğer âlimlerden bahsedildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁶²

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî (öl. 387/997): Hayatına dair bilgilerin sınırlı olduğu Ebû Abdillâh el-Hârizmî'nin Belh'li olduğu yönünde görüşler ileri sürülmesine rağmen İsmâil Paşa el-Bağdâdî, Horasan halkından olup Türk bir kâtib olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶³ Sâmanî Emiri 2. Nûh b. Mansur'un emrinde 366-387/976-997 yılları aralığında görev yapan Ebû Abdillâh el-Hârizmî'nin öne çıkmasında en eski ansiklopedi kitabı olarak kabul edilen *Mefâtihu'l-ulûm* adlı çalışmasıdır. Yüce ve görkemli bir eser olarak nitelendirilen bu çalışmanın tercüme edilmiş halini Sâmanî vezirlerinden Ebî'l-Hasan Ubeydullah b. Ebî'l-Utbî'ye hediye etmiştir.¹⁴⁶⁴ Hocaları ve öğrencileri hakkında bilgi sahibi olmadığımız Ebû Abdillâh el-Hârizmî, herhangi bir ekole bağlı değildir. Arapça ve Farsçayı iyi bilmesinin yanı sıra Grekçe ve Süryânîce dillerine de vakıf olması Doğu ve Batı literatüre hâkim olduğunu göstermektedir.¹⁴⁶⁵ Ebû Abdillâh el-Hârizmî'nin eserinde takip ettiği metodu incelediğimizde ele aldığı konuları brifing ve özet olarak vererek ayrıntıdan uzak durmasına rağmen kapalı bir şekilde konuların şerhini ve tefsirine ihtiyaç duymuştur. Ayrıca dönemin ilim ve fen alanındaki terimleri bir araya getirerek tertib esasına göre sözlük formatında yazmıştır.

Mefâtihu'l-ulûm adlı eser, iki makaleden meydana gelmektedir. Birinci makalede Arapça ilmi ile bağlantılı olarak şariat, ikinci makalede ise acemlerin ilimlerini incelemiştir. Birinci makalede altı bâb ve 52 fasıl bulunmaktadır. Fıkıh konusunu ele aldığı birinci bâbta oruç, zekât, hac, nikâh ve talâk, namaz ve ezan, taharet, diyet, bey' ve şirket, farzlar ve mirasın tanımını yaptığı on bir fasıl yer

¹⁴⁶¹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 338, 340; İbrahîm, "Mûsâ el-Hârizmî", 523-528; Ziriklî, *A'lâm*, 7/116; Fazlhoğlu, "Muhammed b. Mûsâ Hârizmî", 16/225-227.

¹⁴⁶² *Vâfi*, 3/88.

¹⁴⁶³ *Hediyyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, (İstanbul: Matbaâtü'l-Behiyye, 1370/1951), 2/51.

¹⁴⁶⁴ Ziriklî, *A'lâm*, 5/312-313; Saîd Zâyed, "Mefâtihu'l-ulûm el-Hârizmî", *Mecelletü Turâsu'l-İnsaniyye* 4, (1385/1966), 584; Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 380.

¹⁴⁶⁵ İlhan Kutluer, "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/222.

almaktadır. Kalam konusunun ele alındığı ikinci bab; İslâmi konular, mezheplerin görüşleri, Hristiyan Melkâiyye, Nestûriyye ve Ya'kûbiyye) ve Yahudi zümreler (Anâniyye, Karâiye ve Uyûsiyye), muhtelif milletlerin mensup oldukları dinlerdeki ilahların isimleri, Arapların putperestlik inancı ve bâbların tanımlarının yapıldığı yedi fasıldan oluşmaktadır. Nahiv ilminin konu olarak ele alındığı üçüncü bâb; nahvin ilkeleri, irabların tanımları, Yunan felsefesinin irabi özellikleri, nahiv ilminde öne çıkan dil bilimcileri, fiiller ve harflerin incelemesinin yapıldığı on iki fasıldır. Dördüncü bâb; Divânü'l-Hazn, Divânü'l-Harac, Divânü'l-Ceyş, Divânü'l-Berîd, Divânü'l-Ma' ve Divânü'd-Diya'nın özelliklerinin anlatıldığı sekiz fasıldan meydana gelmektedir. Beşinci bâb, şiir, aruz, kalıp, kalıpların türetilmesi ve kafiye konusunun ele alındığı beş fasıldan oluşmaktadır. Altıncı bâb ise Fars melikleri ve lakapları, İslam ülkelerindeki melik ve halifelerin sıfatları, Yemen melikleri ve lakapları, Rum meliki, eski Farsların tarihi, dilleri, sosyal hayatları ve kitapları, Arapların gazaları ve fetihleri, cahiliye dönemi Arapların hayatı ve Rum diyarının incelendiği dokuz fasıl halindedir.¹⁴⁶⁶

İkinci makale ise dokuz bâb, kırk bir fasıldır. Felsefenin tanımı ve bölümlerinin incelendiği birinci bâbta üç fasıl bulunmaktadır. Mantık ilminin incelendiği, İsağoci, Aristoteles ve felsefi alanda yazılan süfistik eserlerin tarif edildiği ikinci bâb dokuz fasıldan oluşmaktadır. Tıp ilminin incelendiği üçüncü bâb; anatomi, hastalıklar ve ilaçlar, ilaçların isimleri ve gıdaların konu olarak ele alındığı yedi fasıl halindedir. Çeşitli ilimlerin incelendiği dördüncü bâb, beş fasıldır. Geometri konusunun ele alındığı beşinci bâb, İskenderiyeli Öklid'in biraraya getirdiği geometri ile bağlantılı olan felsefedeki bazı terimlerin düz, dışbükey ve içbükey olarak basit bir şekilde tanımının yapıldığı dört fasıldan oluşmaktadır. Yıldızların isimleri ve yörüngesinin özelliklerinin incelendiği altıncı bâb, dört fasıldan meydana gelmektedir. Müziğin tanımı, musikal aletlerin isimleri ve ritimlerin anlatıldığı yedinci bâb üç fasıldır. Aletlerin ağırlığı ve üretilmesine temas ederek mekanik hareketleri anlattığı sekizinci bâb iki fasıl halindedir. Kimya'nın incelendiği dokuzuncu bâb, üç fasıldan meydana gelip, kimyada kullanılan aletler ile taş ve mücevherlerden ilaç üretiminin yapılması anlatılmıştır.¹⁴⁶⁷

Kaynaklar 387/997 yılında vefat ettiğini ifade etmesine rağmen İsmâil Paşa el-Bağdâdî, vefatının 380/990 yılında olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶⁸

5.3.4. Hekim ve Filozoflar

Ebû'l-Hayr el-Hasen b. Süvâr b. Bâbâ b. Behrâm (Behnâm) (öl. 410/1019?):

Daha çok İbnü'l-Hammâr mahlası ile bilinen Ebû'l-Hayr el-Hasen b. Süvâr b. Bâbâ b.

¹⁴⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-ulûm*, (Kahire: Matbaâtu's-Şark, Basım Tarihi Yok), 6-78; Zâyed, "Mefâtîhu'l-Ulûm", 585-587.

¹⁴⁶⁷ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-ulûm*, 79-150; Zâyed, "Mefâtîhu'l-ulûm", 587-590.

¹⁴⁶⁸ *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/51.

Behrâm (Behnâm), 331/942 yılında Bağdat'ta doğmuştur.¹⁴⁶⁹ Felsefe ilmini o dönemde mantıkçılar olarak bilinen Aristocuların başındaki Arap asıllı Hristiyan filozof Yahyâ b. Adi (öl. 364/975)'den öğrenen İbnü'l-Hammâr'ın tıp eğitimini kimden aldığı bilinmemektedir.¹⁴⁷⁰ Ancak kaynaklar, onun hünerli bir hekim olduğunu ve bu alanda çok sayıda eserler verdiğini; mütercim olmasından dolayı Süryani dilinde yazılan eserlerin Arapçaya çevirisini yaptığını ifade etmektedir.¹⁴⁷¹

İbn Useybi'a'nın Hristiyan olarak nitelendirdiği İbnü'l-Hammâr,¹⁴⁷² 386/996 yılında kadar Bağdat'ta Bîmâristân-ı Adudî'de hekim olarak çalışmasının yanı sıra felsefe ile de ilgilenmiştir.¹⁴⁷³ Nitekim Ebû'l-Ferec İbn Hindû,¹⁴⁷⁴ 375/985-986 yılında Bağdat'ta tıp ve felsefe ilmini İbnü'l-Hammâr'da tahsil etmiştir. Seâlibî, İbnü'l-Hammâr'ın en iyi öğrencilerinden birinin Ebû'l-Ferec İbn Hindû olduğunu belirtmiştir. Nitekim Ebû'l-Ferec İbn Hindû, Acem diyarındaki tıp ilmini incelediği *Miftâhu't-tıb* adlı eserini İbnü'l-Hammâr'ın görüşüne başvurarak yazmıştır.¹⁴⁷⁵ Diğer taraftan bir risalesinde eflatuncu eğilimleri ile tanınan Ebû Süleyman Sicistânî (öl.391/1001?) ile felsefî tartışmalara girerek onun görüşlerini çürütmüştür. Ayrıca Ebû Alî el-Semh ile felsefe ve tasavvuf âlimlerinden biri olan Ebû Hayyân Tevhîdî (öl. 414/1023), onunla tanışarak yazdıkları kitaplarda ondan istifade etmişlerdir.¹⁴⁷⁶

İbnü'l-Hammâr'ın Hârizm'e ne zaman geldiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak Hârizmşâh Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed'in himayesine girdiği; Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'un vefatına kadar Hârizm'de hizmette bulunduğu belirtilmektedir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi "*Makâle fî imtihâni'l-etibbâ*" adlı eserini Hârizmşâh Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'a ithaf etmiştir.¹⁴⁷⁷ Hârizmşâh Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'un öldürülmesinden sonra Bîrûnî ve diğer âlimlerle birlikte Gazne'ye götürülmüştür. Gazne'de bulunduğu esnada yüz yaşını aşan İbnü'l-Hammâr, Sultan Mahmûd tarafından İslâm dinine davet edilmesine rağmen kabul etmemiştir. Hz. Peygamber'i rüyasında görmesinden sonra Müslüman olduğu ifade edilen İbnü'l-Hammâr, ilerleyen

¹⁴⁶⁹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 323; Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, thk. Muhammed Emin el-Hâncî el-Kütübî, (Kahire: Matbaâtü's-Saâdet, 1326/1909), 113; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-enba'*, 428.

¹⁴⁷⁰ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 323; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ'*, 113; Madelung, "Abu'l- Kayr b. Al-Kammâr", 330.

¹⁴⁷¹ İbn Useybi'a, *Uyûnü'l-enba'*, 428; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ'*, 114; Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, *Târihu'l-hükemâ' nüzhâtü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh*, thk. Abdülkerîm Ebû Şüveyrib, (Trablus: Cem'iyeti'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, 1408/1988), 296.

¹⁴⁷² *Uyûnü'l-enba'*, 428.

¹⁴⁷³ Halîfât, "İbnü'l-Hammâr", 21/66.

¹⁴⁷⁴ Filozof ve hekim olan İbn Hindû, felsefede ekol olarak eflâtun okulunu benimserken, siyasi felsede ise Fârâbî'den etkilenmiştir. İbn Hindû hakkında detaylı bilgi için bkz. Sahnâ Halîfât, "İbnü'l-Hindû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/67-70.

¹⁴⁷⁵ İbn Useybi'a, *Uyûnü'l-enba'*, 429-430.

¹⁴⁷⁶ Madelung, "Abu'l- Kayr b. Al-Kammâr", 330.

¹⁴⁷⁷ İbn Useybi'a, *Uyûnü'l-enba'* 429; Wilferd Madelung, "Âbû'l-Kayr b. el-Kammâr", 331; Halîfât, "İbnü'l-Hammâr", 21/66.

yaşına rağmen Kur'an-ı Kerim'i hıfsettiği gibi fıkıh ilmini de tahsil etmiştir.¹⁴⁷⁸ Sultan Mahmûd'un huzuruna çıkmadan önce geçirdiği bir kaza sonucu hayatını kaybetmiştir. Kazanın 421/1030 yılında olduğu tahmin edilmektedir.

İbnû'l-Hammâr'ın felsefe, ahlak ve tıp konularını ele aldığı çalışmaları şöyledir:

Makale fî enne delîle Yahyâ en-Nahvî âlâ hadesi'l-âlem evlâ bi'l-kabûl min delîli'l-mütekellimîn aslen

Makûlât

İmtihâni'l-etıbbâ'

Kitâbü't-tevfîk beyne ârâ'i'l-felâsife ve'n-nasârâ

Kitâbü'l-havâmil

Kitâbü'l-heyulî

Kitâbu diyâbatâ

Kitâbu fî'l-âsârü'l-muhayyele fî'l-cevvî'l-Hâdiset anî'l-Buhâr el-mai

Makâle fî't-tevhîd ve't-teslîs,

Makâle fî's-sadîk ve's-sadâka,

Makâle fî's-sa'âde,

Kitâbu makâle fî'l-ahlâk

Kitâbu'l-âsâr elletî tazharu fî'l-cevvi ve 'ilelühâ mine'l-hâle ve kavs kuzah ve emsâli zâlik

*Makâle fî sıfati'r-recûli'l-feylesüf*¹⁴⁷⁹

Ayrıca İbnû'l-Hammâr'ın *Kitâbu'l-âsârü'l-ulûviyye*, *Kitâbu'l-lîbas fî'l-kutubi'l-erbia' fî'l-mentîki'l-mevcûd mîn zâlik*, *Kitâbu mesail savfurestâ*, *Kitâbu fî haleka'l-insân ve terkîb e'da*, *Kitâbu'l-vîfak beyne rae'l-felâsif ve'n-nâsara*, *Kitâbu tefsir Îsâgûcî meşrûh*, *Kitâbu tefsir Îsâgûcî muhtasar*, *Kitâbü's-sâdik ve's-sâdaka*, *Kitâbu seyretü'l-feylesuf* adlı çalışmaları da bulunmaktadır.¹⁴⁸⁰

Matematik ve astronomi alanı ile tanınan Muhammed b. Eşref Semerkandî (öl. 702/1303), İbnû'l-Hammâr'ın eşit üçgenlerin temeline dair yeni bir teorem tespit ettiğini ifade etmiştir. Bu teorem, *eş-Şeklî'l-Hammârî* olarak ün kazanmıştır.¹⁴⁸¹

Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî el-Cürcânî (öl. 401/1010-11?): Dönemin önde gelen hekim, filozof, matematik ve astronomlarından biri olan ve tıp'ta eş-şeyhü'r-reîs mahlası ile bilinen İbn Sînâ'nın hocası Ebû Sehl el-Mesîhî'nin biyografisinin tutarsız ve çelişkili olmasından dolayı hayatına dair bilgiler oldukça sınırlıdır.¹⁴⁸² Cürcân şehrinde doğan Ebû Sehl el-Mesîhî, çocukluk dönemini ve ilk tedrisini Bağdat'ta yapmıştır. Hârizmşah Me'mûn b. Muhammed'in daveti üzerine Hârizm'e

¹⁴⁷⁸ Şehrezûrî, *Târîhu'l-hükemâ'*, 297.

¹⁴⁷⁹ İbn Useybi'a, *Uyûnü'l-enba'* 428-429; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 323; Wilferd Madelung, "Âbû'l-Kayr b. el-Kammâr", 331; Halîfât, "İbnû'l-Hammâr", 21/66.

¹⁴⁸⁰ İbn Useybi'a, *Uyûnü'l-enba'* 429; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 323; Lebudî, *Târîhu'l-hadârî*, 385-386.

¹⁴⁸¹ Celâl, *İslâm Medeniyeti*, 55.

¹⁴⁸² David Pingree, "İsâ b. Yahyâ Masihi Jorjânî", *Encyclopædia Iranica* 13/6, (2006), 609.

gelen Ebû Sehl el-Mesîhî, Hârizm Me'mûn akademisinde ilmi çalışmalarda bulunmuştur.¹⁴⁸³

Aristo'nun halefî olarak nitelendirilen Ebû Sehl el-Mesîhî'nin¹⁴⁸⁴ kaleme aldığı eserleri şöyledir:

Kitâbü 'l-mi'e fî 't-tib (fî 's-sinâ 'ati 't-tibbiyye)
Kitâbü 't-tibbi 'l-küllî
Kitâbü izhâri hikmetillâhi te 'âlâ fî halkı 'l-insân
Risâle fî mâhiyyeti 'l-cederî ve tedbîrihî
Kitâbu tıbbî fî mektebe
Kitâbu müntehabi 'l-ilâc
Risâle fî tahkîki emri 'l-vebâ' ve 'l-ihtirâzi 'anhu
Risâle fî tahkîki sülü 'l-mîzâc mâ hüve ve kem esnâfuha
Kitâbü usûli 'ilmi 'n-nabz
Esnâfü 'l-'ulûmi 'l-hikemiyye
Fevâ'id fî 'ş-şâ'r
Risâletü 'l-edviye
Nevâdirü 'l-hükemâ'
Erkânü 'l-'âlem
Telhîsu 's-semâ' ve 'l-'âlem
Kitâbü fî 'l-'ilmi 't-tabî'i
İhtisâru Kitâbi 'l-mecistî
*Kitâbü ta'bîri 'r-rü'yâ'*¹⁴⁸⁵

Sultan Mahmûd, Ali b. Me'mûn'dan kendisine âlimleri göndermesini istediğinde Ebû Sehl el-Mesîhî, İbn Sînâ ile birlikte bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Sultan Mahmûd'un öfkesinden çekindiklerinden dolayı Hârizmşah tarafından Taberistan'daki Mazendaran'a gönderilmişlerdir. Yolculuk esnasında çıkan kum fırtınasından kaynaklı olarak yollarını kaybeden Ebû Sehl el-Mesîhî, aşırı sıcağın dolayı hayatını

¹⁴⁸³ Beyhakî, *Târîhu hukemâ*, 95; Lebudî, *Târîhu 'l-hadârî*, 474.

¹⁴⁸⁴ Semerkandî, *Çehâr makâle*, 116.

¹⁴⁸⁵ İbn Useybî'a, *Uyûnü 'l-enba'* 436-437; İsmâil Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü 'l-'ârifîn*, 1/806; Lebudî, *Târîhu 'l-hadârî*, 475; Ömer Mahir Alper, "Mesîhî, Ebû Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 20/314.

kaybetmiştir.¹⁴⁸⁶ İbn Useybi‘a, kırk yaşında öldüğünü ifade etmiştir.¹⁴⁸⁷ Ölüm tarihi olarak 401/1010 yılı gösterilmektedir.¹⁴⁸⁸

¹⁴⁸⁶ Pingree, “İsâ b. Yahyâ Masihi Jorjânî”, 609.

¹⁴⁸⁷ *Uyûnü 'l-enba'* 436.

¹⁴⁸⁸ İsmâil Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, 1/806.

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Türkistan sahasında önemli bir konuma sahip olan Hârizm'in bulunduğu bölge hususunda kaynaklar ihtilaf halinde olmuşlardır. İslâm müelliflerinden bazıları Hârizm'in Horasan ve Mâverâünnehr'e bağlı olmayıp ayrı bir bölge olduğuna işaret ederken diğerleri ise Hârizm'deki şehirlerin yakınlığından dolayı Mâverâünnehr sınırları içerisinde kabul etmişlerdir. Hudutları batıda Oğuzlar'a, güneyde Horasan'a, doğuda Mâverâünnehr'e, kuzeyde Kırgız Türklerinin ülkelerine kadar uzanan Hârizm'in Arapların 93/712 yılındaki akınlarından önce siyasi tarihi oldukça karanlıktır. İslâm öncesi dönemi incelediğimizde Hârizm hakkında eski yazılı abidelerde malumatlar azdır. Nitekim tarihte Hârizm ismine ilk olarak Ahamenî İmparatoru 1. Dareios (M.Ö. 521-486)'un yazdırdığı kitabede rastlanıldığından dolayı Hârizm'in Ahamenîlerden önceki durumu hakkında doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır.

Hârizmliler hakkında tespit edilebilen ilk tarihi kayıt Herodot tarafından verilmiştir. Ahamenîler döneminde İranlılara tabi olan ve M.Ö. 4. yüzyılın başlarında yarı müstakil durumda oldukları tahmin edilen Hârizm'i, Hârizmşah unvanı ile yöneten ilk kişi Siyavuş'un oğlu Keyhüsrev'dir. Ancak Hârizm'in İslâm öncesi siyasi tarihine yönelik malumatların azlığından dolayı Afrîgoğullara kadar olan süreçte bölgeyi yöneten hükümdarlar hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Bîrûnî, Hârizmşah unvanı ile Hârizm'i yöneten Afrîgoğullarının isimlerini aktarmasına rağmen Hz. Peygamber döneminde Hârizm'in başında Ersemuh'un bulunduğu dair verdiği kayıt dışında 93/712 yılına kadar olan süreçte Afrîgoğullarının siyasi faaliyetleri bilinmemektedir.

Arkeolojik araştırmalar neticesinde Hârizm'in farklı dönemlerine ait argümanların ortaya çıkması ilkel Hârizm'in sosyal ve kültürel tarihinin tespit edilmesini sağlamıştır. Buna göre Hârizm'in tarihi, M.Ö. 4./3. binli yıllarda olduğu tahmin edilen Neolitik Kelteminâr kültürüne kadar dayanmaktadır. Mimari yapıların ve sikkelerin bulunması Afrîgoğulları öncesi ve sonrası sosyal ve iktisadi hayatın anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

Hz. Ömer döneminde 21/642 yılında Toharistan sahasına yönelik başlayan Arap akınları, Emevîler döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. Horasan valileri tarafından 61/681, 63/683 ve 85/704 yıllarında yapılan akınlar neticesinde Hârizm'in idaresi Arapların eline geçmesine rağmen bölgenin siyasi tarihine dair İslâm kaynaklarında tespit edilebilen bir malumat bulunmamaktadır. Aşağı Türkistan sahasının kontrol altına alınması için Hârizm'in ele geçirilmesi gerektiğini düşünen Kuteybe b. Müslim, 93/712 yılında hareket ederek Hârizm'i İslâm topraklarına dâhil etmiştir. Böylece Hârizm, vilayetten mahrum edilerek şahlık unvanını elinde bulundurmak koşulu ile Hârizmşah İskecmük'e bırakılmasına rağmen hâkimiyet bölgedeki muhtelif kabilelerin eline geçerek sürekli değişmiştir. Vasal durumda olan Hârizm'in, Emevîlerin son dönemi ile Abbâsîler, Tâhirîler ve Saffâriler dönemindeki

siyasi tarihi hakkında dikkate değer bir gelişme olmamıştır. Me'mûnîler dönemine kadar Hârizm sahasında yönetimi elinde bulunduran Afrîgoğullarının Türkistan sahasında yaşanan siyasi olaylara müdahil olmayarak mevcut topraklarını koruma politikası izlemelerinden dolayı seyyahların dikkatini çekmemiştir. Bu husus, dönemin siyasi konjonktörü hakkında bilgi sahibi olmamızı engellemiştir. Ancak Hârizm halkının Türkistan'da özellikle Abbâsî hilâfetine karşı çıkan ayaklanmalarda yer aldığı görülmektedir.

Me'mûnîlerin 385/995 yılındaki iktidarlığına kadar Hârizm'i Afrîgoğulları hanedanlığından Irâk b. Mansûr, Muhammed b. Irâk, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Irâk ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Irâk yönetmiştir. Afrîgoğullarının iktidarlığı 385/995 yılında Kurkanc'ta Hârizmşah Ebû Abdullah Muhammed'i öldüren 1. Me'mûn b. Muhammed'in kendi adına para bastırıp hutbe okutması ile son bulmuştur.

Hârizm'deki iktidarlığı 385-407/995-1017 yılları arasında olan Me'mûnîlerin şecereleri ve Hârizm'e ne zaman ve ne şekilde geldikleri hakkında tespit edilebilen doğrudan bir kayıt bulunmamaktadır. Arapların fethinden sonra kolonize edilen Kurkanc şehrinde Müslüman amillerden oluşan yeni bir hanedanlığın kurulması neticesinde ikili sistem oluşturulduğu yönünde iddialar bulunmasına rağmen bu bilgiler sıhhatli değildir. 1. Me'mûn b. Muhammed'in iki yıl süren iktidarlığında Afrigoğullarından Hârizmşah Ebû Abdullah Muhammed ile yaşadığı siyasi mücadele dışında kaynaklarda bir kayıt bulunmamaktadır. Vefatından sonra yerine geçen Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn (387-399/997-1009) döneminde ise Hârizm'in iç siyaseti hakkında tespit edebildiğimiz bir kayıt olmamıştır.

Hârizm, bu dönemde Horasan ve Mâverâünnehr'de Sâ mânîler, Karahanlılar ve Gazneliler arasında yaşanan siyasi mücadelelerde özerk bir durumda olmasına rağmen bağımsız olduğu söylenemez. Nitekim Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh el-Abbâsî bağımsızlık alametlerini, 405/1015 yılında Hârizmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn'a göndermiştir. Hârizm'i Gaznelilere bağlı özerk bir bölge olarak gören Sultan Mahmud, bağımsızlık alametinin gönderilmesi karşısında rahatsızlık duymuştur. Bu hadiseden sonra Hârizm'i ele geçirmeye yönelik politika izleyen Sultan Mahmud, 407/1017 yılında Hârizm'in başkenti Kurkanc'ı ele geçirerek vekili olarak büyük hâcibi Altuntaş'ı bırakmıştır. Böylece Me'mûnîlerin yirmi iki yıllık iktidarlığı sona ermiştir. Me'mûnîlerin iktidarlığı kısa sürmesine rağmen Hârizm'in sahip olduğu stratejik konumundan dolayı Türkistan sahasında yaşanan siyasi mücadelelerde önemli rol oynadığını ifade etmemiz mümkündür. Nitekim Sultan Mahmud'un Karahanlılara karşı Horasan ve Mâverâünnehr'de üstünlük kurabilmenin Hârizm'in ele geçirilmesi ile mümkün olabileceğini düşündüğünü söyleyebiliriz.

Diğer taraftan Me'mûnîler döneminde Hârizm'in her açıdan ilerlediğini görmekteyiz. Özellikle Hârizmşahlar tarafından ilim adamlarının desteklenmesi,

Hârizm'in İslâm dünyasında ilmi ve edebi noktada öne çıkmasını sağlamıştır. Fıkıh, usûl, tefsir, belâgat, felsefe, tarih, coğrafya, astronomi, matematik ve tıp alanında önemli eserlerin yazıldığı Hârizm'de Hârizmşah sarayında Bîrûnî'nin başkanlığında Hârizm Me'mun akademisi oluşturulmuştur. Ayrıca Hârizmşahların meşayihleri destekleyip, ilim ve hikmet yolunda infaklarda bulunmaları bölgenin ilmi yaşam noktasında merkezi konumda olmasını sağlayan diğer etkenlerden biridir. Nitekim 10. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılın ilk çeyreğinde Çin, Fars, Arap ve Hint kültürünün kavşak noktası haline gelen Hârizm, Buhara ve Semerkant'tan sonra ilmi hayatın en yoğun yaşandığı yerlerden biri olmuştur.

Hârizm, Türkistan sahasında siyasi ve ilmi konumunun yanı sıra tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile ön plana çıkmıştır. Etrafı çöllerle çevrili olmasına rağmen Türkistan'daki şehirlere göre ikliminden dolayı verimli topraklara sahip olması muhtelif ziraai mahsullerin üretiminin yapılmasını sağlamıştır. Ayrıca Hârizm sahasında Ceyhun Nehri ve ona bağlı olan nehir yataklarının olmasının zirai açıdan merkezi konumda olmasını sağladığını söylememiz mümkündür. Nitekim Türkistan'da pamuk üretiminin merkezi Hârizm'dir. Ayrıca Hârizmliler, geniş meralara sahip oldukları için geçim kaynağı olarak hayvancılıkla da uğraşmışlardır. Bölgede kuzu ve koyunun yanı sıra at, deve, bıldırcın, turna tavuğu vd. hayvanların yetiştiriciliği yapılmıştır.

Rus, Bulgar, Berdaras ve Hazar üzerinden hareket eden tüccarların Avrupa'daki malların Horasan ve Mâverâünnehr'in diğer şehirlerine ulaşması için güzergâh olarak Hârizm'i tercih etmeleri bölgenin Türkistan sahası içerisinde tüccarların toplanma merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Canlı bir ticari geçmişe sahip olan Hârizm'de İslâm öncesi dönemde bakır, Afrîgidler dönemi ile birlikte gümüş dirhemler basılmıştır. Hint-Parth ve Kuşan sikkeleri ilk Hârizm sikkeleri olarak kabul edilmiştir. Hârizmşah 3. Eskecvâr döneminde ise Arap harflerinin yazılı olduğu paralar darp edilmiştir. Hârizm'de bu türden paraların basılmasının İslâm dininin Hârizmşahlar ve Hârizmliler arasında geniş ölçüde yayılmasından kaynaklı olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Türkistan'daki diğer şehirlerde basılan sikkelerde Çin etkisi görülmesine rağmen Hârizm'in Çin'e olan uzaklığından dolayı tesir altında kalmamıştır. Ayrıca merkezi bir sikkenin darp edilmesi ticari noktada gelişimine katkıda bulunmuştur. Hârizm'deki ticaretin yoğun bir şekilde yaşandığı şehirlerin başında Kâs ve Kurkanc şehri gelmektedir. Hârizm'e bağlı olan şehirlerin konumları ve uzaklıkları mil ve merhale olarak ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Ayrıca Hârizm ve civarında 6000-12.000 civarında köyün olduğu yönündeki kayıtlar bulunmasına rağmen yapılan incelemeler neticesinde mübalağa olduğu anlaşılmıştır.

İranlıların tarihi ile paralellik gösteren Hârizmlilerin, 11. yüzyıla kadar Ceyhun Nehri ve Aral Denizi'nin güneyine hâkim olan İranlı bir kavim oldukları söylenmiştir. Ayrıca 13. yüzyıla kadar dilini ve kültürünü koruyan Doğu İran kavmi oldukları belirtilmiştir. Hârizmlilerin 10./11. yüzyılda Türkleştiklerine yönelik görüşler ileri

sürülmesine rağmen yaptığımız incelemeler neticesinde bu sürecin daha erken dönemde başladığını ifade edebiliriz. Nitekim Kırgız, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin Horasan ve Mâverâünnehr'in muhtelif bölgelerine yönelik gerçekleştirdikleri göçler, Hârizm'de yapılmıştır. Ancak Hârizm'deki Türk nüfusunun artması bölgenin fethinden sonra olmuştur. Hârizm'de yaşayan diğer etnik unsur ise Araplar'dır. Emevîlerin idaresine girmesinden sonra bölgenin kolonize edilmesinin Arap nüfusunda önemli derecede artış yaşanmasına yol açtığını belirtebiliriz.

Hârizm, zengin bir etnik yapıya sahip olmasından dolayı çeşitli dinlere ev sahipliği yapmıştır. Zerdüştlüğün anavatanı olarak gösterilen Hârizm'de ateşe tapınma yayılmıştır. Ancak İslâmiyetin kabulünden sonra Mecûsîlik dinine mensup olanların sayısında gözler görülür bir şekilde azalma yaşanmıştır. Mecûsîlik dışında Hârizm'de Hristiyanlığın yayılması Pontus sahası ile kurulan yakın temas neticesinde gerçekleşmiştir. Hârizm'in ilk başkenti olan Kâs, 8. yüzyılda Hristiyan kilisesinin piskoposluğun merkezi konumundadır. Musevilik inancıda Hazarların yanı sıra Bizans'tan Hârizm'e gelen misyonerlerin faaliyetlerinden dolayı Hârizm topraklarında yayılmasına rağmen Hristiyanlarda olduğu gibi sayıları oldukça az olmuştur. Hârizmlilerin Müslüman olmaları ise Arapların fethinden sonra gerçekleşmiştir. Afrîgoğulları hanedanlığında Hârizmşah 3. Eskecvâr'ın Müslüman olup Abdullah ismini almasından sonra İslâm dinini kabul etmiştir. Hârizmlilerin Müslüman olmasından sonra Hanefî ve Şâfiî mezhebi Hârizm topraklarında yayılmıştır.

İlkel tarihi M.Ö. 4./3. binli yıllara kadar dayanan Hârizm'in sahip olduğu stratejik konumunun bir sonucu olarak muhtelif devletlere ev sahipliği yapması İslâmi dönemde bölgenin siyasi, iktisadi, sosyo-kültürel ve ilmi hayatın merkezi noktalarından biri haline gelmesini sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- Ammar, Faruk. *Buhûsu fî't-târîhi'l-Abbâsî*. Lübnan: Dâru'l-Kalemi li't-Tebâ, 1397/1977.
- Anonim. *Hudûdü'l-âlem mine'l-maş'rik ve ila'l-mağrib*. Kahire: Dâru's-Sekafiyye, 1419/1999.
- Anonim. *Târîhu Sîstan*. çev. Muhammed Abdülkerim Alî. Kahire: Meclîsü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 1426/2006.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2011.
- Âzeb, Muhammed Saîd. *el-Hayâtü'l-fikriyye fî iklîmî Hârizm fî'l-âsrîni's-Selcukî ve'l-Hârizmiyye*. Kahire: Şirketü Nevabîği'l-Fikr, 1430/2009.
- Bağdâdî, Ebî Bekr Muhammed b. Abdülgani. *Tekmiletü'l-ikmâl*. thk. Abdülkayyum Abdürrebi en-Nebi, Muhammed Salîh Abdülaziz el-Murad. 6 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-kurâ, 1407/1987.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Basım Tarihi Yok.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt, İstanbul: Matbaâtü'l-Behiyye, 1370/1951.
- Bağdâdî, Ebû'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh. *Merâsidü'l-ittilâ' âlâ esma'l-emkîneti ve'l-beka'*. thk. Âli Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Müceyl, 1412/1992.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Türkistan mine'l-fethî'l-Arab ilâ'l-gazvî'l-Megulî*. çev. Salâhaddin Osman Haşîm. Kuveyt: et-Turasü'l-Arabî, 1401/1981.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Târîhu'l-hadaratî'l-islâmiyye*. çev. Hamza Tahîr. Gize: Dirâsetü ve'l-Buhusü'l-İnsanîyye ve'l-İçtimaiyye, 1434/2013.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. haz. Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar Yayınları, 2004.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. Basım Yeri Yok: Müessesetü'l-Ma'ârif, 1407/1987.
- Beyhakî, Ebû'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed. *Târîhu hukemâi'l-İslâm*. thk. Muhammed Kered Ali. Dimaşk: Matbaâtü't-Terek, 1365/1946.
- Beyhakî, Ebû'l-Fâzl Muhammed b. Hüseyin. *Târîhu Beyhakî*. çev. Sadık Neşet, Yahya el-Hişab. Kahire: Mektebetü'l-Encülü'l-Mısıriyye, 1419/1999.
- Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Âsârü'l-bâkiye anî'l-kurûni'l-hâliye*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1351/1933.

- Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Tahdîdü nihâyâtî'l-emâkin li-tashîhi mesâfâtî'l-mesâkin*. thk. B. Belcakûf, Ahmed İbrahim. Kahire: Me'hedü'l-Mahdudâtî'l-Arabîyye, 1381/1962.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. Muğîre. *et-Târihu'l-kebîr*. thk. Haşim en-Nedvî. 9 cilt. Hindistan: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmanîye, Basım Tarihi Yok.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-hayevân*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn. 7 Cilt. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Banî el-Halebî ve Evladuhu, 1384/1965.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Fezâilü'l-Etrâk*. çev. Ramazan Şeşen. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü't-tebessür bi't-ticâre fî vasfî mâ yusteza'f fî'l-büldân mine'l-emptiati'r-refî'a ve'l a'lâki'n-nefise ve'l-cevâhirü's-semîne*. thk. Seyyid Hasen Hüsnî Abdülvehhâb et-Tûnusî. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1414/1994.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh. *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*. thk. Mustafa es-Sikâ. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Banî el-Halebî ve Evladuhu, 1356/1938.
- Celâl, Vahit. *İslâm Medeniyetinin Yitik Mirası Hârizm Me'mûn Akademisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2018.
- Cüveynî, Ebû'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed. *Târihi Cihângüşâ*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Cüzcanî, Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed. (2013). *Tabakât-ı nâsirî*. çev. Afâd Seyyid Zeydân. 2 Cilt, Kahire: Tâb'ü bî'l-Heynetî'l-Âmetü lî Şüün'l-Matâbiü'l-Emirîyye, 1434/2013.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Muhammed Şerefeddîn Yaltakya. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâs el-Arab, Basım Tarihi Yok.
- Devrî, Abdülaziz. *el-Asrû'l-Abbâsîyyü'l-evvel*. Beyrut: Dâru't-Talîatü lî't-Tabâa, 1417/1997.
- Dımaşkî, Şemseddîn Ebû Abdullah. *Nuhbetü'd-dehr fî acaibî'l-ber ve'l-bahr*. Petersburg: Matbaâtü'l-Akademi, 1282/1865.
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbârü't-tivâl*. thk. Abdülmün'im Amir. Kahire: Vüzerâtü's-Sekafetî'l-İrşâd, 1379/1960.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Şerhu süneni İbn Davud*. nşr. Muhammed Abdülaziz el-Halidi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Ebû Mansur, Ahmed b. Muhammed ibn Hadar el-Cevalîkî. *el-Muarrîb mine'l-ke'lâmî'l-Â'cemi âlâ hurûfî'l-mu'cem*. thk. Ahmed Muhammed Şakîr. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1382/1963.

- Ebû Ubeyd, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. Cemal Talebe. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Ebû Ubeyd, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *Mu'cemü ma isti'cam min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi*. thk. Mustafa es-Sekâ. 2 Cilt. Beyrut: Alîmü'l-Kütüb, 1430/2009.
- Ebû'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Takvîmü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, Basım Tarihi Yok.
- Erdel, Ahmet. *"Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası". Türk Dünyası el-Kitabı*. 3 Cilt. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.
- Fekî, Üsameddin Abdürrâûf. *Düvelü'l-müstakille fî'l-meşru'i'l-islâm münzü müstahî'l-asrî'l-Abbâsî hatta'l-gazve'l-Megulî*. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1419/1999.
- Ferahidî, Halîl Ahmed. *Kîtabü'l-iyen murattebe âlâ hurûfî'l-Acem*. thk. Abdülhamîd Hendavî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2003.
- Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd. *Zeynü'l-ahbâr*. trc. Afâf Seyyid Zeydân. Kahire: Meclisü'l-A'lâmi li's-Sekâfet, 1426/2006.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. çev. Hasan Kurt. Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Gravius, Johannes. *Chorasmiae et Mawaralnahre*. London: Yayınevi Yok, 1933.
- Gürün, Kâmurân. *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Karacan Yayınları, 1981.
- Halef, Muhammed Mahmud. *Bilâdü Mâverâünnehr fî'l-âsrî'l-Abbâsî*. Kahire: Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmetü li'l-Kitâb, 1435/2014.
- Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâ'kût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâ'kût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-üdebâ' irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân Abbâs. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Arabî'l-İslâmî, 1413/1993.
- Hanevî, Muhammed Ebû'l-Vefâ'. *el-Cevahirü'l-mudiyyet fî tabakatü'l-hanevîyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Halev. 5 Cilt. Gize: Dâru Hicr, 1413/1993.
- Hârizmî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ. *Kitâbü'l-cebr ve'l-mukabele*. nşr. Alî Mustafa Müşerrefe-Muhammed Mürsî Ahmed. Kahire: Yayınevi Yok, 1355/1937.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib. *Mefâtihu'l-ulûm*. Kahire: Matbaâtu's-Şark, Basım Tarihi Yok.
- Hârizmî, Mezâhereddîn Ebî Muhammed Mahmud b. Muhammed b. Ebû'l-Abbâs b. Arslan. *mîn tarihî Hârizm*. thk. Mahmud Muhammed Halef. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1390/1971.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyâsiye ve'd-dinî ve's-sekâfî ve'l-içtimâi*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1416/1996.

- Hattab, Mahmûd Şît. *Kâdetü'l-fethü'l-İslâmi bilâdü Mâverâünnehr*. Suudi Arabistan: Dâru'l-Endelüs el-Hadra', 1418/1998.
- Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Târihu halife*. Basım Yeri Belirsiz: Matbaâtü'l-Edeb, 1386/1967.
- Hemedânî, Ebû'l-Fazl Bedfüzzamân Ahmed b. el-Hüseyn b. Yahyâ. *Resâ'il*. Kahire: Matbaatü Hindiyeye, 1315/1898.
- Herodot. *Herodot Tarihi*. çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 2013.
- Howorth, Henry Hoyle. *History of the Mongols from the 9th to the 19th century the so-called Tartars Of Russia and Central Asia division*. 2 Cilt. London: Yayınevi Yok, 1880.
- Hümeyrî, Muhammed Abdülmun'im. *er-Ravdü'l-mî'tar fî haberî'l-aktar*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1404/1984.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbü'l-fütûh*. thk. Ali Şirây. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edva', 1411/1991.
- İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Târihu Dimaşk*. thk. Abdullah b. Ahmed, Abdullah b. Havâle. 80 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Abdullah b. Muhammed. *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve âcâ'ibi'l-esfâr (rihletü ibn Battûta)*. thk. Muhammed Abdülmün'im İryân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyaü'l-Ulûm, 1407/1987.
- İbn Bessâm, Ebû'l-Hasen Alî b. eş-Şenterînî, *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre*. thk. İhsân Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sekafe, 1399/1979.
- İbn Ebî Useybi'a, Ebî'l-Abbas Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Hazreci. *Uyûnü'l-enba' fî tabakâti'l-etibbâ'*. thk. Nizâr Rıza. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, 1384/1965.
- İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd, *Risaletü İbn Fadlân*. thk. Samî ed-Duhân. Dimaşk: Matbaâtü'l-İlmî'l-Arabî, 1378/1959.
- İbn Fazlullah, Şihâbüddîn (Ebû'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-emsâr fî memâlikü'l-emsâr*. thk. Mehdî Necmi. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2010.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mubtedeü ve'l-haber*. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, 1430/2009.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Târihu İbn Haldûn*. thk. Halîl Şehâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 1420/2000.
- İbn Hallîkân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.

- İbn Havkal, Ebû'l-Kasım Muhammed. *Suretü'l-arz*. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, 1412/1992.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Resailü'l-İbn Hazm el-Endelüsi*. thk. İhsân Abbâs. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Arabîyye, 1407/1987.
- İbn Hubeyb, Ebû Ca'fer Muhammed. *Esmâü'l-muğtalın mine'l-eşraf fî'l-cahiliyyeti'l-islâm*. thk. Seyyid Kerevî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*. Leyden: Matbâatü Berîl, 1306/1889.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl, *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1412/1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Akkâşe. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1388/1969.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *eş-Şi'r ve's-şuarâ*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1402/1982.
- İbn Rûste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer. *Kitâbü'l-â'lâku'n-nefise*. Leyden: Matbâatü Berîl, 1309/1892.
- İbn Tâhir, Ebû Nasr el-Mutahhar, *el-Bedü ve't-tarih*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1337/1919.
- İbn Tayfûr, Ebû'l-Fadl Ahmed. *Bağdâd fî târihi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*. thk. Muhammed Zâhid el-Huseyn. Kahire: Yayınevi Yok, 1368/1949.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir A'ta, Mustafa Abdülkadir A'ta. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*. thk. Bercestraser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1390/1971.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullah el-Kadı. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt, Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, Basım Tarihi Yok.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedanî, *Kitâbü'l-büldân*. thk. Yusuf el-Hâvî. Beyrut: Alîmü'l-Kütüb, 1416/1996.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbarî men zeheb*. thk. Abdülkadir el-Ernâud. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1408/1988.

- İbnü'l-Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*. thk. Muhammed Emin el-Hâncî el-Kütübî. Kahire: Matbaâtu's-Saâdet, 1326/1909.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist fî ahbâri'l-ulemâ'i'l-musannifîn mine'l-kudemâ' ve'l-muhdesîn ve esmâi kütübihim*. thk. Rızâ-Teceddüd el-Mazenderî, Tahran: Yayınevi ve Tarih Yok.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed. *Kitâbü'l-fahrî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1379/1960.
- İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed. *Nuzhetü'l-muşţâk fî ihtirâkı'l-âfâk*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekafetî ed-Diniyye, 1422/2002.
- İsfehânî, Hamza b. Hasan. *Târîhu sinî mülûkü'l-arz ve'l-enbiya'*. Beyrut: Yayınevi ve Basım Tarihi Yok.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-mesalik ve'l-memalik*. Leyden: Matbaâtü Berîl, 1346/1927.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Hârezmşahlar Devleti Tarihi (485- 618/1092- 1221)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. Alî. *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*. thk. Abdüssettar Ahmed Farâc. 5 Cilt. Beyrut: Alîmü'l-Kütüb, Basım Tarihi Yok.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. Alî. *Sibhü'l-a'şâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. 16 Cilt, Kahire: Matbaâtü'l-Emirîyye, 1332/1914.
- Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1379/1960.
- Kazvînî, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî. *Nûzhetü'l-kulûb*. Tahran: Kitâbü Dünya, 1362.
- Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *el-Muhammedûn mine's-şu'arâ' ve eş'âruhum*. thk. Hasan Ma'merî-Hâmid el-Câsir. Paris: Külliyyetü'l-Edeb ve Ulûmu'l-İnsaniyye, 1390/1970.
- Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-rüvât âlâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadlî İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arab, 1406/1986.
- Kirmilî, el-Eb Anastas Marîyyü'l-Bağdadî. *en-Nükûdü'l-Arabiyye ve âlâ'n-numeyat*. Kahire: Matbaâtü'l-Âsrîye, 1357/1939.
- Kitapçı, Zekeriyâ. *Azerbaycan-Hârzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2005.
- Kitapçı, Zekeriyâ. *Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1966.

- Kitapçı, Zekeriyâ. *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005.
- Kudame, Ca'fer. *Kitâbü'l-harac*. Irak: Dâru Reşid, 1401/1981.
- Kurbânî, Ebû'l-Kâsım. *Zindegînâme-yî Riyâzîdânân-ı Devre-yî İslâmî*. Tahran: Yayınevi Yok, 1375/1996.
- Lampard, Moris. *el-Cuğrâfiyyeti't-târihiyye li'l-âlemi'l-İslâmî*. trc. Abdurrahman Humeyd. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1998.
- Lebudî, Hanân Mebrûk. *et-Târihu'l-hadârî li bilâdî Hârizm fî'l-asrî'l-islâmî*. İskenderiyye: Müessesetü Şebâbü'l-Camiât, 1434/2013.
- Lebudî, Hanân Mebrûk. *Kıyamü devletü şahhat Hârizm*. İskenderiyye: Müessesetü Şebâbü'l-Camiât, 1434/2013.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Seyyîd Muhahmmmed Bedreddîn Ebû'l-Firâs en-Ne'sanî. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1324/1907.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekalîm*. Kahire: Mektebetü Metbulî, 1411/1991.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar İbn Tâhir. *el-Bed' ve't-Târih*. 6 Cilt. Bağdat: Yayınevi Yok, 1337/1919.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed. *Resâilü'l-Makrîzî*. thk. Ramazan el-Bedrî, Ahmed Mustafa Kâsım. Kahire: Dâru'l-Harîs, 1418/1998.
- Mercan, Akam. *fî Zikri'l-medainü'l-meşhurâti fî kullî mekân*. Beyrut: Âlîmü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Bilge Kültür Sanatları, 2015.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürücü'z-zeheb meâzinü'l-cevher*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Âsriyye, 1425/2005.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. thk. Kasım Muhammed er-Receb. Bağdat: Mektebetü't-Tarihîyye, 1356/1938.
- Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed. *Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'*. thk. Muhammed Abdülkadir eş-Şavî. 7 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Asriyyetî'l-Kütüb, 1408/1988.
- Moğolların Gizli Tarihi. çev. Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Muhammed, Ali Cuma. *el-Mekâyil ve'l-mevazin eş-şer'iyye*. Kahire: el-Kudüs, 1421/2001.

- Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyâ. *Târîhu Buhârâ*. çev. Emin Abdülmecîd Bedevî, Nasrullah et-Tirazî. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1413/1993.
- Nâzım, Muhammed. *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University, 1931.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed. *el-Kand fî zikrî ulemâ'i Semerkand*. Suudî Arabistan: Mektebetü'l-Kevser, 1411/1991.
- Nizam'ul-Mülk, Ebû Alî Kivâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille). *Siyâsetnâme*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*. thk. Abdülmecid Terhinî. 30 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Sabra, Âfaf. (1987). *et-Târîhu's-siyasî li'd-devleti'l-Hârizmiyye*. Kahire: Dâru'l-Kitâb el-Camî', 1407/1987.
- Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. İhsan Abbâs. 29 Cilt. Beyrut: Dâru Neşr, 1411/1991.
- Samirî, İhsân Zenûn. *el-Cuğrafya et-Târîhiyyeti li medineti Buhârâ*. Ürdün: Merkezi Nasır lî'l-Hidameti'l-Camiâ, 1419/1999.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-âsr*. thk. Müfîd Muhammed Kumeyha. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Âdâbü'l-mülûk*. thk. Abdülhamid Hâmedân. Kahire: Âlimü'l-Kütüb, 1427/2007.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Letâ'ifü'l-ma'ârif*. ed. Heyworth Dunne. London: Yayınevi ve Tarih Yok.
- Selim, Sabrî. *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun fî's-şarki'l-ednâ'l-islâmî (H. 628-644), el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şam*. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1420/2000.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdürrahman el-Yemanî. 13 Cilt, Hindistan: Dairetü'l-Maârifî'l-Osmanîye, 1397/1977.
- Semerkandî, Ahmed b. Ümrân b. Ali Nizâmî-i Arûzî. *Çehâr Makâle*. nşr. Muhammed Kazvînî. London: Yayınevi Yok, 1327/1910.
- Semerkandî, Ahmed b. Ümrân b. Ali Nizâmî-i Arûzî. *Çehâr Makâle*. Arp. çev. Yahyâ el-Hasab, Abdülvahhab el-Gazami. Kahire: Matbaâtu Lecnetü't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1368/1949.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tânâhi. 10 Cilt. Kahire: Faysal İsâ el-Babî el-Halbî, 1383-1396/1964-1976.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Basım yeri ve Yayınevi Yok, 1384/1964.

- Strange, Guy Le. *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*. çev. Beşir Fransız, Korkis Avad. Bağdat: Matbaatü'l-Irak, 1373/1954.
- Şakîr Mustafa. *Devletü benî Abbâs*. 2 Cilt, Kuveyt: Vekâletü'l-Matbaât, 1392/1973.
- Şehrezûrî, Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd. *Târîhu'l-hükemâ' nüzhethü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh*. thk. Abdülkerîm Ebû Şüveyrib. Trablus: Cem'iyeti'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, 1408/1988.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *Tabakâtü'l-fukaha'*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Raîdü'l-Arab, 1389/1970.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fâdıl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Maârif, 1390/1971.
- Tâha, Hüseyin. *el-Edebü'l-Arâb fî iklîm Hârizm*, Irak: Menşûratü Vüzerâtü'l-İ'lâm, 1406/1986.
- Togan, Zeki Velidi. *Horezm Kültürü Vesikaları Horezm Tercümeli Muqaddimatü'l-Edeb*. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1951.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.
- Tolstov, Sergey Pavlovich. *Drevniy Horezm*. Moskova: Mgu, 1948.
- Tolstov, Sergey Pavlovich. *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*. çev. Ekaterina Şeremeteva. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2017.
- Vámbéry, Arminius. *Târihü Buhârâ*. çev. Ahmed Mahmut es-Sedat. Kahire: Mektebetü Nehdetü's-Şark, 1407/1987.
- Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr. *Târîh-i yemînî: el-fethü'l-vahbî âlâ tarîhi Ebî Nasr el-Utbî*. thk. İhsân Zenûn es-Sâmîrî. Beyrut: Dâru't-Talî'a li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1424/2004.
- West, Barbara. *Encyclopædia of the peoples of Asia and Oceania*. New York: Infobase Publishing, 2010.
- Wiesehöfer, Josef. *Antik Pers Tarihi*. çev. Mehmet Ali İnci. İstanbul: Telos Yayıncılık, 2003.
- Yâ'kübî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk. *Târîhu'l- Yâ'kübî*. thk. Abdülemir Mühennâ. 2 Cilt. Beyrut: Şirketü'l-A'lemî Matbuâtî, 1431/2010.
- Yâ'kübî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk. *Târîhu'l- Yâ'kübî*. Leyden: Matbaatü Berîl, 1300/1883.
- Yâ'kübî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk. *Kitâbü büldân*. Basım Yeri ve Yayınevi Yok, 1336/1918.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.

Makaleler, Tezler ve Maddeler

- Abdû'r-Rebî, Heniyye Behnûs. "ed-Devrü Siyasî ve'l-hadârî lî medinetî İsbîcâb munzî'l-asrî's-Sâmânî hatta'l- ğazvü'l-Megûlî". *Müerrihü'l-Arabî* 27 (2019), 145-207.
- Abdülmevlâ, Mahmûd Şeyma Muhammed. "Sanâatû'z-ziraîyye fî bilâdî Mâverâünnehr münzü kıyamü'd-devleti's-Sâmânîyye hatta sükütü'd-devleti'l-Hârizmîyye (261-628/ 884-1231)". *Mecelletü Külliyyeti'l-Edeb* 19 (2019), 93-125.
- Akyürek, Yunus. "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehr'in Fethi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 85-115.
- Alâk, Kâzım Setr. "Tedavülü'n-nakdî fî Horasan ve Mâverâünnehr". *Irâkiyyetü'l-Mecelâti'l-Akademîyye el-İlmiyye* 72 (2019), 3-30.
- Aslan, Muhammed. *Kutaybe b. Müslim Zamanı*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Âşık, Nevzat. "Bedüzzaman el-Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/328-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Aydın, Cengiz, "Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydın, Mahmut. "Yahyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/232-234. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Osman. "Semerkant". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Babayar, Gaybullah. "Batı Köktürk ve Orta Asya Bozkır Hanlıklarının Sikkelerindeki Damgalar". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 9-29.
- Babayar, Gaybullah. "İslâm Öncesi Orta Asya Sikkelerinde Görülen Çin Sikke Darbı Etkileri". *Journal of Old Turkic Studies* 1/2 (2017), 8-37.
- Babayar, Gaybullah. "Kutadgu Bilig'te Geçen Türkistan ve Turan Terimleri Üzerine". *Journal of Old Turkic Studies* 2/2 (2018), 26-49.
- Borjian, Habib. "Kât". *Encyclopædia Iranica* 16/2 (2013), 119-121.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Âl-e Afrîğ". *Encyclopædia Iranica* 1/7 (1984), 743-745.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Âl-e Ma'mûn". *Encyclopædia Iranica* 1/7 (1984), 762-764.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Âlî b. Ma'mûn". *Encyclopædia Iranica* 1/8 (1985), 852.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Chorasmia ii In Islamic Times". *Encyclopædia Iranica* 5/5 (1991), 516-517.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Bîrûnî, Abû Rayhân i. Life". *Encyclopædia Iranica* 4/3 (2012), 274-276.
- Bozkurt, Nebi. "Mihrican". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/38-39. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Çelebi, İlyas. “Sâhib b. Abbâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dadan, Ali. *Taberi Tarihindeki Türklerle ilgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emeviler’in Sonuna Kadar)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Dağir, Nazâr Abdülmuhsîn. “Melâmihü mine’l-hayâtî’l-içtimaiyyet fî Mâverâünnehr hatta ahdî devletü Sâ mânîyye”. *Mecelletü Merkezî Dirasetü’l-Kûfe* 13, (2009), 101-131.
- Demirayak, Kenan. “Ebû Bekir Hârizmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/220-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Derviş, Abdüssettâr Metlek. “Memleketi Hârizm fî ahdi benî Me’mûn ve alâkatühe bi’s-Sultan Mahmud el-Ğaznevî münzü sene (995-1016)”. *Camiatü’l-Anbar Külliyyetü’t-Terbiye lî’l-Ulûmü’l-İnsaniyye* 4 (2011), 109-121.
- Duman, Abdullah. “Ebû İbrahim İsmâil El-Muntasır’ın Sâ mânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2 (2012), 531-553.
- Durmuş, İsmâil. “Yetîmetü’d-Dehr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/503-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Elmalı, Hüseyin. “Büstî, Ebû’l-Feth”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2-1/226-228. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Esin, Emel. “Amuderya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. “Abdullah b. Hâzim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Cebir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/195-201. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Muhammed b. Mûsâ Hârizmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/225-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fedorov, Michael. “Hârizmşâhîyân Benû ‘Irâk ve Sede-i Çahârom”. çev. Efsâne Münferid, *Mecelle-yi Tahkîkât-ı İslâmî* 1/2 (2002), 309-322.
- Fedorov, Michael. “First Reported Find of an Early Medieval Khwarezmian Drachm in the Kyrgyz Republic”. *American Journal of Numismatics* 18 (2006), 123-130.
- Fedorov, Michael. “The Ancient Kings of Kwârezm Chronology and Succession”. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 38 (2006), 347-354.
- Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Güner, Ahmet. “Kâbûs b. Veşmgîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/43-44. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- Güngör, Mevlüt. “Cessâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Fersah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/412. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Halîfât, Sahbân. “İbnû'l-Hindû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/67-70. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Halîfât, Sahbân. “İbnû'l-Hammâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/65-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Hasanzâde, İsmâîl. “Tahlîl-i İntikâdî-yî Rivâyethâ-yî Fethü Hârizm”. *Mütâla‘at-ı Târih-i İslâmî*, 3/8, (2011), 11-32.
- Heravî, Cevâd. “Âl-i ‘Irâk (Pejûşehî Tâze der Yek Karn-ı Hâkimiyet-i Tâbi’-i Sâ mânîyân ber Hârizm)”. *Târih-i Temeddun-i İslâmî* 45/2 (2013), 107-116.
- Heravî, Cevâd. “Mülûkü Hârizm (Âfrîğî) ez Âğâz tâ Zuhûr-u Sâ mânîyân”. *Pejûheşnâme-yî Târih* 10 (2008), 155-186.
- Hûmeyde, Ali Mahmud. “el-Ahvâlü'l-iktisâdî fî Hârizm hilâlî'l-asrî es-Samânî”. *Camiatü Bingazi, Külliyetü'l-Edeb ve'l-Ulûm bi'l-Merec* 60 (2019), 1-19.
- Hüen-Çang. “Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları”. çev. Nazmiye Togan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1/2 (1964), 20-65.
- Hüserbekî, Hüşenk. “Coğrâfîyâ-ı Târih-i Hârizm”. *Pejûheşnâme-yî Târih* 1 (Sonbahar ve Kış 2006), 69-94.
- İbrahîm, Muhammed Hamdî. “Ebû Ca‘fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî”. *Mevsû‘atu ‘Lâmi‘l-Ulemâ’ ve‘l-Üdebâi‘l-Arab ve‘l-Müslimîn* 8 (2005), 523-528.
- İbrahîm, Vâil Ahmed. “es-Sîleü’t-ticaretî fî esvakî Hârizm”. *Camiatü'l-Kahire, Külliyetü'l-Edeb* 48 (2016), 309-362.
- Kallek, Cengiz. “Rıtl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kurat, Akdes Nimet. “Kuteybe b. Müslim’in Hârizm ve Semerkant’ı Zabtı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6/5 (1948), 385-430.
- Kurt, Hasan. “Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâîl b. Ahmed’in Hâkimiyet Mücadelesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2004), 1-13.
- Kurt, Hasan. “Tâhir b. Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kurt, Hasan. *Emevi ve İlk Abbâsî Halifelerine Döneminde Buhara Bölgesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Kutluer, İlhan. “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/222-224. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

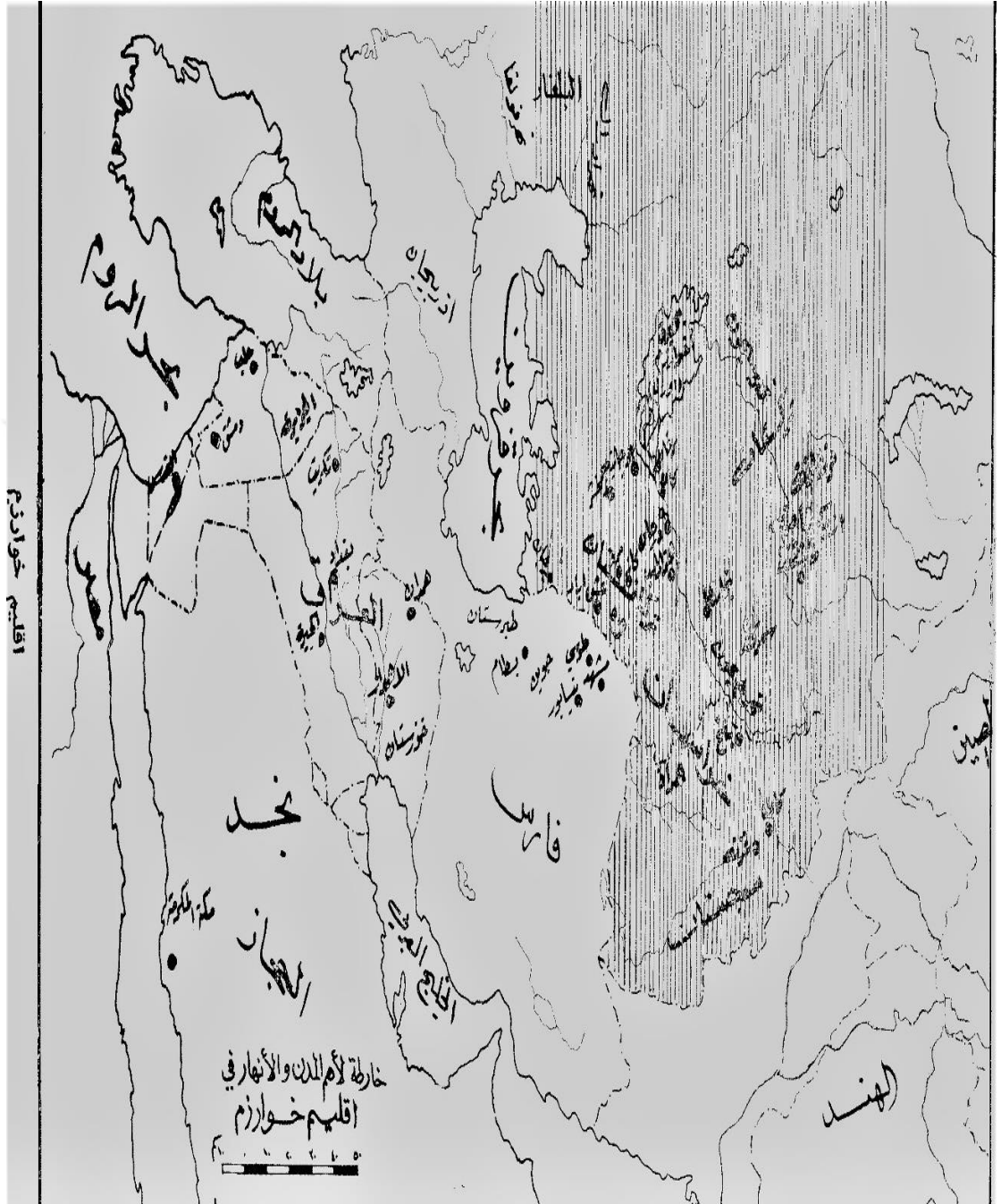
- Kuznetsov Andrew-Fedorov, Michael. "Late drachms of the Khwârazmshâhs Azkâjvâr and imitations of such drachms". *Journal of the British Institute of Persian Studies* 51/1 (2013), 145-149.
- Lebudî, Hanân Mebrûk. "el-A'yâd ve'l-ihfâlât fî Hârizm münzû evahir el-karnî'r-rûbü' el-hicrî evahir el-karnî'l-âşir el-milâdi hatta evaîl el-karnî's-Sabî' el-hicrî". *Camiâtü İskenderiye Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye* 19/3 (2009), 115-146.
- MacKenzie, David Neil. "Chorasmia iii The Chorasmian Language". *Encyclopædia Iranica* 5/5 (1991), 517-520.
- MacKenzie, David Neil. "Êrân-Wêz". *Encyclopædia Iranica* 8/5 (1998), 536.
- Madelung, Wilferd "Âbû'l-Kayr b. el-Kammâr". *Encyclopædia Iranica* 1/3 (1983), 330-331.
- Məmmədova, Afaq, "Xarəzmın Türkcələşməsi və Xarəzm Türkcəsində Yazılan Əsərlər". *Filologiya Meseleleri Dergisi* 1 (2020), 74-88.
- Merçil, Erdağan. (1994). "Sâmânîler Devletinde Türklerin Rolü". *Tarih Dergisi* 35 (1994), 53-266.
- Merçil, Erdağan. "Sîmcûrîler 4 Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Sîmcûrî". *Belleten* 49/195 (1985), 547-567.
- Merçil, Erdağan. "Sîmcûrîler". *Tarih Dergisi* 32 (1979), 71-88.
- Merçil, Erdoğan. (2009). "Sipehsâlâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/259-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Meymûnî, Fevzî Hamid Abbâs. "Devletü Me'mûnîyyin fî iklîmî Hârizm". *Camiâtü'l-Ezher, Mecelletü Külliyyetü'l-Lûgati'l-Ârabiyye* 31 (2002), 169-347.
- Muhammed, Hasan Memdûh. "el-Hayâtü'l-ilmiyye ve'l-edebîyye fî Kurkanc münzû bidevletî'l-Me'mûnîyyin hatta gâze'l-Megulî (995-1221)". *Camiâtü Sevhas, Mecelletü Külliyyetü'l-Edeb* 30 (2009), 263-342.
- Muhammedcanov, Abdullah. "Siriderya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/272. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Muhammedcanov, Abdullah. "Taşkend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/145-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Mübarek, Ali Şeyh. "el-Ahvâlü siyâsiyyetü lî'd-devletü's-Sâmânîyye fî Mâverâünnehr (261-289)". *Mecelletü Deriyye* 17/5 (2002), 164-194.
- Mübayen, Ebû'l-Hasan. "Delâil ve Çegûnegî-yî Tasrif-i Hârizm Tavsît-i Gâzneviyân". *Pejûheşnâme-yî Târîh* 4/14 (2009), 129-154.
- Müftüoğlu, Ferruh, "İbn Irâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Nurjanov, Oybek. "Ethnographisms Denoting Children's Games". *International Journal On Integrated Education*, 4/1 (2021), 126-128.
- Odabaşı, Fatma. "Yezîd b. Mühelleb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Orfali, Bilal. "The Works of Abū Mansūr al-Tha‘alibī (350-429/961-1039)". *Journal of Arabic Literature* 40/3 (2009), 273-318.
- Özaydın, Abdülkerim. "Amr b. Leys". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/86-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. "Gıtrîf b. Ata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/57-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hârizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l-Furât el-Âkûlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/46-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özaydın, Abdülkerim. "Türklerin İslamiyet'i Kabulü". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi* (2005), 239-258.
- Özbayraktar, Aykut. "Âl-i 'Irâk (Hârizm'de Sâmânîlere Tâbi Yüz Yıllık Bir İktidar Hakkında Yeni Bir Araştırma)". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/4, (2018), 61-73.
- Özbayraktar, Aykut. *Me'mûnîler Devrinde Hârizm (Siyasi, Sosyo-Ekonomik, Kültürel)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Özcan, Emine Sonnur, "Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)". *Milel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10/3 (2013), 9-24.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Ökken, Sadettin. "Kâşî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/15-16. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Pingree, David. "Bîrûnî, Abû Rayhân ii. Bibliyografya". *Encyclopædia Iranica* 4/3 (2000), 276-277.
- Pingree, David. "İsâ b. Yahyâ Masihi Jorjânî", *Encyclopædia Iranica* 13/6 (2006), 609-610.
- Rapoport, Yuri Aleksandrovich. "Chorasmia i. Archeology and pre-Islamic". *Encyclopædia Iranica* 8-5/5 (1991), 511-516.
- Rauf, Zeynep Mehdi. "Medinetü Toharistan dirasetü fi'l-coğrafiyyeti't-Târîhiyye". *Camiâtü Babîl, Mecelletü Küllîyeti't-Terbiyyetü'l-İslâmiyye li'l-Ulûm ve'l-İnsanîyye* 11 (2018), 424-437.
- Sadî, S. Kucur. "İsmâil b. Nûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/115-116. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Safa, B., Sümeyye, B. (2019). *Ulema Buhârâ min Hilâlî Kitâbü'l-Kand fî Zikrî Ulema' Semerkand li Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî*. Risaletü Macesfir, el-Cumhuriyyetü'l-Cezairiyye ed-Demokratîyyetü's-Şa'bîyye Vüzerâtü't-Ta'lim, Küllîyetü'l-Ulûmü'l-İnsaniyye ve'l-İçtimaiyye.

- Saîd, Kâsım Ali. “el-Halîfetü’l-ilmîyyeti’l-hadisîyye lî’l-iklîmi Hârizm”. *Camîatü Yûsuf b. Huddetü’l-Cezair, Mecelletü’l-Buhûsü’l-İlmîyye ve’d-Dirâsetü’l-İslâmiyye* 9 (2015), 165-213.
- Salman, Hüseyin. “Tohâristan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sayılı, Aydın. “Bîrûnî”. *Belleten Türk Tarih Kurumu* 13 (1949), 53-89.
- Sîrac, Saîd Hüseyin. “Ebû Bekr Muhammed b. Abbâs el-Hârizmî”. *Mevsû’atu A’lâmi’l-Ulemâ’ ve’l-Üdebâi’l-Arab ve’l-Müslimîn* 8 (2005), 521-523.
- Şa’ravî, Muhammed Memduh. “Semtû medresetü’l-belâğatî’l-Arabîyye fî iklimi Hârizm”. *Camîatü’l-Ezher Külliyetü’l-Lügate’l-Arabîyye* 35/3 (2016), 2255-2328.
- Şeşen, Ramazan. “Eski Araplara Göre Türkler”. *Türkiye Mecmuası Dergisi* 15 (1969), 11-36.
- Şeşen, Ramazan. “Buhara”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/363-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Tâha, Hüseyin. “el-Hadarâtü’l-Arabiyyeti’l-İslâmiyye fî İklimi Hârizm”, *Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-Alam* 2/5 (1976), 11-22.
- Taneri, Aydın. “Gürgenç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/321-323. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Taşagıl, Ahmet. “Me’mûnîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/105. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Taşagıl, Ahmet, “Soğd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Togan, Zeki Velidi. “Hârizm”. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, 5/240-257. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Tolstov, Sergey Pavlovich. “Monetî Şahov Drevnogo Horezma i Drevnehorezmiyskiy Alfavit”. *Vestnik Drevnoy İstorii Gosudarstvennoye Sossialno-Ekonomiçeskoye İzdatelstvo* 4/5 (1938), 120-145.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. “Seâlibî, Ebû Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/236-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Tülücü, Süleyman. “Hişâm b. Muhammed el-Kelbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/204-205. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Tümer, Günay. “Âsârü’l-Bâkıye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/462. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tümer, Günay, “Bîrûnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/206-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Usta, Aydın. *Sâmânîler Devleti’nin Siyasi ve Kültürel Tarihi*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

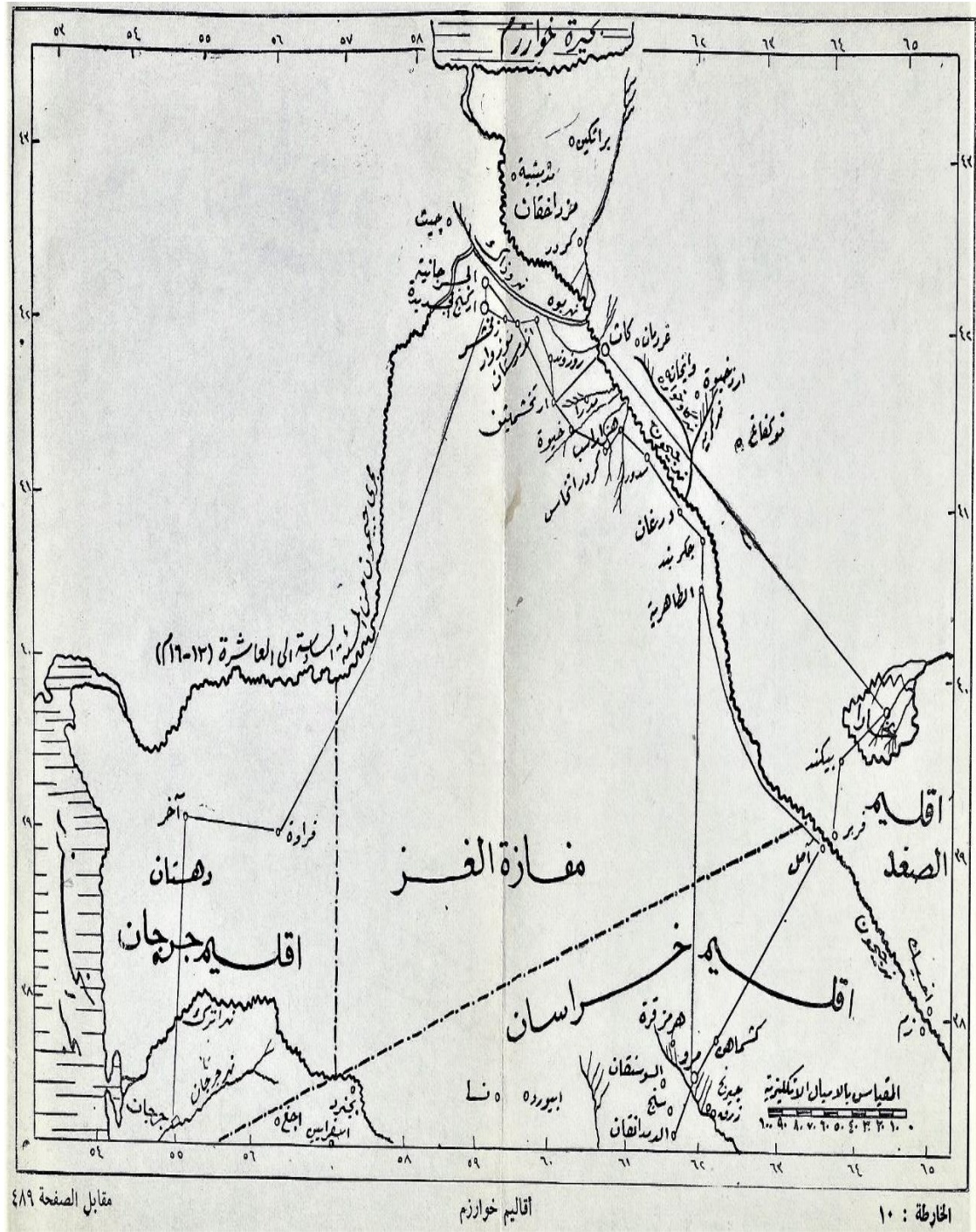
- Usta, Aydın. “Sâmânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Usta, Aydın. “Uşrûsene”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Vainberg, Bella. ”Chorasmian Coinage”. *Encyclopædia Iranica*, Çevrimiçi Baskı, 2005.
- Vedanî, Mutlak. “Muctemaü bilâdi Mâverâünnehr fî’l-asri’s-Sâmânîyye”. *Camiatü’l-Melikî Suud el-Camiatü’t-Târihiyyeti’s-Suudiyye*, 30/15 (2012), 117-166.
- Yazıcı, Tahsin. “Fergana”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yusupov, Izzat Sultanovich. “The first stages of communication service formation in Uzbekistan (in the case of Khorezm)”. *Central Asian Problems of Modern Science And Education* 4/2 (2019), 45-50.
- Zâyed, Sâid. “Mefâtihu’l-Ulûm el-Hârizmî”. *Mecelletü Turâsu’l-İnsanîyye* 4 (1385/1966), 582-592.

EKLER

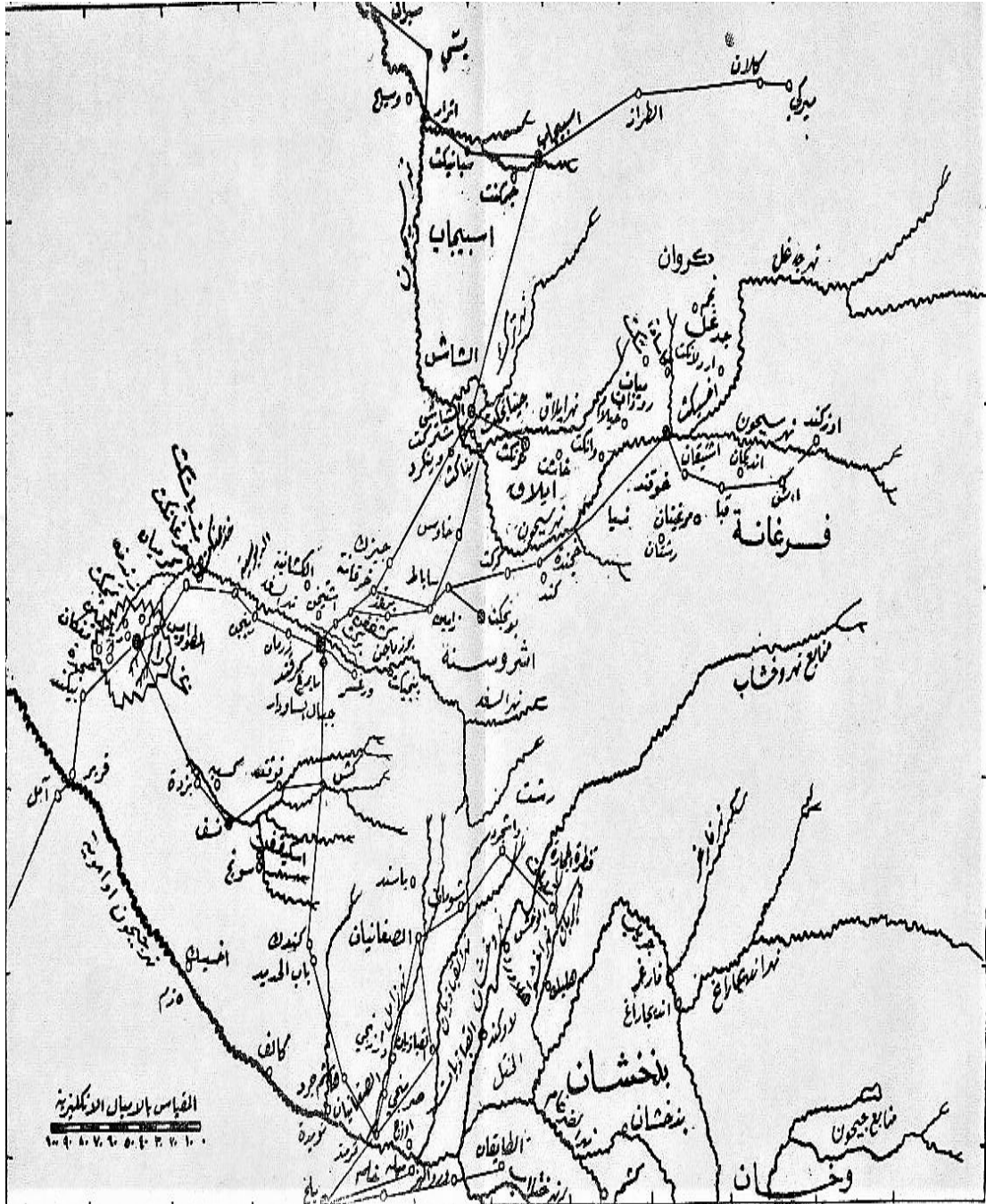
Ek 1: Hârizm bölgesi¹⁴⁸⁹

¹⁴⁸⁹ Tâha, Hüseyin. “el-Hadârâtü’l-Arabiyyeti’l-İslâmiyye fi iklimi Hârizm”, *Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-Âlam* 2/5 (1976), 8.

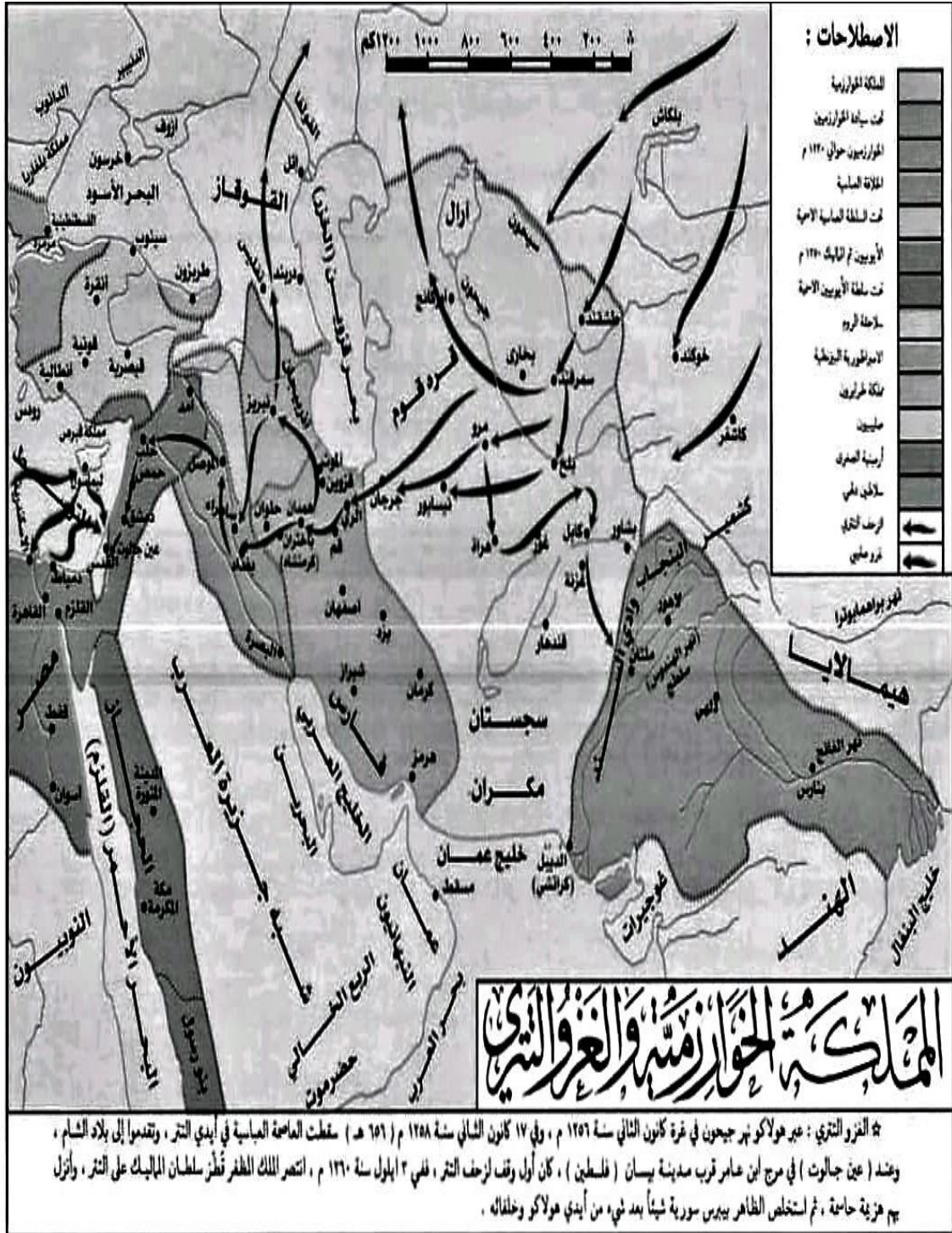
Ek 2: Hârizm bölgesi¹⁴⁹⁰

¹⁴⁹⁰ Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*, 488.

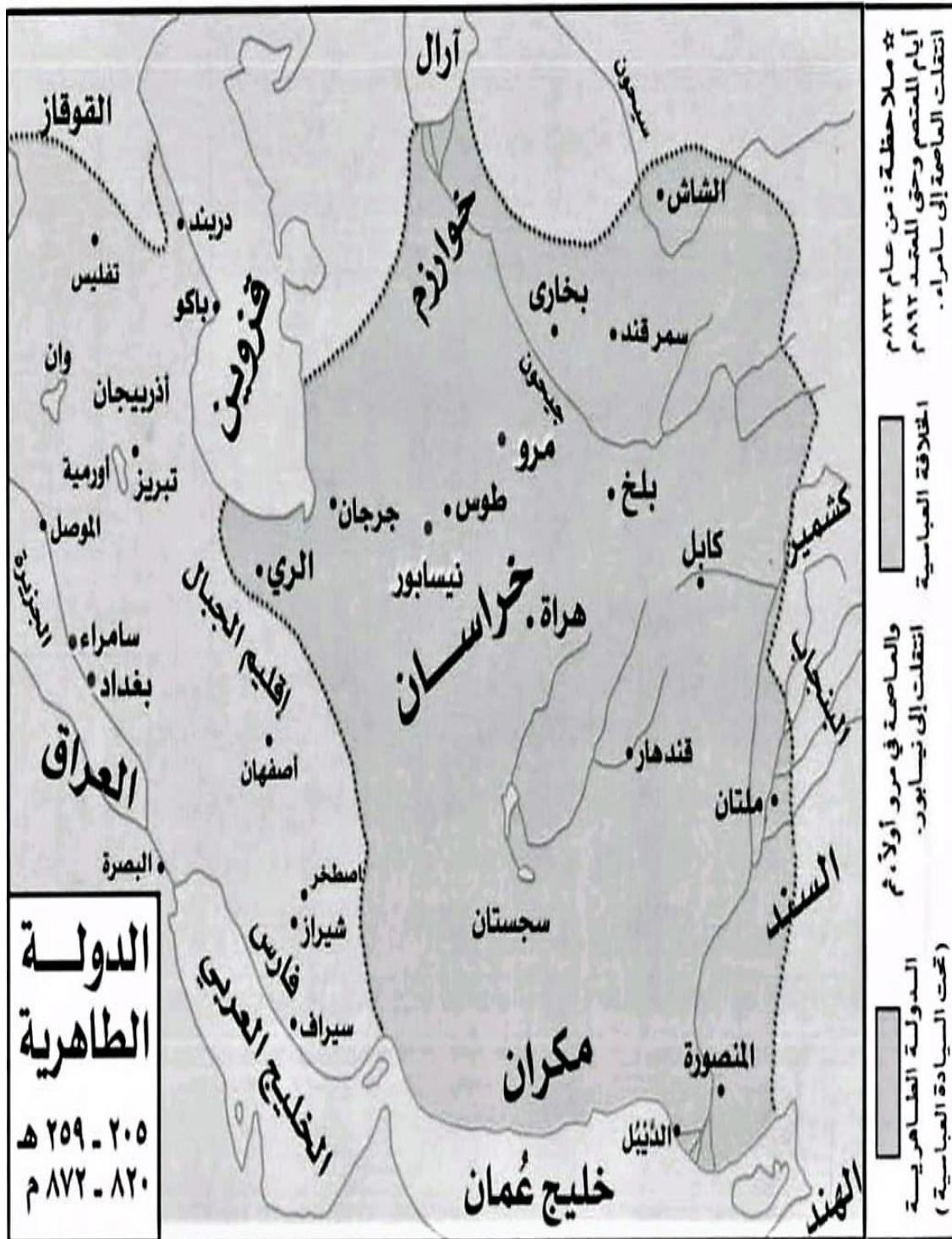

Ek 3: Seyhun ve Ceyhun bölgesi¹⁴⁹¹

¹⁴⁹¹ Strange, *Büldânü 'l-hilâfeti 'ş-şarkıyye*, 476.

¹⁴⁹² Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 188.

Ek 5: Tâhirîler döneminde Horasan, Mâverâünnehr ve Hârizm bölgesinde yer alan şehirler¹⁴⁹³

¹⁴⁹³ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 186.

Ek 6: Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Mâverâünnehr'e yönelik gerçekleştirdiği akınlar¹⁴⁹⁴

¹⁴⁹⁴ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 184.

Ek 7: Tâhirîler ve Sâmânîler döneminde Türkistan sahası¹⁴⁹⁵

¹⁴⁹⁵ Hârizmî, *mîn tarihî Hârizm*, 187.

DİZİN

A

Abbâsiler..... I, 2, 12, 34, 108, 109, 113, 116, 157, 165, 170, 175, 211	
Abdullah b. Âmir	91
Abdullah b. Eşkâm.....	128
Abdullah b. Muhammed Ebû Muhammed el-Buhari el-Bakî el-Hârizmî	183
Abdullah b. Tâhir.....	116, 117, 118, 119, 120, 123
Abdullah Muhammed el-Buhari eş-Şeyh el-İmam Ebû Muhammed el-Bâkî	189
Afrîgoğulları	75
Ahamenîler	74
Ahmed b. Muhammed b. Ğalib Ebû Bekr el-Hârizmî	181
Ahnef b. Kays	91
Amr b. Leys	124, 125, 126, 127, 232
Aral Denizi	II, 35, 37, 75, 166, 168, 213
Arap ..IV, 1, 9, 10, 18, 26, 72, 75, 91, 95, 96, 104, 105, 107, 108, 109, 122, 134, 138, 154, 162, 163, 164, 168, 169, 170, 180, 181, 187, 203, 211, 212, 213, 218	
Ayaz kale	78

B

Bağdat..... 7, 11, 18, 55, 111, 112, 114, 115, 116, 125, 126, 151, 156, 159, 160, 182, 183, 184, 187, 192, 195, 196, 200, 203, 204, 205, 217, 220, 221, 223, 225	
Basend	29
Belh.. 16, 21, 28, 29, 37, 40, 41, 42, 45, 49, 52, 74, 92, 97, 98, 103, 109, 112, 113, 117, 122, 126, 127, 132, 138, 141, 142, 156, 158, 160, 188, 202	
Belh Nehri.....	37, 97
Benâkîs	22
Berâtekin.....	58
Bevveh Nehri.....	46
Bezehşan.....	14, 15, 28, 41, 42, 43, 158
Bîdûn Hatun.....	93
Binkes	26
Buhara6, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 27, 38, 45, 50, 51, 56, 67, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 103, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 122, 123, 127, 128, 130, 131, 132, 136, 137, 150, 151, 157, 158, 159, 161, 164, 165, 166, 171, 179, 181, 185, 193, 196, 212, 230, 233	
Bulgar	159

Buncîkes	21, 22, 25, 51
Büttem Dağı.....	50

C

Cemkint	27
Cend.....	27
Cerdevir Nehri	46
Ceyhun.....	34
Ceyhun Nehri...II, 4, 5, 7, 8, 14, 15, 16, 17, 19, 24, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 81, 82, 92, 95, 104, 105, 110, 111, 123, 124, 126, 127, 134, 135, 150, 152, 153, 157, 158, 164, 166, 167, 169, 172, 173, 178, 212, 213	
Cezgâl	32
Cikerbend.....	58
Cinancekes.....	26
Cît	58

D

Darğan	59
Derahenîn.....	30
Derazencî	29
Dizek.....	25
Duman (Taman) kalesi.....	80
Dzhanbas kalesi	81

E

Ebgâr.....	23
Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî	202
Ebû Abdullah b. Ebî'l-Hasan Muhammed b. Ali b. İbrahim el-Harâsî el-Kâsî.....	192
Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Irâk	129
Ebû Abdullah Muhammed b. Hâmid el-Hâmidî ...	188
Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim es-Sâneî	182
Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Sîmcûrî	130
Ebû Alî el-Hasen b. Hâris el-Hubûbî el-Hârizmî ..	199
Ebû Ali İbn Sînâ	180, 181, 191
Ebû Ali Sîmcûrî	130, 131, 132, 133
Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî el-Berkânî.....	183
Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî.....	185
Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî.....	200
Ebû İbrahim el-Müntasır.....	136

Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî	193
Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim er-Rekâfî ..	185
Ebû Muhammed Abdullah Muhammed en-Nâmî el-Hârîzmî	195
Ebû Müslim-i el-Horasânî.....	108
Ebû Nasr Mansûr b. Ali b. Irâk.....	180
Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Irâk.129, 179, 212	
Ebû Saîd Ahmed b. Şebîb eş-Şebîbî	184
Ebû Saîd ed-Darîr Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ğayri	182
Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî.....	180
Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî el-Cürcânî.....	205
Ebû'l-Abbâs 1. Me'mûn b. Muhammed	135
Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn	198
Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn	135
Ebû'l-Fazl Ahmed b. Âli es-Saffâr el-Hârîzmî	189
Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed es-Sahrî.....	190
Ebû'l-Fazl Bediüzzamân Ahmed el-Hemedânî.....	180
Ebû'l-Feth Ahmed b. Abdülazîz b. Mûsâ b. Îsâ el-Hârîzmî	183
Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali	135
Ebû'l-Hasan Ali b. 1. Me'mûn.....	135, 136, 180, 212
Ebû'l-Hayr el-Hasen b. Süvâr b. Bâbâ b. Behrâm (Behnâm)	180, 203
Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed es-Sehlî (Süheylî)	191
Ebû'l-Kasım Ahmed b. Ebî Dargam.....	185
Ebû'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed b. Mûsâ el-Hârîzmî	182
Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî....	195
Emevî.....	34, 39, 96, 122, 161
Enderîcarâğ	31
Erdehuşmisen.....	60
Erzehîve	59

F

Fâik el-Hassâ	130, 131, 132, 136
Famîr Nehri.....	43
Fars 17, 20, 38, 53, 107, 115, 124, 157, 167, 171, 172, 181, 203, 212	
Fergana ..14, 15, 16, 20, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 35, 41, 44, 110, 111, 112, 113, 119, 123, 127, 158, 164, 166, 235	

G

Gardeman.....	60
Gazneliler.....	136
Gul'dursun kale	82
Gyaur Kale Sultan Uizdagskaya	83

H

Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî	97
Halîcan Nehri.....	41
Harâkene.....	26
Hârîzm ..I, II, IV, IX, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 27, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 83, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 204, 205, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 223, 225, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 238, 239, 241, 242, 243, 244	
Hârîzm Gölü ..7, 14, 15, 16, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 63, 64, 66, 158, 160, 161, 167	
Hârîzmliler 2, 59, 61, 65, 73, 74, 76, 120, 128, 129, 131, 151, 153, 154, 159, 160, 161, 166, 169, 170, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 211, 212	
Hârîzmşah I, II, IX, 9, 38, 53, 56, 82, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 120, 121, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 159, 161, 162, 163, 164, 167, 173, 179, 180, 188, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 204, 205, 206, 211, 212, 213	
Hârîzmşah Ebû Abdullah Muhammed ..131, 132, 195, 212	
Hârîzmşah Ebû'l-Abbâs 2. Me'mûn38, 137, 139, 188, 190, 191, 192, 194, 196, 204, 212	
Hârîzmşah Muhammed b. Irâk.....	129, 134
HârîzmşahlarIX, 12, 34, 77, 81, 99, 101, 108, 167, 212	
Hazar..23, 34, 35, 36, 37, 38, 48, 53, 55, 74, 100, 129, 155, 156, 158, 159, 160, 166, 174, 213	
Hazar Denizi	38
Hazarlar	II, 100, 159, 174
Helâverd.....	30
Helbek.....	31
Herât 16, 28, 92, 96, 98, 109, 114, 119, 123, 125, 130, 131, 138, 172, 183	
Hernâb Nehri	43
Herodot	73

Herseme b. A'yün	114
Hezâresb 43, 44, 45, 46, 53, 59, 60, 61, 62, 64, 68, 70, 104, 105, 106, 132, 142, 143, 154, 157	
Hezâresb Nehri	46
Hindistan.....	20
Hive	15
Hive Nehri	46
Horasan.. I, II, IX, 1, 4, 5, 7, 8, 9, 14, 15, 16, 17, 19, 21, 26, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 55, 56, 71, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 101, 102, 104, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 136, 138, 139, 142, 143, 150, 151, 155, 156, 158, 160, 161, 163, 165, 167, 168, 169, 175, 182, 202, 211, 212, 213, 226, 242	
Hristiyan	159
Hucende	32
Hurrezâd	103
Huttel 14, 15, 16, 28, 30, 31, 41, 52, 97, 110, 113, 143	

I

Irak.... 1, 11, 16, 20, 51, 102, 108, 110, 120, 122, 157, 161, 175, 191, 222, 225	
Irâk b. Mansûr.....	126, 128, 212

İ

İlig Hân	137
İran.....	37
İsa b. Yahyâ Ebû Sehl Mesîhî.....	173
İsficab	27
İskecmük.....	100
İskender	74
İsmâil b. Ahmed.... 8, 9, 102, 108, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 230	
İspicab.....	27
İşteyhân.....	22, 45
İyhân	62
İylâk	27

K

K'irk-k'iz kalesi.....	80
Kâhuvâre Nehri.....	43
Karahanlılar	136
Kâs. 7, 8, 33, 37, 42, 43, 44, 46, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 64, 66, 68, 69, 99, 101, 105, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 142, 156, 157, 167, 169, 173, 175, 192, 195, 213	
Kâsân	32
Kuvaziyan	30
Kazakl'i-Yatkan kale	84

Keldânîler	175
Kerderân Hâş	62
Kerîh Nehri.....	43
Kermîniye	20
Keşaniye	18
Keşaniye	18, 22, 23
Kîş.....15, 18, 21, 23, 24, 26, 49, 51, 93, 97, 107, 164, 165	
Kûfe	92
Kurkanc .2, 7, 8, 15, 33, 36, 37, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 101, 102, 105, 106, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 142, 143, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 169, 180, 196, 212, 231	
Kuşanlar.....	33, 75, 79, 163
Kuteybe b. Müslim IX, 8, 10, 12, 98, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 169, 170, 211, 226, 230, 243	
Kühek Dağı.....	51
Kerder	62

M

Mahmûd b. Sebük Tegin.....	131
Mâveraünnehr	16, 17, 35
Mâverâünnehr I, II, IX, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 34, 35, 36, 40, 43, 45, 49, 53, 54, 63, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 105, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 132, 136, 137, 138, 139, 150, 151, 153, 156, 158, 159, 160, 161, 165, 167, 175, 211, 212, 213, 218, 226, 228, 231, 232, 234, 242, 243	
Mâverâünnehr'e	36
Maymurğ	21, 22
Me'mûn b. Muhammed 121, 134, 135, 159, 169, 173, 204, 205, 212	
Me'mûnîleri, II, 1, 2, 8, 9, 10, 12, 34, 57, 99, 102, 121, 134, 135, 156, 173, 181, 189, 190, 232, 234	
Mecûsî	II, 172
Mecûsîlik	171
Medarâ Nehri	47
Mergînan.....	32
Merv6, 16, 21, 37, 45, 59, 60, 69, 92, 96, 97, 103, 104, 108, 109, 112, 114, 116, 120, 122, 123, 125, 128, 132, 136, 137, 138, 157, 158, 160, 172, 182, 183	
Mezdehkân.....	63
Mezminîyye	64
Mısır	73
Mu'tasım-Billah.....	118

Muhammed b. Irâk.....	129
Muhammed b. İbrâhim Ebû Abdullah el-Bâcûrî... 190	
Muhammed b. Mûsâ b. Muhammed Ebû Bekr el-Hârizmî	181
Muhammed b. Saîd b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî'l-Kâdî	182
Muhammed b. Saîd b. Semmeget el-Hârizmî	201
Muhammed b. Tâhir	119, 120
Müslüman	159

N

Nasr b. Ahmed	101, 123, 126, 128, 129
Nesef.....	15, 16, 18, 24, 49, 51, 93, 98, 107, 113, 159, 165
Nişâbur.....	6, 16, 54, 95, 96, 103, 109, 117, 119, 120, 125, 126, 127, 130, 132, 137, 138, 157, 180, 182, 183, 185, 187, 188, 193, 194, 195
Nukfağ	64
Nûzvâr	64

O

Oğuzlar	161
Orta Asya	37
Orta Çağ.....	14, 34, 40, 45, 82

Ö

Özkend.....	32
-------------	----

P

Pers	73, 74, 107, 171, 175, 179, 226
------------	---------------------------------

R

Râfî' b. Leys	112, 113, 114, 115, 124
Râfî' b. Leys	114, 125, 126

S

Sabât	25
Sadver	64
Saffârîler	120, 124, 126
Saffâroğulları	126
Sağan Nehri	44
Sağaniyan.....	15, 16, 24, 28, 29, 42, 45
Sağaniyan.....	15
Sakâlîbe	156
Sâmânîhudât	122
Sâmânîler ...I, II, IX, 1, 2, 8, 9, 10, 12, 23, 40, 102, 108, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 130, 134, 136, 138, 150, 157, 165, 184, 212, 231, 234, 244	
Sarmîncan	29
Sâsânîler.....	172

Sebük Tegin	136
Semer kant 6, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 35, 38, 45, 49, 50, 51, 93, 94, 95, 96, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 119, 122, 123, 127, 132, 137, 151, 160, 164, 181, 212, 227, 230	

Sîstân	34
Siyah Dağ	50
Siyâm Dağı	51
Soğd. 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 45, 50, 51, 77, 92, 93, 95, 97, 104, 107, 163, 164, 168, 171, 175, 179, 234	
Süryânî.....	173, 179, 197
Süryânîler.....	175

Ş

Şâş.....	14, 15, 16, 20, 24, 26, 27, 31, 44, 45, 107, 113
Şâş Nehri.....	31
Şâvdâr Dağı	51
Şavûsfar	80
Şerîk b. Şeyh.....	111

T

Tâberistân	120
Tâhir b. Hüseyin	114, 115, 116, 123, 230
Tâhiriye.....	64
Talha b. Tâhir.....	117
Tavavis.....	20
Tavâvîs.....	19, 45
Tiraz.....	28
Tirmiz	15
Toharistan . 15, 16, 18, 42, 91, 92, 102, 103, 109, 110, 159, 164, 211	
Tunkes	27
Turan.....	15, 40, 98, 162, 227, 229
Tûs	16, 109, 114, 132, 157, 171
Türk ...1, 10, 16, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 37, 40, 41, 43, 48, 52, 53, 55, 57, 62, 91, 93, 100, 101, 122, 123, 128, 129, 130, 131, 134, 142, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 167, 168, 169, 197, 202, 213, 215, 216, 217, 218, 222, 223, 225, 233	
Türkistan.....IX, 1, 2, 10, 15, 14, 15, 17, 18, 19, 25, 27, 35, 37, 38, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 94, 96, 97, 102, 103, 107, 108, 118, 121, 127, 131, 133, 139, 141, 142, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 164, 172, 211, 212, 213, 215, 222, 227, 244	

U

Ubeydullah b. Ziyâd	93
Uşrûsene ..14, 15, 16, 20, 23, 24, 25, 49, 51, 108, 110, 113, 123, 137, 164, 165, 166, 234	
Uşrûsene,	14, 15, 16, 24, 113, 164, 165, 166

Ü

Üzkend Nehri.....	45
-------------------	----

V

Vaskes.....	32
Verke Dağı.....	51
Vesinîc.....	27
Veşcerd	30

Vezâk Nehri	47
-------------------	----

Y

Yâ'küb b. Leys.....	120, 123
Yâ'küb b. Leys es-Saffâr	120
Yâ'küb el-Leys	124
Yahudi	159
Yârkes.....	23

Z

Zamîn.....	24, 25
Zemahşer	65
Zendene	20
Zerdüşť.....	166, 170, 171, 172